

Türk Dili Tarihi

Doç. Dr. Ali Akar

ÖTÜKEN

TÜRK DİLİ TARİHİ

- Dönem-Eser-Bibliyografya-

ÖTÜKEN

Prof. Dr. Ali Akar

TÜRK DİLİ TARİHİ

- Dönem-Eser-Bibliyografya-

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 597
KÜLTÜR SERİSİ: 272

1. Basım: 2005
5. BASIM

T.C.
KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI
16267

ISBN 978-975-437-517-6

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12
Ankara irtibat bürosu:
Yüksel Caddesi: 33/5 Yenişehir - Ankara
Tel: (0312) 431 96 49
İnternet: www.otuken.com.tr
E-posta: otuken@otuken.com.tr

Kapak Tasarımı: GNG Tanıtım
Dizgi - Tertip: Ötüken
Kapak Baskısı: Yeditepe Ofset
Baskı: Yaylacık Matbaası (0212)6125860
Maltepe mah. Litros yolu Fatih Sanayi Sitesi No: 12/197-203
Topkapı-Zeytinburnu
Cilt: Yedigün Mücellithanesi
İstanbul-Ekim 2012

ALİ AKAR; 10.02.1965 tarihinde Sivas'ta doğdu. 1988 yılında KTÜ Fatih Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden mezun oldu. Kısa bir süre orta öğretimde öğretmenlik yaptıktan sonra 1990'da Fatih Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü'nde açılan araştırma görevliliği sınavını kazanarak üniversiteye geçiş yaptı.

Yüksek lisans çalışmasını, 1992 yılında Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Eski Anadolu Türkçesi alanında hazırladı. Doktorasını İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eski Türk Dili Ana Bilim Dalı'nda *"Mirkâtü'l-cihâd (Dil Özellikleri-Metin-Dizin)"* adlı tez çalışması ile 1997 yılında tamamlayarak "Türk Dili bilim doktoru" unvanını kazandı.

Askerlik görevini, Kara Harp Okulu'nda yedek subay öğretim elamanı olarak tamamladı.

2006'da doçent, 2011 tarihinde profesör oldu. Ulusal ve uluslararası dergilerde pek çok makalesi yayımlandı. Yurtiçi ve yurtdışında çeşitli bilimsel toplantılarda bulundu. Ali Akar'ın 2005 yılında yayımlanan *Türk Dili Tarihi* kitabı birçok üniversitede Türkolojiye giriş derslerinde temel kaynak olarak okutulmaktadır. Muğla yöresi dil ve ağız özelliklerini içeren *Muğla Ağızları* adlı bir kitabı ile Türk Dil Kurumu'ndan yayımlanmak üzere iki kitabı daha bulunmaktadır.

Çalışmalarını Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi'nde sürdüren Ali Akar, evli ve iki çocuk babasıdır.

İÇİNDEKİLER

Beşinci Baskı İçin Önsöz ... 11
Türkoloji ile İlgili Başlıca Kısaltmalar ... 13
Dünya Dil Aileleri ... 15
I- Kaynakları Bakımından Dünya Dilleri ... 15
A. Hint-Avrupa Dilleri ... 15
B. Çin-Tibet Dilleri ... 18
C. Hami-Sami Dilleri ... 18
D. Altay Dilleri ... 18
E. Bantu Dilleri ... 19
F. Kafkas Dilleri ... 19
G. Fin-Ugor Dilleri ... 19
H. Avustronezya Dilleri ... 20
İ. Amerika Yerli Dilleri ... 20
II- Yapıları Bakımından Dünya Dilleri ... 18
Ural-Altay Dilleri Kuramı ... 22
Altay Dil Birliği Kuramı ... 26
I. Altay Dillerinin Ses Denklikleri Meselesi ... 32
II. Altay Dillerinin Ortak Özellikleri ... 33
III. Altay Dillerinin Yayılma Alanları ve Kolları ... 36
IV. Altay Dilleri ile İlgili Bazı Rakam ve İstatistikler ... 37
V. Altay Dilleri ile İlgili Genel Bibliyografya ... 38
Türkoloji ... 40
Türk Lehçelerinin Sınıflandırılması ... 45
I. Radloff'un Tasnifi ... 46
II. Ramstedt'in Tasnifi ... 47
III. Samoyloviç'in Tasnifi ... 48
IV. Räsänen'in Tasnifi ... 49
V. Talat Tekin'in Tasnifi ... 49
VI. Lars Johanson'un Tasnifi ... 51
Türk Dilinin Tarihî Devirleri ... 54
En Eski Türkçe Çağı ... 56
İlk Türkçe Çağı ... 60
I. Hunlar ... 61
II. Hunların Dili ... 65
III. İlk Türkçenin Lehçelere Ayrılması ... 69
Eski Türkçe Çağı ... 70
I. Eski Batı Türkçesi ... 70
A. Tuna Bulgarcası (VII-IX Yüzyıl) ... 70
1) Tuna Bulgarları ... 70
2) Tuna Bulgarlarının Dil Anıtları ... 72

B. İdil Bulgarcası (XIII-XV. Yüzyıl) 75
1) İdil Bulgarları 75
2) İdil Bulgarlarının Dili 76
II. Eski Doğu Türkçesi (VI-X. Yüzyıllar) 78
A. Köktürkler ve Köktürkçe 78
1) Köktürkler 78
2) Köktürkçe 84
a) Köktürk Yazıtları ve Araştırılma Tarihi 86
b) Köktürkler Çağına Ait Yazıtlar 91
c) Köktürk Yazısı 94
ç) Köktürk Yazısının Yazımı 97
Metin-I-(Köktürkçe) 100
Okuma Metni-I- 102
B. Uygurlar ve Eski Uygurca 104
1) Uygurlar 104
2) Eski Uygurca 106
a) Eski Uygurca Çalışmalarının Kısa Tarihçesi 110
b) Uygur Dönemi Eserleri 112
c) Köktürk Harfli Uygur Yazıtları 112
ç) Maniheist Uygur Metinleri 114
d) Budist Uygur Metinleri 115
e) Eski Uygurcanın Türk Dili Tarihindeki Yeri 117
f) Eski Uygurcanın Başlıca Gramer Özellikleri 118
g) Eski Uygurca ile İlgili Başlıca Yayınlar 119
h) Köktürkçe ile Eski Uygurca Arasındaki Başlıca Farklılıklar 123
Okuma Metni -II- 125
Orta Türkçe Dönemi (X-XV. Yüzyıllar) 134
I. Karahanlı Türkçesi 136
A. Karahanlı Devleti (912-1212) 136
B. Karahanlı Türkçesi 140
C. Karahanlı Türkçesi İle Yazılmış Eserler 142
1. Kutadgu Bilig 142
Metin-II-(Karahanlıca) 148
2. Divânu Lügâti't-Türk 149
Okuma Parçası -III- 153
3. Atabetü'l-Hakayık 155
4. Divan-ı Hikmet ve Ahmed Yesevî 158
5. Kur'an Tercümeleri 160
Okuma Parçası -IV- 161
II. Harezm Türkçesi 164
A. Gazneliler Devleti (977-1187) 164
B. Harezm Türkçesi 165
C. Harezm Türkçesinin Karahanlı Türkçesinden Ayrılan Belli Başlı Özellikleri 165
Ç. Harezm Türkçesiyle Yazılmış Başlıca Eserler 167

1. Kısasu'l-Enbiya 167
2. Mu'inü'l-Mürid 168
3. Muhabbetname 170
4. Nehcü'l-Feradis 171
5. Mukaddimetü'l-Edeb 173
6. Mir'âc-Nâme 174
D. Harezm Türkçesinin Başlıca Özellikleri 175
III. Çağatayca 177
A. Temüroğulları 177
B. Çağatay Türkçesinin Oluştuğu Tarihî ve Coğrafî Ortam 181
C. Çağatay Türkçesiyle Eser Veren Başlıca Sanatçılar 184
1. Sekkâkî 184
2. Mevlânâ Lütfî 184
3. Ali Şîr Nevaî 185
4. Zahireddin Muhammed Babürşah 192
5. Ebulgazi Bahadır Han 197
Ç. Çağatayca Sözlükler 199
D. Çağatay Üzerinde Yapılmış Başlıca Çalışmalar 202
Metin-III- (Çağatayca) 205
Okuma Parçası-V- 206
E. Çağataycanın Dil Özellikleri 206
IV. Kuzey-Batı Türkçesi (Kıpçakça) 210
A. Peçenekler 210
B. Kıpçaklar 215
C. Kıpçak Türkçesi 218
Ç. Kıpçak Türkçesi Dil Yâdigarları 218
1. Codex Cumanicus 218
2. Altınordu ve Memlûk Kıpçakçası 221
a) Sözlük ve Gramer Kitapları 222
b) Dinî Kitaplar 226
c) Askerlik İle İlgili Kitaplar 226
ç) Edebî ve Didaktik Eserler 228
3. Ermeni Kıpçakçası 230
V. Batı Türkçesi (Oğuzca) 231
A. Eski Anadolu Türkçesinin Gelişim Süreci 231
1. Selçuklu Dönemi Türkçesi (XII-XIII. Yüzyıl) 233
Dönemin Başlıca Yazarları ve Eserleri 237
Ahmed Fakih 237
Sultan Veled 238
Şeyyad Hamza 239
Hoca Dehhanî 240
Yunus Emre 241
Saltuknâme 245
Dânişmendnâme 246

2. Beylikler Dönemi Türkçesi 249
Dönemin Başlıca Yazarları ve Eserleri 256
Gülşehrî 256
Âşık Paşa 257
Ahmedî 259
Hoca Mes'ud (Mes'ud Bin Ahmed) 260
Şeyhoğlu Sadreddin Mustafa 262
Ahmed-i Daî 263
Şeyhî 265
Kadı Burhaneddin 266
Erzurumlu Kadı Darir 267
Dede Korkut Hikâyeleri 269
Türkçe Tıp Kitapları 273
3. Klasik Osmanlı Türkçesine Geçiş Dönemi 275
Tursun Beğ 275
Sinan Paşa 276
4. Osmanlı Dönemi Türkçesi 279
5. Ana Çizgileriyle Klâsik Osmanlı Türkçesi 281
6. Osmanlı Türkçesi Gramer ve Sözlükleri 287
1. Müyesseretü'l-Ulûm 287
2. Ahterî-i Kebir 288
3. Kamus Çevirisi 288
4. Burhân-ı Kâtı' 288
5. Lehcetü'l-Lügât 290
6. Lehce-i Osmânî 290
7. Kâmûs-ı Türkî 291
7. Modern Türkçe Çağı 292
I. Tanzimat Döneminde Türk Dili 292
II. Servet-i Fünûn Döneminde Türk Dili (1895-1901) 295
III. Meşrutiyet Yıllarında Türk Dili (1908-1911) 298
IV. Gaspıralı İsmail Bey ve Türkçecilik Hareketi 299
V. XX. Yüzyılda Türk Dünyasında Bir Fikir Hareketi Olarak Türk Dili 307
VI. Cumhuriyet Döneminde Türk Dili 309
Kaynakça 317
Dizin 325

BEŞİNCİ BASKI İÇİN ÖN SÖZ

DÜNYA üzerinde Türk dili kadar tarihî derinliği ve coğrafi genişliği olan pek az dil vardır. Bu, bize gurur verdiği kadar araştırma ve inceleme güçlüğünü de beraberinde getirmektedir. Bu bakımdan, Türk dilinin tarihi, genel özellikleriyle bilinmeden, tarihî lehçelerin sınırları ve özellikleri, tespit ve tayin edilmeden, somut bir Türkçe coğrafyası şekillendirilmeden Türkolojinin tam olarak öğretilmeyeceği gün gibi aşikârdır.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru kaynakları birer birer gün ışığına çıkarılan Türk dili, Altayistik araştırmalarının en popüler ve malzemesi fazla olan dalı olmuştur. Bu kitabın hedefi, dilimizin tarihî dönemlerini tanıtarak bu dönemlerde yazılan eserler ile bunlar hakkındaki çalışmalarla ilgili genel bilgiler vermektir.

Bu kitap, her ne kadar Türk Dili ve Edebiyatı, Çağdaş Türk Lehçe ve Edebiyatları, Türkçe Öğretmenliği bölümlerinde okutulan Türk dili tarihi ile ilgili dersler için hazırlanmış olsa da Türkoloji ile ilgili genel bilgi edinmek isteyenlerin de her zaman başvuracağı bir temel kaynak özelliği taşımaktadır. Bu yönüyle Türklük bilgisine giriş kitabı olarak kabul edilebilir.

Her geçen gün dünyanın dört bir tarafında Türklük bilgisi alanıyla ilgili çeşitli çalışmalar yayımlanmakta, yeni yeni eserler keşfedilmektedir. Bundan dolayı kitaptaki bilgiler, özellikle bibliyografyalar her an "eskime"ye mahkumdur. Bu bağlamda eserin elinizdeki baskısında birtakım ekleme ve değişiklikler yapılarak bilgiler güncellenmiştir.

Ötüken Neşriyat bu baskıyı da dikkat ve özenle gerçekleştirdi. Kendilerine teşekkür ediyorum.

Türklük bilgisine faydalı olması dileğiyle...

Prof. Dr. Ali AKAR

Türkoloji ile İlgili Başlıca Kısaltmalar

ABAW: *Abhandlungen der Berliner Akademie der Wissenschaften*, Berlin
Alt. Gr.: A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1941
AM: *Asia Major*, Leipzig
AO: *Archiv Orientalni*, Praha
AYB: *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, İstanbul
BAW: *Berliner Akademie der Wissenschaften*, Berlin
BELLETEN: Türk Tarih Kurumu *Belleten*, Ankara
BSOS: *Bulletin of the Scholl of Oriental Studies*, London
CAJ: *Central Asiatic Journal*, Wiesbaden
DAN: *Dokladı Akademia Nauk*, Moskva
DER ISLAM: *Zeitschrift für Geschichte und Kültür des Islamischen Orients*, Berlin
DLT: *Divanu Lügati't-Türk*
DS: *Derleme Sözlüğü*, I-XII, TDK, Ankara 1963-1982
DTCFD: *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara
EDPT: (S.G. Clauson), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century*, Oxford 1972
EI: *Encyclopédie de l'Islam*, Leiden
EV: *Epigrafika Vostoka*, Moskva-Leningrad
FUF: *Finnisch-Ugriche Forschungen*
IGAİMK: *Izvestiya Gosudarstvennoy Akademii Istorii Material'nay Kultury*, Leningrad
IIAN: *Izvestiya, Imparotorski Akademii Nauk*, Moskva-Leningrad
IOAİE: *Izvestiya Obşçestva Arheologii İstorii i Etnografii*, Kazan
İA: *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul
İAN: *Izvestiya, Akademii Nauk. Otdeleniya Obşçestvennyeh Nauk*, Moskva-Leningrad
İTED: *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*
JA: *Journal Asiatique*, Paris
JMNP: *Jurnal Ministerstva Narodnago Prosveşçeniya*, Petrograd
JRAS:*Journal of the Royal Asiatic Society*, London
KB: *Kutadgu Bilig*
KCsA: *Körösi Csoma-Archivum*, Budapeşte
KP: *Prens Papamkara Kalyanamkara Hikâyesi*
KSz: *Keleti Szemle (Revue Orientale)*, Budapeşte
M Ny: *Magnar Nyelev*, Budapeşte
MK: Mahmud Kaşgari (*Divanu Lügati't-Türk*)
MSFOu: *Memores de la Socieete Finno-Ougrienne*, Helsingfors.
MSOS: *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen*, Berlin

Müh: *İbnü Mühenna Lügati*
OLZ: *Orientalische Literatur Zeitung*
ORIENS: *Milletler Arası Şark Tetkikleri Cemiyeti Mecmuası*, Leiden
PhTF I: *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden 1959
PhTF II: *Philologiae Turcicae Fundamenta II*, Wiesbaden 1964-65
PIAC: Parmanent International Altaistik Conference (Uluslar Arası Altayistik Kongresi)
RO: *Rocznik Orientalistyczny*, Krakov
SBAW: *Sitzungberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften*, Berlin
S: *A Comprehensive Persian-English Dictionary* (F. Steingass) New Delhi, 1981
SPAW: *Sitzungsbenche der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin
ST: *Sovyetskaya Tyurkologiya*, Baku
SUA: *Societas Uralo-Altaica*
T Sb: *Tyurkologiçeskie Sbornik*, Moskva
TD: *Türk Dili*, Ankara
TDA: *Türk Dilleri Araştırmaları*, Ankara
TDAD: *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul
TDAY: *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, İstanbul
TDED: *Türk Dili Edebiyatı Dergisi*, İstanbul
TDK: Türk Dil Kurumu
TDVİA: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*
TKAE: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TM: *Türkiyat Mecmuası*
TMEN: (Gerhard Doerfer), *Türkische und Mongolische Elemente in Neupersischen* I-IV, Wiesbaden 1963-1975
TP: *T'oung-Pao*, Leiden
TS: *Tarama Sözlüğü*, Ankara 1963-1977
TSb: *Tyurkologiçeskie Sbornik*, Moskova
TT: *Türkische Turfan-Texte*, Berlin
TTK: Türk Tarih Kurumu
TUBA: *Türklük Bilgisi Araştırmaları Yıllığı* (Journal of Turkish Studies), Harvard
TURCICA: *Revue D'etudes Turques*, Paris (1969)
U: *Uigurica*, Berlin
UAJb: *Ural Altaische Jahrbücher*, Weisbaden
UJ: *Ungarische Jahrbücher*, Berlin
ÜLKÜ: *Ülkü*, Halkevleri Mecmuası, Ankara
VESTNIK IRGO: *Izvestiya Obşçestva Arheologii İstorii i Etnografii*, Kazan
WZKM: Wiener Zeitschrift für Die Kunde des Morgenlandes, Wien.
ZDMG: *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandesschen Gesellschaft*, Leipzig
ZKV: *Zapiski Kollegii Vostokovedov*, Moskva
ZVORAO: *Zapiski Vostoçnago Otdeleniya İmperatorskago Russkago Arheologiçeskago Obşçestva*, Petersburg

DÜNYA DİL AİLELERİ

DÜNYADA binlerce yaşayan dil vardır. Bunlardan Mandarin Çincesi, İngilizce, İspanyolca, Rusça, Hintçe, Arapça ve Türkçe gibi diller milyonlarca kişi tarafından konuşulurken pek çok dil de yalnızca birkaç yüz insan tarafından bilinmektedir.

Dünya dilleri, kaynakları ve yapıları bakımından çeşitli bölümlere ayrılırlar.

I. Kaynakları Bakımından Dünya Dilleri

A. Hint-Avrupa Dilleri
B. Çin-Tibet Dilleri
C. Hami-Sami (Afro-Asyatik) Dilleri
D. Altay Dilleri
E. Bantu Dilleri
F. Kafkas Dilleri
G. Fin-Ugor Dilleri
H. Avusturonezya Dilleri
İ. Yerli Amerika Dilleri

A. HİNT-AVRUPA DİLLERİ

Hint-Avrupa Dilleri, M.Ö. üç binlerde Karadeniz'in kuzeyinde konuşulduğu ve bu zamanlarda çeşitli kollara ayrıldığı varsayılan bir kuramdır. Bu grup, yaygınlık ve konuşan sayısı bakımından en büyük dil ailesidir. Avrupa'nın -Fince, Macarca ve Estonca- dışında tamamında, Asya'nın ve Amerika'nın büyük bir bölümünde ve bir takım Afrika ülkelerinde de edinilmiş ikincil dil olarak konuşulur. Bu dil grubunun konuşur sayısı yaklaşık 1.400 milyon kişi olarak hesaplanmıştır.[1]

[1] Süer Eker, *Çağdaş Türk Dili*, s. 52

Hint-Avrupa dil grubu iki ana kola ayrılır:

1) Asya Kolu

2) Avrupa Kolu

1) **Asya Kolu:** 20'den fazla dile sahip olan bu grup, kendi arasında Hint ve İran olmak üzere iki büyük bölüme ayrılır.

a) **Hint-Urdu Dilleri (Hint-Âri Dilleri):** Eski Sansgritçenin devamı olan Bihari, Pencabi, Morathi, Guyarati ve Bengal-Assam dilleri.

Günümüzde Hint-Urdu dillerinin en büyük temsilcisi Hintçe, Urduca ve Bengali'dir.

Hintçe, Hindistan'da konuşulur ve Danagari adlı tarihî Sansgrit yazısının devamı olan bir yazısı vardır.

Urduca Pakistan'da konuşulur ve Arap harfleri ile yazılır.

Bengali dili ise, Hindistan'ın bir bölümünde ve Bangladeş'te yaklaşık 150 milyon insan tarafından konuşulur.

Hint-Urdu dillerinden Hintçe Sansgritçenin, Urduca ve Bengali dili ise Farsçanın uzun yıllar etkisi altında kaldıkları için söz varlıkları bu dillerin etkisiyle belirli ölçüde değişmiştir.

b) **İran Dilleri:** Asya kolunun ikinci büyük grubunu İran dilleri oluşturur. Bu dili, İrandaki Fars asıllıların konuştuğu Farsça, Pakistan ve Afganistan'daki Peştunların dili Peştunca, Tacikistan'da konuşulan Tacikçe ve Kafkaslardaki Osetçe temsil eder.

2) Avrupa Kolu: Hint-Avrupa dillerinin ikinci grubunu Avrupa kolu temsil eder. Bu kol, dört büyük alt gruba ayrılır:

a) Latin Dilleri

b) Slav Dilleri

c) Germen Dilleri

ç) Kelt Dilleri

d) Diğerleri.

a) **Latin Dilleri**

Roma İmparatorluğu'nun Batı Avrupa'ya yayılmasından sonra (M.Ö. 1. yüzyıl) yerli Avrupa dillerinin yerine Latinceye dayalı Fransızca, İspanyolca, Portekizce, Katalanca ve Romence gibi diller meydana gelmiştir.

Bu grubun en büyük dili İspanyolcadır. İspanyolca, İspanya başta olmak üzere Latin Amerika'daki eski İspanyol sömürgelerinde (Arjantin, Ekvador, Guatemela, Kolombiya, Kosta Rika, Peru, Şili, Uruguay...) konuşulur.

Portekizce, Portekiz, Brezilya ve Angola'da konuşulur.

Fransızca, Fransa, Belçika ve eski Fransız sömürgesi olan birçok ülkede (Cezayir, Benin, Burundi...) konuşulmaktardır.

b) Slav Dilleri

Avrupa kolunun ikinci alt grubunu Slav dilleri oluştur. Bu grup, Doğu Slav dilleri, Batı Slav dilleri, Güney Slav dilleri olmak üzere üç alt grubu ayrılır. Doğu bölümünü Rusça, Bulgarca; güney bölümünü Sırpça, Hırvatça, Boşnakça; batı bölümünü de Lehçe ve Makedonca temsil etmektedir.

c) Germen Dilleri

Almanca, İngilizce, Felemenkçe, İsveççe, Danca ve Norveççeden oluşan gruptur.

Bu grup dillerinden Almanca, Almanya, İsviçre'nin bir bölümü, Lichtenştayn, Lüxsemburg ve Avusturya'da; İngilizce, İngiltere, ABD, Kanada, Avusturalya, Güney Afrika Cumhuriyeti'nde konuşulur.

ç) Kelt Dilleri

Bu gruba Galce, Bretonca, İrlanda Galcesi ve İskoçya Galcesi girer. Kelt dilleri, Roma imparatorluğu döneminde İngiliz adalarında konuşulan dillerdi. 17. yüzyıldan sonra Germen dillerinin etkisi ve baskısıyla yerini İngilizceye bırakmıştır.

d) Diğerleri

Yukarıdaki dört grup dışında herhangi bir gruba dahil edilemeyen Avrupa'daki Hint-Avrupa dil grubu içinde ele alınması gereken diller, Baltık dilleri, Yunanca, Arnavutça ve Ermenice'dir.

Yunanca, Yunanistan'da ve Kıbrıs'ta 10 milyondan fazla insan tarafından konuşulan bir dildir.

Arnavutça, Arnavutluk'ta ve Balkanlardaki Arnavutlar tarafından konuşulan ve tarihi eski dönemlere uzanan bir dildir.

Ermenice ise, Ermenistan'da ve ABD, Fransa ve Lübnan'daki Ermeni cemaatleri tarafından konuşulmaktadır.

TABLO I
HİNT-AVRUPA DİLLERİ

ASYA KOLU		AVRUPA KOLU			
HİNT-URDU	İRAN	GERMEN	LATİN	SLAV	DİĞER
Hint	Farsça	Almanca	İspanyolca	Rusça	Yunanca
Urdu	Peştunca	İngilizce	Fransızca	Bulgarca	Arnavutça
Bengali	Osetçe	Felemenkçe	Portekizce	Sırpça	İrlanda
Bihari	Talişçe	İsveççe	Romence	Boşnakça	
Pancabi		Norveççe		Lehçe	
Guyarati				Makedonca	

B. ÇİN-TİBET DİLLERİ

Güney-Doğu Asya'da yer alan irili ufaklı üç yüze yakın dilden oluşur. Bu grup, Çin ve Tibet dilleri olmak üzere iki alt gruba ayrılır. Bunlardan Çince, Çin'de Mandarin Çincesi adıyla ve Pekin ağzına dayalı bir yazı dili geliştirmiştir. 525 milyon insanın (Tayvan ve Singapur'daki konuşurlarla birlikte 875 milyon) konuştuğu Mandarin Çincesi, dünyada en çok insanın konuştuğu anadildir. Çin'de bunlardan başka, Wu, Yue, Kejia, Hiang ve Gan dilleri de çok sayıda insan tarafından konuşulur. Çok fazla etnik unsurun bulunduğu ve binlerce ağız olduğu için konuşma diliyle anlaşmak nerdeyse imkansızdır. Bu yüzden yazı dili, aynı zamanda siyasi ve toplumsal birliğin temelidir.

Çince, Çin idiogramlarına dayalı hece yazısı sistemiyle yazılır. M.Ö. XV. yüzyıla ait yazılı belgelerine sahip olan Çince, günümüzde bir milyardan fazla insan tarafından konuşulmaktadır.

Tibetçe ve Burmaca yaklaşık 15 milyon insan tarafından konuşulur.

C. HAMİ-SAMİ (AFRO-ASYATİK) DİLLERİ

Arap yarımadası ve Kuzey Afrika'da konuşan 250'den fazla dilden oluşur. Hami ve Sami olmak üzere iki alt gruba ayrılır.

Arapça, İbranice, Amhara (Habeşçe), Hausa (Çad dili), Berberi ve ölmüş olan Kıptîce, Akadca ve Aramca bu grubun başlıca dillerdir. Günümüzde yaklaşık 350 milyon insan tarafından konuşulur.

D. ALTAY DİLLERİ

Bu dil grubu, dilbilimciler tarafından önceleri "Ural-Altay Dilleri" olarak adlandırılan dil ailesinin "Altay Dilleri" bölümünü teşkil ediyordu. Son yıllarda "Ural-Altay Dil Ailesi"nin "Ural Dilleri" bölümü "Fin-Ugor Dilleri",

"Altay Dilleri" bölümü ise "Altay Dilleri" diye ayrı ayrı gruplar halinde değerlendirilip her iki grup bağımsız olarak ele alınmaya başladı. Fakat, bu diller arasında morfolojik ve sentaks benzerlikleri vardır.

Altay Dilleri, Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece ve Japoncanın oluşturduğu bir dil grubudur.

Türkçe, otuza yakın lehçesiyle Altay kolunun en yaygın olan ve en fazla konuşulan dilidir. (Bk. Altay Dil Birliği Kuramı)

E. BANTU DİLLERİ

Orta ve Güney Afrikada konuşulan Swahili, Zulu, Çuana, Kongo, Mongo, Gonda dilleridir. Bunlar arasında en yaygını Kenya, Uganda, Tanzanya ve Kongo'da konuşulan Swahili dilidir. Yaklaşık 200 milyon insan tarafından konuşulur.

Afrika'dan bundan başka çeşitli dil gruplarına ait diller de yaygın biçimde konuşulur. 19. yüzyıldan sonra sömürgecilik yoluyla gelmiş Avrupa dillerinin etkisi büyüktür.

Bu kıtada, Hami-Sami (Moritanya'dan Somali'ye kadar Kuzey Afrikada), Nil-Sahra (Orta Afrika), Nijer-Kongo (Moritanya ve Kenya arasındaki bölgede konuşulan 900 civarında dil) ve Koisan dilleri (Afrika'nın güneyi ve Tanzanya'da) de konuşulur.

F. KAFKAS DİLLERİ

Kafkaslar, çok sayıda farklı etnik unsurun yaşadığı bölgedir. Bu yüzden, altmıştan fazla dilin konuşulduğu bölgede dil birliğinden, dil ailesinden söz etmek mümkün değildir. Kafkaslarda karşımıza üç değişik dil grubu çıkmaktadır:

1. **Altay dilleri:** (Türk dili grubundan; Azerbaycan Türkçesi, Karaçay-Balkar Türkçesi, Kumuk Türkçesi, Türkmen Türkçesi; Moğol dili grubundan Kalmuk Moğolcası)
2. **Hint-Avrupa dilleri:** (Ermenice, İran dilleri Osetçe ve Talişçe)
3. **Kafkas dilleri:** (Gürcüce; Abhazca; Çeçen-Lezgi)

G. FİN-UGOR DİLLERİ

Bu dil grubu Kuzey-batı Avrupa'da konuşulur. Grubun başlıca dilleri, Fince, Macarca, Laponca ve Livonya'dır. Bu diller, Finlandiya, Macaristan, Norveç, İsveç ve Rusya'nın bazı bölgelerinde konuşulur.

H. AVUSTRONEZYA DİLLERİ

Çin'in güneyindeki anakarada konuşulan yaklaşık 1000 dilden oluşan bir gruptur. Hindistan'ın doğusu, Malezya'nın adalar bölgesi, Endonezya ve Filipinler bu dillerin konuşulduğu yerlerdir. Kamboçya'da Khmer dili, Tayland'da Tay (Siyam) dili, Vietnam'da Vietnam dili, Laos'da Lao dili, Birmanya'da Birman dili konuşulur. Bu diller arasında Cava adasında 60 milyon insan tarafından konuşulan Cavaca; Filipinlerin resmi dili Tagolog (Pilipino); 10 milyon insanın konuştuğu Filipinlerin diğer resmi dili Cebuano; Madagaskar'ın dili Malagasy grubun en önemli dilleridir. Bölgenin coğrafi yapısına uygun olarak, çoğu zaman birkaç yüz kişinin konuştuğu alt diller vardır.

İ. AMERİKA YERLİ DİLLERİ

Kuzey ve Güney Amerika'da Avrupa dilleri, İngilizce, İspanyolca ve Fransızca ağırlıklı olarak konuşulan devlet ve eğitim dilleridir. Bunun yanında Amerika yerlilerinin konuştukları çok sayıda dil de mevcuttur. Bunlar, Amerika yerlilerinin Asya'dan getirdikleri ata dilleridir. Bu diller, Kuzey, Orta ve Güney olmak üzere üç gruba ayrılır. Kuzey ve Orta grubu, Atabask, Algonkin ve Sui dillerinden oluşur. Bunların sayıları 30'dan fazladır. Güney Amerika'daki Penut yerli dil ailesi, Amerika'nın en fazla dili ve konuşuru olan bir gruptur.

II. Yapıları Bakımından Dünya Dilleri

Dünya dilleri ile ilgili ikinci sınıflandırma da dillerin gramer yapıları ile ilgilidir. Dillerin yapısal yönüyle ilgili olarak Alman dilbilimci A. von Schlegel'in yaptığı ayrıma göre dünya dilleri üçe ayrılmaktadır:

A. EKLEMELİ DİLLER

Bu dillerde sözcüklerin başına ya da sonuna çeşitli ekler getirilmek yoluyla yeni sözcükler yapılır. *göz-lük-çü-lük* gibi. Altay ve Ural dilleri bu gruba girer.

B. ÇEKİMLİ DİLLER

Söz köklerinin çekimlenerek yeni sözcüklerin yapıldığı dillerdir. Arapça *z-l-m* mastarından ***zalim, mazlum, zulüm*** gibi yeni sözler yapılmıştır. Hint-Avrupa ve Sami dilleri bu gruba girer.

C. TEK HECELİ DİLLER

Tek heceli dillerde her kelime bir köktür, bu kök herhangi bir ek almaz, sürekli yalın hâldedir. Her hece bir dil göstergesidir. Bu dillerde sözcüklerin cümle içindeki yeri, bunların sıralanışı, tonlama ve vurgu anlam ayırt edicidir. *Háizi men qù shánghué* "Çocuklar okula gittiler" gibi. Çin, Vietnam ve Tibet dilleri bu gruba girer.

URAL-ALTAY DİLLERİ KURAMI

DİLLERİN araştırılması ve incelenmesi için bunların ortak yönlerinden hareket edilerek çeşitli gruplandırmalar yapılmıştır. Türk dili, dünya dil aileleri sınıflandırmalarında Altay Dil Ailesi içerisinde yer almaktadır. Altay dil grubu XIX. yüzyılın başlarına kadar Ural-Altay Dil Ailesi olarak adlandırılan bir dil grubu içinde yer alıyordu. Günümüzde Ural ve Altay dilleri ayrı birer grup olarak ele alınmaktadır.

Türk dilinin üyesi bulunduğu Altay dil grubunu incelemeden önce, XIX. yüzyıla kadar kabul gören Ural-Altay Dil Birliği Kuramının tarihine kısaca göz atmak gerekir.

Ural-Altay Dil Birliği ile ilgili ilk sınıflandırma, XVIII. yüzyılın başlarında İsveçli Philipp Johann von Strahlenberg (1676-1747) tarafından *Das nord und östliche Theil von Europa und Asia* Stockholm 1730) [=*Avrupa ve Asya'nın Kuzeyi ve Doğusu*] adlı eserde yapılmıştır.

P. J. Strahlenberg'in tasnifine Fransız Albert Rémusat *Recherches sur les Langues Tatares* (Paris, 1820) ve Wilhelm Schott *Versuch über tatarischen Sprachen* (Berlin, 1936) [=*Tatar Dilleri Üzerine Denemeler*] adlı eserlerinde karşı çıkmışlar ve bunun yerine "Tatar Dilleri" terimini kullanmışlardır.[2]

P. J. Strahlenberg'den yaklaşık yüz yıl sonra Danimarkalı dilci Rasmus Christian Rask (1787-1832), Ural-Altay kuramını yeniden canlandırmış ve Türkçeden başka dilleri de aynı gruba dahil ederek "İskit" adı altında birleştirmiş; Grönland, Kuzey Afrika, Asya, Avrupa ve Kafkasya dillerinin yanısıra Eski İspanya ve Gallia yerli dillerini de bu gruba dahil etmiştir. Bu kadar farklı bölge ve etnik yapılara ait dillerin tek bir grupta birleştirilmesi büyük bir yanılgıydı. Rask, bu diller arasında tek ortak bağ olarak "bitişkenlik" (agglutination)i esas almıştır.

---

[2] Nuri Yüce, "Türk Dilinin Ural-Altay Dilleri İçindeki Yeri" *İA* C. XII, s. 446

Rask'ın "bitişkenlik" sistemine dil (ünlü) uyumunu da ekleyen Max Müller (1823-1900), Siyam, Tibet, Kuzey Hint, Malaya Arşipel dillerini de bir grupta ele alarak birbirlerine fonetik ve morfolojik olarak zıt olan bu dilleri "Turanî diller" adıyla yeni bir gruplandırmaya gitmiştir[3].

Daha sonra Ferdinand Johann Wiedemann (1805-1887), *Über die früheren Sitze der tschudischen Völker und ihre Sprachverwandschaft mit den Mittelhochasiens* [=Çud Halkının Erken Yerleşim Yerleri ve Orta Asya ile Dil Akrabalığı] (Helsinki, 1838) çalışmasında Ural-Altay dillerinin Hint-Avrupa dillerinden ayıran benzerlikleri şöyle sıralamıştır:

1. Ural-Altay dillerinde ses uyumu vardır.
2. Ural-Altay dillerinde kelime cinsiyeti yoktur.
3. Ural-Altay dillerinde *harf-i tarif* (artikel) yoktur.
4. Ural-Altay dillerinde fiil ve isim çekimi eklerle yapılır.
5. Ural-Altay dillerinde isim çekiminde iyelik eki kullanılır.
6. Ural-Altay dillerinde fiil şekilleri zengindir.
7. Ural-Altay dillerinde sıfatlar isimden önce gelir.
8. Ural-Altay dillerinde önekler değil, sonekler vardır.
9. Ural-Altay dillerinde sayı sözlerinden sonra çokluk eki kullanılmaz.
10. Ural-Altay dillerinde soru eki vardır.
11. Yardımcı fiil olarak "sahip olmak" (Alm. *haben*) anlamına gelen fiil değil, "olmak" (Alm. *sein*) anlamına gelen fiil kullanılır.
12. Karşılaştırma *-dan* ayrılma hâli ekiyle yapılır
13. Ayrı bir soru eki vardır.
14. Bağlaç yerine fiil şekilleri kullanılır.

Karşılaştırmalı dil bilimi çalışmaları geliştikçe Ural-Altay dil birliğini ispat etmek için yapılan bu gruplandırmaların sağlam sonuçlar vermediği görüldü. Çünkü bu diller arasında daha çok kelime benzerlikleri öne çıkarılmış; akrabalık için temel ölçüt olan ses denklikleri, tarihî ve karşılaştırmalı metodlarla incelenmemişti.

Dil birliği için gerekli olan "anayurt" birliği de Ural-Altay dil birliği kuramı için tartışılması gereken bir sorun olarak duruyordu. Fin-Ugor halklarının anayurtlarının Ural dağlarının batısı olduğu görüşü kesinlik kazanmışken; grubun Altay kolunda yer alan halkların anayurdu konusunda ihtilaf vardı.

[3] Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, s. 13

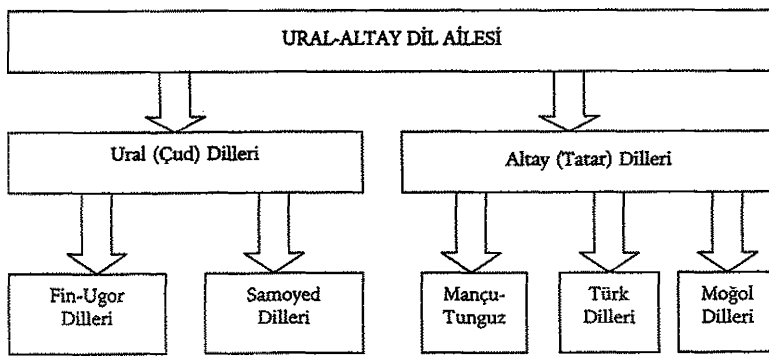
Ural-Altay dilleri ortak bir kaynağa gidecek verilere sahip görünmüyordu. Bu sebeplerle Ural-Altay dil grubunun akrabalığına kuşku ile bakılmaya başlandı.

Ural-Altay dil birliği kuramını ilk olarak Fin-Ugor dili uzmanları olan Emil Nestor Setälä, Heikki Paasonen, J. Szinnei; daha sonra Altayistlerden Gustaf John Ramstedt, Paul Pelliot reddettiler.[4]

Finli dilbilgini Matias Aleksanteri Castrén (1813-1852), o zamana kadar yapılmış olan çalışmalara bir çekidüzen vererek bu dillerle ilgili olmayan birçok dili gruptan çıkarmış, bu alandaki "fantastik" araştırma ve incelemelere son vermiş ve grubu, "Ural" ve "Altay" diye ikiye ayırmıştır. Böylece bu dil ailesi iki ana kola ayrılarak incelenmeye başlandı.

Castrén'den sonra bu alanda gerçek karşılaştırmalı araştırmalar yapan Wilhelm Schott (1802-1889) oldu. Schott, teknik olarak morfolojik malzemeye dayalı çalışmalar yaptı. Bu dil ailesini *Versuch über die Tatarischen Sprachen [=Tatar Dilleri Üzerine Denemeler]* adlı eserinde Fin-Ugor (Çud) ve Türk-Moğol-Tunguz (Tatar) adı altında ikiye ayırdı (**Tablo II**).

TABLO -II-

W. Schott, araştırmalarını daha sonra "Tatar grubu" üzerinde yoğunlaştırarak "Tatar" adını verdiği grubun benzerlikleri, akrabalık bağları, kelime ve ekler arasındaki ilişkilerini inceledi. Sonuçta, Schott, Çuvaşça /r/ ve /l/'nin Genel Türkçede /z/ ve /ş/'ye denk düştüğünü keşfetti. (Tablo III)

[4] H. Eren, "Ural-Altay Dilleri", *Türk Ansiklopedisi*, C. 33, s. 26

TABLO -III-

ÇUVAŞÇA	TÜRKÇE
r	*z*
l	*ş*

Bu arada, Schott, uzun süreden beri mahiyeti bir türlü anlaşılamayan Çuvaşçanın da Türk lehçelerinden biri olduğunu ortaya koydu.

M.A. Castrén, Altay dillerindeki şahıs zamirlerini incelediği *De affixis Personalibus linguarum altaicarum* [=Altay Dillerinde Şahıs Zamiri Ekleri] (Helsingiforsiea, 1950) eserinden sonra Altay dilleri birbirine daha çok yaklaştırıldı. Böylece Altayistik, Türkçeyi ve öteki Altay dillerini içine alan geniş bir araştırma sahası olarak ortaya çıktı.

* * *

XX. yüzyıla doğru, dil araştırmalarında yeni esaslar ortaya çıktı. Ural-Altay dilleri arasındaki akrabalık da bilimsel yöntemlerle tartışılmaya başlandı. Dillerin arasındaki akrabalığını ispatı için;

a) Ses denkliği,
b) Şekil denkliği
c) Temel kelimelerin ortaklığı,
ç) Cümle bilgisi bakımından ortak bir kaynağa giden benzerliklerin olması lazımdı.

Böylelikle, Ural-Altay dil birliği kuramı ispatlanmamış ve grup "Ural Dilleri" ve "Altay Dilleri" diye ikiye ayrılmış; araştırma ve incelemeler bu yönde yoğunlaşmıştır.

ALTAY DİL BİRLİĞİ KURAMI

ALTAY DİL BİRLİĞİ kuramı, Türk, Moğol, Mançu-Tunguz, Kore ve Japon dillerinin ortak bir kaynaktan geldiğini savunan bir dil akrabalığı kuramıdır.

Altay dil kuramının ilk tasnifi, Johann von Strahlenberg (1676-1747)' in, *Das nord und östliche Theil von Europa und Asia* [=Avrupa ve Asya'nın Kuzeyi ve Doğusu] (Stockholm, 1730) eserinde yapılmıştır.

J. Strahlenberg, İdil (Volga) ve Sibirya arasındaki bölgeyi "Büyük Tataristan" ve "Küçük Tataristan" olarak ikiye ayırmış ve bu bölgelerde konuşulan dillere de "Tatar dilleri" adını vermiştir.

Strahlenberg'in eserinin kapağı

Bu kuramda, "Tatar" adı altında Fin-Ugor, Türk-Tatar, Samoyed, Moğol-Mançu, Tunguz ve Karadeniz ile Hazar arasındaki diğer halkların dilleri aynı grup içinde birleştirilmiştir[5]. Söz konusu kuram, karşılaştırmalı dil bilim yöntemlerinden uzak olmakla birlikte XIX. yüzyılın başına kadar ilgi görmüştür.

Karşılaştırmalı Altay dil bilimi, bilimsel anlamda Finli bilgin Gustaf John Ramstedt (1873-1950) ile başlar. G. J. Ramstedt, canlı Moğol ağızlarından derlemeler yaptı. 1898-1901 yılları arasında Orta İdil bölgesindeki Çeremişler üzerinde çalıştıktan sonra 1917'de Helsinki Üniversitesi'nde "Altay Dilleri" profesörü oldu. Sırasıyla Halha Moğolcası, Afganistan'daki Moğolların dili, Kalmuk Moğolcası, Moğolca-Türkçe fiil kökleri ve Kore grameri gibi Altayistikin temel konularını inceleyerek bu alanlarda çığır açtı. Daha önce, Otto von Böhthingk (1815-1904)'in Yakut grameri *Über die Sprache der*

[5] Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 11

Jakuten. (Grammatik, Text und Wörterbuch. I-II) [=*Yakutların Dili Üzerine, Dil Bilgisi, Metin ve Sözlük I-II*] ve Radloff'un halk ağzından derlemelere dayanan denemesi *Proben* gibi inceleme ve derleme çalışmaları, Altaycanın Türkçe kolu hakkında önemli dil verileri teşkil etmekteydi.[6] G. J. Ramstedt, bu iki dilin hazır malzemesini karşılaştırdı:

- Gustaf John Ramstedt, "Über die Konjugation des Khalkha-Mongolischen" [=Halha Moğolcasının Fiil Çekimleri Üzerine] (*MSFOu* 19) Helsingfors, 1903.
- Gustaf John Ramstedt, "Über Mongolische Pronomina" [=Moğolca Zamirler Hakkında] (*ISFOu* 23:3) Helsingfors, 1904.
- Gustaf John Ramstedt,"Zur Verbstammbildungslehre der Mongolisch-türkischen Sprachen" [=Moğol-Türk Dillerinin Fiil Köklerinin Teşkili Hakkında] (*JSFOu* 28:3) Helsingfors, 1912.
- Gustaf John Ramstedt, "Zur Frage nach Stellung des Tschuwassischen" [=Çuvaşçanın Konumu Hakkındaki Sorun], Helsinki, 1922.
- Gustaf John Ramstedt, "Die Verneinung in den altaischen Sprachen" [=Altay Dillerinde Olumsuzluk] (*MSFOu*, 52) Helsingfors, 1924.
- Gustaf John Ramstedt, "A Korean grammar", [=Bir Kore Grameri] (*MSFOu*, LXXXII) 1939, Helsinki

G. J. Ramstedt'ten önce Wilhelm Schott, Çuvaşça /r/'nin Türk dilinin diğer lehçelerinde /z/'ye ve yine Çuvaşça /l/'nin diğer lehçelerde /ş/'ye denk düştüğünü keşfetmişti. (Bk. Tablo III) G. J. Ramstedt, Türkçedeki /z/-/ş/ fonemlerinin Moğolca ve Çuvaşçada kendini korumuş olan /r/-/l/ fonemlerine denkliğini ortaya çıkarmış ve Ana Altaycada bu yapının /r/-/l/ olduğunu iddia etmiştir (Bk. Tablo IV). Bu görüşe Macar bilgini Zoltán Gombocz (1877–1935) gibi bazı araştırmacılar karşı çıkmış ve /z/-/ş/'nin birincil olduğu görüşünü ileri sürmüşlerdir. G. J. Ramstedt, Moğolca söz başı /n/, /d, /j/, ve /y/'nin Çuvaşçada /s/'ye, Türkçede ise /y/'ye denkliğini de bulmuştur.[7] G. J. Ramstedt, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Türkçe ve Korecenin ses ve şekil yapıları ile ilgili görüşlerini

- Gustaf John Ramstedt, *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I, Lautlehre*, MSFOu 104: 1 [=*Altay Dil Bilimine Giriş I, Sesbilgisi*]

adlı eserinde öne sürmüştür.

---

[6] Hasan Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü*, s. 273

[7] Talat Tekin, "Altay Dilleri Teorisi", *Makaleler I* (Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Ankara 2003, s. 73

Yine bu konu ile ilgili olarak Mançu-Tunguz dillerinde bu denkliklerin olmaması, kuram hakkında başka bir tartışma konusu teşkil etmiştir.[8] Bu ses denklikleri, Altayistler tarafından "rotasizm" (Tablo V) ve "lambdasizm" (Tablo VI) olarak adlandırılan ses yasasını doğurmuştur.

TABLO -IV-
ÇUVAŞÇA-GENEL TÜRKÇE (*r/z, l/ş* DENKLİĞİ)

LİR TÜRKÇESİ (l/r) (ÇUVAŞÇA)	*ŞAZ* TÜRKÇESİ (ş/z) (GENEL TÜRKÇE)
pillĭk	*beş*
şĭl	*diş*
alĭk	*eşik*
vĭkĭr	*öküz*
paru	*bızau*
huran	*kazan*
amar	*omuz*
śur	*yaz*
hur	*kaz*

TABLO V
ROTASİZM ÖRNEKLERİ

TÜRKÇE (z)	ÇUVAŞÇA (r)	MOĞOLCA (r)
ekiz	*yĕgĭr*	*ikire* (Buryat *ihir, ihirin*)
öküz	*vĭkĭr*	*ükür* (Halha *üher*)
buzagı	*pĭru*	*biragu* (Halha *biru*)

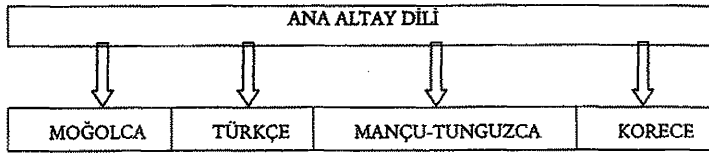
TABLO VI
LAMBDASİZM ÖRNEKLERİ

TÜRKÇE (ş)	ÇUVAŞÇA (l)	MOĞOLCA (l)
kaşık	*kajĭk*	*halbaga*
taş	*çul*	*çilagun*
kaşka "Alnında beyaz leke olan hayvan"	*hulka*	*halza*

[8] H. Eren, *a.g.m.*, s. 30 v.d.

Gustaf John Ramstedt'e göre, en eski olduğu varsayılan ve "Ana Altay dili" olarak adlandırılan ve dilin dört lehçesi bulunuyordu (Bk. Tablo VII)

TABLO VII

Bu görüşler, Rus Mongolistlerinin aşağıdaki eserlerinde benimsenmiştir.

- W. Kotwicz, "Studia nad jezkami altajkimi wydal Marian Lewicki", *RO* 16 (Varşova 1950, s. 1-138)
- W. Kotwicz, "Contributions aux etudes altaiques", [=Altay Dilleri Edütlerine Yardımcı Malzeme] I-V, AB, *RO* 7 Varşova, 1929, s. 130-234
- V. Ja. Vladimirtsov, *Sravnitelnaya grammatika Mongolskogo pis'mennogo yazıka i halhaskogo nareçiya Uvedeniye i fonetika* [=Moğol Edebî Dili ve Halha Lehçesinin Karşılaştırmalı Gramerine Giriş ve Fonetik] (Leningrad, 1929)

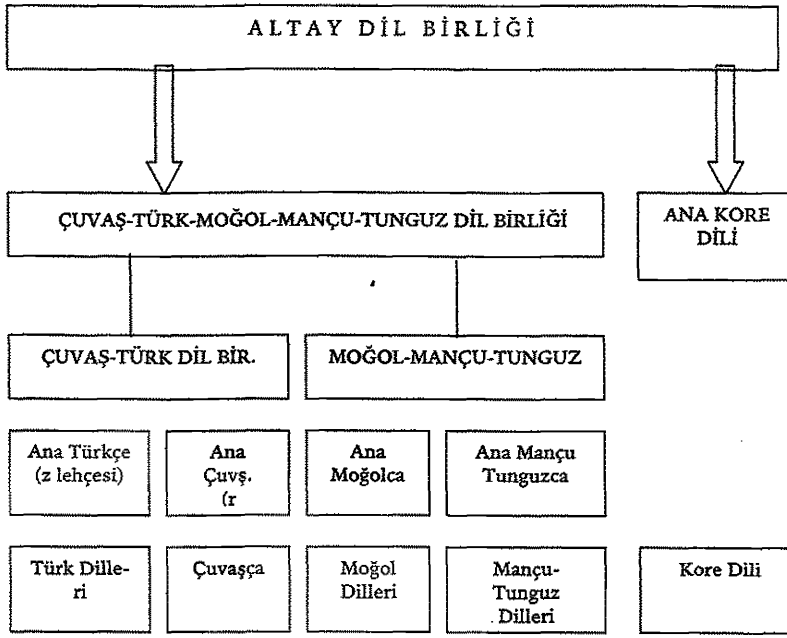
G. J. Ramstedt'ten sonra Altay dilleri kuramının en önemli araştırıcı ve geliştiricisi olarak Nicholas Poppe (1897-1991)'yi görmekteyiz.

N. Poppe, Moğol, Türk ve Mançu-Tunguz dillerinin akraba olduklarını, bu dil aileleri arasındaki fonetik ve morfolojik uygunlukların tesadüfe ve alınma kelimelere dayanmayıp aksine bunların kök akrabalığını gösteren deliller olduğuna inanır. Yalnız, G. J. Ramstedt, Ana Altay dilinin dört lehçesi bulunduğunu düşündüğü hâlde (Bk. Tablo VII) N. Poppe, Moğolca ile Mançu-Tunguzca arasındaki akrabalığın öbür dallar arasındaki yakınlıktan daha fazla dil verileri ile desteklendiğini, öte yandan Türkçe ile Moğolca-Mançu-Tunguzca arasındaki benzerliklerin, Korece'den daha fazla olduğunu ileri sürmüştür. Buna göre, Ana Kore dili, daha Türk-Moğol-Mançu-Tunguz dil birliği mevcutken bu birlikten ayrılmıştır. İkinci olarak Çuvaşça ile Türkçe arasındaki */r/-/z/, /l/-/ş/* ses denklikleri dolayısıyla bu diller için, geçmişte bir Çuvaş-Türk dil birliği yahut Ön Türkçe devresi tasavvur edilmelidir.[9]

N. Poppe'nin Altay dillerinin oluşumu hakkında çizdiği tablo şöyledir:

[9] Talat Tekin, *a.g.m.*, s. 77

TABLO VIII
N. POPPE GÖRE ALTAY DİLLERİNİN OLUŞUMU

N. Poppe 'nin Altay dil birliği ile ilgili olarak yaptığı çalışmaların en önemlileri şunlardır:

- Nicholas Poppe, *Grammar of Written Mongolian*, [=Moğol Yazı Dilinin Grameri] Weisbaden, 1954
- Nicholas Poppe, "Introduction to Mongolian Comparative Studies", [=Karşılaştırmalı Moğolca Araştırmalarına Giriş] *MSFOu* 110 (Helsingfors, 1955)
- Nicholas Poppe, *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen, Teil I, Vergleichende Lautlehre* [=Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri, Bölüm I, Karşılaştırmalı Sesbilgisi] Weisbaden 1960.
- Nicholas Poppe, *Introduction to Altaic Linguistics*[=Altay Dillerine Giriş], Weisbaden 1965.

Altay dillerindeki ses denkliklerine esas teşkil eden seslerin birincilliği de tartışmalara konu olmuş ve bu konuda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Wilhelm Radloff, Z. Gombocz, Gyula Németh (1890-1976), Johannes Benzing (1913-2001), Sir Gerard Clauson gibi Türkologlar /z/ ve /ş/ fonemlerinin birincil olduğunu savunmuşlardır.[10] Buna karşılık /r/ ve /l/ seslerinin birincil olduğu savı, G. J. Ramstedt'ten beri çok fazla taraftar bulan ve en iyi biçimde formulleştirilen görüş olagelmiştir. G. J. Ramstedt'e göre, Ana Altaycada bir sonraki ünlünün niteliğine göre iki dizi sızıcı ünsüz vardı. Bunlar, art sıradan ünlüler yanında görülen /*r/ ve /*l/ ile, i ünlüsünün yanında görülen /*ŕ/ ve /*ĺ/ idi. İşte bu dört ünsüz Çuvaşça, Moğolca, Mançu-Tunguzca ve Korecede /r/ ve /l/ ile gösterilmektedir. Bu ünsüzlerden /*ŕ/ ve /*ĺ/ ünsüzleri öndamaksılaşarak Çuvaşça dışındaki Türk lehçelerinde /z/ ve /ş/'ye dönüşmüştür.[11]

G. J. Ramstedt'in bu görüşleri, daha sonra öğrencisi N. Poppe[12] ile Talat Tekin[13] tarafından çeşitli yönleriyle eleştirilmesine rağmen /r/ ve /l/ fonemlerinin birincilliği noktasında kabul edilmiştir.

Son zamanlarda Altay dil birliği kuramı ile ilgili başka bir görüş daha ortaya atıldı. Roy Andrew Miller, 1971 yılında yazdığı *Japanese and the Other Altaic Languages* (=Japonca ve Diğer Altay Dilleri) adlı kitabında, Altay dillerini, Hazar Denizi-Batı Sibirya-Altaylar arasında 7000 yıl öncesindeki bir "Ön Altayca"ya götürür. "Ön Altayca" (Proto-Altayca) konuşanlar doğuya, Altaylara doğru hareket ettiler ve burada "Ön-Doğu Altayca" ve "Ön-Batı Altayca" diye ikiye ayrıldı. Batıdaki grupta "Ön-Türk Dili", doğudaki grupta "Ön-Moğol Dili" oluştu. Moğollardan ayrılıp Sibirya'ya gidenler, "Ön-Tunguz Dili"ni konuştular. Bunların bir kısmı daha doğuya giderek "Ön-Mançu Dili"nin oluşturdular. Bunların bir kısmı M. Ö. 4000 yıllarında daha da doğuya giderek Kore, Japon ve Ryuku dillerinin atalarını meydana getirdiler.[14] (Bk. **Tablo IX**)

---

[10] Ceylan, Emine, *Çuvaşça Çokzamanlı Sesbilgisi*, Ankara 1997, s. 115-117

[11] Ramstedt, G. J., *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft* I, *Lautlehre*, MSFOu, 104 (1) Helsinki

[12] Poppe, N., *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*, Teil I: *Vergleichende Lautlehre*, Wiesbaden, 1960, s. 76

[13] Talat Tekin, "Zetacism and Sigmatcism in Proto-Turkic", *Makaleler I -Altayistik* (Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Ankara 2003, s. 1

[14] Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş* (Çev. Osman Karatay), s. 14-15

TABLO IX

<table>
<tr><td colspan="7">ÖN ALTAYCA</td></tr>
<tr><td colspan="3">ÖN-BATI ALTAYCA</td><td colspan="4">ÖN-DOĞU ALTAYCA</td></tr>
<tr><td>ÖN-ORTAK TÜRKÇE</td><td>ÖN-ORTAK BULGARCA</td><td>ÖN-MOĞOLCA</td><td colspan="4">ÖN-KUZEY VE YARIMADA ALTAYCASI</td></tr>
<tr><td>ESKİ TÜRKÇE</td><td>ESKİ BULGARCA</td><td>MOĞOLCA</td><td>ÖN-TUNGUZCA</td><td colspan="3">ÖN-YARIMADA VE PELAGCA</td></tr>
<tr><td colspan="3"></td><td>MANÇUCA-EVENKİCE</td><td>ORTA KORECE</td><td>ESKİ JAPONCA</td><td>RYUKU DİLİ</td></tr>
</table>

Altay dil akrabalığına inanan bilginler arasında Karl Heinrich Menges, Omeljan Pritsak, Nikolay Aleksandroviç Baskakov da vardır. Türkiye'den Talat Tekin, Osman Nedim Tuna, Ahmet Temir, Tuncer Gülensoy ve Osman F. Sertkaya da bu kuramı destekleyen bilim adamlarıdır.

Bunun yanında Altay dil kuramını reddeden bilim adamları da az değildir. Bunlara göre, bu diller arasındaki ortak kelimeler ödünçlemelere dayanır; benzerlikler, fonetik, morfolojik ve sentaks bakımlarından esaslı incelemeler yapılmalıdır. Bu kuram henüz ispatlanamadığı için Altayistlere düşen iş, grup içinde yer alan dillerin kendi içinde derinlemesine incelemek olmalıdır. Bu bilim adamlarının başlıcaları, Aleksandr M. Scerbak, Boris Serebrennikov, Kaare Grønbech, J. Kruger, Lajos Ligeti, Denis Sinor, Johannes Benzing, Gerhard Doerfer, Sir Gerard Clauson'dur.

Altay dil kuramının en büyük problemlerinden biri de anayurt sorunudur. Altay dil konuşan halkların anayurtları tam olarak açıklığa kavuşturulamamıştır. Bu yüzden Ana Altaycanın nerede konuşulduğu, ondan türediği varsayılan dillerin hangilerinin eski hangilerinin yeni olduğu ve Altay dilleri arasında benzer kelimelerin kültürel ödünçleme mi yoksa Ana Altaycadan gelen ortak sözler mi olduğu sorunları çözümsüz kalmaktadır.

Altay dilleri kuramı henüz ispatlanmamış olmamasına rağmen, bilimsel çalışmalarda sınıflandırma esas olduğu için Türk dilini, dünya genel dil aileleri içinde yine Altay dilleri grubu içinde ele alarak incelemek gerekir.

I. ALTAY DİLLERİNİN SES DENKLİKLERİ MESELESİ

Altay dilleri kuramının kuruluşuna esas olan bazı ses denklikleri ileri sürülmüş (Bk. Tablo X) ve bu seslerin Ana Altay dilinde öngörülen şekli ve günümüz Altay dillerindeki yansımaları üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bunların başında Türk, Moğol ve Mançu dillerinde kurallı biçimde görülen Ana Altaycadaki /*p/ fonemi gelmektedir. Bu konu ile ilgili olarak şu çalışmalardan bazıları şunlardır:

- Pentti Aalto , "On the Altaic Initial p-*" [=Altayca İlkses *p- Üzerine] *CAJ I* (1955) 1:9-16
- F. Sema Barutçu, Altaycada Kelime Başı (p)", *Fırat Üni. Sos. Bil. Dergisi*, 1989 3 (2)1-40
- Han Woo Choi, "Ana Altayca *p-" *Dilbilim Yazıları*, Ankara 50-63

Altay dillerinin ortak kelimeleri üzerinde değişik çalışmalar yapılmıştır. Fakat bu diller arasındaki ses denklikleri tam olarak ortaya konulamadığı için "kelime" seviyesinde yapılan çalışmalar, esaslı bir temele oturmuş sayılamaz. Altaycanın birbirine en yakın dilleri olan Moğolca ile Türkçenin ortak kelimeleri 250, Moğolca ile Tunguzcanın ise 200 civarındadır.[15]

Bunun yanında bazı Türkologlara göre Altay dilleri arasındaki ortak kelimeler, Ana Altaycadan gelen kelimeler olmayıp "kültürel alıntılar"dır.[16]

II. ALTAY DİLLERİN ORTAK ÖZELLİKLERİ

Altay dilleri arasında ses, yapı ve söz dizimi bakımından birtakım ortak özellikler bulunmaktadır.[17]

- Altay dillerinde ses uyumu bulunmaktadır. Mançu-Tunguzcada bazı ön ve artlı ünlülerin kaynaşması sonucu ünlü uyumu bozulmuştur. Yine, çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygurca ve Özbekçe'de ünlü uyumu bozulmuştur.
- Altay dillerinin hepsi bitişkendir. Kelimeler, kök ya da gövdeye belirli ekler getirilmek suretiyle yapılır.
- Altay dillerinde yalnızca son ekler vardır. Kelime önüne ya da içine ek getirilemez.
- Cümle unsurları, özne+tümleç+yüklem sırasıyla dizilir.
- Tamlamalarda tamlayan tamlanandan önce gelir.
- Sıfat tamlamalarında tamlayan ile tamlanan arasında hâl, cinsiyet ve sayı bakımından uyum yoktur.
- Çokluk bildiren sayılardan sonra gelen isimler çokluk eki almaz.

---

[15] Nuri Yüce, a.g.m., s. 452

[16] Alman Türkolog Gerhard Doerfer, "Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu", (*TDK Belleten 1980-1981*, s. 1-16), makalesinde seçilen 16 temel kelimeden hiç birinin bütün Altay dillerinde ortak olmadığını ileri sürmüştür. Ona göre, bu 16 kelimenin yalnızca 7'si Türkçe ve Moğolca'da bulunmakta, diğer 9'u ise her dilde farklıdır. Bu sebeple, Doerfer, Türkçe ve Moğolca arasındaki ortak kelimelerin kültürel alıntı olduğu görüşünü savunmaktadır.

[17] Emine Yılmaz-Nurettin Demir, "Ural-Altay ve Altay Dil Teorisi", *Türkler* C. I., Yeni Türkiye Dergisi Yay., s. 395

- Kelimelerin gramatikal cinsiyeti yoktur.

TABLO -X-
ALTAY DİLLERİNİN ORTAK SESLERİ

Türk dili	Moğol dili	Tunguz dili	Mançu dili	Kore dili	Ana Altayca
h	*h, x, f, ş, s, ø*	*p, h, x, f, ø*	*p, h, x, f, ø*	*p, ph*	**p*
hadak (Halaççа)	*adag*	-	*fatan*	-	**padak*

Türk dili	Moğol dili	Tunguz dili	Mançu dili	Kore dili	Ana Altayca
z, (Çuv.), r	*r*	*r, y*		*l*	**r²*
üz-	*ürü-*	-	*furu-*	*phulda-*	**pür² (ü)-*

Türk dili	Moğol dili	Tunguz dili	Mançu dili	Kore dili	Ana Altayca
ş (Çuv. l)	*l*	*l*		*lh*	**l²*
iş	*üile*		*weile*		*il²*
yaşur-	*dalda*		*dali-*		*dal²(ı)-*

Türk dili	Moğol dili	Tunguz dili	Mançu dili	Kore dili	Ana Altayca
t	*t (i'den önce ç)*	*t*	*t (i'den önce ç)*	*t (i'den önce ts)*	**t*
tatgan-	*taçiya-*		*taçi-*		*tatıga-*

Türk dili	Moğol dili	Tunguz dili	Mançu dili	Kore dili	Ana Altayca
d, t, z, r	*d*	*d*	*c*		**-d*
bod	*boda*				

Türk dili	Moğol dili	Tunguz dili	Mançu dili	Kore dili	Ana Altayca
y, s (Çuv), d, t, c	*d-*	*d-*	*d-*	*t-*	**d-*
yan-	-	*dalga-*	*dalga-*	*tha-*	*da- "yan-"*

OKUMA PARÇASI

Nikolay (Nicholas) POPPE (1897-1991)*

Altay dillerinin en önemli araştırmacılarından birisi Rus Türkolog Nicholas POPPE'dir. 1921'de Petersburg Üniversitesini bitirdikten sonra Aleksandr N. Samoyloviç ve E. Malov'un yanında Türkoloji, Boris Yakoyloviç Vladimirtsov'dan da Mongolistik eğitimi almıştır. 1928'de Vladimirtsov'un ölümü üzerine Rus Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsü Mongolistik Bölümü müdürlüğüne getirilmiştir. 1926-1940 yılları arasında Moğolistan, Doğu Sibirya, Özbekistan, Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'da araştırmalar yapmıştır. 1943'te Berlin'e kaçmış, burada iki yıl çalışmış, daha sonra 1949'da ABD'ye yerleşerek Seattle Üniversitesi'nde görev almıştır.

Poppe, Altay dilleri arasında en fazla Moğolcaya ağırlık vermiştir. Araştırmalarında topladığı malzemeleri daha sonra yayımlamış, bunlardan hareketle Moğolcanın ve Altayistikin önemli problemleri üzerinde durmuştur. Moğolcanın Buryat, Halha ve Dagur lehçeleri üzerinde ilk defa bilimsel araştırmalar yapmıştır. Bunların yanında Tunguzca ile de ilgilenmiş, Tunguzca ile Samoyedce arasındaki dil ilişkilerini irdelemiştir.

Moğolcanın öğrenimini kolaylaştırmak için Rusça, İngilizce ve Almanca gramer kitapları da yazmıştır. Bunlardan *Gramer of Written Mongolian* [=*Moğol Yazı Dilinin Grameri*], (Wiesbaden, 1954) adlı çalışması çok bilinmektedir.

Altay dillerinin karşılaştırmalı grameri üzerinde de duran Poppe bu konuda yazdığı Vergleichende Grammatik der altaischen Spracen (I. Vergleichende Lautlehre), Wiesbaden, 1960. [=Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri, I. Karşılaştırmalı Sesbilgisi] adlı eseriyle bu alanda önemli bir boşluğu doldurmuştur.

N. Poppe, Harezm Türkçesinin önemli dil yadigarlarından olan *Mukaddimetü'l-Edeb*'i de yayımlamıştır: *Mongol'skij slovar Mukkaddimat al-Adab*, Moskva-Leningrad I, II, 1938; III 1938. Türkoloji ile Mongolistik ilişkilerini inceleyen Poppe, Türk lehçelerinden Çuvaşça ile daha çok ilgilenmiştir. Bunun yanı sıra Yakutçayı da göz ardı etmemiş, *PhTF I*deki "Das Jakutische", (671-684) maddesini yazmıştır.

Altay dil birliğinin savunucusu olan N. Poppe, 1970'li yıllarda kendini Altay dilleri arasındaki akrabalık ilişkilerini inceleyen çalışmalara vermiştir. "A New Symposium on the Altaic Therory" [=Altay Kuramı Hakkında Yeni Bir Deneme], "The Problem of Ural and Altaic affinity" [=Ural ve Altay ilişikisi sorunu], "The Ural-Altaic affinity" [=Ural-Altay İlişkisi]

Poppe, 1988'de Türk Dil Kurumu'nun şeref üyeliğine seçilmiştir. Ayrıca Cumhuriyetimizin 50. yıl dönümü dolayısıyla Poppe'ye şeref diploması verilmiştir.

* Hasan Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü I, Yabancı Türkologlar*, Ankara s. 253-257) adlı kitabından özetlenerek alınmıştır.

III. ALTAY DİLLERİNİN YAYILMA ALANLARI VE KOLLARI

Altay dilleri olarak bilinen Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece ve Japonca geniş bir coğrafyada ve 300 milyona yakın konuşur sayısı ile dünyanın büyük dil aileleri arasında yer almaktadır.

1. Türk Dili

Altay dillerinin gerek yayılma alanı gerekse konuşur sayısı bakımından en büyük dilidir. En eski yazılı belgeleri VII. yüzyıla kadar inebilen Türk dili, bugün 10.955.840 alanda, yaklaşık 200 milyon kişi tarafından konuşulmaktadır. Türk dili üzerinde yapılan ilk bilimsel çalışma, XI. yüzyıldaki Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lügâti't-Türk* adlı sözlüğü sayılır (Bk. Türkoloji). Özellikle XIX. yüzyılın sonunda Moğolistan'da bulunan Köktürk harfli yazıtlar, XX. yüzyılın başında Doğu Türkistan'daki Eski Uygurlara ait belgelerin gün ışığına çıkarılması ve üzerinde bilimsel çalışmaların yapılması, *Dîvânü Lügâti't-Türk*'ün bulunuşu, Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra Mustafa Kemal Atatürk'ün Türk dilini devletin önemli bir kültür kurumu olarak görüp Türk Dil Kurumu'nu kurması, bu doğrultuda çeşitli enstitüler ile üniversitelerde bölümler açılması ve araştırmalar yapılması... Türkçeyi Altay dillerinin en popüler bilim dalı yapmıştır.

Türk dilinin lehçe ve şiveleri ile ilgili pek çok tasnif denemesi yapılmış olup bu çalışmalar devam etmektedir. (Bk. Türk Lehçelerinin Sınıflandırılması)

2. Moğol Dili

Altay dil grubunun ikinci önemli dili Moğolcadır. Moğolca, Altay dili araştırmaları için ana dildir. Çünkü Altayistlere göre bu dildeki arkaik unsurlar diğer Altay dillerine göre çok fazladır. Hatta bu dilin, Ana Türkçeye, VIII. yüzyılda dikilen *Orhun yazıtları*ndan daha yakın olduğunu savunan bilim insanları vardır.[18]

Moğol dili, Moğolistan'da, 2.5 milyon, Çin'in İç Moğolistan bölgesinde 2.7 milyon, Rusya'daki Özerk Buryat Cumhuriyeti'nde 275 bin, Kalmuk Cumhuriyeti'nde 180 bin kişi olmak üzere yaklaşık 5.7 milyon kişi tarafından konuşulur. Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nde özellikle Halha ve Oyrat kabileleri yaşar. Çindeki Moğol nüfusu beş milyon civarında olmasına rağmen bunların hemen hemen yarısı Mandarin Çincesi konuşmaktadır. Afganistan'da Herat ve Feyzabad'da az sayıda Moğol yaşamaktadır. Bugünkü Moğolca'nın Halha (Moğolistan'ın resmi dili) Oyrot, Buryat, Tumet, Horçin, Dagur... gibi pek çok şivesi bulunmaktadır.

---

[18] Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 63

Moğolcanın en eski belgeleri, 1225 tarihli *Yesünke* taşıdır. *Manghol un Niuça Tobça'an* (=Moğolların Gizli Tarihi) adlı belge 1240 tarihini taşır.

3. Mançu-Tunguz Dili

Çin'in kuzeyinde, İç Yakutistan'da yaklaşık 65 bin kişi tarafından konuşulmaktadır. Mançu-Tunguz dili üzerindeki çalışmalar XIX. yüzyılda başlamıştır. Kuzey kolunu Tunguzca'nın Eveneki, Tungus, Even ve Lamut, güney kolunu da Mançuca'nın Goldi, Olcha, Orok, Udihe ve Orochon lehçeleri oluşturur. Tunguzcanın konuşur sayısı 55 bin, Mançucanın ise yaklaşık 10 bindir.[19] Çin ve Rus yazı dillerinin geniş ölçüde etkisinde kaldığı için gitgide unutulmaktadır.[20]

Çin'in kuzeyinde yaklaşık 10.5 milyon Çince konuşan Mançu yaşamaktadır.

4. Kore dili

Korece, 1945'te ikiye ayrılan Demokratik Halk Cumhuriyeti (Kuzey Kore)'de 22 milyon, Kore Cumhuriyeti (Güney Kore)'de 44 milyon ve Japonya'ya göç etmiş 690 bin Koreli tarafından konuşulan bir Altay dilidir.

5. Japon dili

Japonca'nın Altay dillerinde uyan özellikleri bulunmasına rağmen, bu grubu dahil ait olup olmadığı tartışmalı bir konu olmasına karşın, son yıllarda Japoncayı Altay dil ailesi içerisinde gösteren çalışmalar çoğalmıştır.[21] Kore dili ile akrabalık ilişkisi kurulmuştur. Japonca, Honşu ve Ryukuyu lehçeleri olmak üzere iki ana kola ayrılır. Japonca, 124 milyon Japon tarafından konuşulur.

IV. ALTAY DİLLERİ İLE İLGİLİ BAZI RAKAM VE İSTATİSTİKLER

A. Altay dil ailesi, Hint-Avrupa (1.5 milyardan fazla), Çin-Tibet (850'dan fazla) sonra dünyada üçüncü büyük dil ailesidir.

B. Altay dillerinin konuşulduğu alan, 19.878.368 km²'dir. (ABD'nin iki katından büyük) Türk dilinin konuşulduğu alan 10.955.840 km²'dir. (Avrupa kıtasından biraz geniş)

C. Altay dillerinin en eski vesikaları şunlardır:

---

[19] http://www.britannica.com/ebc/article?eu=396446

[20] Emine Yılmaz-Nurettin Demir, *a.g.m.* s. 400

[21] Talât Tekin, *Japonca ve Altay Dilleri*, Doruk Yay., Ankara 1993, s. 12 v.d.

1. Türk dili: MS 687-692 yıllarına ait olan *Çoyrın*[22] yazıtı
2. Japonca: MS 712 tarihli *Nihon Şoki*.
3. Moğolca: MS 1225 *Yesünke Mergen* taşı.
4. Tunguzca: MS 1413 tarihli Çuçen diline ait bir vesika.
5. Korece: MS 1443 tarihli bir vesika[23].

V. ALTAY DİLLERİ İLE İLGİLİ GENEL BİBLİYOGRAFYA

- J. von Strahlenberg, *Das nord und östliche Theil von Europa und Asia* [=Asya ve Avrupa'nın Kuzeyi ve Doğusu], Stockholm, 1730.
- Wilhelm Schott, *Versuch über die Tatarischen Sprachen* [=Tatar Dilleri Üzerine Deneme], Berlin 1836.
- Wilhelm Schott, *Über das Altaische oder Finnisch-Tatarische Sprachgeschlecht* [=Altayca yahut Fin-Tatar Dil Aileleri Hakkında], Berlin 1849.
- Heinrich Winkler, *Das altaische Völker und Sprachenwelt* [=Altay Halkları ve Dilleri], Berlin 1921.
- F. Müller, "Das personalpronomen in den altaischen Sprechen" [=Altay Dillerinde Şahıs Zamirleri] *SWAW* 134/1, Berlin 1895.
- Gyula Németh, "Die Türkische-Mongolische Hypothese" [=Türkçe-Moğolca Hipotezi], *ZDMG* 66, Leipzig 1912.
- Gustaf John Ramstedt, *A Korean Grammar* [=Bir Kore Grameri] Helsinki 1939.
- Nicholas Poppe, "Altaisch und urturkisch", [=Altayca ve En Eski Türkçe] *U Jb* 6, Leipzig, 1927, s. 94-121
- Kaare Grønbech, *Der türkische Sprachbau I* [=Türkçenin Yapısı] , Kobenhaven 1936.
- Omeljan Pritsak, "Stammasnomen und Titulaturen der Altaischen Völker" [=Altay Halklarında Kök İsimler ve Unvanlar], *UAJb*, 24, Weisbaden, 1952, s. 49-104
- Pentti Aalto, "Altaische II, the Suffixes -lar, -nar, lâr" [=Altayca II, -lar, -nar, lâr sonekleri], *StOF* 17:7, Helsinki 1952, s. 10-17
- Johannes Benzing, *Einführung in das Studium der altaischen Philologie und Turkologie*, [=Altayca Filoloji ve Türkoloji Araştırmalarına Giriş], Weisbaden 1953.
- Karl Heinrich Menges, "Die tungusischen Sprachen" [=Tunguz Dili], *HdO, bd V altaistik*, Leiden 1967-1968.

---

[22] *Çoyrın* yazıtı, M. 690'ların başında yazıldığı tahmin edilen II. Köktürk Kağanlığı dönemine ait Köktürk harfli en eski metindir. Yazıt, insan şeklinde bir heykelin üzerine yazılmış altı satırlık bir fal metnidir. (Bk. www.turan.tc/kalem/yazit.html)

[23] Osman Nedim Tuna, "Altay Dilleri Teorisi", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. II, s. 11-18

- Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1958.
- Lajos Ligeti, "Les anciens elements mongols dans le mandchou" [Mançucada Eski Moğolca Öğeler] *AOH* 10, Budapeşte 1960.
- Sir Gerard Clauson, "The Case against the Altaic-Theory" [=Altayca Kuramına Karşı İtiraz] *CAJ*, 2, Weisbaden 1956.
- Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen* [=Yeni Farsçada Türkçe ve Moğolca Ögeler] Bl I-IV, Franz Steiner Verlag, 1963-1975.
- Roy Andrew Miller, *Japanese-Altaic Lexical Evidence and the proto-Turkic "Zetatism-Sigmatism" Researches in Altaic Lenguages* [=Japonca-Altayca Sözlüksel Delilleri ve Altay Dillerinde İlk Türkçe Zetatizm-Sigmatizm Araştırmaları], Budapeşte 1975.
- Talat Tekin, "Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic" [=İlk Türkçede Zetatizm ve Sigmatizm], *AOH* 22, Budapeşte 1969.
- Talat Tekin, "Ural-Altay Dil Teorisi", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976.
- Ahmet Temir, "Türkçe ile Moğolca arasındaki ilgiler", *DTCFD* Ankara 1955
- Osman Nedim Tuna, "Altay Dilleri Teorisi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul 1983
- Emine Yılmaz-Nurettin Demir, "Ural-Altay ve Altay Dil Teorisi", *Türkler* C. I., *Yeni Türkiye Dergisi* Yay., Ankara 2001, s. 393-401.
- Karl Heinrich Menges, *The Turkic Languages and People: An Introduction to Turkic Studies* [=Türk Dilleri ve Halkları: Türk Araştırmalarına Giriş] (1968)
- Roy Andrew Miller, *Languages and History. Japanese and Other Altaic Languages*, [=Diller ve Tarih. Japonca ve Öteki Altay Dilleri], New York 1971.
- Nicholas Poppe, *Introduction to Altaic Linguistics (1965) and Mongolian Language Handbook* [=*Altay Dillerine Giriş ve Moğol Dilinin El Kitabı*] (1970)
- Talat Tekin, *Makaleler (Altayistik)* (Haz. Emine YILMAZ-Nurettin DEMİR), Ankara 2003
- Starostin, Sergei A., Anna V. Dybo, Oleg A. Mudrak, *Etymological Dictionary of the Altaic Languages [=Altay Dillerinin Etimolojik Sözlüğü]*, 3 volumes. Brill Academic Publishers, Leiden 2003.

TÜRKOLOJİ

TÜRKOLOJİ, (=Osm. *Türkiyat*, Fr. *Turcologie*, Alm. *Turkologie*, İng. *Turkology*; *Türklük Bilimi*, *Türklük Bilgisi*), Türklerin tarihini, dilini, edebiyatını, etnografyasını inceleyen bilim dalıdır.

Türkolojinin ilk eseri, Karahanlı çağında yazılmış olan dil, edebiyat, etnografya konularında verdiği bilgilerle Türklük bilgisinin mukayeseli ve tarihî çalışmalarına birinci derecede kaynaklık eden *Divânü Lügâti't-Türk*'tür. İlk Türkolog da bu sözlüğü hazırlayan Kaşgarlı Mahmud sayılmaktadır.

Türkolojinin Batıdaki tarihi ise Türklerin Avrupalılarla ilk temasına kadar uzanır. Avrupalılar, Hunların Avrupa'da siyasi hakimiyet kurmalarından sonra yeni tanıdıkları bu halkın dilini, kültürünü öğrenmek amacıyla IV. yüzyıldan itibaren bu alanda çalışmalar yapmışlardır. Bu konudaki eserleri tüccarlar ve din adamları yazmaya başlamıştır. XIV. yüzyılın başlarında yazıldığı tahmin edilen *Codex Cumanicus* Türk yurtlarını ziyaret edecek Batılılara Türkleri tanıtan ilk kitap olarak bilinmektedir.

Savaşlarda esir düşen subayların uzun süre kaldıkları Osmanlı ülkesinin din ve geleneklerini öğrenme merakı da Türkoloji literaturunun erken devirleri için önemli rol oynamıştır.

Bunlardan ilki Niğbolu muharebesinde, Macar kralı Zsigmond'un ordusunda Türklere karşı savaşırken Yıldırım Beyazıt'a esir düşen Alman Hans Schiltberger'dir. Schiltberger, Yıldırım Beyazıt'ın Timur'a yenilmesi üzerine (1402) bu kez Timur'a esir olmuş ve Semerkand'a götürülmüştür. Daha sonra Altın Ordu bölgesine gitmiş, oraları gezmiş, Kırım'dan İstanbul'a gelerek 1427'de ülkesine dönmüştür. Schiltberger, gezdiği ülkelerin tarihi ve gelenekleriyle ilgili *Reisebuch* (=Seyahatnâme) (Yayımlanışı 1460) adlı eseri kaleme almıştır. Eserinde birtakım Hristiyan dualarının Türkçeleri verilmiştir. Bu, *Codex Cumanicus*'tan sonra Avrupa'da basılan ilk Türkçe eserdir.[24] Bundan başka, Georgius de Hungaria (Macaristanlı Georgius) (1438) ve

[24] Hasan Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü I, Yabancı Türkologlar* s. 24-25

Mohaç Meydan Muharebesinde Türklere esir düşen Bartholomaeus Georgievits (1526)'un Türkler hakkında yazdıkları eserler, Türkolojinin Avrupa'daki ilk örnekleri sayılabilir.[25]

Daha sonra Filippo Argentini'nin 1533'te yazdığı *Regola del Parlara Turcho* [=Türk Konuşma Dilinin Kuralları] adlı eseri de batıda Türkçe üzerine yazılmış ilk eserler arasında yer alır.

Türk dilinin sistemli olarak yazılmış ilk gramer kitabı, genç yaşta Türklere esir olan ve Tunus'da Türkler arasında altı yıl kalan Pietro Ferraguto adlı bir İtalyanın *Grammatica Turca* (1611) [=Türk Grameri] eseridir.[26]

Günümüze kadar ulaşabilen ilk İtalyanca-Türkçe sözlük, 1641 yılında Roma'da Venedikli soylu Giavanni Molino'nun kaleme aldığı *Dittionario della Italiana-Turchesca sive Lexicon Italco-Turcicum et Turcico-Italium cum brevi grammatica... lainis characteribus expresse* [=İtalyan-Türk Dili Sözlüğü. Latince Harflerle Açıklanmış İtalyanca-Türkçe ve Türkçe-İtalyanca Kısa Gramer Bilgileri] adlı eserdir.[27]

1612'de Alman hümanist bilgini Hieronymus Megiserus (veya tanınmış adıyla Megiser), *Institutiones Lingvae turcicae libri quatuor* adlı Türkçe grameri yayımlamıştır. Megiser'in eseri altı bölüme ayrılır. Bu bölümlerde Türk dilinin fonetiği ve morfolojisi incelenmiş, Türkçe metinler (atasözleri, deyimler, Hristiyan dualarının Türkçe çevirisi) verilmiş, en sonunda Latince-Türkçe, Türkçe-Latince sözlük verilmiştir.

F. Meninski (1623-1698)'nin Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae adlı grameri ve Lexicon Turcico-Arabico-Persicum.. et Grammaticam Turcicam adlı sözlük ve grameri Türkoloji alanında önemli bir dönüm noktası sayılır.[28]

1709'da Poltava Savaşı'da Ruslara esir düşen İsveçli Teğmen J. von Strahlenberg, Sibirya'ya sürülmüş ve orada kaldığı süre içinde buradaki Türk lehçelerini öğrenerek bunları incelemiş, Türkçe ile diğer Altay dilleri arasındaki yakınlıklara işaret etmiştir. Türkçenin Fin ve Macar dilleriyle akraba olduğunun tespit edilmesiyle bu uluslardan araştırmacıları Türkoloji alanına yöneltmiştir.

---

[25] Hasan Eren, *a.g.e.*, s. 25

[26] Hasan Eren, *a.g.e.*, s. 29

[27] Hasan Eren, *a.g.e.*, s. 31

[28] Meninski lügatinin Stanisław Stachowski'nin önsözü ve kelime indeksi ile tıpkı basımı Türkiye'de yapılmıştır: Franciscus a Mesgnien Meninski *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae* adlı grameri ve *Lexicon Turcico-Arabico-Persicum-I-V (Mit einer Einleitung und mit einem türkischen Wortindex)* Simurg, İstanbul, 2000

Daha sonra Rus arkeolog Nikolay Mihayloviç Yadrintsev, *Orhun Yazıtları*nı bulmuş ve tanıtmış; Danimarkalı filolog Vilhelm Thomsen bu yazıtları okumuş (1893), böylece Türkçenin ilk yazılı belgelerinin gün ışığına çıkmasıyla Türkoloji çalışmaları daha da hızlanmıştır.

Türkiyat Enstitüsünün Amblemi

Diğer taraftan XX. yüzyılın başında Doğu Türkistan'daki Turfan bölgesinde yapılan kazı çalışmalarında Otto Donner, Dmitri Klementz, Aurel Stein, Albert von Le Coq, Paul Pelliot tarafından Budist ve Maniheist Uygur Türklerine ait çok sayıda önemli belge bulunmuştur. Böylece Türk dilinin hem Köktürk hem de Uygur dönemine ait bilgi ve belgelerinin bulunmasıyla Türkoloji, Altayistikin en zengin belgelere dayalı dili olarak Altay dilleri çalışanlarının gündemine girmiştir.

Diğer yandan, Orta Asya ve Orta Doğu'yla ekonomik ve siyasi ilişkileri olan batılı devletler, bu bölgeleri ve bu bölge halklarını tanıyabilmek için Türkoloji araştırmalarına destek vermişlerdir.

Rusya'daki Türk asıllı topluluklardan -özellikle Kazan Tatarları ve Azerbaycan Türkleri- yetişen bilim adamları Türkolojiyle ilgili önemli araştırmalar yapmışlardır. Bunların bir kısmı daha sonra Avrupa'da ve Türkiye'de çalışmalarını sürdürmüşlerdir (Z. Velidi Togan, Reşid Rahmeti Arat, Ahmet Caferoğlu, Sadri Maksudi Arsal, Saadet Çağatay...).

XX. yüzyılın başında popüler bir bilim dalı olan Türkoloji ile ilgili olarak Avrupa üniversitelerinde enstitüler ve kürsüler kurulmaya başlandı. Bu arada Türkiye'de de Atatürk'ün direktifiyle M. Fuad Köprülü, *Türkiyat Enstitüsü*'nü kurdu (1924). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde bu bölümün kurulmasıyla birlikte Türkoloji araştırmalarının merkezi Türkiye oldu. Daha sonra Türkiye'de bu alanda Ahmet Caferoğlu, Reşid Rahmeti Arat, Sadettin Buluç, Tahsin Banguoğlu, Mecdut Mansuroğlu, Saadet Çağatay, Hasan Eren, Ahmet Temir, Zeynep Korkmaz, Necmettin Hacıeminoğlu, Faruk Kadri Timurtaş, Muharrem Ergin, Şinasi Tekin, Talat Tekin, Mustafa Canpolat, Ahmet B. Ercilasun, Osman Nedim Tuna, Osman F. Sertkaya, Kemal Eraslan, Semih Tezcan, Nuri Yüce, Mertol Tulum, Emine Naskali-Gürsoy... çalışmalar yaptılar.

Dünyada ilk Türkoloji kürsüsü 1795'te Paris'te *Ecole des Langues Orientales Vivantes*'te kuruldu. Rusya'da 1807'de Kazan'da açılan üniversitede Türkçe

öğretimi yapılmıştır. İtalya'da 1723'te Napoli'de kurulan *Instito Superiore Orientale di Napoli*'de, 1887'de Almanya (Berlin)'da *Ausland-Hochschule: Seminar für orientalische Sprachen*, adlı okulda, İngiltere'de ise 1906'da *School of Oriental Studies*'de Türkoloji çalışmaları başladı.

Kazanlı Mirza Kazem Bek, Türk lehçeleri karşılaştırmalı dilbilgisinin temelini atarak Türkoloji alanına katkı sağladı. Kırımlı Bekir Çobanzade Türk-Tatar dillerini ve Azerbaycan Türkçesini inceledi. Vilhelm Thomsen, Köktürk yazısını çözerek Türkolojinin Köktürk döneminin aydınlatılmasına önayak oldu. Alman Albert von Le Coq, Friedrich Wilhelm Karl Müller, Wilhelm Bang-Kaup Uygur belgelerinin okunuşu ve tasnifini yaptılar. Annamaria von Gabain, Eski Türkçenin ve Özbekçenin gramerini yazarak bu alandaki dilbilgisi boşluğunu tamamladı. Alman asıllı Rus Türkolog Wilhelm Radloff, Rusya'daki Türk lehçelerinin karşılaştırmalı incelemesini yaptı ve Türkçenin genel bir sözlüğünü hazırladı. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte* [=Bir Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi] adlı sözlük Türklük biliminin hala vazgeçilmez eserleri arasında yer aldı. Danimarkalı Vilhelm Grønbech Türk dilinin tarihi sesbilgisinin temelini attı. Fransız Türkolog Jean Deny, Osmanlı Türkçesinin, Rus Andrey N. Kononov Eski Türkçe ve Özbekçenin, Macar Türkolog János Eckmann Çağatayca'nın gramerini yazdılar.

Avrupa Türkolojisi, son elli yılda, yayımlanmış metinler ve incelemelerden hareketle Türk dilinin çeşitli monografik konularına yönelmiştir.

Finlandiyalı Türkolog Martti Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprahen* (=Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü Denemesi) (Helsinki, 1969) adlı eserinde Türk dilinin artzamanlı ve eşzamanlı olarak etimoloji sözlüğü denemesinde bulunmuştur. İngiliz Türkolog Sir Gerhard Clauson, 1972 yılında yayımladığı, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (=XIII. Yüzyıl Öncesi Türkçenin Etimolojik Sözlüğü) adlı sözlüğünde Türk dilinin XIII. yüzyıl öncesine ait sözlük malzemesi etimolojik olarak incelenmiştir. Alman Türkolog Gerhard Doerfer (1920-2003), Türk dilinin tarihî dönemlerindeki dil ilişkileri ile ilgili önemli çalışmalar yaptı. Bunlardan *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* (=Yeni Farsçada Türkçe ve Moğolca Öğeler) adlı eserinde Farsçadaki Türkçe ve Moğolca 3500 civarındaki alıntı sözcüğü incelemiştir. İsveçli Türkolog Lars Johanson, Türk dilinin en önemli ve ağır sorunlarından olan *aspekt* ("görünüş") üzerinde *Aspekt im Türkischen* (=Türkçede Görünüş) (1971) adlı çalışmayı yapmıştır. Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation* (=Eski Türkçede Söz Yapımı) adlı eserinde VII-XIII. yüzyıllar arası Türkçesinin söz teşkilini incelemiş ve *A Grammar of Old Turkic* (=Eski Türkçenin Grameri) kitabında ise Eski Türkçenin esaslı bir gramerini yapmıştır. Fransız Türko-

log Louis Bazin, 1974 yılında yaptığı *Les Systemes Chronologiques dans le Monde Turc Ancien* [=Eski Türk Dünyasında Takvim Sistemleri] adlı doktora çalışmasında, Eski Türk dünyasındaki takvim ve kronoloji sistemlerini inceleyerek 12 Hayvanlı Türk takvimine göre tarihlendirilmiş olan yazıtlardaki tarihleri modern takvim sistemine çevirmiştir.

Rus Türkolog Andrey N. Kononov (1906-1986) VIII-IX. yüzyıllardan kalan eski Türkçe eserlerin bir gramerini yapmıştır. *Grammatika jazyka tjurkskix runičeskix pamjatnikov VII-IX vv.* (=VII-IX. Yüzyıllardaki Türk Runik Abidelerinin Grameri) (Leningrad 1980). Bu eser Sovyet dünyasında eski Türkçenin grameri ile ilgili olarak yapılan çalışmalarda temel başvuru kaynağı olmuştur. Robert Dankoff ve James Kelly, *Divânü Lügâti't-Türk* ile ilgili olarak yaptıkları *Mahmūd al-Kāšyarī Compendium of The Turkic Dialects* (*Dīvānu Luyāt at-Turk*) (3 cilt, 1982-1984) adlı çalışmada, bu önemli eseri günümüz sözlük düzeninde yeniden tercüme etmişlerdir. Avusturyalı Türkolog Andreas Tietze (1914-2003), Türkiye Türkçesinin söz varlığı ile ilgili önemli çalışmalar yaptı ve 1950'lerden itibaren Türkçenin sözlüğünü yazmaya başladı. Bu sözlüğün ilk cildi *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati* adıyla İstanbul'da (2002), F-J harflerini ihtiva eden ikinci cilt 2010 yılında Viyana'da yayımlandı. Tamamı beş cilt olarak planmış olan sözlüğün diğer ciltleri de önümüzdeki yıllarda yayımlanacaktır.

Diğer taraftan Türkiye Türkolojisi 1980'lerden sonra lisans ve lisansüstü alanında önemli atılımlar yaptı. Birçok üniversitenin Türk Dili ve Edebiyatı, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği, Türkçe Öğretmenliği bölümlerinde lisans düzeyinde, enstitülerde ise lisans üstü eğitimler yapılmaktadır. Son 30 yılda daha yoğunluklu olarak Türkiye Türkçesinin gramer yapıları, tarihî Türkiye Türkçesi metin ve gramer incelemeleri, ağız araştırmaları ve karşılaştırmalı Türk lehçeleri alanlarında çalışmalar yapılmaktadır.

TÜRK LEHÇELERİNİN SINIFLANDIRILMASI

BİR DİLİN bilimsel olarak incelenebilmesi için zaman (tarih), mekan (coğrafya) ve dilsel gelişim gibi yönleriyle sınıflandırılması gerekmektedir. Böylece dilin tarihî gelişimi, coğrafi dağılımı, lehçeleşme süreçleri, lehçelerinin birbiriyle olan ilişkileri, ses ve yapı farklılıkları-benzerlikleri... gibi noktaları aydınlığa kavuşur.

Batıda XVIII. yüzyılın sonlarına doğru karşılaştırmalı dilbilimin gelişmesiyle, önce dünya dil aileleri tespit edilmiş, daha sonra da bu dil aileleri içerisindeki dillerin kendi içlerindeki gelişim seyirlerine göre tasnifleri yapılmıştır.

Türk lehçeleri ile ilgili tasnif denemeleri XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde başlamıştır. Bugüne kadar yirmiden fazla sınıflandırma denemesi yapılmıştır. Her sınıflandırma, kendinden önceki çalışmanın eksik ve yanlışlarını, temas edilmeyen noktalarını aydınlığa kavuşturmak amacıyla yapılmıştır. Fakat yine de Türk lehçelerinin esaslı ve nihaî bir sınıflandırması yapılmış değildir. Çünkü, Türk dili, ayrı ayrı ele alınıp incelenmesi gereken çok çeşitli lehçe, şive ve ağızdan oluşmaktadır. Çok geniş bir coğrafyaya yayılmış ve binlerce yıllık bir tarihe sahip, üstelik de tarihî dönemlere ait yazılı belgeleri çok sınırlı olan bir dilin sınıflandırılmasında her lehçenin ayırt edici yönünü ve diğer lehçelerle farklılıklarını ve benzerliklerini tespit etmek hayli güç olmaktadır.

Türk lehçelerinin sınıflandırılması ile ilgili çalışmalar, Reşid Rahmeti Arat'ın "Türk Şivelerinin Tasnifi" adlı makalesinde esaslı biçimde ele alınmış ve değerlendirilmiştir.[29] Arat, bu makalesinde Türk şivelerinin sınıflandırılabilmesi için şu şartların gerçekleşmiş olması gerektiğini ileri sürmektedir:

---

[29] R. Rahmeti ARAT, "Türk Şivelerinin Tasnifi" *Türkiyat Mecmuası*, X, 1953, s. 69-149

- Türk şivelerinin dilbilgisi bakımından ayrıntılı olarak incelenmesi ve şive özelliklerinin ortaya çıkarılması,
- Bu özellikler kendi aralarında karşılaştırılarak, şiveler arasındaki ilişkilerin tespit edilmesi,
- Şivelerdeki farklı özelliklerin, boyların kendi yapılarına mı yoksa etnik karışmaya mı ait olduğunu anlamak için tarihî ve etnolojik araştırmaların yapılması,
- Her lehçenin en eski ve en yeni dil malzemeleri tespit ve mukayese edilerek, lehçelerin gelişme çizgilerinin ana hatları ile belirlenmesi gereklidir.

Türk lehçeleri günümüze değin pekçok bilim insanı tarafından tasnif edilmiştir. Bunlardan J. C. Adelung (1806), H. J. Klaproth (1823), Adrian Balbi (1826), W. Fr. Palmblad (1827), J. von Hammer (1836) ve I. N. Berezin (1840) tarafından yapılan tasnifler ilk denemeler olup tarihî değerinden başka bir anlamı yoktur.

I. RADLOFF'UN TASNİFİ

Wilhelm Radloff'un, 1883'te yaptığı tasnif denemesi[30], önceki tasniflere göre daha bilimseldir. Radloff, Türk lehçelerini coğrafi bölgeler yanında ses özelliklerini de göz önünde tutarak dört ana gruba ayırmıştır:

I. Doğu Lehçeleri

1. Asıl Altay Lehçeleri
2. Baraba Lehçesi
3. Kuzey Altay Lehçeleri
4. Abakan Lehçeleri

II. Batı Lehçeleri

1. Kırgız Lehçeleri
2. İrtiş Lehçeleri
3. Başkurt Lehçesi
4. Volga veya Kuzey Rusya Lehçeleri

III. Orta Asya Lehçeleri

1. Tarançi, Hami, Aksu, Kaşgar; Çağatay Lehçeleri

[30] Reşid Rahmeti Arat, *Makaleler I*, (Haz. Osman F. Sertkaya), TKAE Yay. Ankara 1989, s. 74

IV. Güney Lehçeleri

1. Türkmen
2. Azerbaycan
3. Kafkasya Lehçeleri
4. Anadolu Lehçeleri
5. Kırım Lehçesi
6. Osmanlı Lehçesi

Bu tasnif, yalnızca coğrafyayı esas alması ve Çuvaşça ile Sahacaya (Yakutça) yer vermemesi bakımından eleştirilmiştir.[31]

II. RAMSTEDT'İN TASNİFİ

Radloff'tan sonra önemli bir sınıflandırma denemesi de Gustaf John Ramstedt tarafından yapılmıştır (1917). Ramstedt, Fin Ansiklopedisindeki sınıflandırmasını[32], Eski Türkçedeki */d/* sesinin durumu, tek heceli kelimelerin sonundaki */ag/* hecesinin düşüp düşmemesi ve kelime başındaki */t/* sesinin tonlulaşıp tonlulaşmaması ölçülerine dayandırmıştır. Buna göre Türk lehçeleri altı gruba ayrılmalıdır:

I. Çuvaş Dili
II. Yakut Dili
III. Kuzey Grubu
   1. *d* alt grubu, (Uranhay, Soyot, Karagas)
   2. *z* alt grubu (Koybol, Şor, Çolım)
   3. *y* alt grubu (Baraba, Altay)
IV. Doğu Grubu: Sart, Doğu Türkistan
V. Batı Grubu: Kırgız, Kazak, Karakalpak, Nogay, Kumuk, Karaçay, Karaim, Tatar, Başkırt
VI. Güney Grubu: Türkmen, Türk ya da Osmanlı.

[31] Talat Tekin, "Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi", *Erdem*, C 5, S. 13, Ocak 1989, s. 143

[32] Talat Tekin, *a.g.m.*, s. 143

III. SAMOYLOVİÇ'İN TASNİFİ

Samoyloviç, gerek fonetik, gerekse etnik ve coğrafî ölçüleri esas almasıyla, Türk lehçelerinin o güne kadar yapılmış en bilimsel sınıflandırmasını yapmış (Bk. Tablo XI) ve kendinden sonraki sınıflandırmalara da kaynaklık etmiştir. Samoyloviç'in sınıflandırmasında dayandığı fonetik ölçüler şöyledir:

I. *z>r* değişmesi
II. *d>r/d/y* değişmesi
III. *bol-/ol-* farklılığı
IV. *-ag̑>-ŭ/-u -ag̑, -aw* değişmesi
V. *-ıg̑>-ı, -ıg, -ık, -ı* değişmesi
VI. *-g̑an>-nĭ, -g̑an, -an* değişmesi.

Bu ölçüler, Türk lehçelerinin gerçekten önemli ses özelliklerini oluşturmaktaydı. Samoyloviç bununla da kalmamış, bu altı grubu coğrafî durumlarına ve etnik yapılarına göre de sınıflandırmıştır.

I. *r-* grubu (Bulgar)
II. *d-* grubu (Uygur, Kuzey-doğu)
  1. *d* alt grubu (Eski lehçelerden Köktürk, Uygur, bugünkülerden Soyot, Karagas, Salar)
  2. *t* alt grubu (Yakutça)
  3. *z* alt grubu (Sarı Uygur, Kamasin, Koybol, Sagay, Şor, Kızıl, Küerik)
III. *taw* grubu (Kıpçak, Kuzey-batı)
IV. *tag̑lık* grubu (Çağatay, Güney-doğu)
V. *tag̑lı* grubu (Kıpçak, Türkmen, Orta)
VI. *ol-* grubu (Türkmen, Güney-batı)

Samoyloviç'in sınıflandırması başlıca şu noktalarda eleştirilmiştir:

- Yakutçanın II. Grubun 2. alt grubuna sokulması *d>t* gelişmesi bakımından doğru olsa da *ag̑* hecesi, Yakutçada *ıa* ikiz ünsüzüne dönüşmüştür.
- Tasnifte ölü lehçelerle yaşayan lehçelerin bir arada ele alınması yanlıştır. Orhun ve Uygur Türkçesindeki *d*'yi bugün koruyan Tuvaca bu lehçelerin devamı sayılmıştır. Oysa, Çuvaşça dışındaki bütün lehçelerin atası, Eski Türkçedir.
- Salar lehçesi *y* grubunda olduğu halde, *d* grubuna dahil edilmiştir.[33]

[33] Talat Tekin, *a.g.m.*, s. 149

IV. RÄSÄNEN'İN TASNİFİ

Samoyloviç'ten sonra Türk lehçelerinin sınıflandırılma çalışmaları devam etmiştir. Bunlardan üzerinde en fazla konuşulanlarından biri Martti Räsänen (1893-1976) 'in tasnifi olmuştur. M. Räsänen, Türk lehçelerini temel olarak yedi ana gruba ayırmaktadır.

I. Çuvaş dili (*ś: tĕĕ* "9"; *d>r: adak>ura; g>u, ıv: tag>tu, tıv*)
II. Yakut dili (*z>s, t; d>t (adak>atah; g>ıa: tag>tıa*)
III. Kuzey-doğu grubu:
    1. *d-* alt grubu (Eski Türkçe *d*'yi koruyanlar: Soyot, Tuva, Karagas)
    2. *z-* alt grubu (Eski Türkçe *d*'yi *z*'ye değiştirenler: Sagay, Koybal, Kızıl, Şor)
    3. *y-* alt grubu (Eski Türkçe *d*'yi *y*'ye değiştirenler: Baraba, Kumandı, Altay...)
I. Kuzey-Batı grubu: Kırgız, Kazak, Karakalpak, Nogay, Kumuk...
II. Güney-Doğu grubu: Türkî (Doğu Türkistan, Tarançi, Yeni Uygur, Hive, Çağatay...)
III. Güney-Batı grubu: Türkmen, Azerbaycan, Osmanlı, Gagauz
IV. Orta ya da Türkmen-Kıpçak grupları: Tomsk ili, Çolım, Abin, Çernevo

M. Räsänen de Eski Türkçe unsurları yalnızca Kuzey-doğu grubuna dahil etmesi, tasnifte hem eski hem de yeni lehçeleri zaman ayrımı yapmadan ele almasından dolayı eleştirilmiştir.[34]

V. TALAT TEKİN'İN TASNİFİ

Türk lehçeleri ile ilgili önemli tasniflerden biri de son yıllarda Talat Tekin tarafından yapılmıştır.[35] Tekin bu çalışmasında bugüne kadar yapılan sınıflandırmaları genel olarak değerlendirmiş daha sonra da kendi gruplandırmasını yapmıştır. 1960'lı yılların sonuna doğru eskicil (arkaik) Türk lehçesi Halaççа'nın keşfi, Türk dilinin Ana Altaycayla ilişkilerini, birincil uzun ünlüler sorunlarını aydınlatmada önemli katkılar sunmuştur. Talat Tekin

[34] Talat Tekin, *a.g.m.*, s. 151
[35] Talat Tekin, "Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi", *Erdem*, C 5, S. 13, Ocak 1989

tasnifinde kendisinden önceki denemelerden farklı olarak on iki ana gruba ayırdığı Türk lehçelerinin içinde Halaççа'yı yeni ve ayrı bir grup olarak saymıştır.

I. GRUP: Çuvaşça. Genel Türkçedeki *z/ş*'ye karşılık Çuvaşçada *r/l* bulunmaktadır. Aynı zamanda Eski Türkçedeki */d/* fonemi Çuvaşçada */r/* olur. *hir* "kız", *hil* "kış", *ura* "ayak" <ET *adak* "ayak"

II. GRUP: Halaççа. Kelime başında Ana Altaycadaki */h-/* (<Altayca **p*) ve Eski Türkçedeki */d/* fonemleri korunmuştur. *hadak* "ayak"

III. GRUP: Yakutça. Genel Türkçedeki söz içi */d/* fonemi */t/*, */y/* ise */s/* olur. *utah* (<ET *adak* "ayak"), *suol* (<ET *yol* "yol"), *sulus* (<ET *yultuz* "yıldız")

IV. GRUP: Tuva, Karagas., Tuvaca ve Karagas şiveleri yer alır. Eski Türkçedeki */d/* kendini korumuştur. *adaq*<ET *adak* "ayak"

V. GRUP: Hakas; Orta Çulım, Mrass, Taştıp, Matur ve Yukarı Tom diyalektleri; Sarı Uygurca. Eski Türkçedeki söz içi */d/* fonemi */z/*ye dönüşür. *azak*<*adak*. Bu grup, söz başındaki */y/* ile söz içindeki */ş/* nin durumuna bakılarak üç alt grubu ayrılır.

VI. GRUP: tağlığ grubu: Kuzey Altay diyalektleri, (Tuba, Kumandu, Çalkantu, Aşağı Çulım, Kondon, Aşağı Tom. Ek sonundaki damak ünsüzü */g/* fonemi kendini korumuştur.

VII. GRUP: tülu grubu: Altayca (Güney Altay diyalektleri, Asıl Altay, Telengit, Teleüt). Eski Türkçedeki */ag/* ses grubu */u/* halini alır. *tülu*<*taglıg*

VIII. GRUP: tölü grubu. Kırgızca. Eski Türkçedeki */ag/* ses grubu bu lehçede */ō/* olur.

IX. GRUP: tağlıq grubu. Özbekçe, Yeni Uygurca. Bu grupta çok heceli sözlerin sonundaki */g/* fonemleri */k/* olur. *taglıq* <ET *taglıg*, *tirik* <ET *tirig* "diri"

X.GRUP: tawlı grubu. Tatarca, Başkurtça, Kazakça (Karakalpakça ile birlikte), Kumukça, Karaçay-Balkarca, Karayca, Baraba Tatarcası, Kırım Tatarcası.

XI. GRUP: taglı grubu. Salar diyalekti.

XII. GRUP: daglı grubu.

VI. LARS JOHANSON'UN TASNİFİ

Türk lehçelerini tasnif denemelerinin en sonuncusu Lars Johanson tarafından 1998'de yapılmıştır.[36] Johanson, Türk lehçelerini başlıca altı gruba ayırmıştır. Bu altı grubu, Johanson, geleneksel lehçe tasniflerinin dışına fazla çıkmadan ve seslik ölçüler ile coğrafi bölümlenmeleri ön plana çıkararak oluşturmuştur.

1. **Güney-batı (GB) kolu:** Oğuz Türkçesi
2. **Kuzey-batı (KB) kolu:** Kıpçak Türkçesi
3. **Güney-doğu (GD) kolu:** Uygur Türkçesi
4. **Kuzey-doğu (KD) kolu:** Sibirya Türkçesi
5. Ogur-Bulgar Türkçesinin temsilcisi **Çuvaşça**
6. Argu Türkçesinin temsilcisi **Halaççа.**

Bu altı ana grup şu şekilde alt gruplara ayrılmaktadır.

1. Güney-batı grubu:

GB^B: Batı Oğuz grubu: Türkçe, Gagauzca, Azerbaycan Türkçesi.

GB^D: Doğu Oğuz grubu: Türkmence ve Horasan Türkçesi

GB^G: Güney Oğuz grubu: İran (Kaşgay, Sonkori, Aynallu) ve Afganistan (Afşar)'daki Oğuz grupları

2. Kuzey-batı grubu:

KB^B: Batı Kıpçak grubu: Kumuk, Karaçay, Balkar, Kırım, Tatar ve Karaim Türkçeleri.

KB^K: Kuzey Kıpçak grubu: İdil-Ural bölgesindeki Tatar (Kazan, Tatar, Mişer, Batı Sibirya) ve Başkırt Türkçeleri. Batı Sibirya Tatarları (Tura, Baraba, Tomsk, Tümen, İşim, İrtiş, Tobol, Tara ve öteki ağızlar)

KB^G: Güney Kıpçak grubu: Aral-Hazar grubu, Kazak, Karakalpak, Nogay.

3. Güney-doğu grubu:

GD^B: Modern Özbekçe

GD^D: Modern Uygurca, Tarançi ve öteki Doğu Türkçesi ağızları Kaşgar, Yarkend, Hotan, Çerçen, Aksu, Kuça, Turfan. Bu bölgedeki Sarı Uygurca ve Salarca Kuzey-doğu lehçelerine giriyor.

---

[36] Lars Johanson, "History of Turkic", *The Turkic Languages*, Edited by Lars Johanson and Evá Agnes Csató, New York 1998, s. 82-83

4. Kuzey-doğu grubu:
KD^K: Kuzey Sibirya lehçeleri Yakut (Saha) ve Dolgan
KD^G: Farklı Güney Sibirya grubları olarak bunlar 4'e ayrılır:

a. Sayan Türkçesi: Tuva, (Soyot, Uranhay) ve Tofa (Karagas)
b. Yenisey Türkçesi: Hakas, Şor ve nisbî ağızlar olarak Sagay, Kaça, Kızıl
c. Çulım Türkçesi: Küerik
d. Altay Türkçesi: Altay (Oyrot) ve öteki ağızlar olarak Tuba, Kumanda, Kuu, Teleut, Telengit

TABLO XI
SAMOYLOVİÇ'E GÖRE TÜRK ŞİVELERİNİN TASNİFİ

SESLİK ADI		*r* GRUBU	*d* GRUBU	*tav* GRUBU	*tağlık* GRUBU	*tağlı* GRUBU	*ol-* GRUBU
ETNİK ADI		BULGAR	UYGUR	KIPÇAK	ÇAĞATAY	KIPÇAK-TÜRKMEN	TÜRKMEN
COĞRAFİ ADI			KUZEYDOĞU	KUZEYBATI	GÜNEYDOĞU	ORTA	GÜNEYBATI
ÖZELLİKLERİ		1.r<z tahar 2.r<z<d ura<azak<adak 3.pul<bol<oi 4.-v<-ğ tav 5.ø -<-ğ tağlı 6.ø-<ğ-yulna<kalğan	1. z tokuz 2. d adak 3.boi- 4. ğ tağ 5.-ğ tağlık 6. ğ- kalğan	1. z tokuz 2. y<d ayak 3. bol- 4.-v<-ğ tav 5.ø-<-ğ tavlı 6.ğ- kalğan	1. z tokuz 2. y<d ayak 3. bol- 4. –ğ tağ 5. –k<-ğ tağlık 6. ğ- kalğan	1. z tokuz 2. y<d ayak 3. bol- 4. –ğ tağ 5. ø-<-ğ tağlı 6. kalğan	1.z dokuz 2. y<d ayak 3. ol- 4. –ğ dağ 5.ø-<-ğ dağlı 6.ø-<-ğ kalan
ŞİVE	ESKİ	Volga ve Tuna Bulgarları	Orhon ve Uygur (d)	Kıpçakça	Çağatay		
	YENİ	Çuvaşça	Solon, Karagas, Salar (d), Yakut (t), Sarığ Uygur, Kamasin, Koybol, Sagay, Şor (z)	Altay, Teleüt, Kırgız, Kumuk, Karaçay, Balkar, Tobol, Baraba, Mişer, Başkırt,Kırım, Karaim, Nogay, Kazak	Uygurca, Özbekçe	Çulım, Abiin, Çernevo, Özbek (Hive), Sart (Hive)	Hive, Buhara, Afganistan Türkistanı, Türkmenistan, İran, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Anadolu, Suriye, Balkan y.a., Kırım, Astarhan

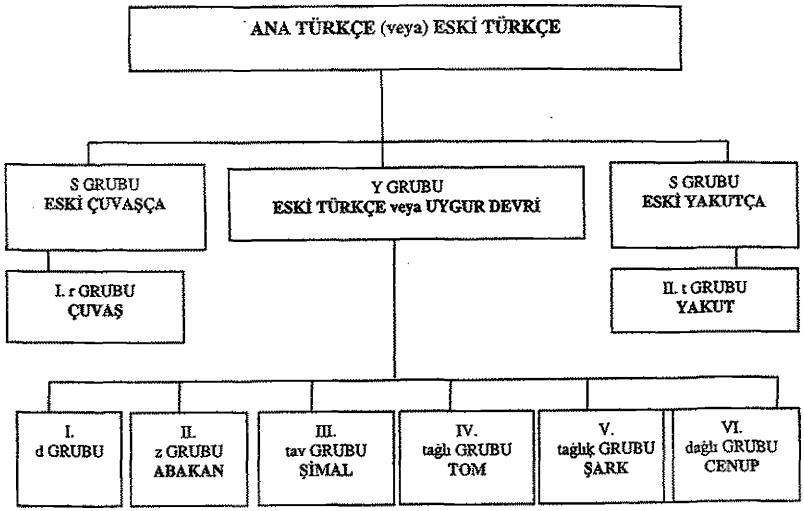
TABLO XII

TALAT TEKİN'E GÖRE TÜRK LEHÇELERİNİN TASNİFİ

NO	ÖZELLİKLER											
1	r/l	z/ş										
2	ø-	h-	ø-									
3	r	d	t	d	z	y						
4	-ī	-uh	-ī	-ıġ	-u	-ū	-ıq	-ı				
5	-u/-ĭv	ağ	ıa	-ağ	- ū	-ō	-ağ	aw	ağ			
6	t-			d-	t-							d-
LEHÇE	I Çuvaş	II Halaç	III Yakut	IV Tuva Karagas	V Hakas	VI Kuzey Altayca	VII Altayca	VIII Kırgızca	IX Çağatay	X Kıpçak	XI Salarca	XII Oğuzca

TABLO XIII

REŞİD RAHMETİ ARAT'A GÖRE TÜRK LEHÇELERİNİN TASNİFİ

TÜRK DİLİNİN TARİHÎ DEVİRLERİ

AHMET CAFEROĞLU, Altayistik bilgileri doğrultusunda Türk dilini tarihî bakımdan yedi ayrı dönemde ele almaktadır. Biz de bu kronolojiye sadık kalarak Türk dilini yedi dönemde inceleyeceğiz.

I. Altay Çağı (Türk-Moğol Dil Birliği)
II. En Eski Türkçe Çağı (Proto-Türkçe)
III. İlk Türkçe Çağı
IV. Eski Türkçe Çağı (Köktürk, Uygur
V. Orta Türkçe Çağı
VI. Yeni Türkçe Çağı
VII. Modern Türkçe Çağı

I. Altay Çağı: Bu devir, Altay dillerinin henüz bağımsız diller olarak ortaya çıkmadıkları dönemdir. Bu döneme ait olarak ortak dilden geldikleri düşünülen birtakım kelimeler dışında hiçbir dil belgesi bulunmamaktadır. Bu çağda, Türkçe ve diğer Altay dilleri "Ana Altayca" olarak tasavvur edilen bir dile bağlıydılar. Türk-Moğol-Mançu-Tunguz dilbirliği bu döneme tekabül eder. Altay dil birliğinin tarihini tespit etmek mümkün olmamakla birlikte yaklaşık olarak M.Ö. 9.000 olduğu tahmin edilmektedir.

II. En Eski Türkçe Çağı: Bu da yine Altay kuramına göre, Türkçenin Altaycadan ayrılıp bağımsız olmaya başladığı bir devirdir. Özellikle Sümerce ile Türkçe arasında kelime alış-verişinin olduğu dönem olarak düşünülürse M.Ö. 5000-4000'li yıllar tahmin edilebilir.

III. İlk Türkçe Çağı: Bugün bilinen Türk boylarının dillerinin oluştuğu dönemdir. Zaman olarak yaklaşık M.Ö. X.-M.S. IV. yüzyıl olarak tahmin edilmektedir. Bu devire ait dil malzemesi olarak şahıs ve yer adları ile kimi araç gereç adları bulunmaktadır. Hun, Bulgar, Avar, Sabir, Hazar vb. Türk kavimlerinin dilleri bu devirde incelenir. Türkçe bu dönemde "Eski Doğu Türkçesi" ve "Eski Batı Türkçesi" olarak iki ayrı lehçeye sahiptir. Doğudakine *ŞAZ* Türkçesi, batıdakine *LİR* Türkçesi denir.

IV. Eski Türkçe Çağı: Türk dilini metinle takip edebildiğimiz devirdir. Tarih olarak VI-X. yüzyıllar arasını kabul edebiliriz. Bu dönem;

- Köktürk
- Uygur

olmak üzere ikiye ayrılır. Hatta, Karahanlıcanın dil özelliklerini göz önüne alarak onu da bu döneme dahil edenler de vardır.

V. Orta Türkçe Çağı: Türk boylarının batıya doğru göçerek değişik coğrafyalara yayılmasıyla dilde meydana gelen gelişme ve değişmelerin yaşandığı XI-XV.yüzyıllardır. Bu dönemde daha önce toplu halde yaşayan Türk boyları birbirinden ayrılarak yeni coğrafyalarda farklı yazı dilleri oluşturmuşlardır. Böylece dilde gerek fonetik, gerekse morfolojik birtakım değişmeler oluşmaya başlamıştır. Bu dönemin başlıca lehçeleri, Türk dünyasının batısında Batı Türkçesi (veya Oğuzca), kuzeyinde Kuzey Türkçesi (veya Kıpçak grubu), doğusunda ise Doğu Türkçesi (veya Çağatayca)dir. Orta Türkçe döneminde Türk dili siyasî gelişmelere paralel olarak farklı kültür ve medeniyetlerle karşılaşmış; ses, yapı ve kelime hazinesi bakımından büyük değişmelere uğramıştır.

VI. Yeni Türkçe Çağı: Türk dilinin XVI. yüzyıldan itibaren XX. yüzyıla kadar oluşan gelişme ve değişmelerinin yaşandığı dönemdir. Bu dönemde Türk dili, Oğuz (Osmanlı Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi), Çağatay (Özbek Türkçesi ve diğer Orta Asya Türk lehçeleri) ve Kıpçak yazı dillerine sahip, edebî eser yaratma olgunluğuna kavuşmuş ve geniş kitlelerce konuşulan küresel bir uygarlık dili olmuştur.

VII. Modern Türkçe Devri: Bugünkü canlı edebî lehçe ve şivelerdir. Türk dili bu dönemde sayısı on beşe ulaşan yeni yazı dillerine sahip olmuş, konuşur sayısı ve coğrafî yaygınlık bakımından dünyada ilk on dil arasına girmiştir. Bilim, sanat ve edebiyat eserleri verme bakımından da gelişmesini sürdürmektedir.

EN ESKİ TÜRKÇE ÇAĞI

BUGÜN, Türk dilinin kökeni ve akraba olduğu dil grubundan başka, Türkologlar arasında tartışılan bir diğer mesele de Türkçenin eskiliği ve ne zaman oluştuğu konusudur.

Dilimizin en eski yazılı belgeleri VIII. yüzyıla ait olan *Orhon* ve *Yenisey yazıtları*dır. VI. yüzyılın sonunda bir Budist metni olan *Nirvana-Sutra*'nın Türkçeye tercüme edilerek Çin'den Bumin Kağan'ın oğlu *Topo*'ya gönderildiği bilinmekle birlikte bu metin henüz elimizde değildir.

Köktürk kağanı *Ch'i-min* tarafından 607 yılında Çin imparatoru Yangti'ye gönderilen mektubun Çincesi kayıtlara geçirilmiştir. Bu mektubun önce asıl nüshanın Köktürkçe ile yazılıp sonra Çinceye çevrilmiş olduğu ileri sürülen Prof. Dr. Masao Mori, Köktürklerin en geç VII. yüzyılın başlarında Runik alfabesini kullanmış olabilecekleri fikrini savunmaktadır.[37]

Henüz elde Köktürk ve Yenisey yazılarından çok daha eskiye ait dil malzemesi hakkında bilgi verecek doğru dürüst metin bulunmamakla birlikte Türk dilinin yaşının çok daha eskilere uzandığı bilinmektedir. Bunu, Türklerle komşu olan yabancı kavimlerin dillerindeki Türkçe kelimelerde görmekteyiz. Özellikle Çin, Moğol, Sümer dillerindeki Türkçe kelimelerden hareketle, Türkçenin M.Ö. 3000'lerde konuşulduğu bilimsel metotlarla ispat edilmiştir.

Türk dilinin eski Mezopotomya dilleri ile olan ilişkileri, geçen yüzyılın başından beri canlılığını kaybetmeden tartışılan bir konu olmuştur. Bu konu ile ilk olarak Alman dilbilimci Fritz Hommel (1854-1936) ilgilenmiştir. Hommel, dil ve folklor çalışmaları ile Sümerce-Türk-Altay yakınlığı üzerinde çalışmalar yaptı. Sümerce *dingir* "Tanrı" ile Altay dillerindeki *tanrı-tengri-dengir* "Tanrı" arasında koşutluk ve eski Kuban kültürü ile Sümer kültürü arasındaki benzerlikler Max Ebert'in de dikkatini çekti. M.Ö. 4 binlerde

---

[37] Osman Fikri Sertkaya, "En Eski Devrelerden Uygurlara Kadar Türk Dili", *Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı*, Mayıs-Haziran 1997, s. 227

Orta Asya göçebelerinin Mezopotamya'nın sınırlarına dayanmasından haraket eden George Aaron Barton (1859-1942), Elam kültürünün kökenlerini etnolojik olarak İç Asya'dan getirmektedir.[38] Bu konu ile Benno Landsberger (1890-1968), Kemal Balkan ve Osman Nedim Tuna (1923-2001) da ilgilenmiş ve çeşitli çalışmalar yapmışlardır. Bunlardan, son yıllarda Osman Nedim Tuna tarafından *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi* adı ile yayımlanan kitapçıkta 168 sözcüğün Sümerce-Eski Türkçe ses denkliği kurulmuştur.

TABLO XIV
SÜMERCE-TÜRKÇE ARASINDAKİ FONETİK PARALELLİKLER[39]

Sümerce	Türkçe	Anlamı
dar-	*yar-*	"yarmak"
dib	*yip*	"ip"
dig	*yag*	"yağ"
gud	*ud*	"sığır"
gişik	*eşik*	"eşik"
uş	*iş*	"iş"
umuş	*yumuş*	"vazife"
dingir	*tengri*	"tanrı"
kabkagak	*kabkacak*	"kab kacak"

Türkçe ile Sümerce arasındaki ilişkiler hakkında birkaç çalışma:

- Osman Nedim Tuna, *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi*, Ankara 1990
- Benno Landsberger, "Önasya Kadim Tarihinin Esas Meseleleri" *İkinci Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, Eylül 1937, s. 20-25
- Kemal Balkan, "Eski Önasya'da Kut (veya Gut) Halkının Dili ile Eski Türkçe Arasındaki Benzerlik" *Erdem*, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, Cilt 6, Sayı 16, Ocak 1990, s. 1-65

[38] Prof. Dr. Wilhelm Koppers "İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik", *Türkler*, C. I, Yeni Tükiye Yayınları, Ankara 2002, s. 318

[39] Tablodaki seçme sözcükler Osman Nedim Tuna'nın *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi* adlı eserden alınmıştır.

Bu dönemde Türk diliyle ilişkilendirilen dillerden biri de Dravidcedir. Dravidler, M.Ö. 4000'lerde Kuzey-batı Hindistan'a (bugünkü Pakistan ve Afganistan) bölgelerinde yaşayan ve eklemeli bir dil konuşan halktır. M.Ö. ikinci bin yılda Dravidce ile Türkçe arasında çeşitli kelime alış-verişi olduğunu savunan Ahmet B. Ercilasun, bu diller arasında 44 ortak kelime tespit etmiştir. Bunlardan Hint-Avrupa dillerinde yer almayan ve yalnızca Dravidce ve Türkçe'de bulunan altı kelime dikkat çekicidir. Bu, M.Ö. 1700'lerde Hint-Avrupalılar bölgeye gelmeden önce Proto-Türkçe ile Proto-Dravidcenin komşuluğunu göstermesi bakımından önemlidir.[40]

Türkçe ile benzerlikleri ön çıkan bir diğer dil de Hurricedir. Hurriler, M.Ö. 2300-1200 tarihleri arasında Kuzey-Irak ve Güneydoğu Anadolu'da yaşamışlardır. Hurrice ile Türkçe arasında birtakım ses, yapı ve sözlüksel bakımdan var olan birtakım koşutluklar çeşitli araştırmalara konu olmuştur.[41]

Son yıllarda Proto-Türkçe-Akadca arasındaki kelime koşutlukları üzerinde çalışmalar yapılmaktadır.[42]

Güney-Asya kuşağında yaşamış olan Dravidce, Elamca, Sümerce, Akadca ve Hurrice gibi eklemeli ölü dillerle Türkçenin çeşitli düzeydeki benzerlikleri, M.Ö. 4000'lerden itibaren Türk dilli toplulukların bu bölgelerde bulunduklarını göstermektedir.

Türkçe ve Türklük ile ilişkilendirilen bir diğer kültür de M.Ö. VII-III. yüzyıllarda Karadeniz ve Hazar'ın kuzeyinde hüküm süren İskit (Saka)lerdir. İskitlerin yöneticileri ile nüfuslarının önemli bir bölümünü Türk halklarının oluşturduğu, meşhur kraliçeleri Tomiris'in Türkçe *demir* sözcüğü ile aynı kökenden geldiği ileri sürülmüştür.

Kâşgarlı Mahmud, *Divan*'ında M.Ö. 330'larda Asya fethine çıkan Büyük İskender'in Ceyhun ırmağı yakınlarında Şu komutasındaki Türklerle karşılaştığını, Şu'nun Altaylara çekildiğini ve Oğuzların Hocent bölgesinde kaldıklarını anlatır.

Türkçe ile eski diller arasındaki diğer bir karşılaştırma, Eski İtalya'da önemli bir uygarlık kurmuş olan Etrüsklerin dili arasında yapılmaktadır. Etrüskçe, dil malzemesinin bolluğuna rağmen fonetik ve morfolojik olarak tam olarak incelenebilmiş değildir. Araştırmacıların çoğu bu dilin Hint-Avrupa dil grubu ile ilgisinin olmadığı konusunda hemfikirdirler. Bu dili

---

[40] Ahmet B. Ercilasun, "Türkçenin En Eski Komşuları", *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı –Bildiriler-*, C. II, s. 756

[41] Ayrıntılı bilgi için bk. Marcel Erdal, "Türkçenin Hurriceyle Paylaştığı Ayrıntılar", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, s. 928-937; Necati Demir, "Selçuklu Öncesi Türkiye Türkleri ve Türkiye Türkçesi", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, s. 697-723.

[42] H.M. Hubey, "Akkadian and Prototurkic" adlı çalışmasında "a" sesi ile başlayan 182 kelimenin Akadca-Türkçe ses denklikleri denemesini yapmıştır: http://aton.ttu.edu/pdf/akkad-turk-short-A.pdf

Fin-Ugor, Kafkasya, Küçük Asya ve Sami dilleri ile ilişkilendirenler olmuştur. W. Brandstein, Etrüsk ve Lidya dillerindeki isim çekimlerinin Altay dilleri ile koşutluğunu yazmıştır. Aynı bilim adamı Etrüskçe'nin tipoloji bakımından Türk dillerinin eşi olduğunu savunmakta ve Etrüsklerin ilk yurtlarının İç Asya olduğunu savunmuştur.[43] Baron Cara de Vaux da bazı Etrüsk sözlerini Türkçe ile karşılaştırmış fakat bir sonuca ulaşamamıştır.[44]

Bu toplulukların dilleri ile Türkçenin benzerlikleri, kelime ödünçlemeleri, kültürel ilişkileri aydınlığa kavuşturulmuş değildir. Milattan önceki yüzyıllardan kalan yetersiz metinlerin dillerini çözmek, bu dilleri başka bir dil ile karşılaştırmak ve bilimsel sonuçlara ulaşmak son derece zor bir iştir. Diğer taraftan dünya dillerinin tarihi özellikle karşılaştırmalı dilbilim çalışmalarıyla daha da aydınlatılmaktadır. Türkçenin yaşı ve yaşayan ve ölü dillerle ilişkileri de incelenmelidir. Tabii bütün bunların bilimsel bir disiplin çerçevesinde yapılabilmesi için öncelikle Türk dilinin ses, yapı ve sözlük verileri eşzamanlı ve artzamanlı olarak ortaya konmalıdır. Daha sonra komşu dillerle olan münasebetler, etnoloji, arkeoloji ve linguistik veriler birlikte kullanılarak araştırmalar yapılması daha sağlıklı sonuçlara götürecektir.

[43] Prof. Dr. Wilhelm Koppers, *a.g.m.*, s. 319

[44] Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 59

İLK TÜRKÇE ÇAĞI

Bu çağ, Hun, Avar, Bulgar, Sabir, Hazar... gibi Türk topluluklarının ortaya çıktıkları dönemdir. Bu topluluklar göçebe bir hayat tarzına sahip olduklarından ve o çağlarda yazılı kültür henüz yaygınlaşmadığından söz konusu döneme ait sınırlı sayıda dil malzemesi bulunmaktadır. Ayrıca bu dönemde Türk dili *LİR* ve *ŞAZ* Türkçesi olarak ikiye ayrılmıştır.

Ogur boyları olarak bilinen Hazar, Bulgar ve Avarlar V. yüzyılın ortalarında Karadeniz ve Hazar çevresinde güçlü kabile toplulukları olarak varlıklarını hissettirmişler; Güney Kafkasya, Gürcistan ve Ermenistan'a seferler yaparak buralara kadar siyasi ve askerî nüfuzlarını taşımışlardır.

Hun imparatorluğunun yıkılışından sonra dağılan Hunların bir bölümü Karadeniz'in kuzeyine çekilerek bu bölgeye Kazak bozkırlarından gelen *Onogur, Ogur* ve *Şaragur* boyları ile karıştılar. Bu karışma sonucu Türkçe *bulgar* (<*bulga-* "karıştırmak") "karışık; çeşitli" kelimesini ortak kavim adı olarak aldılar. Bu kabileler birliğine Bizanslı elçi-tarihçi Zacharias, *Kutrigur* ve *Utrigur* isimlerinin verildiğini bildirmiştir. Buna göre *kutrigur* (<*kuturgur* <*tokurgur* <*tokur(o)gur*[45]) "Dokuz Kabile" ve *utrigur* (<*uturgur* <*utur(o)gur*) "Otuz Kabile" olarak adlandırılır.[46] *Şaragur* ise <*şarı ogur* "Dokuz Ogur" anlamına gelir.[47]

Bu boylardan biri olan Sabirlerin kökenleri üzerinde hâlâ tartışılmaktadır. Sabirler, İç ya da Orta Asya'dan Hunların baskısı sonucu Batı Sibirya'ya, Urallar bölgesine gelerek yerleşmişler ve daha önceden burada bulunan Bulgar boylarını Karadeniz ve Hazar bölgesine sürmüşlerdir. Bizans kaynak-

---

[45] Kabileler halinde yaşayan Türkler, boy örgütlenmelerini anlatmakta *ok* sözcüğü kullanılmaktadırlar. *oguz* ve *ogur* kelimelerinin kökenlerindeki *ok*, her bir kabileyi, *ok*'ların birliği ise kabileler birliğini, yani *bodun*'u oluşturmaktadır.

[46] Peter G. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş* (Çev. Osman Karatay), s. 78

[47] Sayı ve renk isimleri Türk etnik adlandırmasında sıklıkla görülür. Sayılar kabileyi oluşturan boyları, renkler ise yerleşim yönünü göstermektedir.

larındaki birkaç kelimeye bunlardan kalan yegane dil malzemesidir: *balah* "malak", *balmak* <barmak "parmak", *ilig* "prens", *kut* "kut", *ilçi* "elçi"[48]. Bunların yanında birtakım etnonim ve toponimlerin Türkçenin söz yapısına uygunluğu, İlk Türkçe döneminin izlerinin Sabir dilinde de aranmasını mecbur kılmaktadır.[49]

Dönemin bir başka önemli siyasi gücü de Avarlardır. Bizans kaynaklarında *Abares, Abaroi, Latince'de: Awari, Awares,* Slav dillerinde: *Abari, Obri* vb... gibi isimlerle anılan, Orta Avrupa'da, Frank krallığı ile Bizans imparatorluğu arasında, eski Hun, Sabir kalıntıları ve Ogur (Bulgar)'lar gibi Türk kütlelerinin desteği ile kudretli bir devlet kurarak; çeşitli Germen ve özellikle kalabalık Slav kabilelerini hakimiyetleri altına almak suretiyle 250 sene kadar (558-805) Avrupa siyasetine yön veren Avarların kimliği meselesi tarihçi ve dilcileri hayli uğraştırmıştır. Bu konu ile ilgili tartışmalar devam etmesine rağmen, Avrupa Avar hakanlığı kurucularının ve yönetici tabakanın Türk kökenli oldukları araştırmalar ilerledikçe daha da kesinlik kazanmaktadır. Avarların dili ile ilgili özellikle Macar Türkolog J. Németh ve János Harmatta'nın yaptıkları araştırmalarda pek zengin bir dil malzemesine rastlanmamasına rağmen, *qagan, qatun, tarqan, tudun, yuguruş* gibi unvanlar ile *Bayan, Qamsavcı, Kök, Solaq* gibi birkaç Türkçe isim dikkati çekmektedir. Ayrıca, 1934'de Macaristan'da kazılan bir Avar mezarından çıkan *Jánoshild iğneliği* üzerinde János Harmatta tarafından *qızıñ kügi yedi* ("dikiş kızın şanıdır") ve *qıblıg bol içe* "mutlu ol abla" şeklinde okunan metinler Avarların dili ile ilgili önemli bulgular olarak görülmelidir.[50]

I. HUNLAR

Hun, Hunlar, Çin kaynaklarında M.Ö VI. yüzyıldan başlayarak *Hiong-nu, Şiong-nu* şeklinde geçen ve Çin'in kuzeyinde boylar federasyonu olarak yaşayan Türk ve Moğol topluluklarının genel adıdır. *Hun* sözcüğünün "halk, kabile" anlamına geldiği ileri sürülmüştür. Hun imparatorluğunda Türklerle birlikte Moğollar, Tunguzlar da vardı fakat devleti kuran ve yöneten Türkler olmuştur. Nitekim, bunu, Çin yıllıklarında geçen ve Hun kültür ve devlet teşkilatını yansıtan *tengri, kul, il, ordu, tug, kılıç* sözcüklerinden de anlamak mümkündür. M.S. IV. yüzyılın ortalarında Doğu Avrupa'da ortaya çıkan Avrupa Hunlarının da Asya Hunları ile aynı soydan geldikleri bilinmektedir.

---

[48] Peter G. Golden, *a.g.e* s. 84-85

[49] Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 56-57

[50] János Harmatta, "Az avarok nyélvének kérdéséhéz" *Antik Tanulmayok*, C. 30, S. I, s. 71-84 (Türkçesi: Hicran Akın, *Avarların Dil Sorununa Dair/Doğu Avrupa'da Türk Oyma Yazılı Kitabeler*, Atatürk Kültür Merkezi Yay. , Ankara 1988, s. 10-15

Asya tipi göçebe uygarlığa sahip olduklarını bildiğimiz Hunlar hakkında XX. yüzyılın başından itibaren yapılan bilimsel çalışmalar, onların kültürel olarak Asya ve Avrupa tarihinde önemli roller oynadıklarını göstermektedir. Hunlar, Çin ile Bizans ve İran arasındaki ticaretin gelişmesi için etkin bir arabulucu rolü oynamışlar, ticaret yollarının korunmasını temin etmek suretiyle doğu ve batı arasındaki ticari ve kültürel ilişkilerin sürekliliğini sağlamışlardır. Batı Hunları hakkında bilgi veren kaynakların başında gelen Bizans elçisi Priskos, Atilla'nın hakimiyeti altındaki bütün kavimleri "İskit" diye adlandığı için, batıda "İskit" üslûbu diye anılan Asya kültür ve sanat ekolünün Hunlarla ilişkisi üzerinde durulmamıştır.

Eski Yunan yazarlarından Prokopis Bizanslıların Hunlardan giysi biçimlerini Hunca adlarıyla aldıklarını yazmıştır. Yine Büyük Şarl, Mavritan kralına yazdığı mektupta bir kılıç çeşidine "gladius huniscus" adını vermiştir.[51] Bunların yanında Bizans minyatürlerindeki çeşitli savaş aletlerini inceleyen uzmanlar, bunların Bizans kaynaklı olmadığı, Bizans kültürüne Hunlar tarafından ikame edilmiş olabileceği ileri sürmüşlerdir. Arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen altın oklar ve Hun mezarlarından çıkarılan altın ve gümüş eşyalar, maddi kültür alanında da Hunların varlıklarını göstermektedir[52].

Hunlar,

- Asya Hunları
- Avrupa Hunları olmak üzere ikiye ayrılmıştır

Asya Hunları

Asya Hunları, bugünkü Moğolistan'ın kuzeyinde yer alan *Orhon* ve *Selenge* ırmakları ile Ötüken merkez olmak üzere Çin'in kuzeyinde yaşamaktaydılar. Hunlarla ilgili ilk tarihî belge, M.Ö. 318 tarihli bir antlaşma metnidir. Çin kaynaklarında adı geçen ilk Hun hükümdarı (tanhu) babası *Tuman* (Teo-man)'ı öldürerek başa geçen *Motun* (Çince okunuşu Me-te)'dur (M.Ö. 209). Motun, Tunghular (Moğol-Tunguz kabileler birliği) ile Yüeçileri kontrol altına aldıktan sonra Çin'e yöneldi. Mayi ve Tayvan bölgelerini ele geçirerek Han sülalesinin kurucusu imparator *Kao-tsu*'nun ordusunu sıkıştırıp ipek ve vergi ödemesi şartıyla bir antlaşma yaptı. ***Türk soyundan bütün boyları, tarihte ilk kez bir siyasi birlik altında toplayarak*** ülkesinin sınırlarını Japonya'dan İdil (Volga)e kadar genişletti. Motun, M.Ö. 174'te öldüğünde Hun imparatorluğu gücünün zirvesindeydi.

Motun'un oğlu *Kiok* Yüeçilerle savaştı ve onları yurtlarından sürdü. M.Ö. 166'da 140 bin kişilik süvari gücüyle Çin'e girerek başkent Çang'an'daki sarayı yaktı ve bir Çinli prensesle evlendi.

---

[51] Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 72

[52] Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 73

Kiok'un oğlu *Kun Sin* döneminde (M.Ö. 160-126) Hun devletinde ilk sarsıntılar başladı. Çinliler Hun akınlarını durdurdular hatta savaşlar Hun topraklarında olmaya başladı. Bu arada, Hun prensler arasındaki iktidar kavgaları imparatorluğu zayıflatmaya başlayınca Hunlara bağlı boylar ayrılıp Çin'e yaklaşmaya başladılar.

Hun imparatoru *Hun Han Yeh*'in ülkenin içinde bulunduğu bu ekonomik ve siyasi sıkıntılardan dolayı Çin'in egemenliğine girme düşüncesine, kardeşi *Çiçi* karşı çıktı ve kendisine bağlı boyları alarak Çin'in batısındaki Ordos bölgesine gitti. Fakat Çin'in ağır baskısı burada da devam etti, *Çiçi*'nin Isık Göl civarındaki başkenti Çin ordusu tarafından tahrip edildi, *Çiçi* ve hanedan mensupları öldürüldü. *Hu Han Yeh* maiyetindeki boylar Çin'e bağlı olarak yaşadılar. Bu arada Çindeki iç mücadeleden yararlanan Hunlar bağımsızlıklarını yeniden kazandılar. *Hu*'nun ölümünden sonra yerine geçen oğlu *Pu-Nu* ile amcası *Pi* arasındaki iktidar kavgası devletin zayıflamasına yol açtı. Böylece Hun devleti Kuzey Hun Devleti ve Güney Hun Devleti olarak ikiye bölündü. Orhon ve Dış Moğolistan'daki *Pi*'ye bağlı Kuzey Hunları, Çin ve Siyenpilerin baskısına fazla dayanamayarak çöktü. Hunlar, kitleler hâlinde batıya (Başkırdistan) ve güneye (Kazakistan) doğru yayıldılar. İç Moğolistan ve Çin seddinin kuzeyinde yaşayan güney Hunları ise Çin'e bağımlı hükümdarlar tarafından yönetildiler. Halk bu hükümdarlara karşı birçok kere ayaklandı ise de bunlar bir sonuç getirmedi ve Güney Hun Devleti de M.S. 216'da Çin'in baskılarına dayanamayarak yıkıldı. Hunlar, irili ufaklı, kısa ömürlü devletler kurarak V. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürdüler.

Hunların çöküşünün temel sebepleri olarak, imparatorluğun sınırlarının çok fazla genişlemesiyle kontrolün kaybedilmesi, sürekli bir ekonomik güce sahip olamama ve yetenekli liderlerden mahrum kalınması (önderlik sorunu) olarak görülmektedir.[53]

Tarihte bilinen ilk siyasal Türk kuruluşu Hun devletidir. Asya Hun devleti, boylar ve bodunlardan oluşan bir konfederasyondur. Devletin başında soylu *Tu-ku* boyundan bir *tanhu* (=*genişlik, ululuk*) unvanı taşıyan bir hükümdar bulunmaktaydı. Askerî ve idari örgütlenme sağ ve sol olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Bunların yöneticileri *sağ bilge elig* ve *sol bilge elig* adını taşıyordu. Türk ordu teşkilatı da ilk defa Hun hükümdarı *Motun* tarafından 10, 100, 1.000 ve 10.000 kişilik birimlere ayrılmıştır.

[53] Ying-Shih Yü, "Hsiung-Nu (Şyunğ-Nu)" (Çev. Prof. Dr. Selçuk Esenbel) *Erken İçasya Tarihi*, (Derleyen: Denis Sinor), İstanbul 2000, s. 190

Avrupa Hunları

Batı Hunlarının kökeni konusunda çok çeşitli bilgiler vardır. Bunların içinde en fazla rağbet göreni, Moğolistan merkezli kurulmuş olan Doğu Hunlarının soyundan olanıdır. Batıda Avrupa Hunları hakkında bilgi veren ilk kaynakların başında Ammianus gelir. O, Hunların Avrupa'ya gelmeden önce, 370'lerin başında "Donmuş okyanus (Azak Denizi)un berisindeki bataklıklarda" yaşadıklarını, yine bu bölgenin sakini olan Alanlar ile savaştıklarını, onları mağlup ettiklerini kaydeder.[54]

Hunlar, 374'te başbuğları *Balamir*'in komutasında İdil (Volga)'in batısına geçtiler. Germen Doğu Gotlarını (Ostrogotları) ve daha sonra Batı Gotlarını (Vizigotları) yenerek Avrupa'da tarihin en büyük göç hareketlerinden biri olan 'Kavimler Göçü'nü başlattılar. Kısa sürede Tuna'yı geçerek Trakya'ya kadar ilerlediler (378). Fakat burada yurt tutmadan yeniden Karadeniz'in kuzey bölgelerine çekildiler. Roma İmparatoru *Theodosius* ölünce (395) Hunlar yeniden hareketlendiler. Bu sırada başlarında Basık ve Korsık adlarında üst rütbeli subaylar bulunuyordu. Hunların bir kolu Trakya'ya ilerlerken, bir kolu da Kafkaslardan Anadolu ve Suriye'ye girdiler ve kısa bir süre sonra yeniden eski yurtlarına döndüler. Eski Anadolu tarihçileri, bu olayı etraflı biçimde anlatırlar ve o güne kadar bunlar gibi savaşçı bir topluluğun görülmediğini dehşetle anlatırlar. Bu seferin kıtlıktan dolayı yapıldığı konusunda tarihçiler birleşirler.[55]

---

[54] Denis Sinor, "Hun Dönemi" (Çev. Prof. Dr. Mete Tuncay) *Erken İçasya Tarihi*, (Derleyen: Denis Sinor), İstanbul 2000, s. 248

[55] Denis Sinor, *a.g.m.*, s. 253

Hun baskısıyla Tuna'nın batısına kaçan Vandallar ve Vizigotlar, ikinci 'Kavimler Göçü'nü başlatırlar ve M. 402'de Roma'yı yağma ederler. Romalılar, Hunlardan yardım isterler. Hun hükümdarı *Uldız*, yağmacı Germen ittifakını Floransa yakınlarında bozguna uğratır. *Uldız*'dan sonra Avrupa Hunlarının tahtına oğlu *Karaton* geçer. *Karaton*, İmparatorluğun doğu sınırlarını tahkim etmekle meşgul olmuştur.

412'de Hun tahtında *Rua* (Doğu kağanı) ve *Oktar* (Batı kağanı) adında iki kağan bulunuyordu. *Rua*, 422 yılında Bizans'ı yıllık vergiye bağladı. *Rua*'nın 434'te ölümü üzerine, yerine, kardeşi *Moncuk*'un oğlu Bleda geçti. Oktar'ın 430'da ölümü üzerine de Atilla, devletin Batı bölümünün başına geçti. Atilla, Bizans'ın Hunlara ödediği vergiyi iki misline çıkarttı, Ren kıyısında yaşayan Burgundları yendi (437) ve İmparatorluğun sınırlarını Kuzey Buz Denizi'nden Manş kıyılarına kadar genişletti. 445'te kardeşi *Bleda*'yı öldürten *Atilla*, imparatorluğun tek ve güçlü kağanı oldu. 447'de Doğu Roma üzerine yürüyerek, Sofya, Filibe ve Lüleburgaz'ı ele geçirdi. Bizans, ağır vergilerle barış istemek zorunda kaldı ve Anatolios antlaşması imzalandı. Doğu Roma'yı kontrol altına alan *Atilla*, 451'de Batı Roma üzerine yürüdü ve bir sonuç alamadı. Ertesi yıl (452) Alp dağlarını aşarak Aquileia, Padua, Verona ve Milan başta olmak üzere Roma kentlerini birer birer ele geçirdi ve Po ovasına girdi. Roma, barış istemek zorunda kaldı. Efsanevi Hun hükümdarı *Atilla*, esrarengiz bir şekilde, evlendiği gece öldü (453).[56] *Atilla*'nın yerine oğulları, *İlek* (435-454), *Dengizik* (454-469) ve *İrnek* (469) geçtiler.

Bir yandan İmparatorluk içinde ayaklanan kavimler, diğer yandan Batı ve Doğu Roma'nın baskısı, Hunların Avrupa'da uzun süre tutunmalarını önlemiştir. Bir süre sonra, Karadeniz'in kuzeyine çekilmişler ve oradaki çeşitli kavimlerle karışmışlardır.

Avrupa'nın ortak bilinç altında Hunların yeri büyüktür. Fiziki güçleri ve savaşçılıktaki becerileri bütün Avrupa topluluklarının ortak bilinç altında "Hun korkusu" yaratmış ve bu korku, edebiyata, sanata yansımıştır.

II. HUNLARIN DİLİ

Yazının ve yazılı kültürün yaygınlaşmadığı dönemlerde yaşamış olan kavimlerin dil malzemelerinin kıtlığından dolayı bu dilleri değerlenmek son derece güçtür. Bu toplumlardan biri olan Hunların dili hakkında bugüne kadar birçok araştırma yapılmış olmasına rağmen bu konuda kesin bir şey

[56] Atilla'nın ölüm sebebi üzerinde çeşitli spekülasyonlar yapılmıştır. Fakat, bir "kanama ile" öldüğü için ölümümünün kalp krizinden olabileceği daha gerçekçi görünmektedir. (Bk. Denis Sinor, *a.g.m.*, s. 271)

söylemek şimdilik[57] zor görünüyor. Çünkü Hunlardan günümüze otuz kırk civarında sözcük ulaşabilmiştir. Bunların birçoğu da dil karşılaştırmasına imkan vermeyen etnonim (şahıs ve boy isimleri) ile toponim(yer adları)lerdir. Bunlarla ilgili olarak çok çeşitli okuma yorumları yapılmaktadır. Bunun yanı sıra Çin ligatürleri ile yazılmış Doğu Hunca birtakım sözlerin okunması da başka bir sorundur. Bu sebeple türlü okuma yorumları yapılan bu sözcükler, Huncanın gramer yapısı ile ilgili aydınlatıcı bilgi vermekten uzak görünüyor.

Hunca kelimeler, Hun istilasına uğrayan veya Hunlarla birlikte yaşayan kavimlerin dillerinde bulunmaktadır. Bugünkü Macarcadaki Çuvaşça alıntıların aslında Hun dilinden geçtiği ileri sürülmektedir. Ayrıca Hunca kelimelerin hemen hepsi şahıs adı ya da askerî terim ve unvanlardan ibarettir.

Avrupa Hunlarından kalan kelimelerin sayısı çok sınırlı olup bunların etimolojisi tam olarak yapılmış değildir. Bulgar hanlarının listesinde ise 12 Hayvanlı Eski Türk takvimindeki hayvan isimleri, ay isimleri, bazı unvanlar, şahıs adları, boy adları bulunmaktadır.

Avrupa Hunları hakkında belge bulunan bu dönemin başlıca dil yadigarları şunlardır[58]:

a) Hun Türklerinden kalmış bazı kelimeler,
b) Tuna Bulgar Hanları fihristindeki kelimeler,
c) Bazı Bulgar Hanlarının isimleri,
ç) Rus ve Arap kaynaklarındaki bazı Bulgarca kelimeler,
d) Bulgar mezar taşları kitabeleri.

J. Németh'in bu dönemde tespit ettiği bu kelimelerden bazıları şunlardır[59]:

- *Oibars* (Priskos'a göre) <*Aybars* <*ay+pars* (Atilla'nın amcalarından)
- *Mundiukhos* (Priskos'a göre) <*Moncuk* "Boncuk" (Atilla'nın babası)
- *Kreka/Rekan* (Priskos'a göre) <*Arıkan* (Atilla'nın baş karısı)
- *Ernakh/Hernac* <*İrnek* (Atilla'nın oğlu)

---

[57] Son yapılan karşılaştırmalı dil araştırmalarında Hun dili ile ilgili çeşitli veriler ortaya çıkmaktadır. Örneğin, Avrupa dillerindeki *quiver* "sadak" kelimesinin Hunca kökenli olduğu ortaya atılmıştır:
[Middle English, from Anglo-Norman *quiveir*, variant of Old French *cuivre*, from Old Low Franconian cocar, probably from Medieval Latin *cucurum*, probably from Hunnish; *akin* to Mongolian *kökür*.] http://dictionary.reference.com/search?q=quiver

[58] Ahmet Caferoğlu, a.g.e., s. 89

[59] Ahmet Caferoğlu, a.g.e., s. 75

- İlek/Ellac <İllek, İlek (Atilla'nın oğlu)
- *Dengizih* <...? (Atilla'nın oğlu)
- *Atakam* (Priskos'a göre) <*Ata+kam* (Bir Hun ricali)
- *Es(ş)kam* (Priskos'a göre) <*Eş+kam* (Bir Hun ricali)
- *Akatziri* (Priskos'a göre) <*Aga+çeri* (?)

Asya Hunlarına ait sözcükler, M.Ö. 3 ila M.S. 4. yüzyıllar arasındaki Çin kaynaklarında bulunmaktadır. M.Ö. 206-M.S.220 yılları arasında Çin'in kuzeyinde büyük bir imparatorluk kuran Hiong-nu'ların diline dair Han sülalesi döneminde tutulan yıllıklarda birçok Hunca söze rastlanılmaktadır. Çin ideogramlarıyla yazılan bu sözcükler hakkında Abel-Remusat, H. J. Klaproth, Igor Godovich Semenov, J. Ritter, Omeljan Pritsak gibi bilim adamları araştırmalar yapmışlardır.[60]

Bunlar, M.S. IV. yüzyılın başından kalan kısa bir Hunca beyit ile M.S. IV-VI. yüzyıllara ait bazı T'o-pa ya da Tabgaç unvanlarıdır. Yunan kaynaklarında geçen en eski Türkçe kelime *asghu* "sütle karıştırılıp içilen bir usare" Hunca bir alıntıdır.

Çin yazısı ile yazılmış en eski Hunca kelime, *king-lo* "Hunların tören kılıcı" dır. (<DLT *kiñrak* "kasap bıçağı, satır"; Yuyg. *kiñrak* "büyük bıçak, satır"; Alt. *kıñırak* "iki yüzlü büyük bıçak"). F. Harth, M.Ö. 1022 yılında bir olay sebebiyle kayıtlara geçen bu kelimenin, yazıya geçmiş en eski Türkçe kelime olduğunu savunur.

Edwin G. Pulleyblank, M.S. 4. yüzyıl başlarından kalan bir Hunca beyiti şöyle anlamlandırmıştır:

süke tılıkang/bukuk-gu tutang
"(Düşman) ordusuna karşı çıkın, Bukuk'u (lideri) tutsak alın"

G. J. Ramstedt, buradaki *tılıkañ* kelimesinin ET'deki *taşıkañ* "çıkın!" kelimesiyle aynı olduğu ve bundan dolayı da Hunca'nın bir *l* dili karakteri gösterdiğini ileri sürmüştür.[61]

M.S. IV-VI. yüzyıllarda Çin'in kuzeyinde kurulan Hun devleti T'o-pa Wei devletinde bazı T'o-pa (=Tabgaç) unvanlarına rastlanmaktadır. Bunların arasında *pi-te-çen* "katip" <ET *bitigçi*; *k'o-po-çen* "kapı muhafızı" <ET *kapagçı*; *hu-lo-çen* "hükümdarı kuşandıran saray görevlisi, kuşakçı" <ET *kurlagçın*, *kur* "kuşak"

Çin yıllıklarında geçen Hunca bazı kelimeler:

---

[60] Talât Tekin, *Hunların Dili*, Doruk Yay. Ankara 1993, s. 9

[61] Talât Tekin-Mehmet Ölmez, *Türk Dilleri-Giriş*, Simurg Yay., İstanbul 1999, s. 12-13

- *ç'en-gli* <*t'eng-li* =tengri
- *şan-yü* <dian-giwo =yabgu
- *yençi* <yem-çi =*ebçi* "hatun"
- *eu-ta* <wo-lu-to =*ordu* "karargah"
- *ho'-la-çen* <*ga-lat-çın* =atlıg "atlı, süvari"

Bu dönem hakkında başlıca kaynaklar şunlardır:

- Franz Altheim, *Hunnische Runen, Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum*, [=Eski Çağın Son Dönemlerinde Hun Runlarında Edebiyat ve Toplum] 1948
- Johannes Benzing, "Das Hunnische, Donaubolgarische und Wolgabolgarische", [=Hunca, Don Bulgarcası ve Volga Bulgarcası] *PhTF I*, Wiesbaden 1959, s. 95
- Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1984, s. 90-93
- Nikolaj Ivanovich Ashmarin, *Bolgari i Çuvaşi* [=Bulgarlar ve Çuvaşlar], İzvestiya Obşçestva Arhologi İstorii Etnografi XXI, Kazan 1902, 132 s.
- Talat Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara 1987
- Talat Tekin, *Hunların Dili*, Ankara 1993
- Gerhard Doerfer, "Zur Sprache der Hunnen", [=Hunların Dili Hakkında] *Central Asiatic Journal XVII* (1973)
- András Róna-Tas, "The Reconstruction of Proto-Turkic and the Genetic Question", *The Turkic Languages*, (Edited: By Lars Johanson and Éva Á. Csató), Routledge London, 1998, s. 67-81
- Gyula Németh, *Atilla ve Hunlar*, (Çev. Şerif Baştav), İstanbul 1961
- H. Namık Orkun, *Hunlar*, İstanbul 1938
- Denis Sinor, "Hun Dönemi" (Çev. Mete Tuncay) *Erken İçasya Tarihi*, İstanbul 2000, s. 245-283
- Omeljan Pritsak, "The Hunnic Language of the Attila Clan", *Harvard Ukrainian Studies*: 6, 1982, s. 428-476
- Lev Nikolayeviç Gumilëv, *Hunlar*, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul 2002
- Ahmet B. Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara 2004, s. 51-75

III. İLK TÜRKÇENİN LEHÇELERE AYRILMASI

Türk dili, bu dönemde Türk kavimlerinin anayurttan değişik bölgelere yaptıkları göçler ile iki ana lehçeye ayrılmıştır.

Bu lehçelerden birincisi "Eski Doğu Türkçesi"dir. Bu Türkçe, Asya'daki Hun, Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Çağatay ve Oğuz lehçelerinin kökenini oluşturur. Çuvaşça ve Halaççа dışında bugünkü bütün Türk lehçeleri, "Eski Doğu Türkçesi"nden doğmuştur. Temel ayırt edici özelliği *z/ş* seslik ölçüsüne dayandığından dolayı "z Türkçesi" olarak da adlandırılır.

"Eski Batı Türkçesi", M. S. IV. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'nın doğusuna yerleşen *Ogurlar* olarak da bilinen ve Hun fedarasyonu içinde yer alan Onogur, Saragur, Kutrigur, Bulgarlar ve Avarların diliydi. Türkçenin bu erken lehçesi, yerini, X. yüzyılda bölgeye ulaşan Kuman-Kıpçaklarla birlikte "z Türkçesi"ne bırakmıştır. Bu gün bölgedeki yegane temsilcisi Çuvaşçadır. Bu lehçe *r/l* seslik ölçüsüne dayandığından dolayı "r Türkçesi" olarak da bilinir.

Eski Batı Türkçesi ile Eski Doğu Türkçesi arasında Omeljan Pritsak tarafından yedi önemli seslik değer ortaya konulmuştur:[62]

	Eski Batı T.	Örnek	Eski Doğu T.	Örnek
1	"r"leşme	*ver* "ırmak"	"z"leşme	*öz* "ırmak"
2	"l"leşme	*çul* "taş"	"ş"leşme	*taş* "taş"
3	*tia<*ça<çu	**çalç* "taş"	ta-	*taş* "taş"
4	d-	*dilom* "yılan"	y-	*yılan* "yılan"
5	şi-	*şegor* "sığır"	si-	*sığır* "sığır"
6	-m	*dilom* "yılan"	-n	*yılan* "yılan"
7	va->va	*var* "ırmak"	ö	*öz* "ırmak"

[62] Omeljan Pritsak, "Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güney-Doğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri", *Türkler*, C. II, s. 509

ESKİ TÜRKÇE ÇAĞI

I. Eski Batı Türkçesi

A. TUNA BULGARCASI (VII-IX YÜZYIL)

1) TUNA BULGARLARI

Tuna Bulgar Devleti, "r Türkçesi" konuşan Ogur Türklerinin kurdukları en uzun ömürlü siyasi birlik olarak tarihte yerini almıştır.[63]

Avrupa Hun kağanı Atilla'nın ölümünden sonra (453) Tuna havzasındaki Hun boyları dağılmışlar ve bunlar, bir süre sonra bölgedeki değişik Türk grupları çeşitli siyasi birlikler oluşturma yoluna gitmişlerdi. Bunların içinde en önemli ve etkin siyasi güç olarak Tuna Bulgarları karşımıza çıkmaktadırlar.

Tuna Bulgarları hakkında ilk bilgileri Bizans ve Roma kaynaklarından ediniyoruz. Bu kaynaklarda, *Kutrigur*lar ve *Utrigur*lar 480'li yıllarda "Bulgar" adıyla anılmış ve Tuna Bulgarlarına ait çeşitli bilgiler verilmiştir.

*Kutrigur*lar ve *Utrigur*lar 630 yılına kadar Göktürk hakimiyeti altında bulunmuşlar, bu tarihten sonra kendi devletlerini kurma çabasına girişmişlerdir. Bulgarların Köktürk hakimiyeti döneminde de etkin bir güç oldukları, zaman zaman Bizans ve Roma ile kültürel ve siyasî yakınlaşmalarda bulunduklarını Bizans kaynakları kaydederler. 605 yılında Bulgar tahtına geçen *Kubrat*, Avarlara karşı Bizans'la işbirliği yapar ve dağınık Bulgar boylarını bir araya getirerek 635 yılında bağımsız "Manga Bulgaria" (=Büyük Bulgaristan) adı verilen bölgede Bulgar birliğini oluşturur.[64] Kubrat'ın 642 yılında ölümü ile Bulgar[65] birliği dağılır ve bölgede Hazar egemenliği kurulur.

---

[63] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1986, s. 191 (4. Baskı)

[64] İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 191

[65] Ayşe Kayapınar, "Tuna Bulgar Devleti", *Türkler*, C. II, s. 630

679 yılında *Kubrat*'ın üçüncü oğlu *Asparuh* komutasındaki *Kutrigur*lar, Tuna'yı geçerek Dobruca bölgesine girdiler. 680 yılında Bizans ordusu ile Tuna bataklıklarında savaşıp onları mağlup ettikten sonra Trakya'yı ele geçirdiler. Bunun üzerine bir yandan Arapların İstanbul'u kuşatmasıyla uğraşan Bizans, *Asparuh*'un hükümdar olduğu Bulgarlarla 681 yılında bir barış anlaşması imzalamak zorunda kaldı. Bu tarihten sonra Tuna Bulgarları bağımsız siyasi bir güç olarak tarih sahnesinde yerlerini aldılar.

Tuna Bulgarları, bundan sonra Bizans ve kuzeydeki Slavlarla çok sıkı kültürel ve siyasi ilişkiler kurdular.

Asparuh'un 702'de ölümünden sonra yerine oğlu *Tervel* geçti. *Tervel*, iyi bir asker ve akıllı bir devlet adamıydı. Bizans'taki iç çekişmelerinden yararlanarak Tuna Bulgar devletinin bölgede önemli bir güç haline gelmesini sağladı. 712'de Trakya'yı istila etti, İstanbul surlarına dayanarak bölgeyi yağmaladı. 718 yılında *Tervel*'in ölümünden, 777 yılında tahta geçen *Kardam*'a kadarki hükümdarlar daha çok iç kargaşalarla uğraştılar. *Kardam*, içteki karışıklıklara son vererek Makedonya Slavlarını Bulgar devletine katarak, devletin sınırlarını genişletirken Bizansla açık savaştan yapmak yerine savunma stratejilerini geliştirdi. *Kardam*'dan sonra Bulgar tahtına geçen *Krum Han* babasının savunma politikasından vazgeçip Macaristan ve Transilvanya'yı işgal etti. Daha sonra dikkatini güneye, Bizans'a çevirerek Sofya'yı ele geçirdi. Bizans Kralı I. Nikeforos, Bulgarları durdurmak için başkentleri Pliska'ya saldırdı. 26 Temmuz 811'de bir taktik savaşıyla Bizans ordusunu hezimete uğratan *Krum Han*'un, Nikeforos'un başını kestirerek, onu gümüş kaplı bir kupa haline getirdiğini tarihler kaydetmektedir. *Krum Han*'ın büyüyen Bulgar devleti için -pek azı günümüze ulaşabilen yasalar yapması-, onun aynı zamanda kanun ve hukukla da uğraştığını göstermektedir.[66] İstanbul kuşatmasından dönerken bölgede gördüğü heykel ve mermer sütunları başkenti Pliska'ya taşıtmıştır.

Krum Han'dan sonra yerine oğlu *Omurtag Han* (814-831) geçer. Krum Han zamanında Trakya'dan Bulgar topraklarına gelen Hristiyan esirler kendi inançlarını yaymaya başlamışlardı. Diğer yandan Slavlar devletin önemli kademelerinde etkili olmaya başlamışlar, hatta bazı alanlarda devlet politasını belirler olmuşlardı. Omurtag Han, Bizans ile yaptığı bir antlaşmayla (816) esir değişimi yaparak Hristiyan ve Slav unsurların tehlikelerini bertaraf etti.[67] *Omurtag*, Selanik-Belgrad ticaret yolunu ele geçirdikten sonra Bizans'la 30 yıllık barış anlaşması yaptı. Diğer yandan, Franklarla dostluk ilişkileri kurup Bulgar devletine ekonomik ve kültürel bakımdan tarihinin en parlak dönemlerini yaşattı. *Omurtag Han* zamanında yeni şehirler kurul-

[66] P. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 206

[67] Ayşe Kayapınar, *a.g.m.*, 634

du, saraylar inşa edildi, su yolları ve kanallar yapılarak esaslı imar faaliyetlerinde bulunuldu.

Omurtag Han'ın yerine geçen oğlu *Malamir* (*Balamir*) (831-836) ve torunu *Persiyan* (836-852) da onun politikalarını devam ettirdi.

852 yılında Bulgar tahtına geçen *Boris*, 864 yılında devletini resmi dini olarak Bizans Ortodoks Hıristiyanlığını kabul etti. Bu çok önemli olayla birlikte Tuna Bulgar devleti yavaş yavaş Slavlaşmaya başladı. Bulgar devletinde Hıristiyan nüfus arttı, Bulgar Türkleri de eski *Tengri* inançlarını bırakıp bu dine girmeye başladılar. Boris'in oğlu Simeon döneminde Tuna Bulgarları Slav nüfus içinde kaybolup gitmesiyle, Bulgar Türkçesi de Slavca tarafından sömürülerek unutuldu.[68]

2) TUNA BULGARLARININ DİL ANITLARI

Talat Tekin, Tuna Bulgarlarının dil malzemesini şu başlıklar altında toplamıştır.[69]

- Bulgar Hanları Listesi,
- Tudor Doskov'un Notu,
- Nagy Szent-Miklós Hazinesi,
- Proto-Bulgar Yazıtları,
- Bizans Kaynaklarındaki Bulgar Türkçesi Etnik Adları,
- Eski Kilise Slavcasındaki Proto-Bulgarca Kelimeler.

BULGAR HANLARI LİSTESİ

Bulgar Hanlar Listesi adından da anlaşılacağı gibi Tuna Bulgar devletinin hanlarının adlarını, tahta geçme tarihlerini, yaşam sürelerini liste halinde gösteren bir dil belgesidir. Bu liste Bizans Grekçesinden Eski Kilise Slavcasına tercüme edilmiş *Ellinskiy Letopisets* adlı bir el yazması kitabının içinde yer almaktadır. Bu eserin üç nüshası vardır.

Bu konu ile ilgili ilk önemli çalışma Omeljan Pritsak tarafından yapılmıştır:

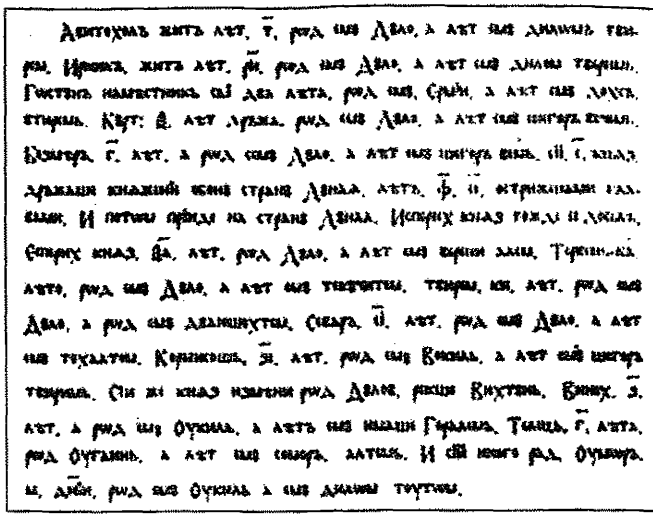
- Omeljan Pritsak, *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Proto-bulgaren* [=Bulgar Hanlar Listesi ve Proto-Bulgarların Dili], Wiesbaden 1955

Konu ile ilgili olarak ikinci çalışma Türkiye'de Talat Tekin tarafından yapılmıştır.

---

[68] Talat Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara 1987, s. 10

[69] Talat Tekin, *a.g.e.*, s. 12

Bulgar Hanlar Listesi

- Talat Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara 1987, s. 12-23

Talat Tekin, eserinde listenin transkripsiyonu ve tercümesini verdikten sonra *On İki Hayvanlı Türk takvimi*nin Proto-Bulgarcası ve hanların isimleri üzerinde etimolojik çözümlemeler yapmıştır.

TUDOR DOKSOV'UN NOTU

Tuna Bulgar Türkçesinin bir cümle içerisinde yer alan iki kelimelik bir dil yadigarıdır. Bu, Hıristiyanlığı resmî din olarak kabul eden Bulgar Hanı *Boris*'in yeğeni rahip Tudor Doksov'un Aziz Athanasius'un vaazlarının çevirisine düştüğü "Bu Boris *yeth' behti* yılında Bulgarları Hıristiyan yaptı" cümlesindeki *yeth' behti* sözcükleridir. Bu sözcükler, 12 Hayvanlı Türk Takvimine göre, bu ibare "it (yılı) beşinci (ay)"dır. *yeth'* (<*itehi*<*ite-hi* <**ıta* "köpek") ve *behti* (<*bel'h+tim* "beşinci")

Bu konu, Talat Tekin'in, *Tuna Bulgarları ve Dilleri* (s. 24-25) adlı eserinde J. J. Mikkola ve Omeljan Pritsak'ın yorumları gözden geçirilerek aydınlatılmıştır.

NAGY SZENT-MİKLÓS HAZİNESİ

- **Grek Harfli Boyla Jopan Yazıtı**

Macaristan'ın Nagy-Szent Miklós bölgesinde bulunan bir altın tas üzerinde Grek harfli ve Türkçe dokuz kelimeden oluşan bir yazıttır. Üzerinde "Boyla Jopan" ibaresinden ötürü bu adla anılan yazıt üzerinde Thomsen, Németh, Pritsak ve Talat Tekin çalışmışlardır. Bu metni Talat Tekin şöyle yazıçevrimi ve tercüme etmiştir:

Buyla Jopan tesi düge(r)tögi, Butaul Jopan tagrogi. İçigi tesi "Boyla Çoban tası doldurdu. Butaul Çoban (mezara) taktı (=astı). İçki tası."[70]

- **Runik Harfli Bulgar Yazıtları**

Macaristandaki *Nagy-Szent Miklós* definesinde bulunan Runik harfli yazıtlardır. Bunlardan birincisi *Buylo Çoban Yazıtı* bilinmekte ve *buylo çoban içürgi. ayak* "Buylo çobanın içki kadehi" şeklinde yorumlanmaktadır. İkincisi ise Tuna Bulgar devletinin kurucusu Asparuk'un içki kadehleridir.

PROTO-BULGAR YAZITLARI

Bulgaristan'daki Eski Tuna Bulgarlarına ait uygarlık merkezlerinden olan Pliska, Preslav ve Madara bölgelerinde bulunmuş 90 civarındaki yazıttır. Bu yazıtlar, VIII. Ve IX. Yüzyıllardan kalma olup *Tervel Han* (702-718) ve *Boris Han* (852-889) zamanlarından kalma kişi ve boy adları, unvanlar ve sıfatlardan oluşmaktadır. Bu yazıtlar, Grek harfleri ile yazılmıştır. Bunların içinde en meşhuru, Preslav yazıtı olarak bilinen ve İçirgu Boyla Jitko adlı bir kahramanın silahlarından bahseden yazıttır.

Diğer yazıt ise Çatalar bölgesinde bulunan ve mermer bir sütun üzerine işlenmiş olan Çatalar Yazıtıdır. Bu yazıtın büyük bir bölümü tahrip olduğu için ancak, sağlam kısımdaki birkaç kelime okunabilmektedir.

Tuna Bulgarlarının dilleri ile ilgili olarak günümüze kadar gelen belgeler bunlardan ibarettir. Bu lehçe ile bazı büyük metinlerin varlığını tarihler kaydetse de bunlar günümüze ulaşmamıştır. Bir dilin veya lehçenin özelliklerinin tam olarak tespit edilebilmesi için büyük metinler gereklidir. Bütün göçebe ortaçağ toplumlarında olan bu özelliği yazık ki Tuna Bulgarlarında da görmekteyiz. Fakat bütün bu olumsuzluklara rağmen, Tuna Bulgarlarının dilleri ile ilgili olarak şunları söyleyebiliriz:

-Tuna Bulgarları, *r* Türkçesi konuşuyorlardı.

---

[70] Talat Tekin, *a.g.e.*, s. 29

-Önceleri Asya kökenli Runik harfleri kullanmışlar, daha sonra bunların yerine Bizans ve Hristiyan kültürünün etkisi ile Grek harflerini kullanmaya başlamışlardır.

-Yazılı bir edebiyattan söz edilemez.

-Yazılar, daha çok çeşitli küçük araç gereçlerin üzerine yazılmıştır.

-Kuyumculuk ve benzeri zanaatlarda geliştikleri için yazılar oyma ve kakma tekniği ile yazılıyordu.

-Kişi adları, unvanlar ve etnik isimler bakımından zengin bir birikime sahiptir.

-12 Hayvanlı Türk takvimini kullanıyorlardı.

B. İDİL BULGARCASI (XIII-XV. YÜZYIL)

1) İDİL BULGARLARI

Batı Hun devletinin yıkılması üzerine (470) Tuna Bulgarları, Tuna bölgesine, İdil (Volga) Bulgarları da İdil ve Kama ırmaklarının arasına yerleştiler. Bölgenin yerli halkları olan Fin-Ugur topluluklarından Çirmişler, Mariler, Votyaklar, Zıryanlar ve Visolları yönetimleri altına aldılar. Bunlar bir süre sonra Sabirler (503-568)in daha sonra da Göktürklerin (568-630) egemenliğine girdiler. Batı Göktürk devleti yıkıldıktan sonra, 670'li yıllarda Hazar devletine bağlı yarı bağımsız bir hanlık olarak yaşamaya başladılar. Kama ile İdil nehirlerinin birleştiği yerde bulunan Bulgar kenti, giderek Doğu Avrupa'nın en önemli ticaret merkezi haline geldi. Bir yandan da İran-Harezm bölgeleriyle ticaret ilişkisine girdiler. Bunun sonucu olarak bölgede İslâm dini yayılmaya başladı. *Almış Yaltavar*'ın hükümdarlığı döneminde (920-948), Bulgar hakanı İslâmiyet'i kabul ederek (922) ilk Müslüman Türk hanedanı oldu. Bu tercihte şüphesiz Musevi olan Hazar hanına karşı halifeyi yanına alma siyaseti başlıca rol oynamıştı.[71] Bu arada Ruslarla da sürekli savaşan İdil Bulgarları, 1220'de onlarla bir barış anlaşması yaptılar. Rus-Kıpçak birleşik ordusuyla savaşan Moğol ordusunu pusuya düşürerek büyük kayıplar verdirdikleri için, Altınordu hükümdarı Batu Han, İdil Bulgarlarını üzerine yürüdü, Bulgar kentini ele geçirdikten sonra burayı yerle bir etti (1236). Bundan sonra İdil Bulgar Hanlığı, Altınordu devletinin bir eyaleti olarak siyasi varlığına devam etti.

İdil Bulgar Hanlığı verimli topraklara sahip olduğundan tarımda çok ileri gitmiştir. Arazisinin Harezm-Kafkasya ve Doğu Avrupanın kesiştiği noktada bulunmasından dolayı ticaret çok gelişmişti. Bizans'a bal, balmumu, kürk,

[71] Istvan Zimonyi "Bulgarlar ve Ogurlar", *Türkler*, C. II, s. 614

kumaş ve başka dokuma ürünleri satacak düzeyde ileri bir ticaret ağı kurmuşlardı. Bunun yanında şehircilik ve mimaride de söz sahibi olan İdil Bulgarları, başta Kazan olmak üzere Suvar, Kaşan, Osal, Tetiş, Cüke-tav, Kermencik gibi şehirleri kurmuşlardır.[72] Ortaçağ gezginleri, İdil Bulgarlarının, bölgedeki diğer göçebeler içinde oyma yazı tekniğini kullanan tek devlet olduğunu bildiriyorlar.[73]

2) İDİL BULGARLARININ DİLİ

İdil Bulgarlarının dil malzemesini XIII. ve XV. yüzyıldan kalan 120'den fazla mezar taşı kitabesi oluşturur. Bu mezar taşları bugün Tataristan'ın batısı ile Çuvaşistan'ın doğu sınır bölgelerinde, İdil Bulgar devletinin tarihî arazisinde bulunmaktadır. Kitabelerin çoğu İdil Bulgarcası ve Tatarca olarak birkaçı da Arapça yazılmıştır. Kitabelerin hemen hepsi 1236 yılında Altınordu'nun İdil Bulgar devletini işgalinden sonraya aittir.[74]

Bu kitabelerin araştırılma tarihi XVIII. yüzyılın ikinci yarısında başlar. Kazan valisinin emri ile Ahunt Kadir Muhammed Sünceleyev ve Yusuf İzbulat, tarihî Bulgar şehri harabelerindeki 50 kitabeyi kopya ve tercüme ederler. 1831 yılında Fransız J. Klaproth bu yazıtlarla ilgili ilk tarihlendirme denemesinde bulunur. 1863'te Tatar bilgini Hüseyin Feyizhanov kitabelerde sık sık geçen *ciyeti cür* ibaresinin Tatarca *citi yüz* "yedi yüz" anlamına geldiğini, dolayısıyla bunların eski Bulgar diliyle yazılmış eserler olduğunu ortaya koymuştur. Bu keşifle birlikte, Çuvaşçanın, eski Bulgarcanın devamı bir dil olduğu görüşü daha da önem kazandı.

1902'de Nikolaj Ivanovich Aşmarin, o zamana kadar bulunan 93 kitabeyi meşhur eserinde yayımladı.

- N. İ. Aşmarin, *Bolgari i çuvaşi* [=Bulgarlar ve Çuvaşlar], Kazan, 1902, 132 s.

Kitabelerle ilgili en önemli katalog çalışması 1941-1942 yıllarında Tatar Dil-Edebiyat ve Tarih Araştırmaları Enstitüsü'nce kurulan bir komisyon tarafından yapılmıştır. Bu komisyon, Tataristan ve Çuvaşistan'daki eski Bulgar şehirlerinde bilimsel kazılar ve geziler yaparak toplam 253 kitabenin fotoğraflarını ve yazı çevrimlerini içeren üç ciltlik Bulgar-Tatar kitabeleri albümü oluşturmuştur.

1960 yılında G. V. Yusufov, kitabelerin araştırılma tarihçesi, dilleri ve 88 kitabenin fotoğraflı, Arap harfleri ile metinleri ve Rusça tercümelerinin yer aldığı önemli eserini yayımlar.

---

[72] İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 195-196

[73] Peter G. Golden, *a.g.e.*, s. 214

[74] Talat Tekin, *Volga Bulgar Kitabeler ve Volga Bulgarcası*, Ankara 1988, s. 10

- G. V. Yusupov, *Vvedeniye v bulgaro-tatarskuyu epigrafiku*, [=Bulgar ve Tatar Epigrafisine Giriş] Moskva-Leningrad 1960, 165 s.

Bu konu ile ilgili olarak Türkiye'de en önemli çalışmayı Talat Tekin yapmıştır. Tekin, İdil Bulgarlarına ait 91 kitabeyi, fotoğrafları, Arap harfli metinleri, yazı çevirimleri ve Türkçe tercümeleri ile vererek bunların dili üzerinde gramer incelemesi yapmıştır. Ayrıca, eserin sonunda sözlük, kişi adları dizini ve Arapça ibareler dizini eklenmiştir.

- Talat Tekin, *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, Ankara 1988. VI+212 s. +91 Tablo

İdil Bulgarlarının dili, Tuna Bulgarlarının devamı olan bir *r* Türkçesidir. Bunların dil malzemesini mezar kitabeleri oluşturur. Yer yer Tatarcanın etkisi görülmekle birlikte, dilde Eski Batı Türkçesinin özellikleri açık olarak görülmektedir. Müslümanlığın etkisi ile Arapça terim ve ibarelerin bulunması dikkat çekmektedir.

II. Eski Doğu Türkçesi (VI-X. Yüzyıllar)

TÜRK DİLİNİN Tuna ve İdil Bulgarcası dışındaki bütün lehçe ve şivelerinin belge ile takip edilebilen çağıdır. Bu dönem, Köktürk ve Uygur kağanlığı ile Karahanlılılar döneminin dil malzemesini kapsar. Yaklaşık olarak VI-X. yüzyıllar içinde Güney Sibirya'da, Abakan-Minusinsk ve Tuva bölgelerinde, Baykal Gölü çevresinde, Moğolistan'ın kuzeyinde, Kazakistan ve Kırgızistan ile Uygurların hakimiyet sahaları olan Doğu Türkistan ve Tarım bölgelerinde hakimiyet süren Türk soylu kavimlerin taşa ve kağıda iki ayrı alfabe ile yazdıkları metinler "Eski Doğu Türkçesi" adı altında incelenmektedir.

"Eski Doğu Türkçesi", Köktürk ve Uygur dönemi olarak iki bölümde ele alınır. Karahanlı Türkçesi de bu bağlamda ele alınıp incelenir. Türk dili, bu dört yüzyıl boyunca Ötüken ve Karakurum merkezli Köktürklerden kalan taşlar üzerine yazılmış metinler ile Doğu Türkistan'daki Tarım havzasında uygarlık kurmuş olan Uygurlara ait yazmalarda karşımıza çıkmaktadır. Köktürkçe ile Eski Uygurca arasında ses ve yapı bakımından fazla farklılık olmamasına rağmen, söz dizimi ve kelime hazinesi yönünden önemli farklılıklar karşımıza çıkmaktadır.

A. KÖKTÜRKLER VE KÖKTÜRKÇE

1) KÖKTÜRKLER

Köktürkler yahut yaygın kullanımla Göktürkler, Büyük Hun imparatorluğundan sonra, Asya'da hüküm sürmüş ikinci büyük Türk devletidir. "Türk" sözcüğü ilk defa bunlar zamanında bir devletin resmî adı olmuş ve Türklük değerleri her bakımdan yüceltilmiştir.

Köktürkler, hakimiyetleri boyunca (552-745) Doğu Sibiryadaki Saha (Yakutlar) Türkleri ile Karadeniz'in kuzey-batısındaki Bulgar Türkleri hariç Türk asıllı bütün kitleleri kendi idareleri altında birleştirmiştirler. Bu bakımdan Hunlardan sonra Asya'da Türk birliğini en geniş anlamda gerçekleştiren Köktürkler olmuşlardır.

Kağanlığın yıkılışından sonra etrafa yayılan Türk boyları, gittikleri her yere Köktürk idari, siyasi ve kültürel yapısını taşımışlardır. Böylece, bugün *r* Türkçesi konuşan Çuvaşlar hariç bütün diğer Türk unsurları (ve tabii olarak Türk lehçe ve şiveleri) Köktürklerin izlerini, etkilerini taşır.

Köktürk adı II. Doğu kağanlığı döneminde (681-745) dikilen abidelerde (Bilge, Köl Tigin ve Tonyukuk) geçmektedir. Bu, "göğe ait, ilahî, vasıfları Tanrı tarafından bahşedilmiş Türk" demektir.

I.Köktürk Kağanlığı

Köktürkler, miladi VI. yüzyılda Altay dağlarının doğu eteklerinde geleneksel sanatları olan demircilikle uğraşıyorlar ve fedaratif bir yapıyla bağlı bulundukları Juan-Juan (Avarlar)lara silah imal ediyorlardı. 635 yılında yabguları *Bumın* (Çince Tumen<Türkçe *Tuman* "Duman")ın hükümdarlığında Avarlara baş kaldırdılar. 552'de Avarların çökmesi ile Bumın *il-kagan* unvanı ile tahta çıktı. Hunların Orhon ırmağının batısında yer alan başkenti Ötüken'i merkez olarak tayin etti. Devletin batı kanadını da *Bumın*'ın kardeşi olan *İstemi*, *yabgu* unvanı ile yönetmeye başladı. *Bumın Kağan*, devleti kurduğu yıl öldü, tahta oğlu *Kara Kağan* (Çin. *K'olo*) geçti. *Kara Kağan*'ın 553'te ölümüyle *Mukan Kağan* (553-572) hükümdar oldu. I. Köktürk hanlığı en parlak devrini bu kağan zamanında geçirdi. Önce iyice zayıflayan Juan-Juan devletini ortadan kaldırdı (555). Sonra doğuda Kitanların ve kuzeyde Kırgızların topraklarını Köktürk hakimiyeti altına aldı. 568 yılında Çin imparatoru ile akrabalık ilişkisi kurarak güneyden gelebilecek tehlikeleri bertaraf etti.

Devletin batı kanadının askeri komutanı (*yabgu*) *İstemi* (552-576)'nin kumandasındaki ordu ise kısa zamanda Altay dağlarının batısını, Issık-Köl ve Tanrı dağlarına kadar hakimiyeti altına aldı. Dönemin kuvvetli iki devleti olan Sasaniler ve Bizans'ı Köktürk siyaseti doğrultusunda bir çizgiye oturttu. Soğdluları İran'a karşı koruyarak İpek Yolu ticaretini kontrol altına aldı. Ayrıca İran'la Bizans arasında düşmanlıktan yararlanarak devletin batıdaki manevra kabiliyetini kolaylaştırdı.

Mukan Kağan 572'de öldü. Zamanında devlet muazzam bir genişliğe ulaşmıştı. Kore'den Hazar denizine kadar olan 10.5 milyon km²'lik alan Köktürklerin hakimiyeti altına girmişti. Yazıtlarda, Bumın, İstemi ve *Mukan Kağan*ların Türk milleti için yaptığı fedakarlık ve kahramanlıklar uzun uzun

anlatılmakta, yuğ törenine Kore'den Bizans'a kadar bütün ülkelerin temsilcilerinin katıldığından söz edilmektedir (bk. *Költigin Yazıtı* Doğu yüzü 4. satır, *Bilge Kağan Yazıtı*, Doğu yüzü, 5. satır).

Mukan'ın yerine kardeşi *T'a-po* geçti (572-581). *T'a-po* toprakların genişliğinden dolayı devleti iki idari kısma ayırarak doğusuna kardeşi *K'o-lo*'nun oğlu *Şe-t'u* (Işbara)yu, batısında da küçük kardeşi *Jotan*'ı kağan unvanları ile tayin etti. Yumuşak bir tabiata sahip olan *T'a-po* daha sonra bir Çinli prensesle evlendi. Ülke topraklarını Budist rahiplere açarak onların misyonerlik faaliyetlerine rıza gösterdi. Halkın gözünde itibarı iyice azalan *T'a-po* 581'de öldü. Yerine devlet meclisi kararı ile Işbara hakan oldu. 582'de de hakanlık resmen ikiye ayrıldı.

Doğu Köktürk Kağanlığı

Zor şartlar altında başa geçen Işbara, dengeyi sağlamakta, memleketi huzura kavuşturmakta zorlandı. Bir taraftan ordu içindeki huzursuzluklar, diğer yandan Çin'de iktidarını sağlamlaştıran T'ang sülalesi, yönetimi iyice güçleştirmekteydi. İsyan eden komutanlarına karşı Çin'den yardım istemek zorunda kaldı. Böylece, Çinliler ezeli düşmanları olan Türkleri asimile etme yoluna gittiler. Halkı Çince konuşmaya, Çinliler gibi giyinmeye, Çin âdetlerini kabul etmeye zorladılar.

Köktürk hakanlığının iyice zayıflaması ile Türk ahali Çin'e iltica etmeye başladı. Hükümdar ailesi içinde kargaşa çıktı. Bu sırada Işbara öldü (587). Yerine geçen kardeşi *Baga Çor* ve arkasından devlet meclisince hakan ilan edilen *Tulan* (588-600) döneminde de durum düzelmedi. Çin'in sonu gelmez hile ve desiseleri ile Tulan'ın yerine geçen *K'i-min* (600-609), Batı Köktürklerin kağanı *Tardu*'ya karşı kışkırtıldı. Fakat başarı elde edemedi. *K'i-min*, zamanında Işbara'nın reddettiği Türkleri Çinlileştirme tekliflerini kabul etti. Ancak ölümünden sonra başa geçen oğlu *Şi-pi* (609-619) Köktürklerin haysiyetini biraz kurtardı. 5-6 yıl içinde ülkedeki dağınıklığı bir ölçüde giderdi. Ülkeyi tekrar itaat altına aldı.

Çin hükümdarı *Yang-ti*'nin Şi-pi'ye karşı hile ve desiseleri tutmayınca Çin'de itibarı sarsıldı. Ona karşı olan muhalefet güçlendi. Şi-pi bu fırsattan yararlanarak kendisine sığınan *Liang Shi-tu*'yu Çin kağanı ilan etti.

Şi-pi'den sonra hakan olan *Ç'u-lo* (=Çulluk) (619-621) kardeşinin sert siyasetini takip etti ise de karısı Çinli prenses *İ-çing* tarafından zehirlenerek öldürüldü. Hakan olan kardeşi, dirayetsiz bir kişiliğe sahip *K'ie-li* (621-630) zamanında Doğu Köktürkleri de dağılmış oldu. Fakat bu dağılış resmi anlamda bir yokoluş değildir. Çin'in hizmetinde olan birtakım kağanlar, sarayın emrinde oradan oraya sadakat ziyaretleri yapıp durmuşlardır. Bu durum 50 yıl devam etmiştir. Esaret altındaki Türk kitleleri zaman zaman Çinlileş-

tirme politikalarına baş kaldırmışlar, daha sonra gelecek nesillere istiklal ruhunu aşılamışlardır. Bunların en meşhuru, 639 yılında T'ang imparatorunun sarayında görevli Köktürk prensi *Kürşad*'ın 39 arkadaşı ile Çin sarayını basmasıdır.

II. Köktürk Kağanlığı

630-680 yılları Köktürklerin hakimiyetlerini kaybettikleri hazin bir devir oldu. *Köktürk yazıtları*' nde belirtildiğine göre, bu fetret devrinin yaşanmasına;

-Devlet adamlarının yetersizliği,
-Türk kaviminin tedbirsizliği,
-Çin'in kurnaz politikası ve yıkıcı propagandası, yol açmıştır.

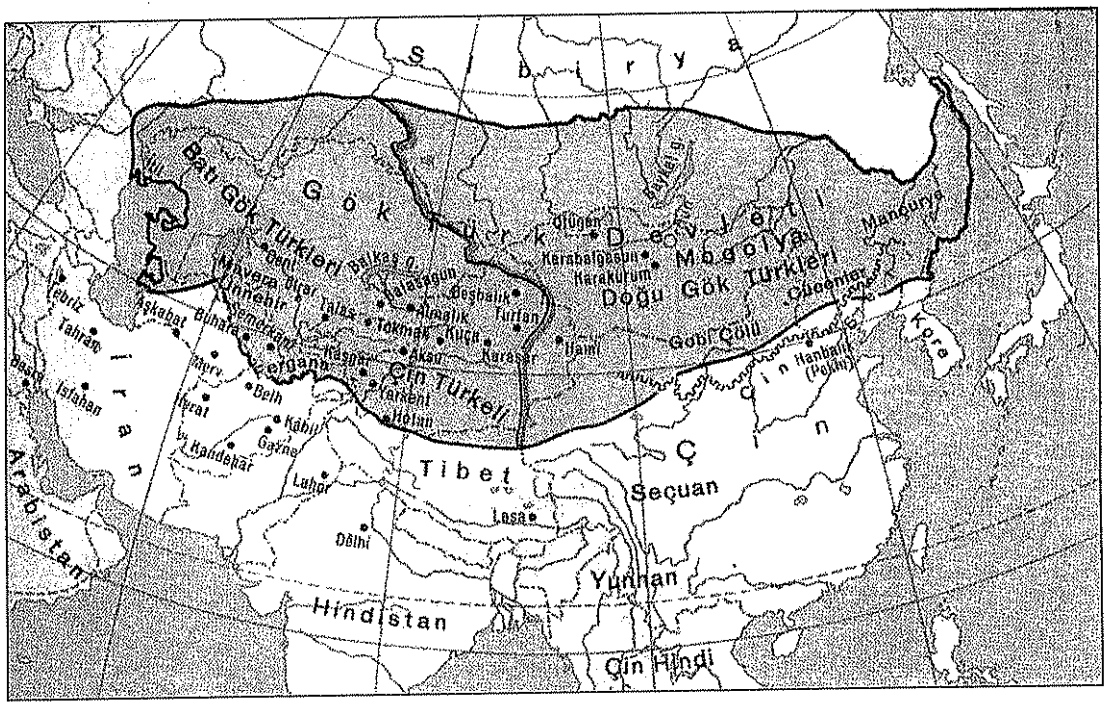
Köktürk tarihinin bu 50 yıllık fetret devrinin sonunda *Aşena* soyundan *Kutlug* istiklal savaşına girişti. *Kutlug*, önce Çin'in kuzeyindeki Türkler arasında gizlice örgütlendi. Çevredeki ileri gelen beyleri göreve davet etti. Bu davete katılanların sayısı kısa zamanda 5.000'i buldu. Bunların içinde ünlü devlet adamı *Boyla Baga Tarkan* (unvanı: *Tonyukuk* "başvezir") da vardı.

Kutlug ile *Tonyukuk*, Türklerce kutsal bilinen Hunların ve I. Köktürk kağanlığının başkenti, stratejik önemi haiz olan Ötüken'i ele geçirdiler. Burada, ilk önce İnek Gölü kıyısındaki Oğuzlar bertaraf edildi. Bu savaştan sonra *Kutlug*, han ilan edildi ve *İlteriş* (=ili, halkı toparlayan) unvanını aldı. Kardeşi *Kapgan*'ı *şad*, *Tonyukuk*'u da devlet *ayguci* (müşavir) yaptı.

Bundan sonra artık, yeni devletin ihtiyacı olan yiyecek, giyecek ve özellikle de at gibi zaruri madde ve araçları elde etmek amacıyla Çin'e akınlar düzenlendi. Bu akınlar genellikle Seddin kuzeyindeki Çin garnizonlarına yönelik oldu. 682-687 yılları arasında düzenlenen toplam 46 seferde, burada Çin vali ve komutanları mağlup edildi, Çin orduları yenildi.

Bu arada, kuzeydeki Türk ve diğer kavimlere karşı da birçok akınlar düzenlenerek onlar da kontrol altına alındı. Böylece Köktürk devleti yeniden kurulup örgütlendi. *İlteriş*, 692 yılında Ötüken'de kurt başlı Köktürk bayrağının altında öldü.

İlteriş öldüğünde biri sekiz (*Bilge*) diğeri yedi (*Köl Tigin*) yaşında olmak üzere iki oğul bırakmıştı. Kardeşi *Kapgan* (="Fatih") hakan oldu. *Kapgan Kağan* Türk tarihinin yetiştirdiği büyük fatihlerden ve uzak görüşlü devlet adamlarından biridir. En büyük siyaseti, Çin'i baskı altında tutarak Asya'daki bütün Türk kavimlerini Köktürklerin egemenliğine sokmak oldu.

Köktürk İmparatorluğu

27 yaşında kağan olan *Kapgan*'ın ilk seferi 693 yılında Çin üzerine oldu. *Ling-çu* ve Ordos eyaletlerine esaslı darbeler indirdi, Çin'i haraca bağlayarak, ipek, darı ve ziraat aleti aldı. Sonra Kögmen (Sayan) dağlarını aşarak Kırgızları kontrolü altına aldı. Çin'e 100 bin kişilik bir orduyla akın düzenleyip denize kadar ulaştı. Aynı yıl Kapgan kağanın oğlu *İnal* ile *Bilge*'nin komutasındaki batı orduları grubu, Altayları aşıp "Türk bodun"dan olduğu halde yanlış hareket yapan *Türgiş* (On-oklar)leri dize getirdiler. Bütün bu bölgedeki Türk unsurlarını Köktürklere bağladılar.

Daha sonra, aynı batı orduları grubu Maveraünnehr seferine çıktı. Orada Mançular, Sakalar ve Farsları itaat altına aldılar. *Tonyokuk Yazıtı*nda bu seferden ayrıntılı olarak söz edilmektedir (bk. *Tonyokuk Yazıtı*, 45 ve 46. satırlar).

Doğuda, kağanın kumandasındaki Türk ordusu akınlarına devam ediyordu. 702'de Çin'e tam 20 sefer düzenlendi.

Bu arada, devletin sınırları genişledikçe hakimiyet altındaki toprakları kontrol etmek güçleşiyordu. Bir taraftan Çin'in tahriki, diğer yandan *Kapgan* kağanın gittikçe şiddetlenen sertliği memlekette karışıklıkların çıkmasına zemin hazırladı. 714 yılında devletin asıl kitlesi olan Oğuzların isyanı zorla bastırıldı. Kapgan kağan bu seferden Ötüken'e dönerken Bayırkuların pususuna düşürüldü ve öldürüldü (22 Temmuz 716).

Kapgan Kağan'ın yerine oğlu *İnal* (*Bögü*) geçti. Fakat, bu zor dönemde karışıklıkları o da önleyemedi. Üstüste gelen mağlubiyetler halkın hakana olan güvenini yitirmesine yol açtı. *İnal Kağan* ve yakınları, *Bilge* ve *Köl* kardeşlerin hazırladıkları bir ihtilalle öldürüldüler.

Bilge, kardeşi *Köl Tigin*'in ısrarı üzerine kağan oldu (716-734). *Köl Tigin* de ordunun başına getirildi.

Bilge Kağan, Kapgan Kagan'ın son yıllarından itibaren başlayan türlü sorunlarla baş edebilmek için Çin ile iyi geçinmek istiyordu. Diğer taraftan Çin, Basmıllarla birleşerek Köktürkleri bertaraf etmek istiyordu. Önce Basmıllar üzerine gidildi. Sonra Çin'e şiddetli bir saldırı düzenledi. Şan-Tan savaşında Çin ordusu perişan edilerek Beşbalık ele geçirildi. Batıdaki Türgişler tekrar itaat altına alındı.

Öte yandan *İlteriş, Kapgan* ve *İnal* kağanlar döneminde başvezir olarak görev yapan *Boyla Baga Tarkan* (*Tonyukuk*) 725'ten sonra öldü. *Tonyokuk*, II. Köktürk kağanlığının adliyesini ve ordusunu tanzim etmişti. Zamanındaki dinî ve kültürel cereyanları takip etmiş, hakanları ona göre yönlendirmişti. Alman bilim adamları bu yüzden ona "Köktürklerin Bismarck'ı" demişler-

dir.[75] *Tonyukuk* ölünce hatırasına, kendi ağzından yazılmış olan bir kitabe Orhun'da, *Bayan-çokto* mevkiinde dikilmiştir.

731'de *Köl Tigin* 47 yaşında ölür. Eski Türk takvimine göre, *koyun yılının 17. günü* (= 27 Şubat 731). Adına, ağabeyi *Bilge* tarafından bir kitabe dikilmiştir. Bilge'nin ağzından yazılan bu kitabeyi *Köl Tigin*'in *atası* (=yeğen) *Yolluğ Tigin* 20 günde yazmış, Çinli ustalar ise taşa kazımışlardır.

İki büyük yardımcısını kaybeden *Bilge*'nin, bundan sonra 734 yazında Kitan ve Tatabılara karşı kazandığı bir zafer dışında her hangi bir faaliyeti görülmüyor. Bilge Kağan, *ıt yılı onunç ay altı otuzka* (=25 Kasım 734) günü 50 yaşında iken nazırlarından *Buyruk-Çor* tarafından zehirlenerek öldürüldü. 19 sene şad, 19 sene kağanlık yaptı. Çin kaynaklarına göre, "Türk milletini çok sevmekle temayüz etmiş bir kağandı". Cenaze töreni 22 Haziran 735'te yapıldı. Kendi adına, kendi ağzından yazılmış bir kitabe dikildi.

Bilge'nin ölümü üzerine önce *Türk Bilge Kağan*, sonra kardeşi *Tengri Kağan* tahta geçti. 740 yılında tahtta yine bir *Tengri Kağan* vardı ve bu *Bilge*'nin oğlu idi. Hakan, çocuk denecek yaşta olduğu için idare, annesi (Tonyukuk'un kızı) *P'o-fu*'nun eline geçti. Bu hatun da hakimiyeti sağlayamadı ve karışıklıklara engel olamadı. Basmıllar, Karluklar ve Uygurlar anlaşarak Aşena hanedanından gelen Basmıl başbuğunu kağan ilan ettiler (742). Köktürk hakanı *Ozmış* ve sonra da onun küçük kardeşi son Köktürk hakanı *Po-mei*'yi öldürdüler. Bu arada müttefiklerin arası açıldı. Basmıl kağanı ortadan kaldırılarak Uygur başbuğu *Yabgu K'eh-li Tu-fa, Kutluğ Bilge Köl* unvanı ile kağan ilan edildi (745). Böylece, Türk tarihinde, 552-745 yılları arasında tam 193 yıl devam eden Köktürk hanedanı sona ermiş, yerine bir başka Türk hanedanı olan Uygurlar geçmiştir.[76]

2) KÖKTÜRKÇE

Türkçenin grameri hakkında yeterince bilgi edinebildiğimiz en eski derli toplu metinler, II. Köktürk Kağanlığı zamanında (682-745) kağanların yazıt olarak diktirdikleri taşlarda bulunmaktadır.

Bu anıt-yazıtların en önemlileri Köktürkleri Çin hakimiyetinden kurtaran *Kutlug* (İlteriş) *Kağan*, kardeşi *Kapgan Kagan* ve *Kutlug*'un oğulları *Bilge Kağan* ve Köl Tigin ve onlara vezirlik yapmış olan büyük devlet ve siyaset adamı *Boyla Baga Tarkan* (Bilge Tonyukuk) adına dikilen taşlardır. Bu yazıtlardan *Tonyukuk*'a ait olan 725'ten sonra, *Köl Tigin*'e ait olan yazıt 732'de ve Bilge

[75] L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara 1986, s. 206

[76] İbrahim Kafesoğlu, "Gök-Türk Hakanlıları", *İA*, C. XII/2. İstanbul 1988, s. 164-179

Kağan yazıtı ise 735'te dikilmiştir. Bunlardan başka birçok irili ufaklı runik harfli yazıt da bulunmaktadır.

Köktürk yazıtları, birer tarih ve söylev metinleridir. Kağanlar, muhtemelen eski bir geleneğe göre halkına ve sonraki gelen kuşaklara kendi yaşadıkları dönem ve yaptıkları ile ilgili olarak "hesap" vermektedirler.

Tarihî söylevler olarak yazılmış olan bu metinler, aynı zamanda Türkçenin iç yapısı ve gelişmesini gösteren ilk yazılı dil belgeleridir.

Köktürk yazıtlarını dil özellikleri bakımından ele alındığında, Türkçenin VIII. yüzyılın çok daha öncelerinde kullanılan bir sözlü kültür dili olduğunu göstermektedir. Bunun başlıca dil göstergelerinin başında uslup mükemmelliği gelir. Yazıtlarda, olaylar sade, açık, samimi ve abartısız bir uslupla anlatılmakta; bütün duygu, düşünce ve kavramlar ifade edilebilmektedir. Bu "ifade edilebilirlik", dilin çok eski zamanlardan beri kullanılarak işlendiğinin delili olarak anlaşılmalıdır. Çünkü dil, zaman içinde işlendikçe gelişen, geliştikçe kavram alanları genişleyen bir yapıya sahiptir. Yazıtlarda, uslup zenginliği yanında yer yer sözlü kültür döneminin izlerini yansıtan secili (düz yazı kafiyesi) anlatımlara başvurulur.

Göçebe bir hayat tarzına sahip olan Köktürklerin dilinde de doğa ve hayvanlar dünyasına ait gözlemlere keskin benzetme ve iğretilemelere rastlanır. Bu da uslup zenginliğini oluşturan bir başka özellik olarak karşımıza çıkar.

Köktürk yazıtları, dilin anlatım gücünü ve ifade zenginliğini gösteren atasözleri, deyimler ve kalıplaşmış birleşik fiillerin sıklıkla kullanılmasıyla dikkati çekmektedir. *türük bodun tok arkuk sen aşçık tosık ömez sen bir todsar aşçık ömez sen* (*Költigin Yazıtı*, Güney yüzü, 8. satır) "(Ey) Türk halkı, (sen) tok (gözlü ve) aksisin: Açlığı tokluğu düşünmezsin; bir (de) doyarsan açlığı (hiç) düşünmezsin".[77] Türk milletinin tok gözlülüğüne, açlığı ve tokluğu fazla önemsemeyen bir karaktere sahip olduğuna dair bir gözlemin dile getirildiği bu ifadenin açıkça atasözü olduğu anlaşılmaktadır.

Yazıtların dil bakımından önemli bir özelliği de soyut sözcüklerin fazlalığıdır. Dil, önce somut olan nesne ve fiilleri adlandırır, sonra geliştikçe soyut kavram alanı alanı oluşturmaya başlar. Bu bakımdan dillerin gelişmişlik ölçütlerinden biri de soyut söz varlığıdır. Köktürk yazıtlarında çok sayıda soyut durum ve kavramı karşılayan sözcük yer almaktadır. Doğan Aksan'ın, "ileri ögeler" olarak saydığı bu sözlerden birkaçı şunlardır: *anıg* "kötü", *armakçı* "hilekar, aldatıcı", *başlıg* "gururlu", *buñ* "dert, sıkıntı", *köñül* "gönül", *kut* "talih, baht açıklığı", *öd* "zaman", *ötüg* "rica", *törü* "töre, yasa", *tüz* "doğru, uyumlu", *yablak* "kötü, fena", *yazuk* "hata, günah"[78]...

---

[77] Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 2008, s. 23

[78] Doğan Aksan, *Türkçenin Sözvarlığı*, Ankara 1996, s. 87

Bütün bu dil verilerini, Köktürk yazıtlarında kullanılan Türkçenin zenginliği yanında, yazılı dönemin çok öncesinden itibaren dilin işlenmişliğini kanıtlayan dil göstergeleri olarak değerlendirmek gerekir. Bunun yanında, yazıtlarda, bozkır kültürüne mensup alp tipi insanın hayat felsefesini ve algısını veciz biçimde görmekteyiz.

a) KÖKTÜRK YAZITLARI VE ARAŞTIRILMA TARİHİ

Köktürkçeye ait metinler, VIII. yüzyıldan kalan bengü taşlardır. Bu, taşlar üzerine 38 harfli bir alfabe ile yazılmış olan tarihî-edebi-nutuk metinleri, 130 yıldan beri Türkologlar tarafından çeşitli yönleriyle incelenmekte, araştırılmaktadır.

Köktürk (veya Orhon) yazıtlarının bulunuşu, Türk dili tarihinde büyük ufuklar açmıştır. Çin kaynakları çok eskiden bu yazıtların dikilişinden söz etmekteydi. Yine meşhur Moğol tarihçisi 'Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihângüşâ* adlı eserinde bunları bildirmekteydi.[79] Ne var ki bu bilgilere rağmen, bilim dünyası, XVIII. yüzyıla kadar yazıtların varlığından habersiz kalmıştır.

Köktürk yazıtları ile ilgili olarak XVII. yüzyılda Rus haritacısı Semyon Ulymoviç Remezov (1642-1720) tarafından bilgi vermiştir. Remezov, bütün Sibirya'yı gösteren haritasında Talas nehrinin baş tarafına "Orhun-taş" ve "yazın kar var" diye not düşmüştür.[80]

Yazıtlar hakkında ilk önemli bilgilerden biri de, Sibirya'da bitki örnekleri üzerinde çalışan bitkibilimci Daniel Gottleb Messerschmidt (1685-1735)'in 1721'de Yenisey Irmağı vadisinde bir yazılı taşa rastlamasıyla elde edilmiştir. 1721'de Poltava savaşında Ruslara esir düşen İsviçreli subay Philipp Johann von Tabbert-Strahlenberg Sibirya'ya sürülmüş, 13 yıllık sürgün hayatı boyunca D. G. Messerschmidt'e yardımcı olarak incelemeler yapmış, 1722'de İsveç'e dönünce Sibirya'da gördüklerini yazıp 1730'da yayımlamış ve Yenisey'deki yazılı taşlardan da bahsetmiştir.

- Ph. J. von Strahlenberg, *Das nord-und östliche Theil von Europa und Asia* [=Avrupa ve Asya'nın Kuzeyi ve Doğusu], Stockholm, 1730

Strahlenberg'in eserinin yayımlanmasıyla bilim dünyasının ilgisi Asya'daki bu bilinmeyen yazıtlara yöneldi. Bölgede araştırma yapmak için Finlandiya'da oluşturulan ilk bilim komisyonu 1887'de Sibirya'ya gönderildi. Bu

---

[79] 'Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihângüşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1988, s. 102

[80] Çetin Cumagulov, "Vilhelm Thomsen'in Çalışmaları ve Kızgızistan'da Bulunan Göktürk Yazıtları", *TDAY-Belleten 1993*, Ankara 1995, s. 102

komisyonun araştırmaları sonucunda Yenisey yazıtlarının kopyaları yayımlandı:

- *Inscriptions de l'Iensissei, recueilles et puplies par la societe finlandaise d'Archologie,* [=Finlandiya Arkeoloji Topluluğu Tarafından Derlenip Yayımlanan Yenisey Yazıtları] Helsingfors, 1889

1889'da Rus Coğrafya Derneği adına Moğolistan'da araştırmalar yapmaya gönderilen Nikolay Mihayloviç Yadrintsev (1842-1894), Urga (Ulaan-Batoor)'ya 400 km, Karakorum ve Kara Balgasun harabelerine ise 60 km kadar uzakta, Orhon nehrinin kıyısı ile Koço-Çaydam gölü civarında *Köl Tigin* ve *Bilge Kağan* yazıtlarını buldu.

- Nikolay Mihayloviç Yadrintsev, *Ancies carakteres traues sur des pierres et des ornements au bord de l'Orkhon,* [=Yenisey ve Orhun Yazıtlarındaki Süsleme ve Taşlardaki Eski Türkçe Yazılar], St. Petersburg 1890

Bu kez, Axel Olai Heikel (1851-1924) başkanlığında bir Fin bilim komisyonu daha Orhon ırmağı boylarına gitti. Bu gezi sonucunda Orhon yazıtlarının kopyaları yayımlandı.

- *Inscriptions de l'Iensissei, recueilles par l'expedition finnose* 1890 *et publies par la societe finno-uogrienne.* [=Fin-Ugor Cemiyeti Tarafından Yayımlanan ve 1890 Yılında Yenisey'den Yapılan Derlemeler] Helsingfors 1892

Aynı yıl Radloff başkanlığındaki bir Rus bilim komisyonu, aynı bölgede araştırmalar yapmak için bilimsel bir gezi düzenlemiş ve bu gezi sonucunda şu eser yayımlanmıştır:

- *Atlas der Altertümer der Mongolei,* [=Moğolistan'ın Eski Eserler Atlası] St. Petersburg 1892-1893

Orhon yazıtlarının Finlandiya'da yayımlanan atlası, bu taşlar üzerindeki Çince yazıtın okunabilen parçalarını içermekteydi. Bu Çince metin, yazıtların hangi dille yazıldığını, dolayısıyla hangi millete ait olduğunu tespit etmede yardımcı olabilirdi. Sözkonusu Çince yazıttan hareketle bu iki anıttan birinin 731'de ölen bir Türk prensine ait olduğu öğrenilmişti. Bu prensin *Köl Tigin* olduğu anlaşılınca yazıtların da II. Köktürk Kağanlığından kalan taşlar olduğu böylece anlaşılmış oldu.

15 Aralık 1893'te Danimarkalı bilim adamı Vilhelm Ludvig Peter Thomsen (1842-1927) Kopenhag Bilimler Akademisi'nin toplantısında Orhun ve Yenisey yazıtlarının alfabesini çözümleyerek yazıyı okuduğunu bilim dünyasına duyurdu. Bu rapor Danimarka Bilimler ve Edebiyat Bülteni'nde yayımlandı:

- V. Thomsen, "Dechifferement des Incriptions de l'Orkhon et de l'Ienissei, Notice Preliminaire" [=Yenisey ve Orhun Yazıtlarının Deşifresi], *Bulletin der dänischen Akademie Copenhague*, 1893, s. 285-299

Thomsen'in alfabeyi çözümlemesi Türkoloji dünyasında heyecan yarattı. Wilhelm Radloff daha 1894 Mart'ında Orhon yazıtları üzerinde hazırlayacağı eserin ilk kısmını yayımladı:

- Wilhelm Radloff, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, Erste Lieferung*, [=Moğolistan'ın Eski Türk Yazıtları, Birinci Yayın] St. Petersburg 1894

Bu eser, aceleyle hazırlanmış ve bundan kaynaklanan okuma ve açıklama hataları olan bir eserdir.

Thomsen, 1896'da Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının yayımını yaptı:

- V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhan dechiffress*, [=Orhun Yazıtlarının Çözümü] Helsingfors 1896 (Türkçesi:

H. Parker, *Orhon yazıtları* ile genel bir değerlendirmede bulundu:

- "Inscriptions de l'Orkhon" [=Orhon Yazıtları] *Journal of the China Branch of the Royal Asiatic Society* XXXI/1, (1896-1897), Shangay 1899, s. 1-38

Orhon Yazıtlarının ilk mükemmel yayını bu çalışma olmuştur. İki kısımdan oluşan bu eserin birinci kısmında Runik yazısı ve yazım sistemi incelenmiş, ikinci kısımda ise iki yazıtın metni ve Fransızca tercümeleri verilmiştir.

Bundan sonra Finli Gustaf John Ramstedt, Köktürk harfli iki metin buldu ve yayımladı:

- Gustaf John Ramstedt, "Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei", [=Kuzey Moğolistan'da Uygurca İki Runik Yazıt] *JSFOu*, Helsingfors 1913

Orhun Yazıtları ile ilgili Türkiye'de ilk çalışma Şemseddin Sâmi tarafından yapılmış olsa da yazarın ömrü vefa etmediği için bu eser yayımlanamamıştır.[81]

[81] Osman F. Sertkaya, "Göktürk Yazıtları ve Anıtları Üzerindeki Çalışmalar" http://www.tika.gov.tr/proje

Türkiye'de ilk olarak Necip Asım Bey, *Bilge Kağan* ve *Köl Tigin yazıtlarının* yazıçevrimi ve kısa Köktürkçe gramerini yayımlanmıştır.

- N. Asım, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1340 (1924)

Yazıtlar, Türkiye'de ikinci kez Hüseyin Namık Orkun tarafından yayımlandı. Radloff'un çalışmasını esas alan Orkun, o güne kadar keşfedilen bütün yazıtları yazıçevrimi ve tercümesi ile ele almış, "Notlar" bölümünde *Divânü Lügâti't-Türk* ile karşılaştırmalar yaparak problemli bölümlere okuma teklifleri sunmuş ve dört cildin sonuna genel bir sözlük ilave etmiştir. Orkun'un eseri, bu yönüyle Türkçede hâlâ en önemli kaynaklardan biri olma özelliğini korumaktadır.

- H. Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları, I-IV* (İstanbul 1936-1941)

Orhun Yazıtlarının kronolojisi ile ilgili çalışmaların ilkini Joseph Marquart yapmıştır:

- Joseph Marquart, *Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften* [=Eski Türk Yazıtlarının Kronolojisi], Leipzig 1898, 112 s.

Orhun Yazıtlarının dilbilgisel yönü ile ilgili ilk önemli çalışmayı A. von Gabain yapmıştır:

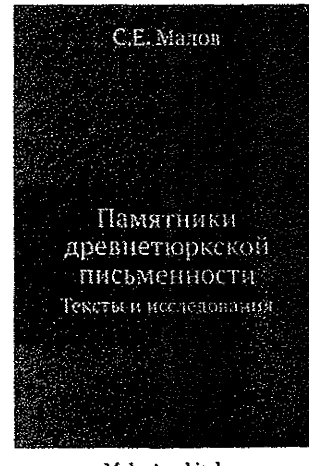
- A.von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, [=Eski Türkçenin Grameri] Leipzig 1941

Gabain, eserinde Köktürk ve Uygur dönemi dil malzemesinin gramerini yapmıştır. Bu arada metin bölümünde *Köl Tigin* yazıtının çevriyazısını ve tercümesine yer vermiştir.

Yazıtlar, Rus Türkolog Malov tarafından da yayımlanmıştır:

- Sergey Efimoviç Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti* [=Eski Türk Yazılı Âbideleri] , Moskva 1951

Malov, bu eserinde *Köl Tigin* ve *Tonyukuk* yazıtlarının orijinal metinlerini ve Rusça çevirilerini vermiştir. Thomsen ve Radloff'tan faydalanmıştır.

Malov'un kitabı

*Orhun Yazıtları*nın grameri yine bu alanın yılmaz araştırıcıları Thomsen ve Radloff tarafından yapılmıştır. Özellikle *Bilge Kağan* ve *Köl Tigin* yazıtlarının Radloff tarafından yapılan grameri ciddi bir çalışmadır:

- Wilhelm Radloff, "Grammatische Skizze der Alttürkischen Sprache" [=Eski Türkçenin Gramer Taslağı] *Neue Folge*, St. Petersburg, 1897, s. 1-129

Bundan sonra Eski Türkçe araştırmaları bir anlamda *Orhun Yazıtları* esas alınarak yapılmaya başlandı. Eski Türkçe ile ilgili problemler, *Orhun Yazıtları*ndaki şekillere dayanılarak çözüme kavuşturulmaya çalışıldı.

Talat Tekin 1968'de beş runik harfli metni (*Köl Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongin, Köl İç Çor*) esas alarak Orhun Türkçesinin grameri üzerine önemli bir çalışma yaptı.

- Talat Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, [=Orhon Türkçesinin Bir Grameri] Indiana Uni. 1968

Çalışmanın *Bilge Kağan* ve *Köl Tigin* bölümü 1988'de Türkiye'de *Orhon Yazıtları* adıyla, Tonyuyuk ise *Tunyukuk Yazıtı* adıyla 1994'te yayımlandı.

1970'te Muharrem Ergin, *Köl Tigin, Bilge Kağan* ve *Tonyukuk* yazıtları üzerine bir çalışma yaptı. Eserde transkripsiyonlu metin, tercüme, orijinal metin ve sözlük bulunmaktadır.

- Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970

Fransız Türkolog Louis Bazin kronoloji ve takvim bilgisi alanında hacimli ve kapsamlı bir doktora çalışması yaptı.

- Louis Bazin, *Les Systemes Chronologiques dans le Monde Turc Ancien* [=Eski Türk Dünyasında Takvim Sistemleri], Lille, 1974, 800 s.

1980'de Sovyet Türkologlarından Andrey N. Kononov'un bütün runik harfli eserlerin dilini inceleyen grameri yayımlandı.

- Andrey N. Kononov, *Grammatika Yazika tyurkskih runiçeskih pamyatnikov* [=Runik Yazılı Türk Âbidelerinin Grameri], Leningrad 1980, 255 s.

Yenisey'deki 186 yazıtla ilgili, metin ve transkripsiyon çalışması D. D. Vasiliyev tarafından yapılmıştır.

- D. D. Vasiliyev, *Korpus Tyurskih Rumiceskih Pamyatnikov Bassey-Yeniseya*, Leningrad 1983

Yazıtların dili ile ilgili çeşitli zamanlarda önemli makaleler yayımlayan O. Fikri Sertkaya, bu yazılarını daha sonra bir kitap hâline getirdi.

- O. Fikri Sertkaya, *Göktürk Tarihinin Meseleleri/Probleme der köktürkischen Geschichte/Some Problems of Köktürk History*, Ankara 1995

Tonyukuk Yazıtı hakkında son çalışma Macar Türkolog Volker Rybatzki'ye aittir:

- Volker Rybatzki, *Die Toñuquq-Inschrift*, [=Toñuquq Yazıtı] Studia uralo-altaica 40, Szeged 1997, 125 s.

Bu dönemle ilgili son olarak Marcel Erdal'ın bir değerlendirmesini görmekteyiz.

- Marcel Erdal, "Old Turkic", [=Eski Türkçe] *The Turkic Languages*, (Edited: By Lars Johanson and Éva Á. Csató), Routledge, London 1998, s. 138-158

Talât Tekin, Orhun Türkçesinin gramerini yayımladı.

- Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, Simurg Yay., Türk Dilleri Araştırma Dizisi, İstanbul 1993

Költigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtları ile ilgili önemli bir çalışma da bizzat sahaya giderek araştırmalarını yürüten Cengiz Alyılmaz tarafından yapılmıştır.

- Cengiz Alyılmaz, *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Kurmay Yayınları, Ankara 2005

Köktürk harfli metinlerin söz varlığı üzerinde Hatice Şirin User semantik bir inceleme yaptı.

- Hatice Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları – Söz Varlığı İncelemesi*, Kömen Yayınları, Konya 2009

b) KÖKTÜRKLER ÇAĞINA AİT YAZITLAR

Köktürkler dönemi ait bilinen 13 adet yazıt bulunmaktadır. Moğolistan'da Köktürk harfli 200 civarında irili ufaklı yazıt vardır. Bunlar tam olarak tasnif edilmediği ve okunmadığı için şimdilik Köktürkler dönemine ait olarak yalnızca aşağıdaki yazıtlar bulunmaktadır.[82]

➢ **Bugut (Mahan Kağan) Yazıtı:** Bugut Yazıtı üç yüzü Soğdca ve bir yüzü de Sansgrit harfleri ile yazılmıştır. 1956'da Moğolistan'ın Arahangay bölgesindeki bir kurganda bulunmuştur. Yazıtın 581 yılı civarında dikildiği sanılmaktadır. Soğdca metne göre yazıt, 5. Köktürk kağanı Mahan Kağan'a ait bir mezar taşı olup, ilk dört Köktürk kağanı devrini anlatmaktadır. Sanskritçe metni ise 574-578 yılları arasında Köktürk devletinde Budizmi yaymak için çalışmış olan Hintli rahip Jigagupta'nın yazdırmış olduğu düşü-

[82] Ahmet B. Ercilasun, *Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klâsikleri*, İstanbul 1985, s. 57

nülmektedir.[83] Muhan Kağan adına dikilen Bugut yazıtı, Orhun yazıtları gibi kaplumbağa şeklinde bir kaide üzerine oturulmuştur. 1.98 m. Yüksekliğindeki yazıtın üst bölümünde Köktürklerin türeyiş efsanesini anlatan belden yukarısı kurt, aşağısı insan şeklinde bir kabartma bulunmaktadır.

➢ **Çoyrın Yazıtı:** Moğolistan'ın Doğu Gobi bölgesinde bulunmuş ve 687-692 yıllarında dikildiği sanılan altı satırlık bir metindir. Köktürk harfli, bilinen ilk yazıt olması bakımından önemlidir.

➢ **Hoytu Tamir:** Hoytu Tamir bölgesinde bulunan kayalar üzerine yazılmış, on parça ve 39 satırdan ibaret yazılardır. Metinlerde Tarduşların komutanı Köl İç Çor'un Türgişlerle savaşması anlatılmaktadır. Bu yazıların 717-720 yıllarına ait olduğu tahmin edilmektedir.

➢ **Ongin Yazıtı:** *Bilge İşbara Tamgan Tarkan* adlı bir bey ve babası *İl İtmiş Yabgu*'nun *İlteriş* ve *Bilge Kağan* zamanlarında düşmanla mücadeleleri anlatılır. 719-720 yıllarında dikilmiştir.

➢ **Köl İç Çör Yazıtı:** Tarduşların komutanı *İşbara Bilge Köl İç Çor* adına 723-725 yılları arasında dikilmiş yazıttır. *Köl İç Çor*'un *Bilge Kağan* zamanındaki kahramanlıkları, Karluklarla yapılan savaşta ölümü ve adına yapılan yoğ töreni anlatılmaktadır.

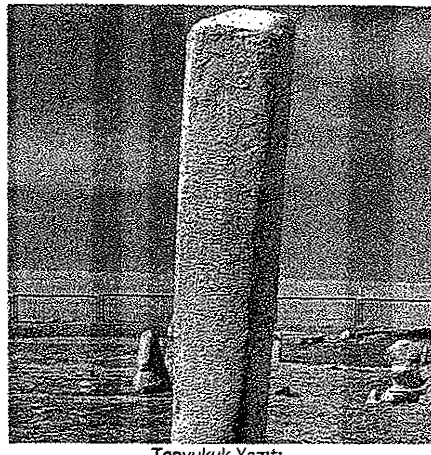
➢ **İhe-Aşeta Yazıtı:** 724 yılında *Altun Tamgan Tarkan* adına, tahminen 724 yılında dikilmiş on satırlık bir yazıttır.

➢ **Tonyukuk Yazıtı (Bayan Çokto)** Tonyokuk yazıtı, II. Köktürk Kağanlığının büyük devlet ve siyaset adamı *Bilge Tonyukuk* (*Boyla Bağa Tarkan*) adına kendi sağlığında yazdırıp diktirmiş olduğu aynı boyda iki taştan ibarettir. Bu yazılı taşlar, Ulan Bator'un 50 km. güney-doğusunda Bayan Çokto denilen yerdedir. Her iki taşın dört yüzü de yazıtlarla kaplıdır. Birinci taşta 35, ikinci taşta da 27 satır vardır.Yazıtların dikiliş tarihi belirtilmemiştir. Yalnız, yazıtın son cümlesinde *Bilge Kağan*'ın hükümdarlığı zamanında dikildiği anlaşılmaktadır (716-734). L. Bazin, Tonyukuk yazıtının 726'dan sonra yazıldığı görüşündedir.

➢ **Birinci Orhun (Köl Tigin Yazıtı):** Bu yazıt, Bilge Kağan'ın kardeşi, Köktürk prensi ve askeri komutanı Köl Tigin adına dikilmiştir. Köl Tigin, *kon yılka yiti yirmike* "koyun yılının on yedisinde" (=27 Şubat 731) ölmüştür. Cenaze töreni 1 Kasım 731'de yapılmıştır. Türkçe yazıt ise 21 Ağustos 732'de dikilmiştir. Köl Tigin yazıtı, dört yüzlü tek parça büyük bir taştır. Yüksekliği 3.75 m.dir. Taşın doğu ve batı yüzleri dipte 1.32 m., üste ise 1.22 m. genişliktedir. Yazıtın kuzey ve güney yüzlerinin eni de 46 ila 44 cm.dir.

---

[83] Semih Tezcan, "Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Sogutça Bugut Yazıtı", *TDAYB*, 1975, s. 217

Tonyukuk Yazıtı

➢ Yazıtın bütün yüzleri 2.75 m. boyunda yazılarla kaplıdır. Batı yüzünde Çince bir yazıt vardır. Doğu yüzünde 40 satır, güney ve kuzey yüzlerinde 13'er satır bulunmaktadır.

➢ **İkinci Orhun (Bilge Kağan yazıtı):** Ünlü Köktürk hakanı Bilge Kağan adına dikilmiştir. Yazıt, *ıt yılı onunç ay altı otuzka* "köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında" (25 Kasım 734) günü ölen ve 22 Haziran 735'te yoğ töreni yapılan Bilge Kağan adına dikilmiş ve onun kendi ağzından yazılmıştır. Bu yazıt, *Köl Tigin* anıtından birkaç santim daha yüksektir. Doğu yüzünde 41 satır, daha dar olan kuzey ve güney yüzlerinde 15 satırlık Türkçe yazıt bulunmaktadır. *Bilge Kağan* anıtı *Köl Tigin* anıtına göre biraz daha fazla tahribata uğramış durumdadır. Yazıt, *Bilge Kağan* adına küçük oğlu *Tengri Kağan* (734-741) tarafından diktirilmiştir.

➢ *Köl Tigin* ve *Bilge Kağan* yazıtları Moğolistan'daki Orhon ırmağının eski yatağı yakınlarında *Koço Çaydam* adlı göl civarında bulunmaktadır (47° enlem, 102° boylam). İkisi arasındaki uzaklık 1 km. kadardır.

➢ Bu iki yazıt da *Köl Tigin*'in *atısı* (=yegeni) *Yolluğ Tigin* tarafından yazılmıştır. *Yolluğ Tigin, Köl Tigin* yazıtını 20 günde, *Bilge Kağan* yazıtını da dört günde yazmıştır.

➢ **Nalayha Yazıtı:** Birkaç satırlık küçük bir yazıttır. Üzerinde yalnızca, *ıduk yir sub* "kutsal yer su", *kan tengri* ve *umay katun* ibareleri yazılıdır. 730 yılı sıralarında yazıldığı tahmin edilmektedir.

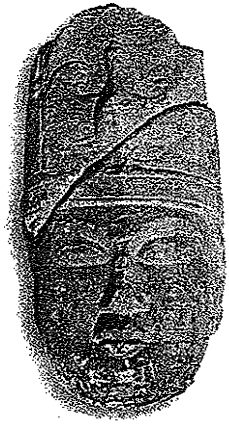
➢ **İhe Nur Yazıtı:** Bu da küçük bir yazıttır. Bunun da 730 yılı sıralarında yazıldığı tahmin edilmektedir.

➢ Hangiday Yazısı: Hangiday dağında kaya üzerine yazılmış dört satırlık bir metindir.

➢ Talas Yazıtları: Evliya Ata (şimdiki Talas) şehrinde bulunmuş, Batı Köktürklerine ait olduğu tahmin edilen 21 satırlık bir metindir.

* * *

Bu 13 yazıt içerisinde yazılış tarihleri bilinen, tarihe ışık tutan ve metin bütünlüğüne sahip olan *Köl Tigin*, *Bilge Kağan* ve *Tonyukuk* yazıtlarıdır. Bu yazıtlarda, *Açena* hanedanına hükümranlığın verilişi, Köktürk kağanlığının kuruluşu, Çin-Köktürk ilişkileri, - Köktürklerin fetret yılları (630-680), *Kutluğ* (İlteriş) Kağan'ın 680'de II. Köktürk kağanlığını kurma mücadelesi, savaşlar, devletin sürekliliği için yöneticilerin neler yapmaları gerektiği gibi konular işlenmektedir.

Bu yazıtlar, söylev metinleridir, cümleler kısa ve yalındır. Olaylar, herkesin anlayabileceği bir açıklıkla birinci şahıs ağzından anlatılmaktadır. *Köl Tigin* ve *Bilge Kağan* yazıtlarının metin yazarı *Bilge Kağan*'dır. Metinleri taş üzerine kazıtma işini ise yeğenleri *Yolluğ Tigin* yapmıştır. *Tonyokuk yazıtında* konuşan Tonyokuk'tur.

c) KÖKTÜRK YAZISI

Köktürklerden kalan yazılı belgeler, 38 harfli bir alfabe ile yazılmıştır. Bu alfabe, *Göktürk alfabesi, Runik harfli Türk alfabesi, Orhun alfabesi* gibi adlarla anılmaktadır. Batıda bu alfabe, *Runic Inscription* adıyla bilinmektedir. Bu yazılar, Runların alfabesine benzeyen harflerle yazıldığı için Batıda "Runic" olarak adlandırılmıştır.[84] Alfabenin kökeni ile ilgili çeşitli kuramlar ileri sürülmüştür. Bunların başlıcaları şunlardır:

➢ **Run Kuramı:** Fin bilgini A. O. Heikel tarafından ortaya atılmıştır. Buna göre Orhun harflerini, Türkler İskandinavyalılardan almışlardır.

➢ **Küçük Asya Kuramı:** Otto Donner tarafından savunulan bu kurama göre, Orhun harfleri Likya, Finikya, Hitit gibi Anadolu uygarlıklarının alfabelerinden ortaya çıkmıştır.

[84] Orhun harfleri yalnızca Run harfleri ile değil aynı zamanda Proto-Bulgar harfleri ile de benzerlik göstermektedir. http://members.tripod.com/~Groznijat/pb_lang/suppl3.html (30.07.2010)

➢ **Aramî Kuramı:** Vilhelm Thomsen'in görüşüne göre Orhun harfleri Aramî yahut ondan türeyen Pehlevî asıllı yazıdan doğmuştur. Thomsen daha sonra görüşünü değiştirmiş Soğd alfabesi uzmanı Gauthiot'la birlikte Soğd kökenli olduğu fikrini savunmuştur.

➢ **Türk-Aramî Kuramı:** Rus bilgin N. D. Sokolov tarafından ortaya görüşe göre, bu harfler Arami asıllı olmakla birlikte daha sonraki zamanlarda Türkler tarafından millileştirilerek Türk damgaları haline getirilmiştir.

➢ **Türk Damgaları Kuramı:** Başta Artistov ve Mallitskiy olmak üzere çok sayıda bilim adamı tarafından savunulagelen kurama göre, Orhun harfleri, Türk damgalarından doğmuştur.[85]

Köktürk harflerinin kökeni ile ilgili tartışmalarda sanat tarihi ile ilgili boyutları inceleyen Rus arkeolog Savenkof, bu alfabedeki karakterlerin şaman ayinlerindeki figürleri andırdığını, bu figürlerin yazıya stilize edilerek geçirilmiş olabileceğini ileri sürmektedir. Aynı görüşü destekleyen Ahmet Caferoğlu, bunun yanında harflerinin ışık-optik ve ses-fonetik paralellikleri doğrultusunda ele alınması gerektiğini savunmuştur. Ona göre Yenisey yazıtlarında 159 ideogramın Orhun vadisindeki yazıtlarda (*Bilge Kağan, Köl Tigin*) 38 harflik bir alfabeye dönüşmesi fonetik bir gelişmedir. Ayrıca, birtakım harflerin Türkçedeki kelimelere tekabül etmesi de bu harflerin Türk kökenli olma ihtimalini kuvvetli olduğunu belirtmektedir.[86]

Son yıllarda Orta Asya'da yapılan keşiflerle, Köktürk yazısının Hunlar' dan daha önce de kullanıldığı ortaya çıkmıştır. Isık Göl yakınlarındaki M.Ö. V-IV. yüzyıldan kalma olduğu tahmin edilen *Esik Kurganı* (Altın giysili adamın mezarı), 1970'de açılmış ve içindeki gümüş bir tabağın üzerinde Köktürk yazısı ile yazılmış satırlara rastlanmıştır.[87] Ayrıca, Tanrı Dağları'ndaki M.Ö. II. yüzyıla ait *Kuray Kurganı*'nda da Köktürk harfli bir metin vardır.[88] Bazı araştırmacılara göre, bu metin, Asya göçebelerinin hiçbir yazı türüne sahip olmadıkları görüşünün temelsiz olduğunu göstermesi ve 2500 yıl önce Türkçe konuşan halkların alfabetik yazıyı bildikleri ve kullandıkları gerçeğini ortaya çıkarması bakımından son derece önemlidir.[89]

---

[85] Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, C. I., s. 120-121

[86] Ahmet Caferoğlu, *a.g.e*, C. I., s. 126-127

[87] Nejat Diyarbekirli, "Kazakistan'da Bulunan Esik Kurganı", *Cumhuriyet'in 50. Yılına Armağan*, İstanbul 1973, s. 298

[88] İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 323

[89] Altay Amanjolov, "Ataların Sözleri" (Çev. Mehmet Ölmez), *Erdem*, C. 5, S. 15, Ankara 1991, s. 800

Esik Kurganındaki Altın Elbiseli Adam
heykelinin içinden çıkan yazı (M.Ö. 4-5. yüzyıl)

Orhun harflerinin yayıldığı coğrafya geniş bir alanı içine alır. Moğolistan'dan Finlandiya'ya, Macaristan'a kadar izlerine rastlanan işaretler sisteminin kökenini tespit müşkül bir iştir. Fakat, kesin olan gerçeği özetlemek gerekirse, bu alfabe Asya içlerinden Kafkasya, Don-Volga bölgelerine Bulgar Türkleri tarafından taşınmış ve yaygınlaştırılmıştır.[90]

Son yıllarda Afanasyevo, Andronovo, Tagar ve Karasuk kültür çevreleri olan Güney Sibirya'da (Moğolistan, Kırgızistan ve Kazakistan) M.Ö. 25 bin ila beş bin yılları arasında tarihlendirilen ve önemli tören günlerinde şamanlar tarafından kayalara kakma yoluyla işlendiği tahmin edilen kaya resimlerine (*petroglif*lere) rastlanmıştır.[91] Bu resimlerin, fonetik alfabe öncesinin işaret sistemleri olduğu, bunların bir süre sonra stilize edilerek harflere dönüştürüldüğü sanılmaktadır. Yazı öncesi bozkır göçebelerinin törensel faaliyetlerinin bir kalıntısı olan bu kaya resimleri, aynı zamanda, onların, özgün bir yazı sistemi oluşturmak için zihinsel potansiyle sahip olduklarını göstermektedir. Bu resimler üzerinde araştırma ve incelemelerin tamamlanması, Köktürk harflerinin kökeni ve yayılması ile ilgili önemli bilgiler sunacağa benziyor.

---

[90] S. Ya Bayçarov, *Avrupa'nın Eski Türk Runik Abideleri*, (Çev. Muvaffak Duranlı) Ankara 1996, s. 32

[91] Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008

Köktürk harfleri ile ilgili başlıca yayınlar şunlardır:

- A. Cevat Emre, *Eski Türk Yazısının Menşei*, İstanbul 1938
- O. Pritsak, "The System of the Old Runic Script" *JTS (TUBA)*, C. IV, Harvard 1980, s. 83-100
- A. Róna-Tas, "On the Development and Origin of the East Turkic 'Runic' Script", *AOH*, XLI (1), 1987, s. 7-14
- Viktor Guzev-Sergey G. Klyaştorniy "Genel Yazı Nazariyesi Işığında Göktürk Yazısının Menşei Meselesi", *TDAY-Belleten 1993*, Ankara 1995, s. 27-33
- Halil Açıkgöz, "Türklerin Kullandığı Alfabelerden Göktürk Alfabesi", *Yeni Türkiye* 15, Mayıs-Haziran 1997, s. 234-244
- Hatice Şirin, "Türklerde Alfabe ve Kimlik", *Türkler*, C. III, s. 740-753

ç) KÖKTÜRK YAZISININ YAZIMI[92]

Kâğıda yazılı *Irk Bitig* dışındaki bütün Köktürkçe belgeler taşlara yazılmıştır. Bu bakımdan, Köktürk yazısı için bir "yazıt alfabesi" denebilir.

Alfabe, sağdan sola yukarıdan aşağıya doğru harfler bitiştirilmeden yazılır.

Köl Tigin ve *Bilge Kağan* yazıtlarında 38 harf bulunmaktadır. *Tonyukuk* yazıtında ise *aş* ve *baş* hece işaretleriyle bu sayı 40'a ulaşır.

Alfabede ünlüleri karşılamak üzere dört işaret vardır. Bu işaretlerden (𐰀) a/e, (𐰃) ı/i, (𐰆) o/u, (𐰇) ö/ü'yü karşılar. Bir ünlü de i e (𐰋)arası kapalı ünlü için kullanılır.

TABLO XV

HARFLER	SES DEĞERİ
𐰀	a, e
𐰃	ı, i
𐰆	o, u
𐰇	ö, ü
𐰋	ë

Köktürk alfabesindeki 15 harf ise ünsüzleri karşılar. Bunların 10'u art ve ön sıradan gelen ünlülerle kullanılırlar. Böylece her ünsüzün önlü ve artlı hece durumlarına göre iki şekli vardır. Beş ünsüz ise hem ünlüler hem de ünsüzler ile kullanılır. Bu ünsüzleri şöyle tablolaştırabiliriz:

[92] Bu bölümdeki harfleri işaretlendirme sisteminde büyük ölçüde Muharrem Ergin'in *Orhun Abideleri* (21. baskı, İstanbul 1998, s. XXXI-XXXII) adlı eseri örnek alınmıştır.

TABLO XVI

SES DEĞERİ	HARFLER		
	ÖN	ART	NÖTR
b			-
ç	-	-	
d			-
g			-
k			-
l			-
m	-	-	
n			
p	-	-	
r			-
s			-
ş	-	-	
t			-
y			-
z	-	-	

Bu işaretlerden 4'ü art ve ön ünlülü kelimelerde ayrım yapılmadan kullanılan ünsüzleri karşılar.

TABLO XVII

HARFLER	SES DEĞERİ
	ık, k, kı
	iç-çi
	ok-uk-k-ko-ku
	ök-ük-k-kö-kü

Bu işaretlerden beşi birleşik ve çift sesli ünsüzleri karşılar.

Kalan beş işaret ise çift ünsüz işaretlerini göstermek için kullanılır.

TABLO XVIII

HARFLER	SES DEĞERİ
M	lt
⅀	nç
⏻	nd-nç
ᛋ	ng
⅀	ny

Bunların dışında iki işaret daha vardır. Bunlar "baş" sözcüğünü karşılayan M ile s, ş yerine geçen □ işaretidir.

TABLO XIX

KÖKTÜRK HARFLİ YAZITLAR

NU	YAZITIN ADI	TARİHİ	KİMİN ADINA	SATIR
1	BUGUT YAZITI	581	MAHAN KAĞAN	
2	ÇOYRİN YAZITI	687-692	-	6
3	KÖL TİGİN	732	KÖL TİGİN	70
4	BİLGE KAGAN	735	BİLGE KAĞAN	90
5	TONYUKUK	725'TEN SONRA	BOYLA BAGA TARKAN (BİLGE TONYUKUK)	79
6	ONGİN YAZITI	719-720	BİLGE İŞBARA TAMGAN TARKAN	12
7	İHE HÜŞOTU YAZITI (KÖL İÇ ÇOR)	VII. YÜZYIL	KÖL İÇ ÇOR	29
8	SUCİ YAZITI	?	?	11
9	ŞİNE USU YAZITI	760	MOYUN ÇOR	49
10	IRK BİTİG	VIII. YÜZYILDAN SONRA	ISIG SENGÜN	57 YAPRAK
11	İHİ HANIN-NOR YAZITI	730		1
12	HOYTU-TAMIR YAZITI	717-720	İŞBARA BİLGE KÖL İÇ ÇOR	39
13	İHE AŞETE YAZITI	724	ALTUN TAMGAN TARKAN	10
14	TALAS YAZITLARI	IX. YÜZYILDAN SONRA	?	21
15	NALAYHA YAZITI	730	-	3
16	HANGİDAY YAZITI	?	?	4
17	TARYAT (TERHİN)	753	MOYUN ÇOR	30
18	TES YAZITI	757	MOYUN ÇOR	22
19	GÜLBECİN YAZITI	IX. YÜZYIL	?	3
20	SOMON TES YAZITI	-	-	1
21	SOMON SEVREY YAZITI	762'DEN SONRA	-	7
22	KARABALASAGUN YAZITI	810	-	6

METİN-I-(KÖKTÜRKÇE)

Köktürkçe örnek metin	Türkiye Türkçesi'ne aktarımı
1.tengri teg tengride bolmış türük bilge kagan bu ödke olurtum sabımın tüketi eşidgil ulayu inîygünüm oglanım biriki uguşum bodunum biriye şadapıt begler yınıya tarkat buyruk begler [.../	1. (Ben) Tanrı gibi, Tanrıdan olmuş Türk Bilge Kağan (ım). Bu devirde tahta geçtim. Sözlerimi tamamıyla işitin. Önce, siz erkek kardeşlerim, oğullarım, birleşik boyum, bütün soyum, sağdaki Şadapıt beyleri, soldaki Tarkanlar ve onlara bağlı beyler, [Otuz Tatar...]
2. tokuz oguz begleri bodunı bu sabımın edgüti eşid katıgdı tiñla ilgerü 'kün togsıkka birigerü kün ortusıñaru kunıgaru kün batsıkıña yınıgaru tün ortusıñaru anta içreki bodun kop ma[ña körür anç]a bodun	2. Dokuz Oğuz beyleri ve bütün halkı, bu sözlerimi iyice işitin (ve) adamakıllı dinleyin: İleride gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, bu (sınırlar) içindeki halklar hep bana bağlıdır. Bunca halkı
3. kop itdim ol amtı añıg yok türük kagan ötüken yış olursar ilte buñ yok ilgerü şantuñ yazıka tegi süledim taluyka kiçig tegmedim birigerü tokuz ersinke tegi süledim tüpütke kiçig tegmedim kunıgaru yinçü ög[üz]	3. hep düzene soktum. Onlar şimdi (hiç de) kötü (durumda) değiller. Türk kağanı Ötüken dağlarında otururşa (oradan buraları yönetirse) memlekette sıkıntı olmaz. Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim, denize ulaşmama az kaldı, güneyde Dokuz Ersin'e kadar ordu sevk ettim, Tibet'e ulaşmama az kaldı. Batıda İnci (Sır Derya) ırmağını
4. keçe temir kapıgka tegi süledim yınıgaru yir bayırku yiriñe tegi süledim bunça yirke tegi yorıtdım ötüken yışda yig idi yok ermiş il tutsık yir ötüken yış ermiş bu yirde olurup tabgaç bodun birle	4. geçerek Demir Kapı'ya kadar ordu sevk ettim. Kuzeyde Yir Bayırku topraklarına kadar ordu sevk ettim. Bunca diyara kadar (ordularımı) yürüttüm. (Anladım ki) Ötüken dağlarından daha iyi bir yer asla yokmuş. İl tutacak yer Ötüken dağları imiş. Bu yerde yerleşip Çin halkı ile
5. tüzültüm altun kümüş işgiti kutay buñsuz ança birür tabgaç bodun sabı süçig agısı yimşak ermiş süçig sabın yemşak agın anıp ırak bodunug ança yagutir ermiş yagru kontukda kisre añıg bilig anta öyür ermiş	5. anlaştım. (Çinliler) altını, gümüşü, ipeği ve ipekli kumaşları güçlük çıkarmaksızın öylece veriyorlar. Çin halkının sözü tatlı, ipek kumaşı yumuşak imiş.Tatlı sözlerle ve yumuşak ipekli kumaşlarla aldatıp uzaktaki halkları böylece (kendilerine) yaklaştırırlar imiş. (Bu halklar) yaklaşıp yerleştik-

	ten sonra o zaman fesatlıklarını o zaman düşünürler imiş.
6. *edgu bilge kişig edgü alp kişig yorıtmaz ermiş bir kişi yañılsar oguşı bodını bişükiñe tegi kıdmaz ermiş süçig sabıña yemşak agısıña arturup öküş türük bodun öltüg türük bodun ölsikig biriye çugay yış tögültün*	6. İyi (ve) bilgili insanları, iyi (ve) cesur insanları yaşatmaz imiş. (Diğer yandan) bir insan yanılsa, onun boyu (na), halkına ve akrabasına kadar (kimseyi) barındırmazmış. (Çin'in) tatlı sözüne, yumuşak ipek kumaşına aldanıp (ey) Türk halkı, çok sayıda öldün, Türk halkı öleceksin. Güneyde Tögültün
7. *yazı konayin tiser türük bodun ölsikig anta aŋıg kişi ança boşgurur ermiş ırak erser yablak agı birür yaguk erser edgü agı birür tip ança boşgurur ermiş bilig bilmez kişi ol sabıg alıp yagru barıp öküş kişi öltüg*	7. ovasına yerleşeyim dersen, Türk halkı öleceksin. Orda kötü niyetli insanlar şöyle akıl verirlermiş: (Bir halk) uzak(ta) ise kötü mal verir, yakın(da) ise iyi mal verir, diye öyle akıl verirlermiş. (Ey) akılsız insanlar, o sözlere aldanıp, (Çinlilere) yaklaşıp çok sayıda öldünüz.
8. *yergerü barsar türük bodun ölteçi sen ötüken yir olurup arkış tirkiş ısar neñ buñug yok ötüken yış olursar beŋgü il tuta olurtaçı sen türük bodun tok arkuk sen äçsık tosık ömez sen bir todsar äçsık ömez sen antagıñın*	8. O yere doğru gidersen (Ey) Türk halkı öleceksin. Ötüken toprağında oturup (buradan diğer ülkelere) kervanlar gönderirsen, hiç bir sıkıntı yoktur. Ötüken dağlarında otururbut ebediyen il tutarak oturacaksın. (Ey) Türk halkı sen tok (gözlü ve) aksisin. Açlığı tokluğu düşünmezsin. Bir doyarsan açlığı düşünmezsin. Böyle olduğun
9. *üçün igidmiş kaganıñın sabin almatin yir sayu bardıg kop anta alkınıg arılıg anta kalmışı yir sayu kop toru ölü yorıyur ertig teñri yarlıkadukin üçün [ö]züm kutum bar üçün kagan olurtum kagan olurup*	9. için besleyip doyurmuş olan hakanlarının sözlerini dinlemeden her yere gittin. Oralarda mahvoldun, tükendin. Sağ kalanlarımız her yönde bitkin ve güçsüz (bir halde) yürüyordunuz. Tanrı lütfettiği için benim de talihim olduğu için hakan (olarak) tahta oturdum. Tahta oturup
10. yok çıgañ bodunug kop kubratdım çıgañ bodunug bay kıltım az bodunug öküş kıltım azu bu sabımda igid bargu türük begler bodun bunu eşidiñ türük [bodun ti]rip il tutsıkıñın bunta urtum yañılıp ölsikiñin yeme	10. yoksul halkı hep derleyip toparladım. Yoksul halkı zengin yaptım, az halkı çok yaptım. Yoksa bu sözümde yalan var mı? (Ey) Türk beyleri, halkı bunu işitin! Türk halkı yaşayıp devlet sahibi olduğunu buraya yazdım, yanılıp öleceğini de

11. bunta urtum neñ neñ sabım erser beñgü taşka urtum añar körü biliñ türük amı bodun begler bödke körügme beglergü yañıltaçı siz men beñgü taş tikdim tabgaç kaganta bedizçi kelürtüm bedizettim meniñ sabımın sımadı	11. buraya yazdım. Her ne sözüm varsa ebedî taşa yazdım. Ona bakarak (bunları) öğrenin. (Ey) bugünkü Türk halkı, beyleri, bu devirde bana itaat eden beyler, (sizler) mi yanılacaksınız? Ben ebedî taş diktim. Çin hakanından ressam ve heykelturaşlar getirttim, (Köl Tigin'in türbesini) süslettim. (Çinliler)benim sözümü kırmadılar
12. tabgaç kaganıñ içreki bedizçig ıtı añar adınçıg bark yaraturtum için taşin adınçıg bediz urturtum taş tokıtdım köñülteki sabımın u[rturtum /// on ok oglıñ]a tatıña tegi bunı körü biliñ beñgü taş	12. Çin hakanının saray sanatçılarını gönderdiler. Onlara olağanüstü bir türbe yaptırttım. İçine ve dışına olağanüstü resim ve heykeller koydurttum. On Ok oğullarına (ve) yabancılara kadar (herkes) bunları görüp öğrenin. Ebedî taş
13. *tokıtdım y[ag]uk el erser ança takı erig yerte irser ança erig yerte beñgü taş tokıtdım bitiitdim anı körüp ança biliñ ol [/// tokıt]dım bu bitig bitigme atısi yollug t[igin]*	13. yazdırdım. (Burası) yakın (bir) yer olduğundan ve kolay erişilir bir yer olduğundan, böyle kolay erişilir (bir) yerde ebedî taş yazdırdım. Onu görüp öylece bilin (ve öğrenin). O taş(ı... yazdırdım). Bu yazıyı (Köl Tigin'in) yeğeni Yolluğ

(Talat Tekin, Orhon Yazıtları/Köl Tigin Yazıtı, Güney yüzü 1-13)

OKUMA METNİ-I-

Prof. Dr. Osman F. Sertkaya ile *Türk, Göktürkler* ve *Türkler* kavramları üzerine söyleşi*

-Göktürk denilince ne anlamamız gerekiyor?

-Önce *Göktürk*'ü konuşmayalım, *Türk*'ü konuşalım. Asya'nın ortalarında 550'lerde, yani VI. yüzyılın ortalarında bir güç, kuvvet beliriyor. Kavimlerin hiç ismi olmamıştır. Çünkü gramerde isim yoktur, sıfat vardır. Asya'da beliren bu kuvvete, kudrete yani topluluğa bir isim veriliyor. Komşuları mesela Çinliler *Tu-ki-yu* yahut *Tu-ku-yu* diyor, Tibetliler *Duruggu* diyor, Akhunlar *Turuşka* diyor, Ural kavimleri *Török* diyor, bu kavmin metinlerinde de ya *Török* olarak geçiyor ya da *Türük* olarak geçiyor. Ancak gramerciler diyor

* Bu söyleşi, Metin Gülbay tarafından 23.02.2001 tarihinde İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. O. Fikri Sertkaya ile yapılmış ve Nethaber'de yayımlanmıştır

ki Türkçe'de ikinci hecede *ö* sesi geçmez, dolayısıyla bunu ya *Törük* okuyacaksınız, ya *Türük* okuyacaksınız. Sonra iki heceli kelimelerdeki *ü* sesi düşüyor, kelimeyi daha sonraki devrelerde ya *Törk* göreceksiniz veya *Türk* göreceksiniz. Genel okuyuş *Türk* şeklinde oluyor. Yani kavmin kendisine vermiş olduğu isim *Türk* diyelim, ama komşuları buna dediğim gibi kendi dillerindeki telaffuzlarla söylüyorlar.

.....

Niçin *Göktürkler* diyoruz. Bir yerde geçiyor bu ve anlam açık değil. Eski Türkçe'de *g* ile başlayan kelime olmaz. Bütün kelimeler *k* ile başlar. *k* ile başlayan kelimelerin anlamları farklıdır. En baştan başlayalım, *kök* demek, bugün kullanılan şekliyle bir ağacın veya bir bitkinin toprağın altındaki kısımlarına denir. Eskiden de *kök* diyorduk şimdi de. İkinci olarak, bugün Türkiye Türkçesi'nde anlamı hiç ilgisi olmayan bir şekilde "g"leşmiştir, *gök* diyoruz, bu *sema* karşılığı hatta biz buna bir kelime daha ekliyoruz, *gökyüzü* diyoruz. *sema* karşılığında, eskiden *tanrı* karşılığındadır, *tanrı* kelimesinin esas anlamı *gökyüzü* demektir çünkü. Üçüncü bir anlamı bu kelimenin, *doğu*dur. Bunun sebebi, eskiden bugünkü gibi uydular yoktu. Güvercinle haber gönderilirdi. Düşmanımız onu okla avlayabiliyor. Daha sonraları ulak gönderiyordunuz, casus diye yakalanıyordu. Komutan orduya nasıl kumanda edecek? Asya'da renklerle kumanda etmeyi öğrenmişler. Renklerle kumanda ederken, her yön için bir renk koymuşlar. Mesela doğu yönünün rengi mavi, güney yönünün rengi kırmızı, batının rengi beyaz, kuzeyin rengi kara. Merkezin rengi de *sarı*, ona da *altın* demişler. Mesela size örnek vereyim, Altınordu imparatorluğun bütününün adı ama veliaht doğuda oturuyor. Altınordu ikiye ayrılmış. *Kökorda* ve *Akorda*. *Akorda* batı tarafı yani. Çin'in tam ortasından geçen bir su var. *Huang ho*. *Sarı Su* demek. Niçin ona *Sarı su* diyorlar? Suyu mu sarı? Hayır. Ortadan yani merkezden geçtiği için. O yüzden merkez nehri diyorlar. Göktürkler bu nehre *Yaşıl öğüz* diyor. *Yaşıl, mavi* demek. *Mavi öğüz* yani *Mavi nehir* demek. Oradaki *mavi* kelimesi *doğu* demek. Demek ki kendileri Huang ho'nun batısında oturuyor. Moğollar bu nehre *Karamören* diyor. *Kara, kuzey* demek. *Mören* de nehir demek. Türkiye Türkçesi'nde müren diye bildiğimiz kelime. Zeki Müren'in soyadında geçen yani. *Kara mören Kuzey suyu* demekse, Moğollar *Sarı Su*'nun güneyinde oturuyordu.

.....

Dolayısıyla bu *kök* kelimesi ile doğunun ifade edilmesi, bizim Göktürk kelimesini açıklamamıza belli bir ışık tutuyor. Çünkü Tonyukuk yazıtını 40 yıl kadar önce yayımlayan Rene Giraud sözcüğü *gök* olarak aldı. "Çünkü tanrı onlarda semavidir. Gökten gelen bir kudret ona verilir. Bunlar semavi Türkler, Göktürkler" dedi.

B. UYGURLAR VE ESKİ UYGURCA

1) UYGURLAR

Uygurlar hakkında ilk bilgilere Çin kaynaklarında rastlanmaktadır. Bu kaynaklarında sözü edilen *Tie-le* (=Boylar birliği), *Orhun Yazıtlarındaki Tölis* ve daha sonraki tarihî kayıtlardaki *Tokuz Oguz* adı ile birleştirilebilir.

Tarihî bilgileri göre Uygurlar, VI. yüzyılda Kuzey-doğu Asya'nın ücra köşelerinden sayılan Selenge nehri ile Yenisey nehri başına kadar olan bölümü hüküm sürmekteydiler. 606 tarihinde Köktürk devletinin hakimiyetine girdiler. 745'te Basmıl ve Kırgız ittifakıyla Köktürk hanedanına son vererek Türk devletinin başına geçtiler. 745 tarihinden 840'a kadar Moğolistan'da yaşayan Uygurların başkentleri Ordubalık'tı. Ötüken Uygur devleti olarak bilinen bu devlet 840'ta Kırgızların istilasına uğramış ve yıkılmıştır. Uygurların bir kısmı eski yurtlarını terk ederek Doğu Türkistan'ın Hamı vilayetine inmişler ve burada yeni bir devlet kurmuşlardır.

Ötüken Uygur devletinin ilk hükümdarı *Kutlug Bilge Kağan*'dır. Oğlu *Bayan Çor* (747-759) (=Tenride bolmış il itmiş bilge köl kağan) zamanında Çin ile barış siyaseti güdülmüştür. Uygurlar böylece yavaş yavaş şehir hayatına alışmışlar, ticaret yapmaya başlamışlardır. Bayan Çor yazıtında şöyle ifade ediliyor: *Sogdık Tabgaçka Selenge'de bay balık yapıtı birdim* (=Çinli ve Soğd ustalara Selenge'de zengin şehirler yaptırtım"[93]).

Bayan Çor'dan sonra yerine oğlu *Bögü Kağan* geçer. 762'de Çin kağanı, ülkesinde meydana gelen bir iç ayaklanma dolayısıyla Bögü Kağan'dan yardım ister. Bögü Kağan bu ayaklanmayı bastırır, şehri yağma ettirir. Daha sonra Uygurlar kendi merkezlerine, yurtlarına dönmeyerek Çin başkentinde kalırlar. Bu sefer, Türklerin yerleşik Çin medeniyetini daha yakından tanımalarına imkan sağlar. Mani dininin kabulü de bu olaydan sonra olur. Çin hükümdarı, Bögü Kağan'a dört Mani rahibi gönderir. Kağan, Mani dinini kabul eder. Bu yeni din yavaş yavaş halk kitleleri tarafından da kabullenilmeye başlanır.

Bögü Kağan 780'de *Ton* adlı biri tarafından öldürüldü. *Ton, Baga Tarkan* adıyla devletin başına geçti. Böylece Uygurların *Yaglakar* hanedanı sona erdi. Baga Tarkan, Çin'e saldıran Tibetlileri püskürterek Çin ile ilişkileri düzeltti, ülkesinde Çinli tüccarlara ticari ayrıcalıklar tanıdı. *Baga Tarkan* ölünce (789) yerine oğlu *Bilge* geçtiyse de kendisiyle taht kavgasına tutuşan kardeşi tarafından öldürüldü. Kardeşinin kağanlığını tanımayan Uygur başbuğları, onu ortadan kaldırarak *Külüg Bilge*'nin oğlu *Kutluğ Bilge*'yi tahta çıkardılar. Bu

[93] Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, C. I, s. 181

Uygur prensi

hükümdar zamanında Uygurlar arasında Mani dininin yanısıra Hristiyanlık ve Budizm de yayılmaya başlamıştır (790-795). Kutluğ ardıl (halef) bırakmadan ölünce Uygurlar başkomutan *Alp Kutluğ*'u başlarına getirdiler. *Alp Kutluğ*'un ölümünden sonra *Turfan* bölgesinde sürekli olarak Kırgız-Uygur savaşları baş gösterdi. Bir yandan Tibetliler, diğer yandan sınırda sürekli huzursuzluk yaratan Kırgızlar Uygur devletini iyice zayıflattı. 840 yılında Kırgızlar, 100.000 kişilik kuvvetle Ordubalık'a saldırarak Ötüken Uygur Devleti'ni ortadan kaldırdılar. Uygur hükümdarı *Koşan Tekin* öldürüldü. Böylece Ötüken Uygur devleti (745-840) sona erdi.

Devletleri yıkılan Uygur oymakları yurtlarından ayrılarak Çin sınırına, Turfan ve Tarım bölgelerine göçmeye başladılar. Çin sınırına göçen topluluk *Uku Tekin*'i kağan olarak başlarına getirdiler. Gobi bölgesinde Çinliler ve Kırgızlarla yapılan savaşta *Uku Tekin* öldürülünce (846) Sarı Uygurlar, Çin'in Gansu bölgesine yerleşip Kançu Uygur Devletini kurdular.

➢ **Kançu Devleti**

Sarı Uygurlar, büyük ve güçlü bir askeri güç oluşturamadıklarından dolayı, dış siyasetlerini Çin'le iyi ilişkiler üzerine oturttular. Ancak, önce Kıtanların (940) ve Tangutların (1028) denetimi altına girdiler. 1226'da Moğollarla anlaşarak Moğol imparatorluğunun sınırları içinde kaldılar.

Sarı Uygurlar, bugün Çin'in Kançu bölgesinde oturmakta ve Eski Türkçenin ses ve yapı bakımından çoğu özelliklerini dillerinde korumaktadırlar.

➢ **Doğu Türkistan Uygur Devleti**

Turfan yönüne giden ve "Kara Uygurlar" adını taşıyan Uygur oymakları, *Mengli*'yi kağan seçtiler. Daha sonra Çin'in egemenliğini kabul ettiler. Çin'de Tang sülalesinin sona ermesinden sonra Doğu Türkistan'da Uygur devletini kurararak bağımsızlıklarını ilan ettiler (906). Üzerinde bulundukları ticaret yolları sayesinde ticarette, sanatta, edebiyatta ileri gittiler. Önce Karahitaylara, daha sonra da Moğol imparatorluğuna bağlandılar (1209). Doğu Türkistan Uygur Devleti, Çin'de başa geçen Ming hanedanı tarafından yıkıldı.

2) ESKİ UYGURCA

Türk dili tarihinde "Eski Uygurca", "Eski Uygur Türkçesi" terimleriyle, Uygurların Ötüken'den Doğu Türkistan'a, Tarım havzasına yerleşmelerinden sonra Maniheist ve Budist kültür çevrelerinde meydana getirdikleri edebiyatın dili kast edilmektedir. Bu dönemde Türk dili üç temel etkenden kaynaklanan esaslı değişikliklere uğramıştır. Bunlar:

a) Din ve kültür değişikliği

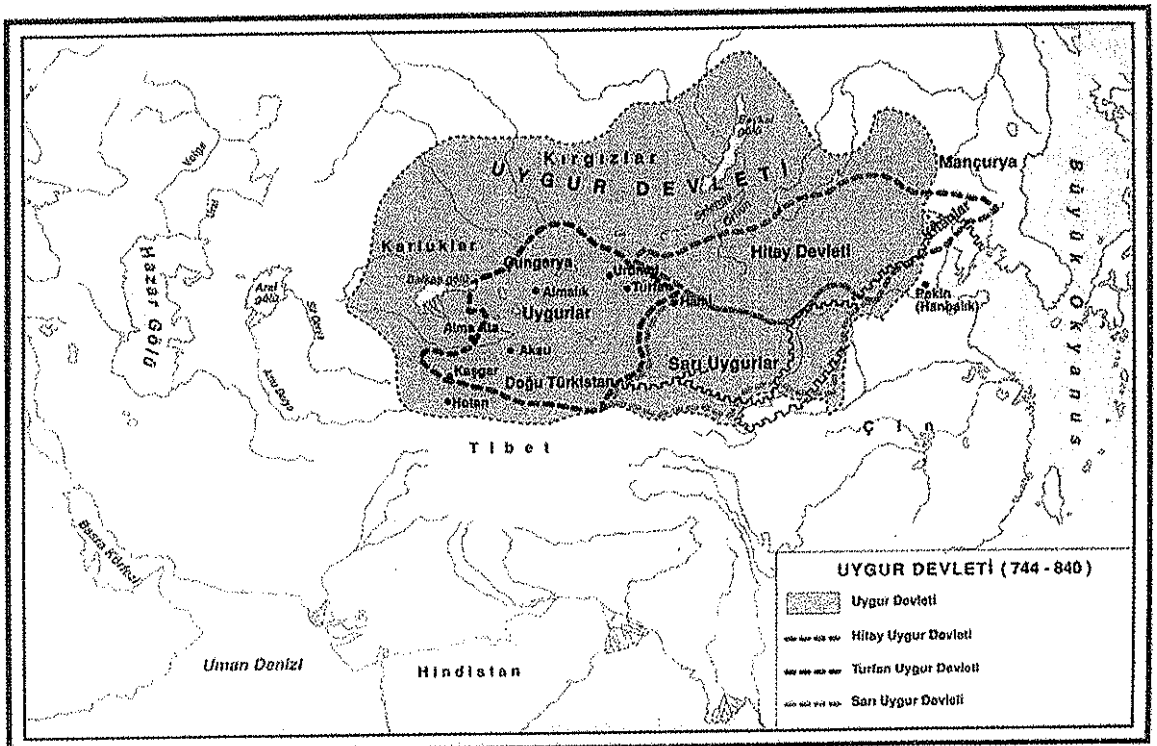
762'de Bögü Kağan zamanında Maniheizmi kabul eden Uygurlar, bu dönemde Çin, Hint ve Sansgrit dillerinden Maniheizm ve Budizmle ilgili pek çok eseri Türkçeye çevirmişlerdir. Yoğun çeviri faaliyetleri ile Türkçede büyük bir dinî, didaktik metin birikimi ortaya çıkmıştır. Bu yolla Türkçenin yapısal özellikleri gelişmiş ve böylece yeni söz yapma yolları işlerlik kazanmıştır. Daha önce sınırlı sözcükte görülen birçok morfolojik öge, yazıya geçirilmiş, Türkçe eklerle yeni sözler yapılarak dilin söz dağarcığı genişletilmiştir. Diğer taraftan, dil, bu yerleşik kültür dillerinin ulaştığı semantik kavramlar dünyasını kendi sözcükleriyle karşılama çabasına girmiş, Türkçede dinî alan terminolojisi oluşmaya başlamıştır. Böylece bozkırdaki durgun ve "mağrur" Köktürkçe yerini, hareketli, canlı, büyüyen ve gelişen Eski Uygurcaya bırakmıştır.

b) Yerleşik hayata geçiş

Diğer yandan coğrafya değiştirme ve hayat şartlarındaki önemli değişmeler dili de doğrudan etkilemeye başlamış, Türk dilinde yerleşik hayatla ilgili yeni kavram alanları (tarım, mimari, ticaret vb) oluşmuştur. Böylece Türkçe, Uygurlarla birlikte tarım ve kent toplumunun, diğer bir deyişle uygarlık dili olma yoluna girerek buradaki Hintçe, Sanskritçe ve Farsça gibi kültür dilleri ile boy ölçüşmeye başlamıştır. Türkçe, yerleşik hayata geçişte kültürel dönüşümün taşıyıcısı ve bu dönüşümü toplumsallaştıran temel etken görevini üstlenmiştir.

c) Göçler

Eski Doğu Türkçesi konuşan ve Hunlardan beri kuzey Moğolistan'da yaşayan Türk toplulukları, 840'ta Uygurların buradan atılmasıyla uzak coğrafyalara "göç" olgusuyla karşılaşmışlardır. Türk toplulukları, IX. ve X. yüzyıllarda atayurtları olan Altay dağlarının kuzey ve doğu bölgelerini Moğol boylarına terk ederek güneye ve batıya göçmeye başlamışlar. Bu göçlerle birlikte Türk dili, önce Doğu Türkistan'da sonra Batı Türkistan, Harezm, Sırderya, Önasya, Azerbaycan, Anadolu ve Avrupa'ya kadar sürece bir tarihî maceraya başlayacak, çeşitli lehçe ve ağızlara sahip olacaktı.

UYGUR DEVLETİ
Kırgızlar
Mançurya
Karluklar
Hitay Devleti
Çungarya
Almalık
Uygurlar
Turfan
Hami
Pekin (Hanbalık)
Almatu
Akau
Kaşgar
Doğu Türkistan
Sarı Uygurlar
Hotan
Tibet
ÇİN
Hazar Gölü
Aral gölü
Balkaş gölü
Baykal Gölü
Büyük Okyanus
Basra Körfezi
Umman Denizi
Hindistan
UYGUR DEVLETİ (744 - 840)
Uygur Devleti
Hitay Uygur Devleti
Turfan Uygur Devleti
Sarı Uygur Devleti

Uygur boyları Doğu Türkistan'ın değişik bölgelerine göçtükten sonra dillerinde de çeşitli değişmeler meydana gelmeye başlamıştır. Göç olgusu ile dilde, dallanma, çeşitlenme olmuş, yeni ağızlar ortaya çıkmıştır. Bu süreç Karahanlılar zamanında daha da hızlanacak ve Türkçe Batı Türkistan'da çeşitli diyalektlere sahip olacaktır.

Yukarıdaki etkenler, Uygurcanın gelişme ve değişme sürecini şekillendirmiştir.

UYGURLARIN KULLANDIKLARI ALFABELER

Köktürk Yazısı: Uygurlar, Orhun bölgesinde hüküm sürdükleri zamanda (745-840) Köktürk alfabesini kullanmışlardır. Uygurlar, Köktürklerin yazıt dikme geleneğine bağlı olarak meydana getirdikleri *İhe Höşutu, Şine Usu, Hoytu-Tamır, Tes* ve *Taryat* yazıtlarında bu yazıyı kullanmışlardır. IX. yüzyıl başlarından kalma kâğıda yazılı tek Köktürk harfli metni olan *Irk Bitig* (=Fal Kitabı) da Uygur metni olarak kabul edilir.

Uygur Yazısı: Uygur belgelerinde en çok kullanılan yazıdır. Fakat ünlü ve ünsüz harf sayısı sınırlıdır. Bunun yanında harflerin yazımı ve işaretlendirilmesinde zaman içinde meydana gelen çeşitlilik, alfabenin yazımı güçleştirmiştir. Örneğin, ilk zamanlarda harflerin içi doldurulurken bir süre sonra bundan vazgeçilmiştir.

Uygur yazısı, ünlü ve ünsüz harfler bakımından sınırlı olduğu için Türkçenin fonetiğine uygun bir alfabe değildir. Buna karşılık, Türklerin yerleşik uygarlığa geçmesiyle yaygınlık kazanmış ve yazı kültürünün kurumlaşmasına katkıda bulunmuş bir alfabedir. Sağdan sola harflerin bitiştirilmesiyle yazılması, yazı yazmada hız ve işleklik sağlamış, ayrıca kâğıda yazılmasıyla da yaygınlık kazanmıştır. Uygur yazısı, X. yüzyılda Türklerin Müslümanlığı kabul etmesiyle büsbütün terk edilmemiş, Çağatay sahasında birçok eserde kullanılmıştır. Örneğin *Kutadgu Bilig* ve *Atabetü'l-Hakayık*'ın bazı nüshaları bu alfabe ile yazılmıştır. Ayrıca, Altınordu'da "yarlık" adı verilen fermanlarda da Uygur yazısı kullanılmıştır. Hatta Uygur kültür bölgesinden coğrafya olarak çok uzakta olmasına rağmen Osmanlı sarayında da Uygur yazısı öğretilmekteydi. Uygur yazısı bilenlere *bahşı* adı verilmekteydi. Fatih dönemine kadar özellikle Doğu Türkleri ile yapılan yazışmalarda bu alfabenin kullanıldığı bilinmektedir.[94]

---

[94] Fatih Sultan Mehmed, Uygur harfleri ile bir ferman (yarlık) yazdırmıştır. Bk. Reşid Rahmeti Arat, "Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı", *Makaleler I*, Haz. Osman F. Sertkaya, Ankara 1995, s. 783-820

Genel Alfabe			"Kutadgu Bilig"de		Ses değeri
Sonda	Ortada	Başta	Başta	Sonda	
					a, e
					e
					ı, i
					o, u, v
					ö, ü
					b, p
					c, ç
					d, ð
					ġ (ɛ, γ), ḫ (χ)
					g, h, k
					ḳ (q)
					l

Uygur Alfabesi

Mani Yazısı: Maniheizmle ilgili yazmaların bir bölümünde kullanılmış yazıdır.

Soğd Yazısı: Budizmle ilgili az sayıdaki yazmada kullanılmıştır.

Brahmi Yazısı: Budizmle ilgili metinlerin yanı sıra tıp ve takvim metinlerinde kullanılmış bir yazıdır. Fonetik olarak gelişmiş bir yazıdır. Bu alfabede kapalı *e, o, u, ō, ü* sesleri farklı harflerle gösterildiği için dil araştırmalarında önem taşıyan bir alfabedir.

Tibet Yazısı: Bu yazı da fonetik bir yazı sistemidir. Fakat bununla yazılan Eski Uygurca metinlerden ancak yüz kadar kelime okunabilmektedir. Bu yazıda *ı, i, o, u, ö, ü* seslerinin her biri için ayrı bir harf kullanılmıştır.

Uygurların kullandıkları alfabelerin Türklerde yazı ve kitap kültürünün oluşmasına etkisi ile ilgili olarak Şinasi Tekin, önemli bir kitap hazırlamıştır.

- Şinasi Tekin, *Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, Eren Yay. İstanbul 1993, 131 s.

Talat Tekin'in Türklerin kullandıkları alfabeleri incelediği bir eserinde de Uygurların kullandıkları alfabe sistemleri hakkında bilgi verilmektedir.

- Talat Tekin, *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Simurg Yay. İstanbul 1997, 136 s.

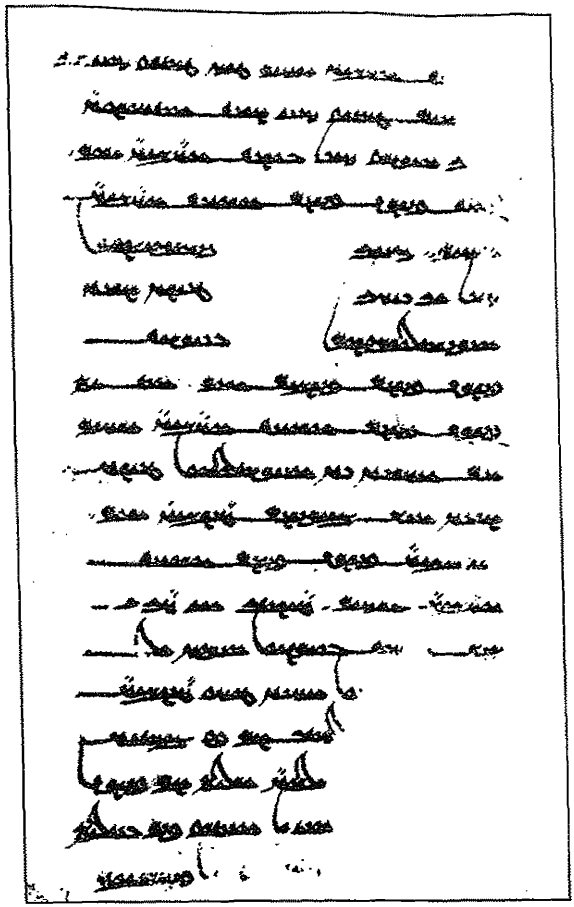
a) ESKİ UYGURCA ÇALIŞMALARININ KISA TARİHÇESİ

Doğu Türkistan'daki Uygur belgeleri hakkında ilk bilimsel araştırma gezileri Finliler ve Ruslar tarafından yapıldı. 1898 yılında Otto Donner başkanlığında bir Fin heyeti Doğu Türkistan'a gitti. Aynı yıl Klementz başkanlığındaki Rus bilim komisyonu da bölgeye bilimsel bir sefer düzenledi.

İngiliz araştırmacı Aurel Stein 1900 yılında Yarkent, Hotan şehirlerinde yaptığı bilimsel geziden on iki sandık dolusu yazma eserle döndü. Bunu, Albert Gründel başkanlığındaki Alman heyeti takip etti. 1902-1903 yıllarında yapılan Turfan gezisinden 46 sandık yazma eser Almanya'ya götürüldü. Asıl Uygur yazmaları, 1905'te Albert August von Le Coq başkanlığında yapılan gezide ele geçirildi. Bu araştırmalara Fransızlar da 1906'da Paul Pelliot başkanlığındaki heyetle katıldılar.

Aurel Stein 1906'da bölgeye ikinci kez gitti. Kansu eyaletinin 15. km. ötesinde yer alan *Dunhuang* (Bin Buda) mağaralarında eski yazmaların olduğunu öğrenmişti. Stein'in, bu mağaralarda ele geçirdiği 24 sandık dolusu yazmalar içinde Köktürkçe ve Eski Uygurca olanlar da bulunmaktaydı (*Sekiz Yükmek, Irk Bitig, Huastuanift, Anı Teg Orunlarta*...bunların birkaçıdır.).

Bu sırada, Fransız heyetinin başkanı Paul Pelliot da Turfan civarında araştırmalarını sürdürmekteydi. Pelliot, 1908'de Dunhuang'da meşhur *Prens Kalyanamkara Papamkara* (*Edgü Ögli Tigin ile Ayıg Ögli Tigin*) hikâyesinin de içinde bulunduğu kıymetli yazmaları buldu ve Paris'e döndü.

Uygur Harfli Bir Belge

1909-1911 yılları arasında Rus Türkolog Malov da Doğu Türkistan'a gider. Bir Buda heykelinin altında *Altun Yaruk*'u bulur.

1913-1914 yıllarında A. von Le Coq başkanlığındaki Alman heyeti birkaç bilimsel gezi yapmış, fakat bu sırada I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle Doğu Türkistan'da da durum gerginleşmiş bundan dolayı çalışmalar pek verimli olamamıştır.

1913'de İngiliz araştırmacı Aurel Stein Tarım havzasında yeni araştırmalar yapmış ve bu geziden 1914 yılında 182 sandık yazma eserle dönmüştür.

1914'ten sonra Doğu Türkistan'a bilimsel sefer düzenlenemedi. Gerek I. Dünya Savaşı gerekse Çin'de meydana gelen ihtilal dolayısıyla hükümetin yabancı araştırıcılara izin vermeyişi bilim adamlarının çalışmasını engellemiştir.

b) UYGUR DÖNEMİ ESERLERİ

745'te Köktürkleri Basmıl ve Karluklarla birlikte devirerek Türk devletinin başına geçen Uygurlar, 1209 yılına kadar çeşitli siyasi birliklerle Doğu Türkistan bölgesinde hakim oldular. Bu süre içerisinde çeşitli kültürel ve sosyal değişimler yaşayan Uygurların dil ve edebiyatı da bunlardan payını aldı. Eski Uygurcanın dil ürünlerini üç başlık altında incelemekteyiz:

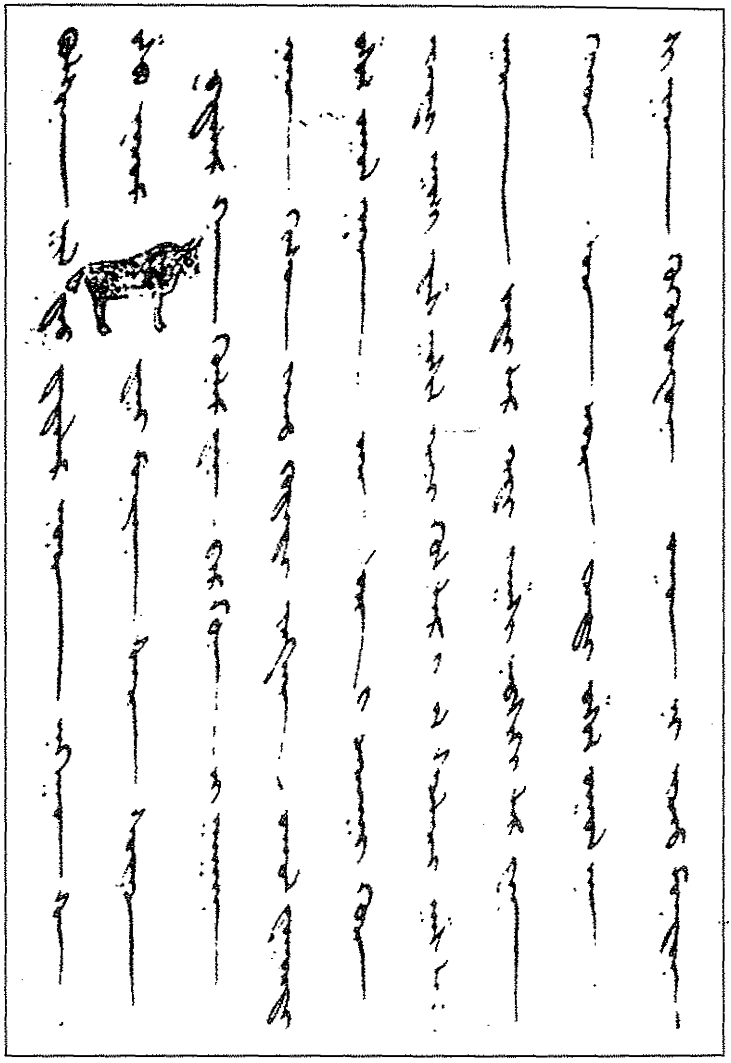
- 745-840 yılları arasında Ötüken Uygur devleti zamanından kalan Köktürk harfli metinler,
- Maniheist Uygurdan kalan metinler,
- Budist Uygurlardan kalan metinler.

c) KÖKTÜRK HARFLİ UYGUR YAZITLARI

Bu belgeler, Uygurların Ötüken'de hüküm sürdükleri dönemde Köktürk harfleri ile ve Köktürk geleneği ile yazdıkları yazıtlardan ibarettir. Bu yazıtlardan tasnifi yapılan ve bilim dünyasınca bilenenleri şunlardır:

Taryat (Terhin) Yazıtı: Moğolistan'ın Arkhangay aymağının Taryat bölgesinde 1970 yılında bulunan bu yazıt, üç parça halinde ve 30 satırdan ibarettir. 2.35 m. yüksekliğindeki yazıt, kaplumbağa heykeli üzerine oturtulmuştur. Yazıt, Ötüken Uygur devletinin (745-840) ikinci hükümdarı *Moyun Çor* (Unvanı: *Eletmiş Bilge Kağan*) (747-759) adına 753'te dikilmiştir. *Bilge Kutlug Tarkan Sengün* yazmıştır. Yazıtta, *Moyun Çor* ve babası *Köl Bilge*'nin savaşları anlatılır. *Moyun Çor*, tıpkı Bilge Kağan gibi yaptığı işleri taşa kazıtarak ebedileştirmek istemiştir. Bunu, veciz bir ifade ile *bing yıllık tumen künlik bitigimin belgümin bunta bu yası taşka yaratıtdım* "bin yıllık on bin günlük kitabemi, damgamı burada, bu yassı taşa hak ettirdim" (*Taryat*, Batı, 2.-3. satırlar) dile getirmiştir.[95]

[95] Talat Tekin, "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi", *TTK Belleten*, C. XLVI, S. 184, Ekim 1982, s. 795-837

Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanından Bir Sayfa

Tes Yazıtı: Moğolistan'da Tes ırmağı vadisinde 1975 yılında bulunmuştur. 757 yılında Moyun Çor tarafından diktirilen yazıtta, Uygurların atalarından söz edilmektedir.[96]

Şine Usu Yazıtı: Uygurlardan kalan en uzun ve sağlam Köktürk harfli metindir. 760 yılı civarında *Moyun Çor* adına dikilmiştir. Taşta 51 satır bulunmaktadır. Yazıt, *Moyun Çor*'un ağzından, Uygurların, 747-759 yılları arasında Köktürkler, Karluklar, Sekiz Oğuzlar ve Dokuz Tatarlarla yaptıkları savaşları anlatmaktadır.

Kara Balasagun Yazıtı: 810 yılında dikilmiş üç dilli bir yazıttır. Türkçeden başka Çince ve Soğdca metinler de bulunmaktadır.

Gürbelcin Yazıtı: Hugunu-Han dağındaki Gürbelcin bölgesinde kaya üzerine yazılmış, IX. yüzyıldan kaldığı tahmin edilen üç satırlık bir yazıttır.

Somon-Tes Yazıtı: Somon-Tes bölgesinde bulunmuş tek satırlık bir yazıttır.

Somon-Sevrey Yazıtı: Soğdca yedi satırlık metinde 762 yılında *Bögü Kağan*'ın Çin'e yaptığı sefer anlatılmaktadır.

9) MANİHEİST UYGURLARDAN KALAN METİNLER

Uygurlar, 840 yılında Ötüken bölgesinden güneye inen Uygurlar, Tarım havzasında Hoço merkezli Kançu Uygur devletini kurdular. Uygurlar daha Ötüken bölgesinde iken Maniheizmi kabul etmişlerdi (762). Tarım bölgesindeki Uygurların Mani mezhebi çerçevesinde oluşturdukları edebiyata Manici edebiyat adı verilir. Bu edebiyatın temel karakteri dinî içerikli ve tercümeye dayalı olmasıdır.

Manici Uygur edebiyatı, nazım ve nesir olmak üzere ikiye ayrılır.

Manzum eserler: Reşid Rahmeti Arat'ın hazırladığı *Eski Türk Şiiri* adlı eserde transkripsiyonlu ve tercümeli metin olarak verilmiştir.

Mensur eserler

Irk Bitig: Mensur eserlerin başında tahminen 930 yılında Köktürk harfleri ile kağıda yazılmış olan ***Irk Bitig*** (Fal Kitabı) gelir. Her biri ayrı bir fal olarak yorumlanan 65 paragraftan meydana gelmektedir.

Huastuanift: Mani dinine ait uzunca bir tövbe duasıdır. Eski Uygurcaya pek çok tercümesi yapılmıştır.

---

[96] S. G. Klyaştornıy "Tes Âbidesi" (Çev. F. Selcen Bozkurt), *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXIV/2, Ankara, s. 151-179; Talat Tekin, "Tes Yazıtı Hakkında Dokuz Not", *ERDEM*, Cilt 5, Sayı 14, 1989 (1990): 389-398

İki Yıltız Nom (İki Kök Kanunu): Maniheizmin felsefesi ile ilgili bir metindir. Dualar, va'z parçaları, manastır nizamnâmeleri ve hayvan masalları vardır.

d) BUDİST UYGURLARDAN KALAN METİNLER

Uygurlar, Maniheizmden sonra Budizmi kabul ettiler. Bu mezhep Maniheizme göre Uygurlar arasında daha fazla taraftar bularak yayıldı. Budist Uygurlardan kalan metinler de manzum ve mensur olarak iki kısma ayrılır.

Manzum Eserler

Manzum eserlerde *koşug* ve *takşut*, yahut Sanskritçe *şlok* ve *padak* terimleri şiiri karşılamak için kullanılır. Şarkı için ise Türkçe *ır* kelimesi kullanılır.

Budist Uygur şiirini temsil edebilecek çeşitli örnekler, bazı eserlerin içinde bölüm bölüm yer almaktadır. *Altun Yaruk* adlı mensur dinî metnin muhtelif bölümlerinde pek çok şiire rastlanmaktadır. Bunlar, Reşid Rahmeti Arat'ın *Eski Türk Şiiri* adlı eserinde incelenmiştir.

Mensur Eserler

Budist Uygurların en fazla eser verdikleri alandır. Bu eserleri konularına göre üçe ayırabiliriz:

Çatikler (Avadāna ve Jātakalar) Bunlar, Budanın hayatını anlatan, tenasüh inancı çerçevesinde insanın çeşitli yaratılış şekillerini hikâye eden eserlerdir. İyilik ve yücelik gibi temel erdemleri temsil eden kahramanlar ile bunların karşısındaki hırs, kin, öfke dolu yaratıkların mücadalesi anlatılır. Bunlar, rahipler tarafından cemaate anlatılır bazen da temsilî bir şekilde sahnelenir. Bu sahneleme faaliyeti, Uygurlarda tiyatro sanatının başlangıcı sayılmaktadır. Eski Uygurca Çatikler, *Uigurica II, Uigurica III, Uigurica IV, Türkische Turfantexte X* dizilerinde yayımlanmıştır.[97] Budist Uygurlardan kalan başlıca çatikler şunlardır:

Edgü Ögli Tigin ile Ayıg Ögli Tigin: Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi adıyla da meşhurdur. Kansu'daki Dun Huang (Bin Buda) mağarasında 1908'de Fransız Paul Pelliot tarafından bulunmuş aslı Çince bir çeviridir. İyi yürekli bir şehzadenin Budizmin ilkelerine göre bütün canlılara yardım etmek için çıktığı maceralı yolculuğu anlatır. Dilinin canlılığı ve kıvraklığı sebebiyle Eski Uygurcanın araştırmaları için önemli bir yere sahip eser üzerinde en son J. Hamilton doktora çalışması yapmıştır.

---

[97] Semih Tezcan, "En Eski Türk Dili ve Yazını", *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Ankara 1994, s. 291

- James Russell Hamilton: *İyi ve Kötü Prens Öyküsü.* (çev. V. Köken) 1998. XII+ 324 s.

Şehzade ile Aç Pars Hikâyesi: Altun Yaruk içinde yer alan çatiklerdendir. Ölmek üzere olan bir parsı kurtaran şehzadenin hikâyesi anlatılır.

Dantipali Bey Hikâyesi: Geyikler beyi emrindeki geyikleri kurtarmak için mücadele eden Dantipali Bey'i anlatan, canlı üslûbu ve kuvvetli tasviriyle dikkati çeken bir hikâyedir.

Caştani Bey Hikâyesi: Şilazin adlı biri tarafından Toharcadan tercüme edilmiş olan hikâyede, insanlara hastalık ve belalar getiren Caştani Bey'in hikâyesi anlatılır.

Maytrisimit: Maitreya Burkan'ın menkıbevi hayatının anlatıldığı eser, Toharcadan çevrilmiştir. Metin dil ve üslûp özellikleri itibarıyla Eski Uygurca incelemelerinde önemli bir yer tutar. Eser üzerinde Şinasi Tekin doktora çalışması yapmıştır.

- Şinasi Tekin, Uygurca Metinler II: *Maytrisimit, Burkanların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram,* Ankara 1976

Sudurlar: Sudurlar (Hintçe Sutra), Buda ve diğer din büyüklerinin vaazlarını içine alan, Budizmin temel esaslarını öğreten eserlerdir.

Altun Yaruk: Altun Yaruk'u, 1910 yılında Çin'in Gansu vilayetinin Su-cou şehri yakınlarındaki Wun-şi-go köyünün yakınlarındaki bir mağarada Rus Türkolog S. E. Malov bulmuştur. Beş Balıklı Sıngku Seli Tutung tarafından Çinceden Eski Uygurcaya çevrilen eseri, tercümanı birçok eklerle genişletileterek Eski Uygurcaya ustaca adapte etmiştir. X. yüzyılda tercüme edilen bu eserin, sonuncusu XVII. yüzyılda yapılmış çeşitli kopyaları (istinsah) vardır. Eserde, Türkçe dinî terim ve kavramların kullanılması yanında halk dilinden faydalanılması da dikkati çekmektedir. *Altun Yaruk* ilk olarak Radloff ve Malov tarafından 1913-1917 yıllarında St. Petersburg'da dökme Uygur harfleri ile yayımlanmıştır.

- V. V. Radlov - S. E. Malov, *Suvarṇaprabhāsa* (Sutra zolotogo bleska). Tekst uygurskoy redaktsii. Sanktpetersburg, 1913-1917, XV+723

Eser üzerinde Türkiye'de Ceval Kaya tarafından doktora çalışması yapılmış ve yayımlanmıştır.

- Ceval Kaya, *Uygurca Altun Yaruk.* Ankara 1994. 911 s.

Sekiz Yükmek: Uygurlar arasında çok bilinen metinlerden biridir. Budizme ait dinî, ahlâkî inanışları anlatan bir nevi ilmihal kitabıdır. Kısa ve açık cümleleri, zengin kelime hazinesi ile dil incelemeleri bakımından da önemli bir eserdir.

Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlah): Kuanşi İm adlı bir Bodisatva (Buda adayı) nın canlıların dar zamanlarında yardımlarına yetişmesi ve onlara Nirvana yolunu göstermesini anlatır. Eser Şinasi Tekin tarafından incelenmiştir.

Diğer Eserler: Budizmde çatik ve sutraların dışında *vinaya* ve *abhidharma* adı verilen, rahiplerin yaşayış kurallarını anlatan eserler de vardır ve bunlardan bir kısmı Eski Uygurcaya tercüme edilmiştir.

Eski Uygurca belgelerin bir bölümü de borç alıp-verme, alım-satım, kiralama ve rehin belgelerinden oluşan hukuk vesikalarıdır. Belgelerde yer alan özel isimler, yer isimleri, lakaplar, ticari terimler ve 12 hayvanlı eski Türk takvimi, bunların yalnızca hukuk vesikası değil aynı zamanda Türk ad bilimini ilgilendiren çok değerli metinler olduğunu gösterir.[98]

e) ESKİ UYGURCANIN TÜRK DİLİ TARİHİNDEKİ YERİ

Uygurların Türk dili tarihine çok önemli etki ve katkıları olmuştur. Bunlar şöyle sıralayabiliriz:

✓ Eski Uygurca, Çuvaşça ve Saha Türkçesi (Yakutça) dışındaki diğer lehçelerin ana kaynağıdır.

✓ Uygur metinlerinin genel karakteri dinî olmakla birlikte din dışı metinler de bulunur.[99]

✓ Uygurlar tercümeye dayalı bir dinî edebiyat kurmuşlardır. Bu arada Türk dili, diğer dillerin kelime hazinelerindeki kavramlarla tanışmış, bu suretle birtakım Türkçe eklerle yeni kelime türetme yollarına gidilmiştir. Böylece dil, kendini başka dillerle mukayese etme ve 'yenileme' imkanını yakalamıştır.

✓ Eski Uygurca, Hint-Avrupa dillerinin cümle yapısı ile Türkçenin karşılaştığı ilk yazı dili olmuştur. Bu dönemde Türk diline bu dillerden yeni kelime ve kavramlar yanında bağlı ve birleşik cümle yapıları da girmiştir Böylece, Türk dili, kültür, sanat ve din dili olma yetkinliğini yapısal düzlemde de yakalama fırsatını bulmuştur.

✓ X. yüzyılın başlarında İslâmiyetle tanışan Türkler, Arap ve Fars kültür dünyasına, daha önce mensubu oldukları bir başka dinin, Budizmin kültürel tecrübesiyle adım atıyorlardı. Uygurların İslâmiyetten önce Budizmi ve Maniheizmi tanımış olmaları, Türkçenin bir 'din terminolojisi' tecrübesi yaşamasını ve İslâm dünyasında Türkçenin bir kültür dili olarak kullanılabileceği sonucunu doğurmuştur. Nitekim, Karahanlılar döneminde kaleme

---

[98] Özkan İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Ankara 1987, s. 57

[99] Reşid Rahmeti Arat, "Uygur Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri", *Makaleler I*, Haz. Osman F. Sertkaya, Ankara 1995, s. 399

alınan Türkçe eserlerde, Uygur döneminin dil, terminoloji ve kavram birikimleri etkisini açıkça göstermektedir.

✓ Uygurlar ağaç kalıplardan oluşturdukları harflerle matbaa tekniğini geliştirerek dünyada kitap ve matbaa kültürünün ilerlemesine katkıda bulunmuşlardır.

✓ Uygurlar döneminde komşu yerleşik kültür dilleriyle etkileşime giren Türkçe, başta dinî terimler olmak üzere çok sayıda kelime ödünçlemesinde bulunmuştur.[100]

f) ESKİ UYGURCANIN BAŞLICA GRAMER ÖZELLİKLERİ

Sesbilgisi Özellikleri

Eldeki Uygur metinlerine göre, Eski Uygurcada iki farklı ağız özelliği görülmektedir. A. von Gabain'e göre, Köktürkçede tek bir işaretle gösterilen /ny/ sesi (*çıgany* "yalın, fakir") Eski Uygurca metinlerin bir bölümünde /n/, bir bölümünde ise /y/ olarak gelişmiştir. Bundan dolayı Eski Uygurca için iki farklı ağızdan söz edilebilir:

n ağzı: Daha çok Hoço ve yöresindeki Mani dini mensupları arasında hakimdi.

y ağzı: Buda dini mensupları arasında hakimdi. Bu ağız zaman içinde yaygınlaşarak genelleşmiştir.

A. Ses Değişmeleri:

a) Söz içindeki ve söz sonundaki /ny/ bazı ağızlarda korunmuş, bazılarında /n/ye, bazılarında /y/ye değişmiştir.

anyığ, anığ, ayığ

b)Köktürkçedeki sözbaşı /b/ Eski Uygurcada /m/ye dönüşmüştür.

bun>mung "sıkıntı", *bin>ming* "1000"

a) Söz içinde ve söz sonundaki /b/ sesi /v/ye dönüşmüştür.

yabız, ev, sevin-, suv

b) Ayrılma hal eki -dın/-din olarak görülmektedir.

balık-dın, ev-din

c) İlgi durumu, gerek ünsüzler gerekse ünlülerden sonra *-nıñ/-niñ/-nuñ/nüñ* eki ile, /n/ ağzında da *-nañ/-neñ* eki ile kurulduğu görülmektedir.

tenri-niñ, ilig-niñ, ben-neñ

d) Şimdiki zaman sıfat-fiilinin *-glı/gli* eki ile kurulması.

kör-ü-gli "gören", *ünte-gli* "çağıran"

---

[100] A. Dilaçar, "Orta İranca-Türkçe İlişkileri", *XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1966*, Ankara 1968, s. 154

e) -yuk/-yük ekli kesin geçmiş zaman biçiminin bulunması.

tüşe-yük men "rüya gördüm", *sakın-yuk sen* "düşündün", *karı-yuk biz* "yaşlandık"

g) ESKİ UYGURCA İLE İLGİLİ BAŞLICA YAYINLAR

Eski Uygurcayla ilgili ilk çalışmaları, Klementz'in 1898'deki Turfan seferinde elde ettiği malzemeye dayanarak Radloff yaptı (1899).

Asıl önemli çalışmalar, F.W.Müller'in 1908'de başlattığı *Uigurica* dizisi ile başlamıştır.

- F.W.K. Müller, *Uigurica, I* ABAW, Berlin, 1908
- F.W.K. Müller, *Uigurica, II*, ABAW, Berlin, 1911
- F.W.K. Müller, *Uigurica, IIII*, ABAW, Berlin, 1922

Dizinin 4. Cildi, A. von Gabain tarafından tamamlanmıştır.

- F.W.K. Müller-A. von Gabain, *Uigurica, IV*, ABAW, Berlin, 1931

Wilhelm Radloff, 1909-1912 yılları arasında Eski Uygurcayla ilgili olarak başlattığı *Alttürkische Studien*, adlı dizide altı kitap yayımladı.

- Wilhelm Radloff, *Alttürkische Studien, I-VI*, St. Petersburg, 1909-1912

1911'de A. von Le Coq Mani çevresi metinleri ile ilgili üç ciltlik önemli bir diziyi başlattı.

- A. von Le Coq, *Türkische Manichaica aus Chotscho, I*, ABAW, 1912 (Türkçesi: Fuat Kösearif, *Türkçe Mani Metinleri-I*, İstanbul1936)
- A. von Le Coq, *Türkische Manichaica aus Chotscho, II*, ABAW, 1919
- A. von Le Coq, *Türkische Manichaica aus Chotscho, III*, ABAW, 1922

Aurel Stein'in, Dunhuang (=Bin Buda) mağaralarında bulduğu Köktürk harfli Uygur metinlerini ve bunlar içinde önemli dil malzemesi olan Irk Bitig'i V. Thomsen 1912'de yayımlar.

- V. Thomsen, "Dr. M. Aurel Stein's Manuscripts in Turkish 'Runic' Script from Miran and Tun-Huang", *JRAS*, 1912, s. 181-227

Fransız gezi heyetinin başkanı Paul Pelliot, Dunhuang'da bulduğu *avadana* ve *jataka*ların en tanınmışlarından olan *Edgü Ögli Tigin ile Ayıg Ögli Tigin (Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikâyesi)*'i 1914'te yayımlar.

- Paul Pelliot, "La Version ouigoure de l'histoire des Princes Kalyanamkara et Papamkara" [=Papamkara ve Kalyanamkara Hikâyesinin Uygurca Versiyonu], *TP*, XV, 1914, s. 225-272

Eser, Türkiye'de de yayımlanır.

- H. Namık Orkun, *Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesinin Uygurcası*, İstanbul 1940

Malov'un bulduğu ve Eski Uygurcaya çevrilmiş en büyük metinlerden biri olan *Suvarnaprabhasa-sutra*'yı (*Altun Yaruk*) Radloff ve Malov birlikte yayımlarlar.

- Wilhelm Radloff-S. Malov, *Suvarnaprabhasa*, St. Petersburg, 1913-1916

Saadet Çağatay, *Altun Yaruk*'tan iki parçayı incelemiştir.

- S. Çağatay, *Altun Yaruk'tan İki Parça*, DTCF Yay., Ankara 1945

Japon Türkolog Toru Haneda, 1915'te *Sekiz Yükmek*'i yayımlar:

- Toru Haneda, "Kaikotsubun no tençi haçiyoşin cukyo", *The Toyo Gakuho*, 1915

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Alman bilim adamları Turfan'da ele geçirilen Uygur metinlerinin yayımına ağırlık verdiler. Wilhelm Bang-Kaup ve öğrencisi A. von Gabain Eski Uygurca metin yayımında önemli bir aşama olan *Türkische Turfan-Texte* dizisini başlattılar. 10 cilt sürecek bu dizinin ilk beş kitabı Bang ve Gabain tarafından yayımlandı (1929-1931). 1931'de bu beş cildin indeksi yayımlandı. 1934'te yayımlanan altıncı ciltte ekibe R. Rachmeti [Arat] da katılır. Yedinci cilt 1936'da R. Rachmeti tarafından yayımlanır. 1954'te Gabain sekizinci cildi yayımlar. Dokuzuncu cildi Gabain ve W. Winter birlikte 1958'de yayımlarlar. Onuncu cilt 1959'da Gabain tarafından hazırlanır. Bu dizide yayımlanan eserler şunlardır:

- Wilhelm Bang-Kaup-A. von Gabain, *Türkische Turfan-Texte, I-V*, [=Türkçe Turfan Metinleri] SBAW, 1929-1931
- Wilhelm Bang-Kaup-A. von Gabain, *Analytischer Index zu den fünf erstne Stücken der türkische Turfan-Texte* [=*İlk Beş Türkçe Turfan Metninin Çözümlemeli Dizini*] SBAW, 1931
- Wilhelm Bang-Kaup-A. von Gabain-R. Rachmati, *Türkische Turfan-Texte, VI*, SBAW, 1934
- R. Rachmati, *Türkische Turfan-Texte*, VII, ABAW, 1936
- A.von Gabain, *Türkische Turfan-Texte*, VIII, ABAW, 1954
- A.von Gabain-W. Winter, *Türkische Turfan-Texte*, IX, ABAW, 1958
- A.von Gabain, *Türkische Turfan-Texte*, X, ABAW, 1959

Mani dinine inananların tövbe duası olan *Huastuanift* üzerine çeşitli yayınlar yapılmıştır.

- Wilhelm Radloff, *Chuastuanift-das Bussgebet der Manichaer*, [=Chuastuanift-Mani Tövbe Duası] St. Petersburg, 1909
- A. von Le Coq, Dr. Stein's Turkish Khuastuanift from Dunhuang, *JRAS*, 1911, s. 277-314 (Türkçesi: S. Hımran, *Huastuanift*, Ankara 1941)
- Wilhelm Bang-Kaup, "Manichaeische Laien-Beichtspiegel" *Le Museon*, XXXVI, 1923, s. 137-242

1932'de Wilhelm Bang-Kaup ve R. Rahmeti Uygur harfli *Oğuz Kağan destanını* yayımlarlar.

- Wilhelm Bang-Kaup - G. R. Rachmatı, "Die Legende von Oghuz Qaghan", *SBAW*, 1932 (Türkçesi: *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul 1970)

Eski Uygurca metinlere ait ilk sözlük Ahmet Caferoğlu tarafından yayımlanır.

- Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1934

A. von Gabain, 1941'de Uygur harfli metinlerin ilk gramerini yapar.

- A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik* [=Eski Türkçenin Grameri], Leipzig, 1941

A.von Gabain ve Helmuth Scheel 1957'de Maitrısimit'in tıpkıbasımını yaparlar.

- A.von Gabain-Helmuth Scheel, *Maitrisimit, Faksimile der alttürkischen Version eines Werkes der buddhistischen Vaibhasika-Schule*, [=Budist Vaibhasika Okulu Eski Türkçe Versiyonunun Tıpkıbasımı] Wiesbaden, 1957 (II, Berlin, 1961)

Bu eser üzerine Şinasi Tekin doçentlik tezi hazırlamıştır.

- Şinasi Tekin, *Uygurca Metinler II. Maytrısimit*, Ankara 1976

R. Rahmeti Arat, 1965'te Uygur dönemi şiirini toplu olarak ele alıp incelediği çalışmayı yayımlar.

- R. Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, İstanbul 1965

1970'te Georgy Hazai ve Peter Zieme, Berlin'deki Turfan yazmalarına dayanan *Berliner Turfantexte* dizisini başlatırlar. Bu dizide şu eserler yayımlanır:

- G. Hazai-P.Zieme, *Fragmente der uigurischen Version des "Jingangjing mit den Gastas des Meister Fu"*, [=Bilgi Fu'nun Misafiriyle Birlikte Jingangjing Uygurca Versiyonunun Fragmanları] *BT I*, Berlin, 1971
- Klaus Röhnborn, *Eine uigurische Totenmesse*, [=Uygurca Bir Ölüm Ayini] *BT II*, Berlin, 1971

- Semih Tezcan, *Das uigurische Insadi Sutra,* [=Uygurca İnsadi Sutra] *BT III,* Berlin, 1974
- P. Zieme, *Manichaisch-türkische Texte* [=Manice-Türkçe Metinler] *BT V,* Berlin, 1975
- Georgy Kara-P. Zieme, *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung,* [=Uygurca Tercümeleri ile Tantra Eserlerinin Fragmanları] BT VII, Berlin 1976
- Georgy Kara-P. Zieme, *Die uigurischen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Pandita und der Manjusrinamasamgiti, BT VIII,* Berlin 1977
- Şinasi Tekin, *Maitrısimit Nom Bitig, BT IX,* Berlin, 1980

Daha önce Paul Pelliot (1914) ve Hüseyin Namık Orkun tarafından ele alınan *Prens Papamkara ve Kalyanamkara Hikâyesi,* 1971'de James R. Hamilton tarafından Paris'te yayımlanır.

- J. R. *Hamilton, Manuscrits ouigours de Touen Houang-Le Conte Bouddhique du Bon et du Mauvais Prince en Version Ouigoure,* Paris, 1971 (Türkçesi, James Russell Hamılton: *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (çev. Vedat Köken), TDK Yay. Ankara 1998. XII+280 s.

Şimdiye kadar yapılan Eski Uygurca yayınların mükemmel bir sözlüğü Klaus Röhrborn tarafından fasiküller halinde 1977'de *Uigurisches Wörterbuch* adıyla yayımlanmaya başlanmıştır. Bu çalışmanın ilk altı fasikülü yayımlanmıştır.

- K. Röhnborn, *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien,* Lieferung I [=Uygurca Sözlük. Orta Asya'dan İslam-öncesi Dil Materyalları] *(a-agng),* Wiesbaden, 1977, Lieferung II, *(agrıglan-anta),* Wiesbaden, 1981, Lieferung III *(anta-asanke)* Wiesbaden, 1981, Lieferung IV *(asankelig-ayat)* Wiesbaden 1988, Lieferung V *(ayatıl- -ämgäklig),* Wiesbaden 1994, Lieferung VI. *(ämgäksin- – ärñäk)* Wiesbaden 1998 (devam ediyor)

Bu dönemle ilgili son olarak Marcel Erdal'ın bir değerlendirmesini görmekteyiz.

- Marcel Erdal, "Old Turkic" [=Eski Türkçe], *The Turkic Languages,* (Edited: By Lars Johanson and Éva Á. Csató), Routledge London, 1998, s. 138-158

Talât Tekin, *Irk Bitig*'le ilgili metin, notlar, sözlük ve orijinal metin bölümlerinden oluşan araştırmasını yayımladı.

- Talât Tekin, *Irk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı,* Öncü Kitap Yayınları, Ankara 2004, 128. s

Türkiye'de ise son zamanlarda yayımlanan bibliyografik çalışmalar, Eski Uygurca araştırmaları için toplu bilgiler içermektedir.

- Saadet Çağatay, "Uygurcada Hendiadyoinler", *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara 1978, s. 2-65
- Semih Tezcan, "Uygurca", *TA*, XXXII, s. 141-148
- Semih Tezcan, "En Eski Türk Dili ve Yazını", *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*", TTK XXIII, Ankara 1978, s. 271-323
- O. Fikri Sertkaya, "Turfan Metinleri ve Yapılan Yayınları", *TM*, XIX, İstanbul 1980, s. 309-334
- O. Fikri Sertkaya, "Hun-Tuang Metinleri ve Yapılan Yayınları", *Türk Kültürü*, S. 239 (Mart 1983), Ankara 1983, s. 139-144
- O. Fikri Sertkaya, "Eski Türk Şiirinin Kaynaklarına Toplu Bir Bakış", *Türk Dili, s.* 409, *Türk Şiiri Özel Sayısı-I (Eski Türk Şiiri)*, TDK, Ankara 1986, s. 43-80
- O. Fikri Sertkaya, "Maitrisimit Nom Bitig", *TDAY* 1982-1983 s. 253
- Ahmet B. Ercilasun, "İslâmiyet Öncesi Türk Edebiyatı" *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1981, s. 441-448
- Ahmet B. Ercilasun "Uygur Edebiyatı" *Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri*, C. I, İstanbul 1985, s. 79-113
- F. Sema Barutçu, "Maniheist ve Budist çevrelerde Türk şiiri", *TDAY* 1991 s. 69
- Kurtuluş Öztopçu, "Uygurcanın yazı dili olarak gelişmesi ve Uygurca sözlükler", *TDA* 1993 s. 167
- Ahmet B. Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara 2004, s. 217-287

b) KÖKTÜRKÇE İLE ESKİ UYGURCA ARASINDAKİ BAŞLICA FARKLILIKLAR

Köktürkçedeki birleşik ses /ny/ fonemi Uygur döneminde bölünmüştür. Bu sesin bölünmesine göre Eski Uygurcada iki farklı diyalekt görülmeye başlanır:

n ağzı

Bu ağız, yalnızca Mani dinine ait metinlerde görülmektedir. *y* ağzına göre daha dar bir çevrede kullanılmıştır.

Köktürkçedeki /ny/ ile yazılan bazı kelimeler Uygur döneminde yalnızca /n/ ile yazılır olmuştur. *kon* <Kökt. *koyn* "koyun"; *anıg* <Kökt. *anyıg* "kötü"

İlgi, yükleme ve vasıta hali, görülen geçmiş zaman, şahıs ve iyelik ekleri, bütün yardımcı ünlüler ve yapım eklerinin dar ünlüleri bu ağızda genişler:

kişineng "kişinin", *dintarag* "dindarı", *temiren* "demirle", keltemiz "geldik", *unutalam* "unutalım"

y ağzı

Bu ağız, Burkan dinine ait metinlerde görülür. Daha sonra genelleşerek Uygurların ortak yazı dili olmuştur.

Köktürkçedeki /ny/ ile yazılan bazı kelimeler Uygur döneminde yalnızca /y/ ile yazılır olmuştur. *koy* <Kökt. *koyn* "koyun"; *ayıg* <Kökt. *anyıg* "kötü"

İlgi, yükleme ve vasıta hali, görülen geçmiş zaman, şahıs ve iyelik ekleri, bütün yardımcı ünlüler ve yapım eklerinin dar ünlüleri bu ağızda Köktürkçe'de olduğu gibi dar ünlüyle devam eder.

kişining "kişinin", *dintarıg* "dindarı", *temirin* "demirle", keltimiz "geldik", *unıtalım* "unutalım"

Yapı bilgisi bakımından da birkaç fark vardır

Köktürkçede gelecek zaman eki *-daçı/-deçi* şeklindedir. Eski Uygurca'da *-daçı/-deçi* yanında *-gay/-gey* şekli de görülmektedir.

Köktürkçede *erinç* "şüphesiz" edatı kullanılır. Eski Uygurcada bunun yerine aynı anlama *erki* vardır.

Köktürkçede *ulatı* "ve, ile" bağlacı kullanılır. Eski Uygurcada bununla aynı anlamdaki *ulayı* görülmektedir.

Köktürkçede çokluk ekleri yerine ortaklık bildiren kelime ve ekler kullanılırken, Eski Uygurcada *-lar/-ler* çokluk eki kullanılmaktadır.

Köktürkçede çekimli fiilerde çokluk eki hemen hemen hiç kullanılmaz. Eski Uygurcada ise çekimli fiillerde çokluk eki kullanılmaktadır.

Kelime hazinesindeki farklılıklar. Bu, daha çok yaşadıkları hayat tarzının doğurduğu bir neticedir. Köktürklerin kelime hazinesi devlet teşkilatı, savaş, göçebe hayatla ilgili kelimeler bulunur. Uygurlarda yerleşik hayata mensupluk bildiren şehircilik, tarım ve dinî hayatla ilgili kelimeler daha çoktur.

Cümle yapısındaki farklılıklar

Köktürkçede yeknasak, katı ve sade bir cümle yapısı vardır. Eski Uygurcada ise haraketli, değişebilen bir cümle yapısı dikkate çeker.

Türkçenin esas kurallarından biri olan tamlayanın tamlanandan önce gelmesi ilkesi Eski Uygurcada zaman zaman bozulduğu görülür. Bunun sebebi de Uygur edebiyatının esas itibarıyla tercüme bir edebiyat olmasıdır.

Köktürkçede tek yargı bildiren yalın cümle yapısı vardır. Birleşik cümle hemen hemen hiç yoktur. Eski Uygurcada ise (özellikle n ağzında) birleşik cümleye rastlanır.

Köktürkçede isim üslûbu, Eski Uygurcada sıfat üslûbu görülmektedir.

OKUMA METNİ-II-

Eski Uygurca Araştırmalarına Genel Bir Bakış ve Bu Çalışmaların Türkoloji İçindeki Yeri

Mutlu: *Bildiğiniz gibi Türk dilini, tarihini kökleriyle araştırdığımız programın bu bölümünde yine bir danışmanımız ve konuğumuz var. Konuğumuz Sayın Doç. Dr. Mehmet Ölmez, Sayın Ölmez. Tokyo Yabancı Diller Üniversitesi Türkoloji Bölümü'nde misafir Öğretim Üyesi. Kendisi, Japonya'da üniversiteler tatile girdiği için buraya gelebildi. Danışmanımız Sayın Doç. Dr. Gülbahar Sametova. Bir kaç konuyu ele alacağız. Ağırlıklı olarak Uygurca ve Uygur kültürü...Mehmet Ölmez'den, önce kendisi hakkında ayrıntılı bilgi vermesini rica edeceğiz.*

Ölmez: Daha önceki programlarda bu kendini tanıtma konusuna pek fazla girmemiştik. Ben 1980-1985 yılları arasında Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde lisans öğrencisi olarak bulundum. 1985-1988 yılları arasında aynı üniversitede yüksek lisans, 1989-1994 yılları arasında doktora çalışmasını tamamladım. 1987'den 1998'e kadar da aynı bölümde araştırma görevlisi ve doçent olarak çalıştım. 1998'den bu yana da Mersin Üniversitesi öğretim üyesiyim. Birbuçuk yıldır da Tokyo Yabancı Diller Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi olarak bulunmaktayım. 1991-1994 yılları arasında Alman Akademik Değişim Kurumu desteğiyle üç yıl kadar, Almanya Göttingen Üniversitesi'nde doktora programına devam ettim, doktora tezimi çalıştım. Eski Uygurca çalışmaları ile tanınan Prof. Dr. Klaus Röhrborn'un yanında doktora çalışmasını sürdürdüm. Türkiye'de, yine Eski *Orhun Yazıtları* uzmanı Prof. Dr. Talat Tekin'in yanında yüksek lisans çalışmasını tamamlamıştım. Yüksek lisans çalışmam da yine Eski Uygurca hakkındaydı.

Sametova: *Ne zamandan beri Eski Uygurca konusu çalışılıyor, nerelerde, nasıl? Neden ilgi çekiyor Eski Uygurca bu kadar? Avrupa'da bazı merkezlerde, İsveç'te, Çin'de, Japonya'da bizim Orta Asya'da her yerde, Amerika'da da birkaç yerde büyük üniversitelerde Türkoloji merkezleri var ve özellikle Eski Uygurca çalışmaları büyük ilgi görüyor neden?*

Ölmez: Tabii, birçok nedeni olmalı. Ben nedenlerden birkaçını kısaca anlatabileceğim. Eski Uygurca Uygur hükümdarlığı döneminde resmi devlet dili olmuş. Uygur hükümdarlığı, 844 yılından sonrasına rastlıyor. Orta Asya'da bugünkü Moğolistan'da, eski adlandırılış biçimiyle Göktürk Hükümdarlığı'ndan sonra, —tabii bu hükümdarlığın adı biraz tartışmalı—, bu devlete İkinci Doğu Türk Kağanlığı adı veriliyor, bu daha sağlam bir isim kayıtlara göre. İkinci Doğu Türk Kağanlığı'ndan sonra Orta Asya'da, Moğolistan'da, bildiğiniz gibi Uygur Kağanlığı iktidara oturuyor bozkırda. Bu kağanlık yüzyıla yakın sürüyor,

* Bu söyleşi, TRT-4'teki "Avrasya'dan" programında 26 Mart 2000'de yayımlanmış ve http://pc12.soc.metu.edu.tr/bolum/bolum018.htm ağ bağlantısında yazıya aktarılmıştır. Konuşma metnindeki "Japonyadaki Türkoloji Çalışmaları" ile ilgili bölüm atılmıştır (A.A.)

940 yıllarına kadar. Bu dönemde çok azı yazılı olan belge var sonrasına oranla. Bu yazılı belgelerin bir kısmı da "runik" yazıyla dikilmiş yazıtlar. Eski Uygurlarca ama runik metinler taşa yazılmış. Asıl Uygurca metinler bundan sonrasına Moğolistan sınırları dışında yazılmış Uygurca belgelere denk geliyor. Bunlar Turfan, Dunhuang o bölgelerde geçen yüzyılın sonu daha doğrusu XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başında ortaya çıkmaya başlamış, bir kısmı da Sarı Uygurların yaşadığı bölgede Gansu bölgesinde ortaya çıkarılmış. Önemine geçeceğim, Uygurca yazı dili olarak yaklaşık 500-600 yıl kullanılmış bir yazı dili, 500-600 yıl bir dil için klasik öneme sahip olması demektir. Örneğin Osmanlıca klasik öneme sahip bir dil kabul edilmeli, çünkü Osmanlıca altı yüz yıla yakın yazılmış ve bir ölçüde de konuşulmuş. Çünkü son yıllarda yazı diliyle konuşma dili arasında bir fark ortaya çıkmış. Bunu Uygurca'nın halk edebiyatına dair metinlerinden anlıyoruz. Altı yüz yıllık bir dil çevresindeki dilleri de etkiler.

Mutlu: *Bu Osmanlıca için de geçerli değil mi? Konuşma diliyle yazı dili arasında fark olması.*

Ölmez: Tabii. Özellikle Osmanlı'nın yükseliş döneminin sonrasına denk geliyor bu kopuşlar.

Mutlu: *Yükseldikçe kopma başlıyor halktan ve halk dilinden ya da konuşma dilinden.*

Ölmez: Bu bir ölçüde klasik bir dil olmaya başlamasından, yazı dilinin oturmaya başlamasından da kaynaklanıyor.

Sametova: *Bunun dinle bir ilişkisi var mı acaba?*

Ölmez: Din şöyle etkiliyor: Uygurca daha çok Budist metinlerin dili olarak kullanılıyor. Eski Uygurca Budist metinlerin dili, az da olsa Hıristiyanlık'a ait metinlerin dili, Maniheist metinlerin dili, az da olsa halk edebiyatına ait ürünlerin dili olarak kullanılmış. Bunun yanında, ne Hıristiyanlık'a ne Budizm'e ne de Maniheizm'e ait olmayan Uygurca metinler de var. İslâmiyet'e ait ilk dönem Türkçe metinler de gerçekte Uygurca'ya ait metinlerdir. Ama Uygurların Budist olmayanları Budist olanlarla aralarında bir çizgi çekiyor. Müslüman Uygurlar kendilerini Uygur olarak tanıtmıyorlar. Mahmud el Kaşgari'nin sözlüğünde verilen veriler aslında Uygurca'ya ait veriler olsa gerek. Aynı anda yakın bölgede yaşamış ayrı halkların dili, birisi Müslüman, birisi Budist, dil açısından iki ayrı halk arasında çok büyük bir fark yok. Ama, Uygurca klasik bir dil olmasından dolayı konuşma dilinden ziyade yazı dilini gösteriyor. Konuşma dilindeki değişiklikler yazıya yansımamış. Dolayısıyla, Mahmud el Kaşgari'nin sözlüğündeki kelimeler Uygurca'daki kelimelerden bir ölçüde farklı, imla olarak.

Mutlu: *Halk edebiyatı hiç yazıya geçirilmiyor mu oralarda?*

Ölmez: Budist Uygurların halk edebiyatına ait ürünleri çok az. Örneğin, bir hasat dönemine ait metin var, nasıl hasat kaldırıldığını anlatıyor. Tababete, tıbba ait bazı metinler var. Bunlar kutsal metinlerden, kutsal kabul edilen metinlerden biraz farklı. Çünkü, kutsal metinlerin, bildiğiniz üzere, dilini değiştirmek çok korkulacak bir olay, korkuluyor, değiştirilmiyor. 8-9.yy.'daki metnin diliyle 1300 yılındaki Uygurca metnin dili birbirine çok yakın. 8.yy.'daki Uygurca diliyle 14.yy.'daki Uygur dili birbirine çok benzemiyor. Bunu

ancak halk edebiyatı metinlerinden anlıyoruz. Arada kopuşlar başlamış, kutsal metinlerin dili aynı kalıyor. Tek bir örnek vermek gerekirse, bugün 'gelse' diyoruz. Bu kelime 9.yy.'da 'kelser' biçiminde, 14.yy. Uygurcası'nda 'kelser' biçiminde hiç değişmemiş. Oysa Mahmut el Kaşgari'ye ait veya halk edebiyatına ait metinlerde "kelse" biçiminde Kutadgu Bilig'de ise bu /se/,/sa/ biçiminde, ama kutsal metinlerde/se/ biçimini bulamıyoruz.

Mutlu: *İlk çalışmalar nasıl başladı? diye bir soru vardı. Başlamasının nedenlerini açıkladınız, şimdi de ilk çalışmaları konuşalım isterseniz.*

Ölmez: Bir cümleyle neden önemli onu tanımlayalım; bu metinlerin bir kısmı din dışı metinler, verginin nasıl toplandığını anlatıyor, borç ödeme senetleri var. Bunlar dönemin sosyal yaşamına ilişkin belgeler. Bunlar, Uygur metinleriyle ortaya çıkmakta. Bugünkü Dunhuang, İpek Yolu bölgesindeki günlük yaşam, bunu ancak metinlerden anlıyoruz, kutsal metinlerden fazla bir şey anlamıyoruz. İlk çalışmalar nasıl ortaya çıktı? sorusunu yanıtlamak gerekirse; ilk önce bu metinlerin bulunması gerekiyordu. Uygurca'ya ait metinler 19.yy sonuna doğru Avrupalı bilim adamlarının özellikle arkeologların ilgisiyle İpek Yolu bölgesinde kazı çalışmaları başlatılmış, çok sayıda kitap, heykel ya da duvar resmi Avrupa'daki araştırma merkezlerine, müzelere taşınmış. Bu taşımalar sırasında bugün kaybolduğunu bildiğimiz Eski Toharca, Eski Soğdça metinler Almanya'da Berlin'e, İngiltere'de Londra, Fransa'da Paris gibi başkentlere taşınmıştır.

Mutlu: *Kopyalayarak değil olduğu gibi mi taşınmış?*

Ölmez: Bazı duvarların fotoğrafları çekilmiş, ama bazı duvarlar olduğu gibi taşınmış. Hatta İpek Yolu bölgesinde Kızıl bölgesinde bir küçük mabet olduğu gibi bütün kubbeleriyle sökülüp taşınmış.

Sametova: Ben onu Turfan'da, Bezeklik'de gördüm. Budist Uygur rahiplerin ibadet ettikleri bu yer duvarlarıyla taşınmış.

Ölmez: Bazı arkeologlar müzelere taşımış, tabii bu bir iki arkeologla sınırlı hepsi bu şekilde davranmamış. Ama kitapları olduğu gibi taşımışlar. Bu kitaplar bugün Londra'da British Museum'da veya Paris'te birkaç müzede özellikle Guimet'de, Berlin'de birkaç müzede dağınık haldeydi, şu an birleştiriliyor. Berlin Brenderburg Akademisi bünyesinde toplanıyor yazmalar. Bunun dışında öteki müzelerde çok az parçalar var, örneğin, Stocholm'de çok az, bunun dışında Finlandiya'da çok az miktarda Uygurca yazma var. Sonraki dönem Avrupalı arkeologların bu kitapları keşfetmelerinden sonra Rusya da ilgilenmiş, 1907 yılında değişik dönemlerde Turfan, İli, Hoça bu bölgelere arkeologlar gönderilmiştir. Burada toplanan kitaplar da St. Petersburg'a, Leningrad'a gönderilmişler buradaki akademi bünyesinde kurulan kütüphaneye taşınmış Ruslardan daha sonra biraz daha geç haberdar olan Çinliler de konuyla ilgilenmiş, son dönem Çinliler topladıkları yazmaları Pekin'e taşımışlardır.

Mutlu: *Bu yazmaları nereden topluyorlar?*

Ölmez: Bu yazmaların kimi mağaralar şeklinde kurulmuş Budist tapınaklarda kimi tapınaklardaki duvarları tamamen kapatılmış, içine kitaplar doldurulmuş, giriş kapısı kapatılmış, sıvanmış, kütüphanelerde bulunmuş. Bir kısmı da kum altında kalmış, kuru kum,

kitapları korumuş. Bunları sadece arkeologlar değil yörede yaşayan köylüler, çiftçiler, "biraz da para karşılığı," olur düşüncesiyle aramışlar. Yeri gelmişken bahsedeyim, 1050 yıllarında Eski Uygurca'ya çevrilmiş bir seyahatnâme var. Bugünkü Çince telaffuza uygun bir söyleyişle *Şuenzang* ya da eski söyleyişle *Hüentzang*, Uygurca'yla *Hüentsong* veya *Küentso* adlı Çinli bir rahibin yaşam öyküsü 7. veya 8. yy.'dan başlayarak yazıya geçirilmiş. Bu rahibin önemi Çin'in o dönemin başkenti Çangan bugünkü Şian'dan altıncı yüzyılın ortalarında Hindistan'a kadar seyahat etmesi ve geri dönmesi ile ilgili. Bu seyahat on altı yıl sürmüş. Bizi ilgilendiren yönü seyahati sırasında Türk kağanlığı'ndan geçmesi ve Türk kağanı tarafından kabul edilmesi, itibar görmesi. Türk kağanı misafir etmiş ve saygı göstermiş kendisine. Bu bölgeden geçerken bu bölgedeki yer adlarını kaydetmiş. Buradaki yer adları bizi ilgilendiriyor. Kim nerede tapınak yaptırmış, bunları kaydetmiş. Bu rahibin hayatı 1050 yılında da Eski Uygurca'ya çevrilmiş. Bu seyahatnâme, 1930 yıllarında bir Uygur tarafından bulunmuş, bir Uygur öğrenci para eder düşüncesiyle bunu Berlin'e getirmiş. Bir kısmını burada satmaya çalışmış, başaramamış. Sonra yazma ortadan kaybolmuş, bu yazmanın bir kısmı daha sonra Paris'te Musée Guimet'de ortaya çıkmış. Bir kısmı da bundan çok sonraları günümüzden otuz yıl önce St.Petersburg'da ortaya çıkmış, diğer bir kısmı Pekin'de ortaya çıkmış. Biz şunu anlıyoruz; Uygur öğrenci Berlin'de bu yazmayı satamayınca daha çok para eder düşüncesiyle yazmayı ortadan ikiye bölmüş. Bunların bir kısmı Paris'e, bir kısmı St. Petersburg'a bir kısmı da her halde Pekin'e gitmiş. Biz bu üç yazmayı birleştirdiğimizde kitabın tümünü ortaya koyabiliyoruz. Örneğin, bir bölümü tek başına okuyamıyoruz, bölümün yarısı sayfaların alt kısmı Paris'te, üst kısmı da St. Petersburg'da.

Sametova: *Bu Hüentso'nun seyahatleriyle ilgili Fransa'da bulunan kısım incelenmiş mi acaba?*

Ölmez: Parça parça incelenmekte. Bugüne değin, değişik çalışmalar yapıldı. İlk önce 1930'lu yılların başında bir çalışma yapıldı. Bu seyahatnâmeyle en çok Uygurca çalışmalarının başında yer alan Annamaria von Gabain ilgilenmiştir. Gabain 1932'de tesadüfen Pekin'de bulunmuş, o sırada Pekin'de yazmayı baştan sona okuyarak bir deftere kaydetmiş, Berlin'e döndükten sonra yazmanın bir kısmının Paris'te olduğunu öğrenince Paris'e gitmiş, Paris'teki yazıyı da okumuş, deftere kaydetmiş. 1935'te yedinci bölümden mektupları yayınlamış, daha sonra beşinci bölümden bir parçayı yayınlamış. 1935 ve1938'de iki yayını var: yedinci bölümden mektuplar ve beşinci bölümden bir parça. Bunlar küçük bir kitap oluşturuyor ama örnek bir çalışma, bugün Şüenzang çalışmalarına örnek teşkil ediyor.

Sametova: Bir de Tuguşeva var.

Ölmez: Gabain'den sonra altmışlı yıllarda Amerika'da bir çalışmayla yedinci bölümün bir kısmı yayınlandı. Thomas Arlotto doktora çalışması olarak yayınladı. Daha sonra Semih Tezcan onuncu bölümü doçentlik çalışması olarak hazırladı. Sonraki yıllarda Tuguşeva beşinci bölümden sonraki kısmını yayınladı. Tuguşeva Hanım'ın çalışması eserin bir parçasını içeriyordu. Daha sonra St. Petersburg'da bulunan parçaların bütününü yayınladı. Semih Tezcan'ın çalışmalarından sonra dördüncü bölümü yayınladılar, Toalster hazır-

lamıştır. Yedinci ve sekizinci bölümlerin çevirisini tümünü hazırlayan Prof. Dr. oldu. Bu yakınlarda Almanya'da üçüncü bölüm yayınlanacak. Prof. 'un hazırladığı çalışma. Uygur Türkleri'nden Kahar Barat Amerika'da dokuzuncu bölümü doktora çalışması olarak hazırladı. Altıncı bölümü de ben Almanya'dayken doktora çalışması olarak hazırlamıştım. Üçüncü bölümü Kahar Barat bir ön çalışma olarak hazırladı. Röhrborn tarafından yayınlanacak, yayınlanmamış bir tek beşinci bölüm var. Tuguşeva Hanım hazırlamıştı, Çince karşılaştırmasıyla yine hazırlanmakta. Öteki çalışmalardan kısaca söz etmemi isterseniz, Uygurca çalışmaları arkeologların taşıdığı kitapların okunmasıyla ortaya çıkıyor. İlk önce bu yazıyı bilen de yoktu. Örneğin, Maniheist metinler ve Budist metinler taşınmıştı ama bu yazıyı kimse bilmiyordu. Radloff ve Thomsen'in *Orhun Yazıtları*'nın dilini çözmesiyle ortaya Eski Türkçe ile ilgili biraz bilgi çıkmış. Ama Uygur yazısı Moğolistan'da bulunan Orhun yazısından oldukça farklı. Budist Uygurlar esas olarak Soot yazısından geliştirilen yazıyı kullanıyor. Bu yazıyı bilen yok. O dönemde bir tek yardımcı dil var: 1200 yıllarından sonra Moğollar'ın Orta Asya'ya, hatta buralara kadar egemenlik kurmasıyla birlikte onlara yol gösteren, yazıyı alfabeyi öğreten tek bir halk var: Uygurlar. Başlangıçta kendilerine has bir yazıları yok. Uygurlar kendi yazılarını Moğollara öğretmişler ve bugüne kadar bu yazı sürmüş. Hala Çin'in Ordes bölgesinde Moğollar bu eski Uygur yazısını sürdürmektedirler. Bugünkü Moğolistan Cumhuriyeti'nde bu yazı kullanılmıyor. Bu yazı 1930'a kadar Moğolistan'da da kullanılmış. Dolayısıyla Uygur metinleri bulunduğunda arkeologlara bir tek bu Moğol yazısıyla Uygur yazısı yardımcı olmuş. Çünkü bu Moğol yazısıyla, Uygur yazısı köken olarak aynı ve çok benziyor. Bugün daha Eski Uygurca okuyan birisi gayret ettiğinde rahatlıkla Moğol metnini okuyabilir, Uygur harfli Moğol metnini. Ama Mani yazısını pek bilmiyorlar orada, Bu yazı oldukça farklı. Albert von Le Cog isminde bir Alman arkeoloğu bu yazıyı çözmüş ve yayınlamış. Bu oldukça güç bir çalışmadır, çünkü hiç bir yol gösteren ve öğreten yokmuş. Le Cog bu bilinmeyen yazıyı çözümleyerek Mani metinlerini bir kitap olarak yayınlamış. 1908 yılında başlamış bu çalışmalar, 1920'li yıllara kadar üç kitap halinde çıkmış. Le Coq'un hemen yanı başında aynı yıllarda Budist metinleri Müller adında Alman arkeoloğu ve filoloğu dört kitap halinde "Uygurika" adı altında yayınlamış. Bunlar ilk çalışmalar olmakla beraber oldukça önemli çalışmalar. Çünkü, onlara yol gösterecek başka bir Uygurca metin yoktu. Tabii, ulaşabildikleri Çince metinlerle aslını karşılaştırmışlar. Asıl akademik çalışmalar 1928-1929 yıllarında Berlin'de Prof. Gabain'in ve Bang'ın yol göstericiliğiyle başlamış, Prof. Willi Bang 1928 yılında ilk çalışmayı yayınlamış, on kitaplık bir serinin ilk çalışmasını "*Türkische Turfan Texte*" adı altında yayınlamış. İlk çalışma 1928'lere uzanmakta. İlk çalışmayı Bang ve Gabain hazırlamış. İlk beş kitabı biraz önce söylediğim aynı isimle altıncı kitap ise yine Bang'ın öğrencilerinden Kazak Tatarları'ndan Gabdurreşit Rahmeti'yle birlikte hazırlamış. Yedinci kitabı yine Rahmeti hazırlamıştır, bunda Uygur hukuk belgeleri ve sivil hayata ait belgeler vardır. Sekiz, dokuz ve onuncu bölümleri Gabain kendisi tek başına hazırlamıştır. İlk ve en önemli dizi olarak bunu alabiliriz. İlk diziler "Uygurica ve Maniheica"dır ama bazı eksiklikler ve hatalar var, çok büyük önem arz etmese de. Ama, *Türkische Turfan-Texten* dizisi bugün

bizim kullandığımız yöntemin ilk temellerini atmıştır. Yani Uygurca metnin yazı çevirimi, transkripsiyonu, Almanca anlaşılabilir çevirisini ve sözcüklerin tek tek açıklandığı açıklamalar bölümünü içermekte, sonunda ise sözlük yer almaktadır. Bugün biz bu yöntemin pek dışına çıkmadık, çıkamadık. Aynı yöntemle çalışmalarımızı sürdürüyoruz. Bu diziden sonra yine Almanya'da başlayan bir dizi daha var, halen süren bir dizi, Berliner Turfan Texten adı altında çıkıyor. 1970 yılında basılan ilk kitap şu an elimizdedir. Bugün yirmi kitap çıkmıştır. Bu dizide dikkat ederseniz "Türk" veya "Türkische" kelimeleri yer almamaktadır. Berlin'de bulunan bütün Turfan metinlerini içeriyor. Bu dizi Sogutça metinler, Moğolca metinler, Çince metinler, hepsini ele almaktadır. Ama yirmi kitabın ondan fazlası Eski Uygurca'ya ait metinleri içermektedir. Prof. Dr. Semih Tezcan'ın doktora çalışması yine aynı dizide çıktı. Bu çalışma Gottingen'de hazırlanmıştır. Prof. Dr. Şinasi Tekin'in çalışması "Maitrisimit Nom Bitig" Türkiye araştırmacılarının çalışmalarına örnek verilebilir, yine aynı seride yayınlanmıştır. Bu serinin dışında değişik seriler ve seri dışı kitaplarda var.

Sametova: Demek ki, bazı kaynaklar varmış Avrupa'da. Zamanında Çin'den bir çok kaynak geçti o tarafa, bir de hem Uygurlar hem de Çin'deki bilim adamlarına göre bu çok faydalı olmuş Türkoloji için. Çünkü, kültür devrimi döneminde sadece başka halklara değil, Çinlilerin kendilerine ait bazı tarihî belgeler de yok edilmişti. Bunların şimdi bir dizi halinde yayınlanması çok güzel. Belki de bu metinler Avrupa'ya geçmeseydi biz bunları bilemeyecektik.

Ölmez: Bu belgeler çıkmasaydı biraz daha geç araştırılacaktı. Söz ettiklerim sadece Almanya'da yapılan çalışmalardı. Almanya dışında yapılan çalışmaları da kısaca zikretmek gerekirse, Paris'te de çalışmalar var. Paris'teki metinlerden en ünlüsü Türkiye'de "Prens Kalyanamkara ve Papamkara" Hikâyesi olarak bilinen Budist bir öykünün metnidir. Bu metin aslında Türkiye'de de yayınlandı, birazdan Türkiye'deki çalışmalar kısmında değineceğiz. Son yayın Paris'te yapıldı. Hem baskı tekniği hem de inceleme olarak çok önemli bir yayın. Prof. Dr. Hamilton'un hazırladığı bir çalışmaydı, burada Eski Uygurca metin, Fransızca çevirisi, açıklamalar bölümü var ve kitabın son kısmında da Uygurca metnin aslı yer almaktadır. Bu, Paris'te yayınlanan kitaplardan sadece birisi, sadece Paris'te değil Japonya'da da son yıllarda Uygurca metin yayını hızlandı. Örneğin sadece üçüncü cildini getirdiğim bu kitap, Uygur hukuk belgelerini ele almakta. Prof. Dr. Yamada, Uygur hukuk belgeleri üzerine çalışmıştı. Ölümünden sonra dört hocanın girişimiyle bu çalışmalar yeniden yayınlandı. Japonya'da Budist metinler de yayınlanmakta. 1990'lı yıllarda çok önemli bir çalışma yayınlandı. Kısaca "Abidarma" adı verilen Uygurca metin üç kitap halinde yayınlandı. Elimizdeki üçüncü cilt tıpkı basım cildi. Önceki ciltler, Eski Uygurca metnin yazı çevirimini ve Japonca çevirisini içermekte. Bu yakınlarda "Daşakarma" adlı çok uzun bir Uygurca metnin yayını St. Petersburg'daki bilim adamlarının desteğiyle gerçekleşecek. Bunlar Japonya, Fransa ve Almanya'daki çalışmaları içermektedir. Bunun dışında Macaristan'da birkaç kitap yayınlandı. Çin'de de yayınlanmış kitaplar var. Ama ben Çin'den önce Ürümçili Türkologların hazırladığı metinden söz edeceğim. "Maitrisimit" adındaki çok

ünlü Uygurca metnin Hami'de de bulunan bir nüshası vardı. Bunu Ürümçili bilim adamları yazıma hazırladı, yazı çevirisi, günümüz Uygurcasına yapılan çevirisi ve tıpkı basımıyla birlikte.

Sametova: *"Maitrisimit"e Türkiye'nin ilk operası diyebilir miyiz?*

Ölmez: Türklerin demek güç, çünkü eserin aslı Türklere ait değil, Çinli bir eser. Bir tür görsel edebiyat metni diyenler var, ben o konuda konuşmak istemiyorum.

Mutlu: *Opera meselesi ilgimi çekti. Bunu neye dayanarak söylüyorsunuz?*

Sametova: Çünkü, "Maitrisimit" bir opera gibi, dramadır, notaları da vardır. Biz Türklerin ilk operası demek isterdik.

Ölmez: Eserin aslı Türkçe değil, eserin aslı kayıp, asıl dili olan Sanskritçe'de bu eser yok. Biraz Toharca metin var ama çoğunluğu Türkçe. Dolayısıyla, Budizm araştırmaları yapan din bilimciler zorunlu olarak Uygurca'ya müracaat ediyorlar. Uygurca bir de bu açıdan önemli. Maniheist metinler çoğunlukla Eski Uygurca'da mevcut, birçok dilde kaybolmuş.

Sametova: Ben Pekin'de staj yaparken hocam olan Geng Şimin bana Uygurların kendilerinin belki önemini fark etmediklerini, ama "Maitrisimit"in, çeviri bile olsa, ilk Türk operası sayılabileceğini söylemişti.

Ölmez: Prof. Dr. Geng Şimin ilk Hami nüshasını bulup yayınlayanlardan. Hem Amerika'da "Journal of Turkish Studies" hem de Almanya'da birkaç makale yayınladı. Bundan on yıl kadar önce de dört bölümü kitap olarak yayınladılar. Türkçe'ye "Maytreya'yla ile Buluşma" diye çevirebiliriz.

Sametova: "Maitrisimit"in metni Hoten'de bulunmuştu, değil mi? Hoten hem Uygurların eski çok önemli devletlerinden biriydi hem de Budizm'in merkeziydi. Metinlerin orada bulunması anlamlı.

Ölmez: Türkiye'deki çalışmalara da kısaca değinmek istiyorum. Benim ulaşabildiğim Eski Uygurca Budist metinler üstüne yapılan çalışmaların başında Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu'nun öğrenciler için bir el kitabı niteliğinde hazırlamış olduğu, "Türk Lisanı Tarihi Dersleri, Tatbikat Numuneleri" isimli bir eser geliyor. Bir diğer eser, yine Ahmet Caferoğlu'nun hazırlamış olduğu, 1934'lerde fasikül halinde çıkan *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* Sözlük, yabancı araştırmacılarca da çok kullanıldı. Çünkü, mevcut Uygurca yayınların tümünü bir araya getiriyordu. Aynı sözlük, 1968'de Türk Dil Kurumu Tarafından yeniden yayınlandı. Bundan 4-5 yıl önce de İstanbul'da bir özel yayınevi aynı sözlüğü bir daha yayınladı.

Sametova: Caferoğlu Türkoloji dünyasındaki en önemli isimlerden birisiydi.

Ölmez: Özellikle ağız çalışmalarında ilklerdendir. Türkiye'deki yayınların bir kısmı ise çeviriye dayanmaktadır. Örneğin, Maniheist metinlerden söz ettik. Le Coq'un çalışmalarında, 1936'da ilk kez Maniheist metinler Türkçe'ye çevrilmiş ve Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanmıştır, "Türkçe-Mani Yazıları" adı altında. Ayrıca, "Kalyanamkara Papamkara" Hikâyesi 1940'da Hüseyin Namık Orkun çevirisiyle yayınlanmıştır. Yine, Maniheist bir eser, "Huastuanift" son olarak Danimarka'da yayınlanmıştı. İlk çeviriler ise Le Cog'a

uzanmakta. Bu bir tövbe duasıdır. İlk çalışmalar çeviridir. Diğer bir çalışma, Müller'in "Uygurca Üç Hikâye" adı altındaki çevirisidir. Bunun dışında, Türkiye'de yapılmış ilk çalışma Prof. Dr. Saadet Çağatay'ın "Altun Yaruk" tan iki parça isimli çalışmasıdır. 1960'da Prof. Dr. Şinasi Tekin'in Erzurum'da hazırladığı "Kuanşi İm Pusar" adlı çalışması 1993'te Türk Dil Kurumu tarafından yeniden yayınlandı. Diğer bir çalışma Eski Uygur şiiri konusundaki el kitaplarından birisi Prof. Dr. Rahmeti Arat'ın derlemesidir. Bu kitapta hem Budist hem Maniheist Uygurların şiirleri yer almaktadır, açıklamaları, çevirileri ve tıpkı basımlarıyla birlikte verilmiştir. Bildiğim kadarıyla tekrar baskısı yapıldı. Türk Dil Kurumu yayınları adına "Eski Türk Şiiri" özel sayısı da çıktı. Sadece Uygurların dili hakkında değil, kültürleri ve sanatları üzerine de çalışmalar var. Bildiğim kadarıyla Türksoy ya da başka bir kurum Uygurlar hakkında bir kitap yayınlamıştı. Mimar Sinan'da Uygur sanatı üzerine çalışmalar sürdürülmekte. Tarihleri hakkında da Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü'nün bir yayını çıktı, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi* adı altında, Özkan İzgi'in çalışması. Uygurca'nın elkitabı, *Eski Türkçe'nin Grameri* 1940'da yayınlandı. Almanya'da üç baskı yapıldı.Türk Dil Kurumu bu kitabı Mehmet Akalın'ın çevirisiyle yayınladı. Bu baskı birkaç kez yayınlandı. Yeni bir el Kitabı Prof. Dr. Röhrborn önderliğinde hazırlanmakta, Türkçe-Almanca çıkacak. Prof. Dr. Jens Peter Laut, Prof. Dr. Klaus Röhrborn ve benim de içinde bulunduğum üç kişilik bir yayın kurulunca hazırlanıyor. 1960'dan sonra Türkiye'deki yayınlar biraz durmuştu. Son yayın bildiğim kadarıyla 1976'da Prof. Dr. Şinasi Tekin'in *Maitrisimit* yayınıdır. Ondan sonra uzun süre Eski Uygurca üzerine bir yazı çıkmadı. 1991'de benim yüksek lisans tezi olarak hazırladığım "Altun Yaruk Üçüncü Kitap" geliyor. Bu *Altun Yaruk* adlı geniş oylumlu metnin sadece bir bölümüdür.

Sametova: Bildiğim kadarıyla Pekin'deki Azınlıklar Üniversitesi'ndeki Türkoloji bölümü dekanı Ahmet Tursun Eyup "Altun Yaruk"un tümü üzerinde çalışıyordu, geçenlerde yayınladı.

Ölmez: Uygurların yazı sanatı hakkında da bir kitap çıkmıştı, Prof. Dr. Şinasi Tekin'in bir çalışmasıdır. 1998'de "Prens Kalyanamkara ve Papamkara" Hikâyesi Türkiye'de "Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens'in Masalı"ı olarak çıktı, Prof. Dr. Hamilton'un kitabına dayanarak. Aynı anda, Türk Dil Kurumu'nun da bir çevirisi yayımlandı

Mutlu: *Bu çeviriler farklıydı sanırım.*

Ölmez: Tabii kişilere göre çeviri değişir. Burada bir de Prof. Dr. Hamilton'un bizim için Türkçe yazdığı düzelti ve önsöz yer almakta. "Altun Yaruk" da bütün olarak bir kere Türk Dil Kurumu'ndan yayınlandı, Cevat Kaya tarafından hazırlanmıştı. "Altun Yaruk" hakkındaki çalışmalar şu an hala Almanya'da devam etmektedir. 1998'de Prof. Dr. Sema Barutçu'nun *Üç İtigsizler* adıyla *Abidarma Koşavardi* den aldığı bir bölüm yayınlandı, Türk Dil Kurumu yayınları arasında tıpkı basım, çeviri, açıklamalar, yazı çevirimiyle. Yine yakın zamanlarda Uygurca makalelerin yer aldığı bir kitap hazırlandı, Prof. Dr. Klaus Röhrborn'a armağan olarak. Şu anda Prof. Dr. Klaus Röhrborn şu anda Uygurca'nın sözlüğünü hazırlıyor. Almanya'da hazırlanan sözlük bugüne kadar dört yüz sayfa çıktı, buna rağmen yalnızca iki harfi bitti.

Sametova: Almanca çıkıyor değil mi?

Ölmez: Turfan, Dunhuang üzerine yapılan çalışmaları bildiren bir de bülten var. "Uluslararası Dunhuang Çalışmaları Projesi"ni anlatmak üzere İngiltere'de hazırlanan bir broşür var. Bu broşürde Dunhuang bulunan yazmaların nasıl tahmin edildiğini, nasıl kongreler düzenlendiğini anlatıyor.

Mutlu: Çok teşekkür ederim, programa katıldığınız için. Özellikle siz Japonya'dan gelerek ayağınızın tozuyla programa katıldınız. Bir dahaki hafta buluşmak üzere iyi günler değerli seyirciler.

Sunan: Prof. Dr. Erol Mutlu

Konuşmacılar: Doç. Dr. Gülbahar Sametova ve Doç. Dr. Mehmet Ölmez

ORTA TÜRKÇE DÖNEMİ (X-XV. YÜZYILLAR)

ÇUVAŞ-BULGAR grubu hariç tutulursa, X. yüzyıla kadar tek bir yazı dili ile gelişen Türk dili, bu yüzyıldan başlayarak, Türk dünyasındaki siyasi ve kültürel değişmeler doğrultusunda çeşitli kollara ayrılmıştır. Bu yüzyılda Türk dünyasında gerek nüfus hareketleri, gerekse siyasi, sosyal ve kültürel değişmeler dili de derinden etkilemiştir. Müslümanlığı kabul eden Türkler, Uzak-doğu kaynaklı Budist-Maniheist kültürden Ortadoğu kaynaklı başka bir kültüre geçiş yapmışlardır. Bu "geçiş" bütün sosyal ve kültürel kurumları esaslı biçimde etkilemiştir. Bu etkilerin izlerini en açık biçimde dilde görürüz.

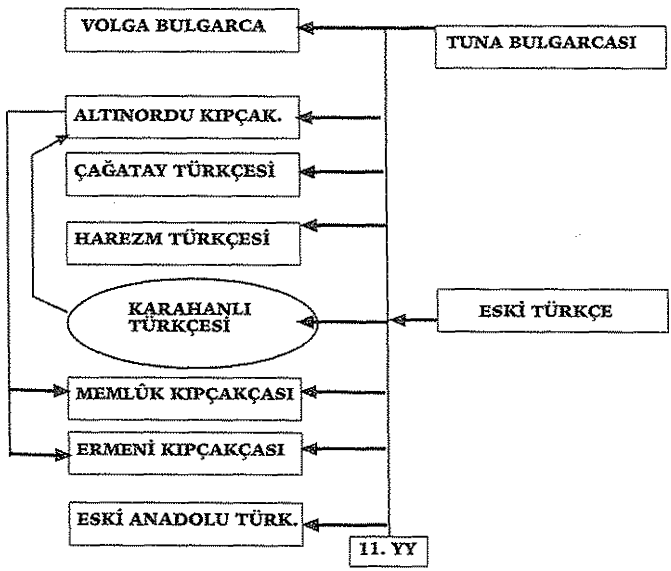
Bu dönemde Türkçe, Batıda Oğuzca, Kuzeyde Kıpçakça, Doğuda da Çağatayca olmak üzere üç farklı coğrafyada üç yazı dili oluşturmuştur. Karahanlı ve Harezm Türkçeleri, Eski Türkçe ile Orta Türkçe arasında ses ve yapı bakımından köprü oluşturmaktadırlar. Karahanlı Türkçesi ses ve yapı itibarıyla Eski Türkçeye daha yakındır. Harezm Türkçesi ise, Harezm bölgesinde, çeşitli Türk boylarının bölgeyi Türkleştirmesini müteakiben oluşturdukları Kıpçak-Türkmen-Çağatay etkisini taşıyan âdeta çağın "ortak Türkçesi" hüviyetini taşımaktadır.

Orta Türkçe terimi tarihî bir adlandırmadır. Türk dili, bu dönemde, bir yandan Köktürk-Uygur-Karahanlı çağındaki ses ve yapı yapıları yazılı hâle getiririp ölçünlüleştirirken, diğer taraftan Fars ve Arap dilleri ile etkileşime girerek bu dillerin kavram alanları paralelinde bir söz varlığı birikimi oluşturmuştur. Böylece XVI. yüzyılda Batıda ve doğuda kurulacak parlak Türk uygarlıklarının (Osmanlı, Temürlü) dili olmaya hazırlanmıştır.

TABLO-XXI-
ORTA TÜRKÇE DÖNEMİ TÜRK LEHÇELERİ

KARAHANLI TÜRKÇESİ (HAKANİYE TÜRKÇESİ)	11-13. YY.
HAREZM TÜRKÇESİ	14. YY
ÇAĞATAY TÜRKÇESİ	15.-17.YY
KIPÇAK (KUMAN) TÜRKÇESİ	13.-16.YY
MEMLÛK KIPÇAKÇASI	14.-16. YY
ERMENİ KIPÇAKÇASI	16.-17.YY
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ	13.-15. YY
VOLGA BULGARCASI	13.-14. YY

TABLO XXII

I. Karahanlı Türkçesi

A. KARAHANLI DEVLETİ (912-1212)

KARAHANLILAR, doğu ve batı Türkistan'da hüküm sürmüş olan ilk Müslüman Türk sülalesidir. "Karahanlılar" adı, Maveraünnehr Karahanlıları ile ilgili 1874'te bir makale yazan V.V. Grigorev'le yaygınlık kazanmıştır. Omeljan Pristak, *kara* kelimesinin "kuvvetli" ve "büyük" anlamlarına geldiğini, "Kara Han"ın "Büyük Han" demek olduğunu ileri sürmektedir.[101] Bu sülale için bilimsel eserlerde kullanılan diğer bir isim, yine karakteristik bir unvandan dolayı, *ilek (ilig) hanlar* tabiridir. Bu devlet, İslâm kaynaklarında *al-Hakaniye, el-Haniye* ve *al-Afrasiyab* gibi isimlerle de anılmıştır. Karahanlılar tarihi üzerinde başlıca otorite Omeljan Pritsak bu sülaleyi, *Yağma-Karluklara* bağlamaktadır.

840'da Ötüken'deki Uygur Devletinin Kırgızlar tarafından yıkılması üzerine Uygurlara bağlı Yağmalar batıya doğru çekilerek Kaşgar yöresine gelmiş ve bu yerleri Karluklardan alarak o bölgeye hakim olmuşlardır. Daha sonra Çu ve İli vadilerini ele geçirmişlerdir.

Karahanlıların ilk hükümdarı Bilge Kül Kadır Han, Samaniler ile mücadele etmiştir. Onun iki oğlundan Arslan Han Bazır, büyük kağan sıfatıyle Balasagun'dan, Kadır Han Oğulcak ise ortak-kağan olarak Taraz'dan devleti idare ettiler. 893'te Samaniler Taraz'ı ele geçirince Oğulcak merkezini Kaşgar'a taşıdı. Bir süre sonra yeğeni ve halefi Satuk Buğra Han Müslümanlığı kabul etti (945). Yerine geçen oğlu Musa (Baytaş) (956) kendilerinin bağlı bulundukları Doğu Kağanlığını ortadan kaldırıp tüm Karahanlıları birleştirdi. Böylece Karahanlılar Müslümanlığı kabul eden ilk Türk devleti oldular (960). Musa'nın ölümüyle yerine geçen oğlu Ali Hasan zamanında

---

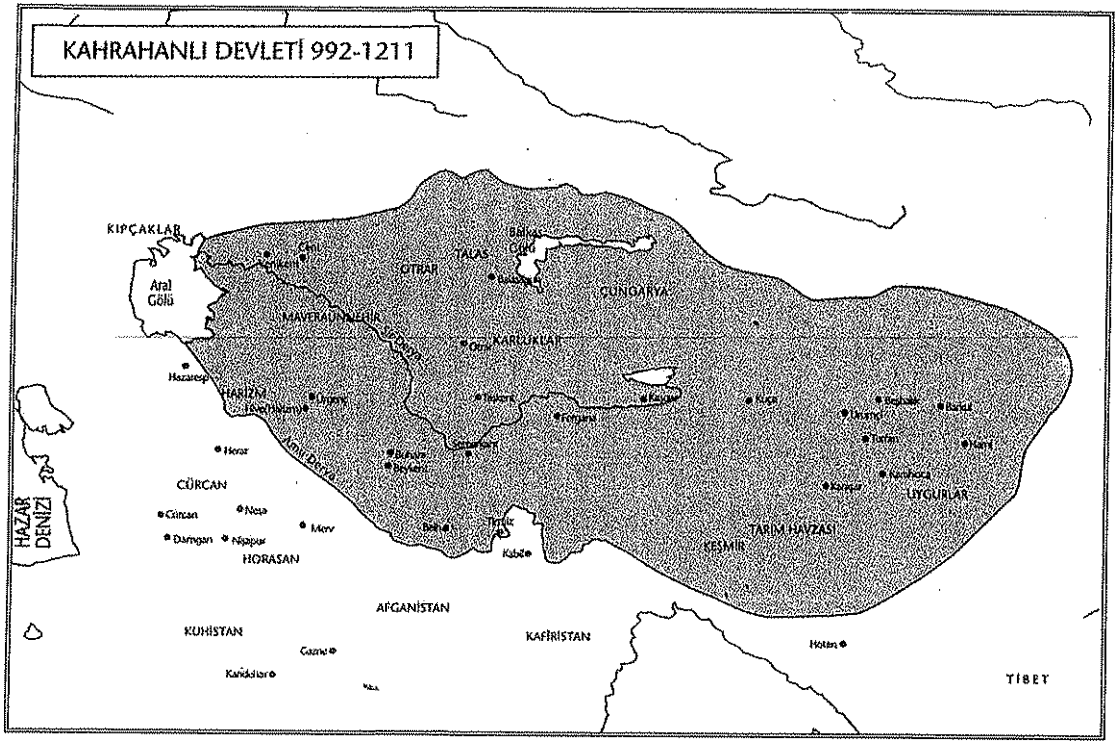
[101] Reşat Genç, "Karahanlılar", *Doğuştan Günümüzü Büyük İslâm Tarihi*, C. VI, İstanbul 1989, s. 137

Samanîlerden Buhara kenti alındı (992). 998'de ölen Ali Hasan'ın yerine oğlu Ahmet Arslan Kara Han geçti ve Gaznelilerle birleşerek Samanîleri ortadan kaldırdı. Onun yerine geçen oğlu Mansur Arslan Han, Karahanlı devletinin sınırlarını batıda genişletmek için çaba gösterdiyse de Horasan'da Gaznelilere yenildi. Bu yenilgi üzerine hanedan üyeleri arasında çıkan anlaşmazlıklardan yararlanan Ali Tigin, Selçukoğlu Arslan Bey ile birleşip Buhara'yı aldı ve sonra Mansur Han'ın ordusunu yenilgiye uğrattı. Mansur Han'dan sonra Karahanlı tahtına Ali Tigin'in ağabeyi Ahmet Togan Han geçti. Ancak Mansur Han'ın kardeşi Yusuf Kadır Han Ahmet Togan Han'ı öldürterek Karahanlı tahtına oturdu. Gazneli Mahmut ile anlaşıp Selçukoğlu Arslan Bey'i bir hile ile ele geçirdi ve Hindistan'da hapsettirdi. Bu karışıklıkta bozkıra kaçan Ali Tigin, Gaznelilerin Hindistan'a geri dönmesinden sonra Buhara ve Semerkant'a egemen oldu. Ali Tigin ile Yusuf Kadır Han oğulları arasında süren taht mücadeleleri sonucu Karahanlı devleti yeniden ikiye bölündü (1041).

Bundan sonra Yusuf Kadır Han'ın soyundan gelenlerin yönettiği Doğu Karahanlılarının siyasi ve idari merkezi Balasagun, dinî ve kültürel merkezleri ile Kaşgar olmuştur. Ali Tigin'in soyundan gelen Batı Karahanlılar ise Buhara'yı merkez edinerek Hocent, Batı Fergana ve Maveraünnehr bölgelerini hakimiyet altına almışlardır.

Doğu Karahanlı Hanlığı

Doğu Karahanlıların ilk büyük hükümdarı Süleyman Arslan Han, saltanatı boyunca iç karışıklıklar ve Batı Karahanlılar ile mücadele etti. 1059'da tahta geçen Mahmud b. Yusuf, Sir Derya (Seyhun) ve Fergana'yı ele geçirebilmek için Batı Karahanlılar ile savaştı. 1075'te Karahanlı tahtına Kaşgar emiri Buğra Hasan Han oturdu. Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah ile Balasagun'da karşılaştı ve savaşmadan onun egemenliğini kabul etmek zorunda kaldı (1089). Karahanlı tahtının halefleri, Buğra'nın oğlu ve kardeşi Selçuklulara karşı ayaklandılar. Selçukluların kontrolündeki Hasan Buğra, bunların isyanını bastırdı. Bir süre sonra Balasagun'a yürüyen Melikşah'a bağlılığını bildirmek oğlunu ve yeğenini teslim etti. Bu arada Melikşah ile Tuğrul arasındaki anlaşmazlıktan dolayı yeniden tahtına kavuştu. Ölümünden sonra (1103) yerine geçen oğlu Ahmet'e Bağdat'taki halife tarafından hükümdarlık beratı verildi. Karahıtayları Kaşgar'da yenen Ahmet öldükten sonra yerine İbrahim geçti. Dirayetsiz bir yönetici olan İbrahim, iç karışıklıkları önleyemedi ve Karahıtaylardan yardım istedi. Balasagun'a giren Karahıtaylar, böylece Karahanlı devletini ele geçirdiler. Bir süre Karahıtaylara bağlı olarak varlığını sürdüren Doğu Karahanlıları, 1211'de Nayman devletinin kurucusu Küçlüg Han tarafından ortadan kaldırıldı.

KAHRAHANLI DEVLETİ 992-1211
KIPÇAKLAR
Aral Gölü
Otrar
TALAS
ÇUİ
ÇUNGARYA
MAVERAÜNNEHİR
KARLUKLAR
Hazaresp
HARİZM
Amu Derya
HAZAR DENİZİ
Herat
CÜRCAN
Cürcan
Nesa
Merv
Damgan
Nişapur
HORASAN
Kabala
KESMİR
TARIM HAVZASI
UYGURLAR
AFGANİSTAN
KUHİSTAN
KAFİRİSTAN
Gazne
Hotan
TİBET

Batı Karahanlı Hanlığı

Batı Karahanlı hanlığı, 1041'de kendisini Batı kağanı ilan ederek Doğu Hanlığından ayrılan Muhammed Aynüddevle tarafından kuruldu. 1052'de ölen Aynüddevle'nin yerine kardeşi İbrahim Böritigin Tamgaç Han geçti. Doğu Karahanlılardan Şaş, İleg gibi sınır şehirleri ile Fergana'nın bir kısmını aldı. Buna karşılık Seçuklu Sultanı Alp Arslan (1064-1072), Karahanlılar sahasına akınlara başlamıştı.

İbrahim'in ölümünden sonra yerine oğlu Nasr geçti. Tirmiz kentini zaptetti ve Belh'e kadar ilerleyerek burayı yağmaladı.

Yerine geçen oğlu Ahmet, İsmaliye mezhebini benimsediği için Karahanlı din bilginleri ile arası açıldı. Karahanlılar Selçuklulardan yardım istediler, bunun üzerine Semerkant'a giren Melikşah burayı zaptetti ve Ahmet Han'ı esir aldı. Bunun üzerine Karahanlı ordusunun esasını oluşturan Çiğiller Selçuklu valisine karşı ayaklanarak onu Semerkant'tan kovdular. Bir kere daha Semerkant'a gelen Melikşah (1090) Ahmet Han'ı görevine iade etti. Tekrar devletin başına geçen Ahmet din bilginleri tarafından zındıklıkla suçlandı ve idam edildi (1095). Onun yerine tahta I.Mesud b. Muhammed geçirildi. Onun saltanat devri hakkında hiçbir bilgi yoktur. Bundan sonra Selçuklu Sultanı Berkyaruk, Batı Karahanlılar tahtına arka arkaya üç hükümdar tayin etti. Bunlardan üçüncüsü Cibrail b. Ömer (Harun), Selçukluların iç karışıklıklarından yararlanarak Horasan'ı ele geçirmek istedi, fakat bu sırada Horasan valisi bulunan Sencer, Tirmiz için yapılan savaşı kazanmış ve esir düşen Kadır Han Cibrail idam edilmiştir (1102).

Sencer, yeğeni Arslan Han II. Muhammet b. Süleyman (1102-1129)'ı büyük kağan unvanı ile Semerkant'ta tahta çıkardı.

II. Muhammed, saltanatı sırasında Ömer Han ve el-Hasan b. Ali adlarındaki hanedan üyelerinin isyanlarını Sencer'in yardımı ile bastırabildi. Hasan b. Ali 1109'da Nahşeb'de hezimete uğratıldı. Muhammed henüz İslâm dinini kabul etmemiş Türklere de akınlar yapmıştır. Bir isyan neticesi Selçuklu Sultanı Sencer'i yardıma çağırmış, fakat isyanın bastırılması üzerine Sencer'e gelmemesi için haber yollamıştı. Bu Sencer'in kızmasına ve bir anlaşmazlığa sebep oldu. Sencer Semerkand'ı zaptederek Muhammed'i esir aldı. Muhammed 1132'de Merv'de öldü. Oğlu II. Ahmed bir süre Sencer'e karşı direndi.

Sencer, Batı Karahanlılar tahtına ardı ardına üç hükümdar tayin etti. Bunlardan sonuncusu II. Mahmud b. Muhammed (1132-41), Kara-Hıtaylar ile Hocent yakınında yaptığı savaşı kaybederek Semerkand'a kaçtı (1137). Daha sonra Karluklular ile arasında anlaşmazlık çıktı. O, Sultan Sencer'den yardım isterken, Karluklar da Kara-Hıtaylara başvurdular. Sencer ve Mahmud 9 Eylül 1141'de Katvan sahrasında Kara-Hıtaylara yenildiler. Daha son-

ra Kara-Hıtayların himayeleri altında Mahmud'un kardeşi III. İbrahim kağan oldu. İbrahim, Karluklar ile yaptığı Kallabaz Savaşında öldürüldü (1156).

Karahıtay istilasından sonra (1141), Fergana bölgesinde başkent Özkent olmak üzere müstakil bir Karahanlı devleti meydana gelmiştir. Bu devletin hükümdarları Tuğrul Kara Hakan ünvanı taşımışlardır. Onların bu ünvanlarında *Türk* kelimesinin de kullanıldığını görüyoruz. Karahanlıların bu kolu muhtemelen 1211 yılında sona ermiştir.

B. KARAHANLI TÜRKÇESİ

Karahanlı Türkçesi, Köktürk-Uygur yazı geleneğinin gelişmiş bir devamı olarak, Uygur yazı dilinin geliştiği ortamda, ondan biraz farklılaşmış şekil ve yapılarla oluşmuş bir yazı dilidir. Eski Türkçenin fonetik ve morfolojik özelliklerini büyük oranda korumuş olmasıyla onu Eski Türkçenin 3. evresi olarak değerlendirmek pek yanlış olmaz. Kaldı ki Karahanlı Türkçesiyle *Kutadgu Bilig, Divanü Lügati't-Türk* gibi önemli eserlerin verildiği dönemde doğudaki Budist-Maniheist Uygur kültür merkezlerinde Uygurca da bir yazı dili olarak varlığını sürdürüyordu.

Karahanlı Türkçesi, fonetik bakımdan damaksı */d/* sesini */ḍ/*ye (*adak* > *aḍak* "ayak"), */b/*leri */w/* ye (*eb* > *ew* "ev") değiştirmiştir. Köktürk ve ilk Uygur dönemindeki morfolojik yapı hemen hemen aynen korunmuştur. Bunların yanında, Karahanlı Türkçesi, zengin bir dinî terminolojiye sahip olan Uygurcanın bu imkanını İslâmî kavramları karşılamak için aynen kullanmıştır.

Karahanlı Türkçesi, daha sonra gelişecek olan orta Türkçe yazı dillerine esaslı bir kaynak dil oluşturmuştur. Bazı araştırmacılara göre bu yazı dili doğu ve batı diye iki kola ayrılır. Doğu kolunda Kaşgar dili, batı kolunda ise Kıpçakça ve Çağataycanın türediği Harezm Türkçesi yer alır[102] (bk. Tablo XXIII).

X. yüzyılın başına doğru müstakil bir devlet kuran Karahanlı Türkleri, bütün Orta Asya Türk kavimlerini bir yönetim altında topladıktan sonra idari, siyasi ve kültürel bakımdan bir güç merkezi olarak bölgede kendilerini yaklaşık üç asır hissettirmişlerdir. Karahanlıların ilk hükümdarı olan Satuk Buğra Han, aynı zamanda İslâmiyeti kabul ederek Türkler arasında İslâm kültür ve medeniyetinin yayılmasını sağlamıştır. Karahanlılar döneminde (912-1212) Türk devletinin sınırları Doğu Türkistandan Maveraünnehr'e

[102] Hendrik Boeschoten-Marc Vandamme, "Chaghatay", *Turkic Languages*, (Edited: Lars Johanson and Eva Agnes Csató) Routlange Language Family Descriptions, Newyork 1998, s. 168

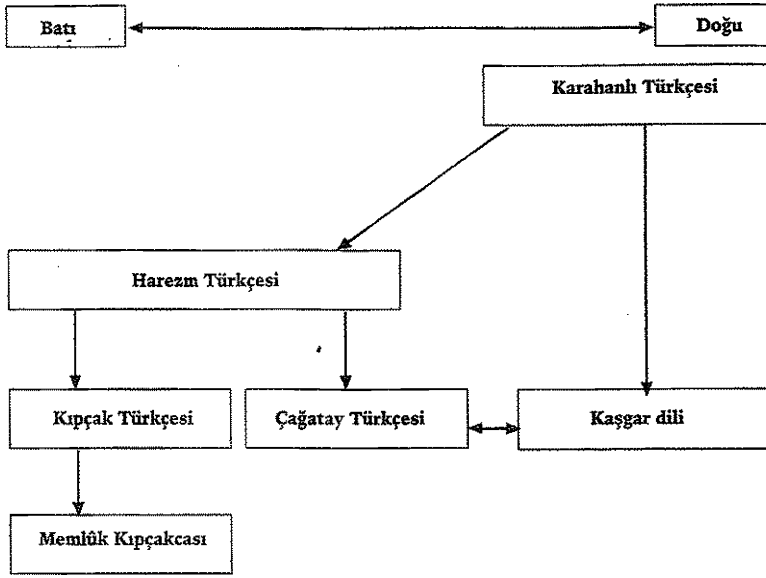
kadar genişlemiş, değişik Türk uruk ve boyları birbirleriyle karışmış, böylece kültürel ve sosyal ilişkiler gelişmiştir. Devletin bünyesinde çeşitli boylar olmakla birlikte asıl kitleyi Uygurlar ve Karluklar oluşturuyordu. Daha sonra, Oğuz ve Kıpçak grupları ağırlıklı olarak yer almaktaydı.

Karahanlı devleti etnik yapı bakımından çeşitli Türk boylarından oluşmakla birlikte özellikle Ceyhun ve Seyhun ırmakları arasındaki eski kültür ve medeniyetlerden de faydalanarak evrensel anlamda kültürel bir gelişmişliğe ulaşmışlardır. Böylece bozkır medeniyeti ile yerleşik medeniyetin mükemmel bir sentezini yaparak daha sonraki dönemlerde gelişecek yüksek Türk kültürünün gerçek anlamda temelini atmışlardır.

İran, Arap ve diğer yerleşik medeniyetlerle karşılaşan Türk kültürü, dolayısıyla Türk dili ve edebiyatı, bu dönemde eski Köktürk veUygur etkisini devam ettirmekle birlikte yeni bir mecraya yönelmiştir. Edebiyat muhteva ve şekil olarak, dil ise yapı ve kelime hazinesi bakımlarından farklılaşmaya başlamıştır. Yeni edebî şekillerle dinî, ahlâki kitaplar yazılmaya başlanmış, aruz vezni ve Arap nazım şekilleri Türk edebiyatında yerini almıştır. Bunun yanında, din bakımından birbirlerinden farklı olan Uygurların Karahanlı Türkçesi üzerinde etkisi yoğun olarak devam etmiştir. Özellikle dinî terimler genellikle Uygurcadan alınmıştır.

Karahanlı devleti ile aynı dönemde kurulmuş olan Gazneliler devleti (962-1183) XI. yüzyılda Horasan, Kirman, Şam ve Anadolu ile XII. yüzyıl başlarında Irak sahasında birbiri ardınca kurulan Türk devletleri, çağın ortak Türk kültürünü paylaşarak değişik coğrafyalarda yeni yeni şekillenmeler kazanmasına önayak olmuşlardır.

Karahanlılar devrinde yeniden şekillenen Türk kültürünü bize tanıtan Kâşgarlı Mahmud ile Balasagunlu Yusuf olmuştur. Kâşgarlı Mahmud XI. yüzyıl Orta Asyasının iyi yetişmiş bir Türk filologu olarak, Türk halk dili ve edebiyatını ayakta tutmuş, yeni bir hamle ile ortaya çıkarak Türkçeyi yutmak isteyen Arapçaya karşı koymuştur. Balasagunlu Yusuf ise devrinin klâsik ve edebî Türkçesini, edebî nazım şekline sokarak İran edebiyatı ile Türk edebiyatının yarıştırabilecek durumda olduğunu ortaya koymuştur. Böylece bu iki büyük bilim ve sanat adamı Türklük şuurunun yeni kültür çevresinde sürekliliğini sağlamışlar, daha sonra gelişecek olan edebiyatın ilk temellerini atmışlardır.

TABLO-XXIII-

C. KARAHANLI TÜRKÇESİ İLE YAZILMIŞ ESERLER

Doğu Türkistan'da merkezi Kaşgar olan Karahanlı devletinde konuşulan ve yazılan Türkçe idi. Bu dille yazılmış başlıca eserler şunlardır:

1) KUTADGU BİLİG

Kut sözcüğü, hükümdarlığın Tanrı tarafından bahşedilmesi anlamına gelir. Hunlardan itibaren bütün Türk devletlerinde hükümdarlar, yönetme yetkisi ve erkini *kut*tan almışlardır. *Kutadgu Bilig*'de *Kut*u temsil eden Ay-Toldı'nın ağzından sözcüğün bu anlamı şöyle açıklanmaktadır:

Kılınçım ongay körse yaşım kiçig
Kamug beg bedükke meningdin keçig (KB/674)
(Tabiatim yumuşak, dikkat edersen yaşım da küçüktür, fakat bütün bey ve büyüklere giden yollar benden geçer)

Buna göre *Kutadgu Bilig*, "hükümdarlık etme bilgisi" anlamına gelir.* *Kut* sözcüğünün daha sonraki zamanlarda bu birinci anlamından genişleyerek kazandığı "saadet, baht açıklığı, mukaddes" anlamlarını ikincil olarak görmek lazımdır.

Kutadgu Bilig, Balasagunlu Yusuf Has Hacip tarafından H. 462 (M.1069)'de Kâşgar'da yazılmış ve Karahanlı hükümdarı Tavgaç Buğra Han'a ithaf edilmiştir. Eser Türk dilinin XI. yüzyılda bilim ve sanat dili olarak kullanıldığını ve Türkçenin Arapça, Farsça gibi eski ve kitabî dillerle bu alanlarda boy ölçüşebileceğini göstermesi bakımından son derece önemlidir.

Aruzun *feûlün feûlün feûlün feûl* (.--/.--/.--/.-) kalıbıyla ve mesnevî tarzında kaleme alınmıştır. 6645 beyitlik hacmiyle bu dönemin ilk büyük manzum eseridir. Bunun yanında 173 dörtlükten oluşan halk şiiri örneği de eserde yer almaktadır. Yusuf Has Hacib'e ait olmayan 77 beyitlik mukaddimede yazar hakkında bilgi verilir.

Kutadgu Bilig, yazılışını takip eden yıllarda yalnızca Karahanlı Türkleri arasında değil, Çinliler, Farslar ve Araplar arasında tanınmış olmalı ki Çinliler *Edebü'l-mülûk*, maşrıklılar *Zînetü'l-ümera* ve İranlılar da *Şâhnâme-i Türkî* adıyla eseri tanımışlardır.

Eserin yazarı Balasagunlu Yusuf hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Balasagunlu olduğunu, burada yetiştiğini, daha sonra Kâşgar'a giderek eserini orada tamamlayıp Tavgaç Buğra Han'a sunduğunu; iyi bir eğitim gördüğünü, Arapça ve Farsça yanında devrin sosyal ve felsefî bilimlerini iyi derecede idrak ettiğini; bunun yanında birtakım savaş hünerlerine (binicilik, okçuluk...) vâkıf olduğunu eserinden öğreniyoruz. Balasagunlu Yusuf'un bunlardan daha önemli bir özelliği de dil bilincine sahip bir aydın olmasıdır. Yeni Müslüman olmuş bir toplumda çok popüler olan din dili Arapça ve edebiyat dili Farsça'ya rağmen Türk dili ile *Kutadgu Bilig* gibi hacimli bir eseri yazmaya koyulmak ve bunu başarmak kuvvetli bir milliyet bilincinin de bir sonucundan başka bir şey değildir.

Eserde, dönemin İslâm dünyasında hakim olan ahlak anlayışı, yaşama tarzı ve halk-yönetici ilişkileri anlatılır. *KB*, Her ne kadar klâsik doğu edebiyatındaki *pendnâme, siyasetnâme* türündeki eserler örnek alınarak yazılmış olsa da, eski Türk toplum yapısını, devlet ve yönetim anlayışını yansıtmasıyla, yalnızca bir dil metni değil, aynı zamanda Türk millî kültürünün temel kaynaklarından bir olmak hüviyetine sahiptir. Genel olarak XI. yüzyıl Türk toplumunun din, mitoloji, felsefe, aile düzeni, devlet ve saray örgütü... gibi pek çok bilgileri ihtiva etmesiyle, *Divânü Lügâti't-Türk (Bk. Divânü Lügâti't-Türk)*'le birlikte XI. Yüzyıl Türklüğünün âdeta bir ansiklopedisidir.

* Konuyla ilgili daha fazla bilgi için bk. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İst. 1986, s. 238

Abdulkadir İnan, Türkçenin bilinen ilk büyük telif metni olmasından dolayı Ortaasya ortak Türk-İslâm yazı dilinin temelinin *Kutadgu Bilig* ile atıldığını savunur.[103]

Kutadgu Bilig alegorik (sembolik) bir eserdir. Birbiriyle ilişkili olan dört kişi; mutluluk, adalet, ahlak, bilgi, erdem, dünya-ahiret ilişkileri, dili iyi kullanmanın yararları... üzerinde konuşurlar. Bunlar, insanı mutluluğa ulaştıracak dört ana kavramı temsil ederler:

Adalet'i temsil eden Hükümdar ***Kün Togdı***,

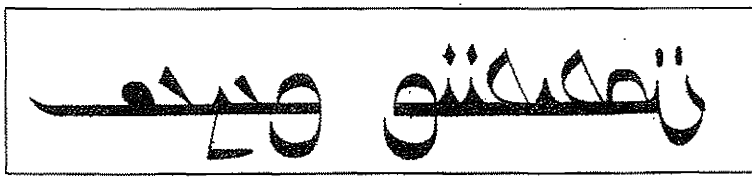
Saadet'i temsil eden Vezir ***Ay Toldı***,

Akıl'ı temsil eden vezirin oğlu ***Ögdülmiş***,

Akıbet'i temsil eden vezirin kardeşi ***Odgurmuş***'un konuşmaları üzerine kurulmuştur. Eser, bu üç alegorik (timsali) şahsın ağzından hükümdara ülkenin daha iyi nasıl yönetileceğini, hükümdarın adaleti, tarafsızlığı, otoritesi... gibi pek çok konuda bilgi verilmekte, ona nasihat edilmektedir.

Kutadgu Bilig'in Nüshaları

Kutadgu Bilig'in günümüze üç nüshası ulaşmıştır. Bunlardan biri hem Uygur hem Arap harfleriyle (Herat nüshası), diğer ikisi de Arap harfleriyle istinsah edilmiştir. R. Rahmeti Arat, 11. yüzyılda Türkçe için Arap harflerinin fazla yaygınlığı olmadığından ve eserin ait olduğu kültür çevresinden haraketle *Kutadgu Bilig*'in asıl nüshasının Uygur harfleriyle yazılmış olma ihtimalini yüksek görmektedir.[104]

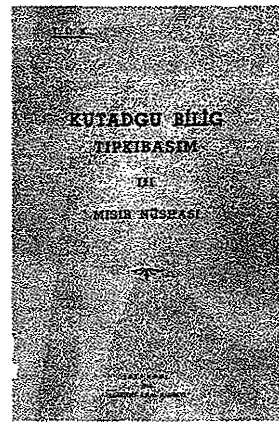
Vambery'nin Döktürdüğü Harf Kalıplarıyla "Kutadgu Bilig" Yazısı

[103] Abdulkadir İNAN, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Ankara C. II, s. 5

[104] Reşit Rahmeti ARAT, *Kutadgu Bilig I, Metin*, İstanbul 1947, s. XXXII

➢ **Herat Nüshası:** Arap harfleriyle yazılmış bir nüshadan işlek bir Uygur yazısıyla H.843 (M.1439)'da Hasan Kara Sa'il Şemsi adlı biri tarafından Herat'ta istinsah edilmiştir. Eser, önce Tokat'a daha sonra H.879 (M.1474) da Fatih'in sarayında bulunan Şeyhzâdze Abdürrezzak Bahşı için Fenarioğlu Kadı Ali tarafından İstanbul'a getirilmiştir. XVIII. Yüzyılın sonunda tarihçi Hammer tarafından İstanbul'da satın alınmış ve Viyana Umumi Kütüphanesi'ne armağan edilmiştir. Bu yüzden Viyana nüshası diye de bilinir. Amédée Jaubert, 1825'te bu nüshayı bilim dünyasına tanıtan *Journal Asiatique*'te bir yazı yazar. 1870 yılında Armin Vámbéry, eserin değişik kısımlarından seçtiği 915 beyitlik bölümü matbaada döktürdüğü Uygur harfleri ile Insbruck'ta bastırır. Nüshanın tamamı 1890 yılında Wilhelm Radloff tarafından Petersburg'da yayımlanır.

➢ **Kahire Nüshası:** 1896'da Mısır Hidiv Kütüphanesi'nin müdürü Alman Berhard Moritz tarafından bulunmuştur. Nüsha, Kölemenli Kıpçak komutanlardan İzzeddin Aydemir adına 1374'ten önce Arap harfleriyle istinsah edilmiştir. 392 sayfadır ve istinsah tarihi bilinmemektedir. Açık, okunaklı bir nesih yazıyla yazımış 5800 beyit ihtiva etmektedir. Başında ve ortalarında birtakım sayfalar rutubetten tahrip olmuştur.

➢ **Fergana Nüshası:** 1913'te Zeki Velidi [Togan], Fergana vilayetinin Nemengan şehrinde bulmuştur. Bu nüsha Zeki Velidi tarafından bilim dünyasında tanıtıldıktan sonra I. Dünya Savaşı'nda kaybolmuş, 1925'te Özbek edebiyatçısı A. Fıtrat tarafından yeniden bulunmuştur. Baş tarafından birkaç sayfa eksik olan bu nüsha 445 sayfadır. Arap harfleriyle yazılmış 6095 beyit ihtiva etmektedir. İstinsah tarihi belli değildir. B. Moritz, bu nüshada kullanılan bazı harflerin eskiliğine bakarak Fergana nüshasının diğer nüshalar göre daha eski bir tarihte istihsah edilmiş olabileceğini ileri sürmüştür.

KUTADGU BİLİG İÇİN BİBLİYOGRAFYA

Kutadgu Bilig'le ilgili ilk yayın Armin Vámbéry tarafından yapılmıştır. Vámbéry Viyana nüshası üzerine bu çalışmasında *KB*'yi Uygur dönemi eseri olarak değerlendirmiştir.

Kutadgu Bilig'in Kahire Nüshasından Bir Sayfa

- Armin Vámbéry, *Uigurische Sprachmonumente und Kutadgu Bilik*, [=Uygurca Dil Anıtları ve Kutadgu Bilig] Innsbruck, 1870, IV-260 s.

Daha sonra eserin Viyana ve Kahire nüshaları, Wilhelm Radloff tarafından ele alınmış, transkribe edilmiştir. Viyana nüshası için Uygur harfleri dökülmüş ve eser yeniden dizilmiştir.

- Wilhelm Radloff, *Kutadgu Bilik*, Facsimile der uigurischen Handschrift der K.K. Hofbibliothek in Wien, [=Kutadgu Bilig. Viyana Kütüphanesindeki Uygurca El Yazmanın Tıpkıbasımı] St Petersburg, 1890, XIII+200 s.
- Wilhelm Radloff, *Das Kutadgu Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun, Theil I, Der Text in Transcription*, [=Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'i, Bölüm I, Transkripsiyonlu Metin] St. Petersburg, 1891, XCIII+252 s.
- Wilhelm Radloff, *Das Kutadgu Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun, Theil II, Text und Übersetzung nach den Handschiften von Wien und Kairo*, [=Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'i. Viyana ve Kahire Nüshalarına Göre Metin ve Tercümel. Leiferung, St. Petersburg, 1900, 2. Leiferung, St. Petersburg, 1910, XXIV+560 s.

KB'in üç nüshasının da tıpkıbasımları yapılmıştır.

- *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım I, Viyana nüshası*, İstanbul 1942
- *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım II, Fergana nüshası*, İstanbul 1943
- *Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım III, Mısır nüshası*, İstanbul 1943

Kutadgu Bilig'in üç nüshası, esaslı bir şekilde Reşid Rahmeti Arat tarafından tenkitli metin olarak yayımlandı (İstanbul, 1947). Türkiye Türkçesine çevrildi (Ankara, 1959). Arat'ın yayımladığı metnin indeksi K. Eraslan, O.Fikri Sertkaya ve N. Yüce tarafından hazırlanıp yayımlandı (İstanbul, 1979)

- R. Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I*, Metin, İstanbul 1947
- R. Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig II*, Tercüme, Ankara 1959
- R. Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig III*, (Yay. Haz.: K. Eraslan, O.Fikri Sertkaya N. Yüce) *İndeks*, İstanbul 1979
- Robert Dankoff, Yusuf Has Hajib, *Wisdom of Royal Glory* (Kutadgu Bilig) –A Torko-İslamic Mirror for Princes, Chicago-London, 1983
- Yusuf Khass Hajib, *Wisdom of Royal Glory* (Kutadgu Bilig): a Turko-Islamic Mirror for Princes. (11th century). Trans. Robert Dankoff. University of Chicago Press, 1983. pp. 186-188.

Ahmet. B. Ercilasun, *KB*'deki fiiller üzerinde çalışmıştır.

- A. Bican Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*, Ankara 1984

METİN-II-
(KARAHANLICA) KUTADGU BİLİG'DEN

Ay Toldı İligke Devlet Sıfatın Ayur	*Ay- Toldı Hükümdara Devlet Sıfatını Söyler*
küle aydı ay toldı uḳtı özüm *ayıttıŋ munı sen eşitgil sözüm*	Ay-Toldı gülerek: "Evet neyi sorduğunu anladım, izah edeyim" dedi.
uḳup ḳıldım emdi bu işlerni men *kerek erdi sen me munı uḳsa sen*	Bütün bu işleri ben şimdi bilerek yaptım; çünkü senin de bu hareketleri anlaman lazımdı..
munı men me emdi sanya keldüküm *meniŋ ḳılḳım erdi bu körkittüküm*	İşte benim de şimdi sana gelişim ve yaptığım ve bu yaptığım hareketler benim yaradılışım gereğidir..
orun birdiŋ aşnu men olurmadım *orun yoḳ manya sen munı uḳ tidim*	Sen önce bana yer gösterdin, ben oraya oturmadım. Benim için yer yoktur, sen bunu anla, demek istedim
topıḳ yirde urdum bu söz berkitü *özüm yanzağını sanya körkitü*	Söylediğimi teyit etmek ve neye benzediğini sana göstermek için, yere bir topuk koydum. giderim.
neteg kim orunsuz topıḳ yuwlunur *anı teg me devlet özüm yolunur*	Dümdüz yerde top nasıl kendi kendine yuvarlanırsa, mutluluk da öyledir; ben sıyılıp
sewe baḳtıŋ erse közüm yümdüküm *sanya körkitür men negü erdüküm*	Sen sevgi ile bakınca, ben gözümü yumarak sana nasıl olduğunu göstermek istedim
bu kün men me devlet ḳarağu sanı *manya kim ilinse tutar men anı*	Bugün ben bir devletim, ben bir topa benzerim; kim bana yaklaşırsa ben onu yakalarım

yana sözledi sen yime sözledim *sewe baktı erse yüzüm kizledim*	Sen tekrar konuştun, ben de cevap verdim. Sevgi ile bakınca, yüzümü sakladım
özüm körkitür öz kılınçın sana *ayur kılkım irsel inanma mana*	Bununla kendi tabiatimi göstermek ve "tabiatim kararsızdır, bana inanma" demek istedim.
negü tir eşit emdi türkçe meŝel *başında keçürmiş bu kökçin sakal*	Şimdi dinle, Türkçe bir atasözü, başından çok şeyler geçmiş olan ak sakallı ne der.
küwenme kıwı kutka kutluğ kişi *inanma özüŋ kutka atlığ kişi*	Ey devletli, sen bu boş mutluğa güvenme, en namlı sen bu saadete inanma.
akar suv yoŋk til bu kut turmadı *ajun tezginürler yorıp tınmadı*	Saadete inanılmaz, o vefasız ve dönektir; yürürken hemen uçar, ayağı kaygandır.
inançsuz turur kut vefasız yayığ *yorırda uçar terk adakı tayığ*	Akar su, güzel söz ve mutluluk, bunlar durmadan dinlenmeden dünyayı dolaşırlar.

2) DİVÂNU LÜGÂTİ'T-TÜRK

Divânü Lüğâti't-Türk (*DLT*), Mahmud el-Kâşgari (Kaşgarlı Mahmud) tarafından Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla ve Arap dilbilgisi kurallarına göre yazılmış Türkçe-Arapça bir sözlüktür.

Kitabın malzemesini Türk dünyasının çeşitli boylarından toplayan Kâşgarlı Mahmud, yazma işini Bağdat'ta yapmıştır. *DLT*'de yalnızca Karahanlı ölçünlü (standart) dili değil aynı zamanda Türk boylarının söz varlıklarına da yer verilmiş ve bu yüzden esere "Türk lügatı" (Türk dili) değil, "Türk lügâti" (Türk dilleri) demiştir. Buradaki "dillerden" maksat ağızlardır: Oğuzların dili, Kıpçakların dili, Arguların dili."[105]

DLT'nin bulunuşuyla karşılaştırmalı Türk dili tarihi çalışmaları hız kazanmış, başta Köktürk, Uygur, Karahanlı çağı olmak üzere Türkçenin tarihî lehçelerinin dil ilişkileri düzenlenmiş, çözümlenemeyen birçok mesele bu eser sayesinde açıklığa kavuşturulmuştur. Türkçenin erken döneminde derlenmiş sözcüklere dayanan eser, 11. yüzyıldan sonra lehçeleşmeye başlayan Türk dilinin ana kaynaklarından birini teşkil etmektedir. Dil çalışmaları

[105] Ahmet B. ERCİLASUN, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Dil ve Edebiyat", *Türkler*, C. V, s. 773

yanında Türk folkloru ve toplumubilimi araştırmaları için vazgeçilmez bir başvuru kaynağı olan *DLT, Orhun Yazıtları*ndan sonra Türklük biliminin temel taşlarından ikicisi olarak karşımızda durmaktadır.

Eserin önsözünde yer alan bilgiye göre, Kaşgarlı Mahmud, *Kitâbü Cevâhirü'n-Nahv fî Lugâti't-Türk* adlı bir gramer kitabı da yazmıştır. Fakat bu eser hâlâ ele geçmiş değildir.

Kâşgarlı Mahmud, Karahanlı hanedanına mensup bir asilzâdedir. Babası Hüseyin Çağrı Tigin'dir. İyi bir eğitim görmüş, Arapça ve Farsçayı iyi derecede öğrenmiştir. Eserinin ön sözünde kendisini ve yaptığı işi anlatırken şöyle diyor: "Ben onların en uz dillisi, en açık anlatanı, akılca en incesi, soyca en köklüsü, Kargı dilini en iyi [derecede] kullandım. Onların [Türklerin] şehirlerini çöllerini baştan başa dolaştım. Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgız boylarının dillerini, kafiyetlerini belliyerek faydalandım."[106]

Kâşgarlı Mahmud sözlükçülüğü yanında iyi bir Türk milliyetçidir de. Eserinin "Türk" maddesinde şu kutsî hadisi aktarıyor: "Yüce Tanrı 'benim bir ordum vardır, ona Türk adını verdim, onları doğuya yerleştirdim. Bir ulusa kızarsam Türkleri, o ulus üzerine musallat kılarım' diyor."[107] Daha sonra bu hadisi şöyle yorumluyor: "İşte bu Türkler için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü, Tanrı onlara ad vermeyi kendi üzerine almıştır. Onları yeryüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiş ve onlara 'kendi ordum' demiştir. Bununla beraber Türklerde güzellik, sevimlilik, tatlılık, edep, büyükleri ağırlamak, sözünü yerine getirmek, sâdelik, öğünmemek, yiğitlik, mertlik gibi övülmeye değer, sayısız iyilikler görülmektedir."[108]

Divânü Lügâti't-Türk'ün bilinen tek nüshası, İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Efendi Yazmaları arasında bulunmaktadır (Millet kütüphanesi, Arapça yazmalar no: 4189). Büyük cilt halinde 638 (319 varak) sayfadır. Eserdeki kayıtlara göre, bu nüsha, Muhammed b. Ebu Bekr bini Ebu'l-fethü's-Savi Sümme'ed-Dımışkî tarafından 1266'da Kaşgarlı Mahmud'un yazdığı asıl nüshadan istihsah edilmiştir. Eserdeki ketebe kayıtlarına göre Mahmud, kitabın yazımına H. 464 yılı Cemaziyelevvelinin ilk gününde [25 Ocak 1072] başlamış, dört defa düzeltmeden sonra 10 Şubat 1074'te tamamlamıştır.

Divân-ı Lügati't-Türk, bir önsöz ve sözlük kısımlarından meydana gelmiştir. Önsözde yazar Türk dilinin tarifini, lehçelerinin özelliklerini sayar ve dilbilgisi kurallarını, Arapça'dakilere kıyasla gösterip tespit eder. Türk dilinin Arapça'dan üstün olduğunu söyler ve buna dair örnekler verir. Bu arada,

---

[106] Beşim ATALAY, *Divanü Lügati't-Tercümesi I*, Ankara 1940, s. 4

[107] *a.g.e.*, s. 351

[108] *a.g.e.*, s. 352

sözlük malzemesini temin etmek amacıyla bütün boylara ait obaları, yerleşim birimlerini nasıl gezip dolaştığını da anlatır.

Sözlük bölümünde, Türkçe kelimelerin Arapça açıklamaları yapılır. Eser, Türkçe'den Arapça'ya sözlüktür. Arap sözlükçülüğü geleneğine göre, kelimeler Arapça vezinlere göre tasnif edilmiş, 7500'den fazla kelime hakkında açıklama yapılmıştır.

Kâşgarlı, bu açıklamaları yaparken kelimelerin nerelerde ve hangi anlamlarda kullanıldığını göstermiştir. Kelimelerin anlamları örnek cümleler, şiirler, atasözleri ve deyimlerle pekiştirilmiştir. Eser, bu yönüyle Türkçenin ilk tanıklı sözlüğü olarak kayıtlara geçmiştir. Sözlükte kelimelerin anlamlandırılması ve Türk boylarına ait bütün söz varlıklarının (küfür sözleri, argolar, edatlar, tabiat taklidi kelimeler...) eserde yer alması bakımından değerlendirildiğinde Divan, modern bir sözlük hüviyeti kazanmaktadır.

Eserin ortasında bir de dünya haritası yer almaktadır. Kâşgarlı, bu haritada Türk boylarını yerleşim yerlerine göre göstermiş, böylece boylar ve lehçelerle ilgili bilgilerin pekiştirilmesi amaçlanmıştır.

Türk dilinin sözlü edebî metinlerini de ilk defa Kaşgarlı'nın kitabından öğrenmekteyiz. *Sagu* denilen ağıtlar, *koşuk* adı verilen koşmalar, *sav* olarak bilinen atasözleri ve nazım şekillerine ait bilgiler yanında, meselâ *Alp Ertunga* adındaki destanlaşmış kahramana varlığına dair bilgiyi de yine *DLT*'ye borçluyuz. Bu sebeplerden dolayı *DLT* hem dil, hem edebiyat, hem toplum ve sosyoloji tarihimiz bakımından çok önemli belgeleri toplayan bir kaynaktır.

Bütün bu özellikleriyle *Divânü Lügâti't-Türk*, âdeta XI. yüzyılın Türk dünyası ansiklopedisi hüviyetiyle karşımıza çıkmaktadır.

DLT'nin eldeki tek nüshasının ele geçirilişi ilginç bir tesadüf sayesinde olmuştur.

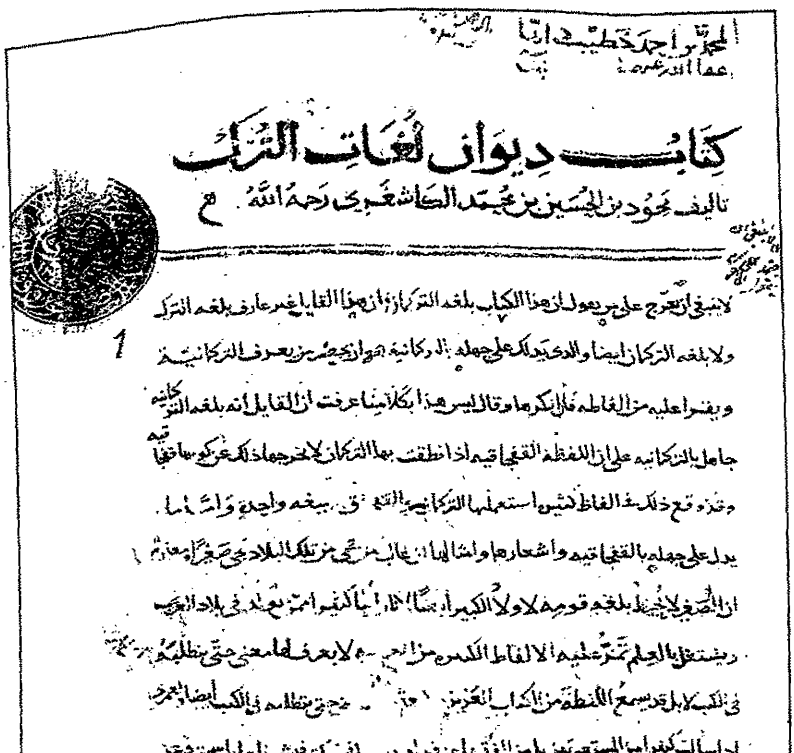
Kâtip Çelebi'nin *Keşfüzzünûn* adlı bibliyografyasında Kâşgarlı Mahmud' dan da söz edilmiş olmasına rağmen *DLT* bilim alemince 1910 yılında kadar bilinmiyordu.. Vanizâde Nazif Paşa'nın yakınlarından bir hanım, eseri Sahaflar Çarşısında Kitapçı Burhan'a verir. Ondan da Ali Emîrî Efendi otuz liraya satın alır (bk. *Okuma Parçası III*). Daha sonra Kilisli Muallim Rifat [Bilge] tarafından eserin formaları ve sayfaları tekrar tanzim edilerek tıpkıbasımı yapılır.

Eser üzerinde yapılmış başlıca çalışmalar şunlardır:

Eserin tıpkıbasımı TDK tarafından yapıldı. (Ankara, 1941)

Besim Atalay Türkçeye çevirdi ve latin harflerine göre dizinini hazırladı:

- Besim Atalay *Divânü Lügâti't-Türk Tercümesi*, I Ankara1939
- Besim Atalay *Divânü Lügâti't-Türk Tercümesi*, II Ank 1940
- Besim Atalay *Divânü Lügâti't-Türk Tercümesi*, III Ank 1941
- Besim Atalay: *Divânü Lügâti't-Türk Dizini*, Ank 1947

كتاب ديوان لغات الترك

تاليف محمود بن الحسين بن محمد الكاشغري رحمه الله

Divânu Lügâti't-Türk'ün İlk Sayfası

DLT'nin Amerika'da, üç cilt halinde inceleme, tenkitli metin, İngilizce tercüme ve dizinlerden oluşan mükemmel bir yayını yapıldı.

- Robert Dankoff-James Kelly, *Mahmud al-Kaşgari Compendium of the Turkic Dialects Diwān Luġāt at-Turk) (Edited and Translated with Introduction and Indices) I-3* (Harvard, 1982-1985)

OKUMA PARÇASI-III-

Divānü Lüġāti't-Türk'ün Bulunuşu[109]

Divānü Lüġāti't-Türk'ün bulunarak bilim dünyasına tanıtılması XX. yüzyılın ilk yıllarına tekabül eder.[110] Kitap kurdu Ali Emîrî Efendi, bir gün Sahaflar Çarşı'sında Kitapçı Burhan Bey'in dükkanına uğrar. "Yeni bir şeyler var mı?" diye sorar. Kitapçı Burhan,

-Bir kitap var ama, sahibi otuz lira istiyor, deyince Ali Emîrî Efendi kitaba bir göz atar ve bunun değil otuz lira, otuz bin lira bile değerinde bir kitap olduğunu anlar. Fakat kitapçıyı şımartmamak ve fiyatı pazarlığa bırakmak için nazlanır ve "dağınık bir eser, acaba tamam mı değil mi? Hem müellifi Kâşgarlı bir adam imiş, kimdir, necidir? Belli değil. Yine de bir eserdir, on beş lira veririm" der. Bunun üzerine kitapçı:

-Benim olsaydı verirdim, sahibi otuz altın istiyor, almayacak olursanız sahibine iade ederim, cevabını verir.

Ali Emîrî, kitabın sahibinin eski Maliye Nazırı Nazif Bey'in akrabalarından yaşlıca ve yardıma muhtaç bir hanım olduğunu öğrenir. Kitabı otuz liraya almaya razı olur, fakat üzerinde on beş lira vardır. Paranın yarısını temin etmek için dükkândan ayrılmak istese de kitabın başka biri tarafından alınacağı korkusuyla "Allahım bir dost gönder, bana yardım etsin. Beni kitaptan ayırma" diye dua eder. Birkaç dakika sonra dostlarından Darülfünun Edebiyat Muallimi Faik Reşat Bey'in oradan geçmekte olduğunu görür. Onu hemen çağırıp gizlice "bana yirmi lira ver" der. Faik Reşat Bey, çantasını açarak içindeki on lirayı verir ve kalanını da acele eve giderek getirir. Böylece Ali Emîrî Efendi, otuz liraya *Divānü Lüġāti't-Türk*'ü satın alır.

Emîrî Efendi, kitabı anlatırken "Arkadaşlar, bu kitap değil, Türkistan ülkesidir, Türkistan değil, bütün cihandır. Türklük, Türk dili bu kitap sayesinde başka revnak kazanacak.

[109] Muhtar Tevfikoğlu, *Ali Emîrî Efendi*, Ankara 1989, s. 173-196'dan özetlenmiştir.

[110] *DLT*'nin Ali Emiri Efendi tarafından kitapçı Burhan'dan alındığı yıl olarak Kilisli Rifat Bilge, Mali 1333'ü göstermiştir. Muhtar Tevfikoğlu ise bunun bir yanılgı olduğu, kitabın 1908-1912 yılları arasında satın alınmış olabileceğini ortaya koymuştur. Muhtar Tevfikoğlu, *a.g.e.*, s. 72

Arap dilinde *Seyyibuyihin* kitabı ne ise bu da Türk dilinde onun kardeşidir. Türk dilinde şimdiye kadar bunun gibi bir kitap yazılmamıştır. Bu kitaba hakiki kıymet verilmek lazım gelse cihanın hazineleri kafi gelmez." Birkaç hafta sonra, bu haber İstanbul'da yayılmaya başlamıştır. Bunun üzerine Ziya Gökalp koşup Ali Emîrî'ye gelmiş, kitabı görmek istemiş, fakat Emîrî "Şimdilik gösteremem, belki birkaç ay sonra olabilir" diye onu geri çevirmiş.

Birkaç hafta sonra Kilisli Muallim Rifat [Bilge], Emîrî Efendi'nin daveti üzerine onu ziyarete gittiğinde Kitabı ona göstererek "Kitap dağınık, şirazesi bozulmuş, formaları dağılmış, başı sonu belirsiz olmuş. Bunun yeniden düzenlenmesi mümkün mü değil mi" diyerek ondan bu konuda yardım ister. O günden sonra Rifat Bilge iki ay süresince kitabın tanzimi ile uğraşır. *Divânü Lûğâti't-Türk*'ün formaları düzenlemesi emeğine karşılık Ali Emîrî Efendi, Rifat Bilge'ye evinin bir bölümünün tapusunu vermek ister. Rifat Bilge ona "-Hanenizde daim olunuz. Ben sizden yalnız bunun neşrine müsaadenizi istirham ederim, mükafatım bu olsun" diye cevabına karşılık, "İnşallah o da olur, fakat biraz sabrediniz" der. Rifat Bilge bu cümleden, onun kitabın yayınına razı olduğunu anlar ve bu konuda Ziya Gökalp'i devreye sokar. Ziya Gökalp, Emîrî Efendi'nin Talât Paşa'yı çok sevdiğini bildiği için buluşmalarını sağlar. Bir Ramazan akşamı iftar yemeğinde Talât Paşa, *Divânü Lûğâti't-Türk*'ten söz açarak Ali Emîrî'ye hitaben "Muhterem, müsaadenizle arz etmek isterim ki kitapların da insanlar gibi tabiî bir ömrü vardır. Bir kitap binlerce sene yaşamaz. Madem ki *Divânü Lûğâti't-Türk*'ün ehemmiyeti, kıymeti haizdir, o halde müsaade buyurun , bu kitabı her şeyden evvel bastıralım, bütün dünyaya yayılsın, cihan size minnettar olsun" der. Ali Emîrî Efendi bunu, kitabın Kilisli Muallim Rifat tarafından istinsah ve tashih yapılması şartı ile kabul eder.

Daha sonra Kitap, Muallim Rifat'a teslim edilir. Üç gün sonra Talât Paşa Ali Emîrî'ye üç yüz lira gönderir. Ama o, "Lutfunuza, kadirşinaslığınıza teşekkür ederim. Bu parayı kabul edemem. Çünkü vatanî, millî hizmet karşılığında para almak vicdanıma ağır gelen bir şeydir. Siz parayı muhtaç olan birkaç namuslu aileye dağıtırsanız size müteşekkir kalacağım. Bu yardımın adı da "*Divanü Lügati't-Türk* sadakası olsun" diye bir mektup yazar.

Kilisli Muallim Rifat tarafından basıma hazır hale getirilen kitap, birkaç ay içinde formalar halinde basılır. Daha sonra Besim Atalay, eserin tercümesini çıkarır.

Böylece *Divânü Lûğâti't-Türk*, maceralı bir yolculuktan sonra Ali Emîrî Efendi'nin sayesinde Türklük bilimine yeni ufuklar açmak üzere bilim dünyasına sunulur.

3) ATEBETÜ'L-HAKAYIK

Atebetü'l-Hakayık [*AH*] (=Hakikatlerin Eşiği] Edip Ahmed b. Yüknekî tarafından XII-XIII. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen dinî bir eserdir. C nüshasında Arslan Hoca Tarhan tarafından verilen bilgiye göre eser, Yüknekli kör bir şair olan Edib Ahmed tarafından Kâşgar dilinde ve Muhammed Dad İspehsalar Beg adına yazılmıştır.[111] Edib Ahmed, eserinde insanları Türk-islâm kültürü çerçevesinde eğitmeyi amaçlamış, düşüncelerini ayet ve hadislerle desteklemiştir. Eserin ismi değişik nüshalarda farklı şekillerde geçmektedir. Uygur harfli en eski nüshada "Atebetü'l-hakayık", diğer nüshalarda "Hibetü'l-Hakayık", "Gaybetü'l-Hakayık" biçimlerine de rastlanmaktadır.

AH, klâsik İslâmî eserlerde olduğu gibi Tanrıya, peygambere ve dört halifeye övgü ile başlamakta ve bilginin faydası, bilgisizliğin zararı, dilin iyi ve doğru kullanımı, dünyanın geçiciliği, cömertliğin övgüsü, cimriliğin yergisi, alçakgönüllülük ve kibir, bağışlama, yumuşak huyluluk ve zamanın bozukluğu gibi bölümlerle devam etmektedir.

Eser 101 dörtlük ve 40 beyitten müteşekkildir. *feûlün feûlün feûlün feûl* vezniyle yazılmıştır. Dörtlükler a-a-b-a şeklinde kafiyelenmiştir.

Atebetü'l-Hakayık'ın Nüshaları

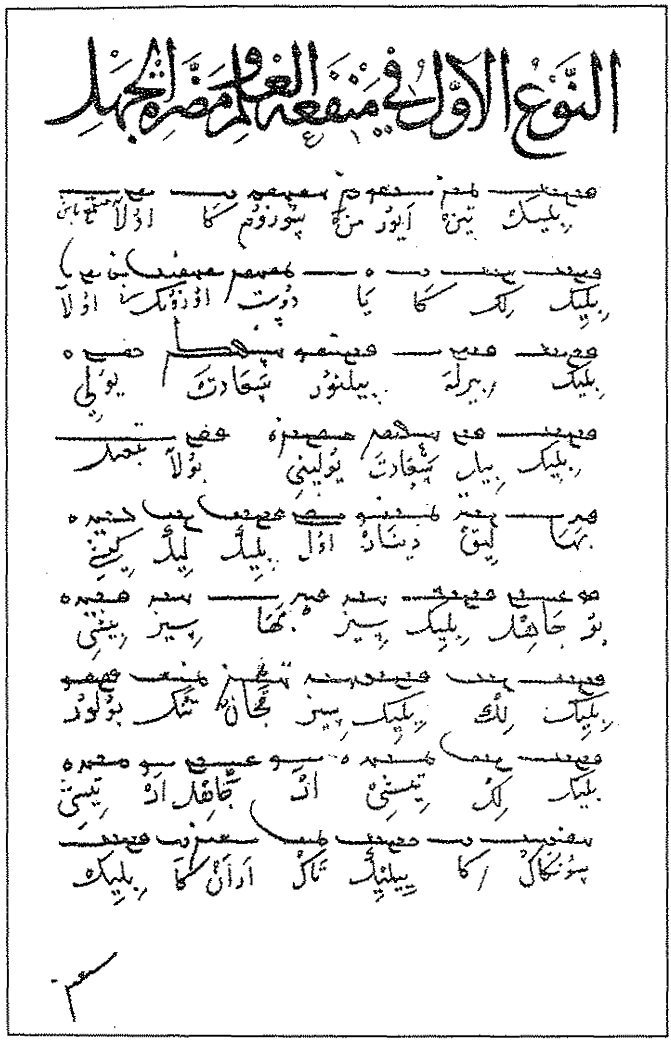
Atebetü'l-Hakayık'ın üçü İstanbul'da, ikisi Ankara'da biri de Berlin'de olmak üzere altı bilinen nüshası vardır. İstanbuldakilerin biri Uygur, biri hem Uygur hem Arap harfleriyle, diğer nüshalar da Arap harfleriyle yazılmıştır. Ankara ve Berlin'deki nüshalar epeyce eksiktir.

Semerkand nüshası: Ayasofya Kütüphanesi 4012 numarada kayıtlıdır. Eserin en doğru ve sağlam nüshasıdır. Metin Uygur harfleri, başlıklar ise Arap harfleri ile yazılmıştır. 1444'te Şahruh döneminde Semerkant'ta Zeynelabidin adlı bir hattat tarafından yazılmış olan bu nüshanın süslü yazısı Türk yazı tezyinatı bakımından ayrıca önem taşımaktadır.

İstanbul (Ayasofya) nüshası: İstanbul'da Ayasofya Kütüphanesinde 4757 numarada kayıtlıdır. 1480 yılında Şeyhzade Abdurrezzak Bahşi tarafından düzenlenmiştir. Uygur ve Arap harfleri ile yazılmış nüshanın her sayfasında on bir satır yer almaktadır.

---

[111] Reşid Rahmeti Arat, bu adda bir hükümdara rastlanmadığını, bunun ancak Batı Türkistan'daki Türk hükümdarlarının unvanı olabileceğini ifade etmektedir. *Atebetü'l-Hakayık*, s. 8. Ahmet B. Ercilasun ise eserin 1102-1130 yılları arasında Semerkant'ta hüküm süren Muhammed bin Süleyman'a ithaf edilmiş olabileceğini söylemektedir. Bk. "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Dil ve Edebiyat", *Türkler*, C. V, s. 779

'Atebetü'l-Hakayık'ın Ayasofya nüshasından bir sayfa

İstanbul (Topkapı-Saray) nüshası: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Hazine bölümünde 35552 numarada kayıtlıdır. Arap harfli bir nüshadır. Her sayfasında on bir satır bulunan metnin B nüshasından istinsah edildiği sanılmaktadır.

Ankara (Seyid Ali) nüshası: Uzunköprü'de Seyid Ali kitapları arasında bulunmuştur. Başı, ortası ve sonu eksiktir. İstinsah tarihi, yeri ve müstensihi belli değildir.

* * *

Eser üzerinde yapılmış başlıca çalışmalar şunlardır:

İlk önce N. Asım tarafından *Hibetü'l-Hakayık* adıyla yayımlandı (İstanbul 1915).

Daha sonra Reşid Rahmeti Arat, eseri geniş bir inceleme, metin, tercüme, açıklamalı notlar ve tıpkıbasımı ile *Atebetü'l-Hakayık* adıyla yayımladı (İstanbul 1951).

- Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki, *Atabetü'l-Hakayık*, (Haz. Reşid Rahmeti Arat), Ankara 1992 (2. baskı), Giriş, Metin, Tercüme, Notlar ve İzahlar 163 + Tahlilî Fihrist, Faksimileler I-CLXXIII
  Son yıllarda eser üzerinde birkaç çalışma daha yapılmıştır.
- Mahmudov, *Hibatu'l-Hakayık*, Taşkent 1968
- Mahmudov, *Ahmad Yuknakining "Hibatu'l-Hakayik" Eseri Hakida*, Taşkent 1972
- Hamit Tömür-Tursun Eyüp, *Atebetü'l-Hakayık*, Pekin 1980
- E. Kurişjanov-B. Sağindikov, *Ahmet Yükneki, Akikat Suyı*, Almatı 1985

METİN-III

ne kim kelse erke tilıŋdin kelür	İnsana ne gelirse dilinden gelir
tilıŋdin kim edgü kim isiz bolur	Dili yüzünden kimi iyi kimi kötü olur
eşit büt bu sözke kamug tanda ten	Dinle ve bu söze inan ki vücut her sabah
turup tilke yüknüp tazarru' kılur	Kalkıp eğilerek dile yalvarır
.....	
küdezgil tilıŋni kel az kıl sözüŋ	Dilini sıkı tut gel sözünü kısa kes
küdezilse bu til küdezlür özüŋ	Dil korunursa kendin korunmuş olursun
resul erni otka yüzin atguçı	Resul "insanı yüzü koyun ateşe atan dildir" dedi
til ol tidi yıg til yug ottın yüzüŋ	Dilini sıkı tut, yüzünü ateşten kurtarı

4. DİVAN-I HİKMET VE AHMED YESEVÎ

Ahmed Yesevî'nin dili Karahanlı Türkçesinin özelliklerini tam olarak göstermese de, yaşadığı yüzyıl itibarıyla bu dönem içinde ele alınarak değerlendirilmesi daha uygundur.

Ahmed Yesevî'nin hayatı hakkındaki bilgiler çok azdır. Bunların büyük bölümü de menkıbeye dayalıdır. Bu bilgilere göre Türkistan'daki Çimkent şehrinde doğdu. Babasının bir şeyh olduğu ve Yesevî yedi yaşındayken öldüğü bilinmektedir. Yesevî, babası öldükten sonra ablası Gevher Şehnaz ile Yesî'ye, oradan da Hemadanlı Şeyh Yusuf (Yusuf Hemadanî)'un bulunduğu Buhara'ya gider. Onun tasavvuf görüşlerini benimser. Hemedanî'nin ölümünden sonra üçüncü halifesi olarak onun yerine geçer. Daha sonra yeniden Yesî'ye gider ve ölümüne kadar orada yaşar. Eldeki kayıtlara göre 1166 yılında burada ölür.

Kerametlere göre, Yesevî, Temür'ün rüyasına girer ve ona zafer müjdeler. Rüyası gerçekleşen Temür, Yesevî'nin öldüğü yere devrin mimari şaheserlerinden biri olan bir türbe ve külliye yaptırır. Zamanla harap olan türbe Özbek hanlarından Şeybanî Han tarafından tamir ettirilir.

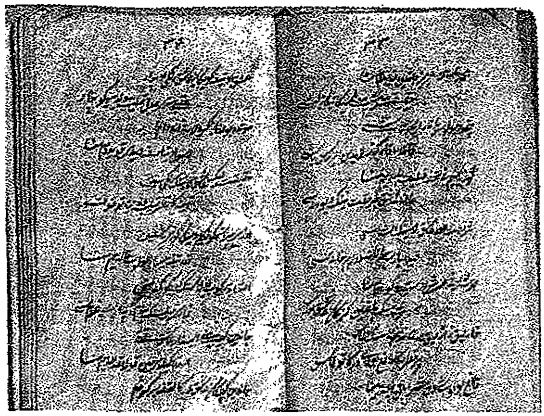
Yesevî'nin yaşadığı yıllarda Yedisu ve Batı Türkistan'da kuvvetli bir İslamlaşma eğilimi vardı. Bir yandan İslamî bilimleri öğreten medreseler, diğer yandan da tasavvuf hareketleriyle etkisini artıran tekkeler Yesevî'nin düşüncelerini yaymasına zemin oluşturmuştur. İslâmî bilimleri iyi bilmesine rağmen çevresine toplanan halka dinin kurallarını, kendi dilleriyle ve göçebelere has hoşgörü çerçevesinde anlatıyordu.[112] Böylece Yesevî bir taraftan Müslümanlığın hoşgörüye dayalı tasavvuf anlayışını yayarken diğer yandan da Türkçeyle geniş kitlelere seslenerek İslam dünyasında Arapça ve Farsça yanında Türkçenin de üçüncü bir dil olarak yer almasına büyük katkısı olmuştur. O bununla da kalmamış, Türk dilini övmüş ve Farsça ve Arapçayı iyi bildiği halde Türkçe ile söylemeyi tercih etmiştir.

Ahmet Yesevî, Karahanlı yazı ve devlet dilini halk tabakaları arasında hikmetleri aracılığıyla yaygınlaştırarak Türk diline büyük hizmette bulunmuştur. Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçenin ses özelliklerine uydurularak söylenmesi Yesevî'nin eserlerindeki en açık özelliklerden biridir.[113]

---

[112] Kemal Eraslan "Ahmed Yesevî", *TDV İA*, C. II, İstanbul 1989, s. 161

[113] Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, C. II, İstanbul 1984, s. 81

Divân-ı Hikmet'ten Bir Sayfa

Divân-ı Hikmet

Ahmed Yesevî'nin şiirleri "hikmet"ler halinde söylenmiş ve bunlar daha sonraki yıllarda müritleri tarafından birleştirilerek *Divan-ı Hikmet* adlı kitap meydana getirilmiştir. Yesevî'nin hikmetleri, halk arasında çok sevildiği için zaman içinde değişik şahıslar tarafından Yesevî adı ve "hikmet" tarzı kullanılarak tıpkı Yunus Emre gibi taklit edilmiştir. Bu arada, Ahmed Yesevî'ye ait olanlar ile başkalarına ait olanlar birbirine karıştırılmıştır.[114]

"Hikmet"ler dörtlüklerle ve genellikle hecenin 4+4+4=12 kalıbıyla yazılmıştır. Gazel tarzında yazılan hikmetlerde ölçü 8+8=16 olmaktadır.

Divân-ı Hikmet'in dili hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Ahmet Caferoğlu ve Fuat Köprülü Karahanlı Türkçesine dahil ederlerken Kemal Eraslan, Çağatay yazı diline ait bir eser olduğu görüşünü savunmaktadır.

Eserin bilinen dokuz nüshası vardır. Bunların en eskisi XVI. yüzyıldan kalmadır.

[114] Kemal Eraslan, *Divân-ı Hikmet'ten Seçmeler*, Ankara 1991, s. 35

AHMED YESEVÎ VE *DİVAN-I HİKMET* İÇİN BİBLİYOGRAFYA

Yesevî ile ilgili ilk ayrıntılı ve kapsamlı çalışma Fuat Köprülü tarafından *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* adlı eserinde yapılmıştır. Eserin birinci bölümü Yesevî'nin hayatına, Türk tasavvuf edebiyatındaki öncü rolüne ayrılmıştır.

- Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Akçağ Yay., Ankara 2004, 386 s.

Yine Fuat Köprülü, Ahmed Yesevî ile ilgili önemli bir ansiklopedi maddesi yazmıştır.

- M. Fuad Köprülü, "Ahmed Yesevî", *İA*, İstanbul (Tarihsiz), s. 210-215

Kemal Eraslan, *Divan-ı Hikmet* ile ilgili seçme şiirlerden oluşan bir antoloji yayımlamıştır. Eserin giriş bölümünde Ahmed Yesevî ve eseri ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmiştir. Hikmetlerin orijinali verilmiş ve Türkiye Türkçesine tercümesi yapılmıştır.

- Kemal Eraslan, *Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler*, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1991, VIII+498 s.

5) KUR'AN TERCÜMELERİ

Kur'an'ın Türkçeye ilk çevirileri Karahanlılar döneminde başlamıştır. Karahanlı çağı Kur'an tercümelerin en önemlisi Manchester'deki John Rylands Kütüphanesinde bulunan ve "Rylands nüshası" olarak bilinen nüshadır. Eser satır altı (=interlinear) adı verilen ve kaynak dildeki orijinal satırın hemen altında hedef dille tercümesinin verilmesi tekniğiyle oluşturulmuştur. Bu nüshada Arapça orijinal metnin altında Farsça, onun altında da Türkçe yer almaktadır. Eser, 14 cilt ve 1145 varaktır. Tercümenin başı ve sonu eksik olduğu için kimin tarafından nerede yazıldığı hakkında bilgi yoktur. Buna rağmen, eserin, Sâmânoğulları hükümdarı Mansur b. Nûh zamanında (ölümü 976) Kur'an'ın Farsçaya ilk tercümesini yapan heyette bulunan İspicaplı iki Türk bilgini tarafından yazılmış olduğu görüşü hakimdir.

Rylands nüshasından başka bu dönemde yazıldığı tahmin edilen birkaç Kur'an tercümesi daha vardır. Bunlar, a) Leningrad Asya Müzesi Kitaplığında bulunan, yazılış tarihi ve müstensihi belli olmayan "Anonim Tefsir", b) İstanbul Türk İslam Eserleri Müzesi (TİEM)'nde 73 numarada kayıtlı olan tam metinli 902 sayfalık tercüme, c) Taşkent Özbek İlimler Akademisi 2854 numarada kayıtlı bulunan eserdir.

Satır altı Kur'an tercümeleri, dil eğitimi (Arapçanın öğretilmesi) aracı olmaları yanında, İslamiyet'i yeni kabul eden Türklerin, kutsal kitaplarını kendi dilleri ile anlamlandırma istek ve iradelerinin bir göstergesi olarak görülmelidir. Bu eserlerde Arapça kelime ve tamlamalar büyük bir özenle ve başarıyla Türkçeye aktarılmıştır: *arıg ay-* "tesbih", *belgü* "ayet", *bu ajun* "dünya", *bütün söz* "hikmet", *yoldın çıkıglı* "fâsık", *İsa eşleri* "havari", *yalgan koş-* "iftira", *ew bodnı* "ehl-i beyt", *song saray* "ahiret", *boyun berigli* "müslim"...[115]

Rylands nüshası üzerinde A. Mingana, Z. V. Togan, A. İnan, J. Eckmann ve Aysu Ata çalışma yapmışlardır. Eckmann'ın ölümünden sonra yayımlanan *Middle Turkic Glosses of The Rylands Interlinear Koran Translation* (Bibliotheca Orientalis Hungarica XXI, Akademiai Kiado, Budapest 1976) adlı eseri konuyla ilgili ilk önemli çalışmadır. Eser üzerinde son çalışmayı Prof. Dr. Aysu Ata yapmıştır.

- Aysu Ata, *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası), Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 854, Ankara 2004.

OKUMA METNİ-IV-

REŞİD RAHMETİ ARAT (1900-1964)*

Reşid Rahmeti Arat, 1900 yılında Kazan'ın kuzey-batısındaki Eski Ücüm'de doğmuştur. 1906-1910 yılları arasında ilk öğrenimi, 1913'te de Kızılyar şehrinde orta öğrenimini bitirmiştir. 1918'de liseden mezun olmuştur.

1917 Bolşevik ihtilalinden sonra çeşitli dernekler açılmış ve bunların bünyelerinde dergiler çıkarılmaya başlanmıştı. Arat, arkadaşlarıyla *Birlik* adlı bir dernek kurmuş ve *Yeşlik Tanı* (=Gençlik sabahı) adlı bir de dergi çıkartarak ilk kalem tecrübelerini burada yapmıştır.

Reşid Rahmeti, 1918'de askere alınmış, daha sonra cepheye sevkedilmiştir. 1919'da yaralı olarak Sibirya'ya nakledilmiştir. Burada Kazan Türklerinin oluşturduğu koloni içinde oluşturulan kültür faaliyetlerinin yürütücülerinden olmuştur.

[115] Aysu Ata, a.g.e., s. XXVIII.

* Muharrem Ergin, *Reşid Rahmeti Arat İçin*, TKAE, Ankara 1966, s. IX-XIV (Eğik harfli bölümler yazıdan aynen aktarılmıştır.)

R. Rahmeti Arat

1922 yılında yüksek öğrenim için Almanya'ya gitmiş, burada Felsefe Fakültesi'ne kaydolmuş, özellikle, edebiyat, felsefe ve Türkoloji ile ilgili ders ve seminerlere katılmıştır. Burada ayrıca değişik bölgelerden gelen Türklerin oluşturduğu dernek ve birliklere katılmış, dergilerde çeşitli yazılar yazmıştır.

1927'de Karşılaştırmalı Türk Dili alanında hazırladığı *Die Hilfsverben und Verbaladverbien im Altaischen* [=Altaycada Yardımcı Fiiller ve Zarf-fiiller] adlı doktora çalışmasıyla lektör olmuştur. 1931 yılında Doğu Dilleri Okulu'nda Kuzey Türklerinin dil, edebiyat ve tarihi doçenti olmuştur. Bu arada ilk bilimsel eserlerini vermiştir.

Reşid Rahmeti Arat 1933'te Maarif Vekâleti'nin davetiyle Türkiye'ye gelmiş ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Türk Dili ve Edebiyatı Kürsüsünde profesör olarak tayin edilmiştir. 26 Nisan 1958'de Ordinaryüs Profesör olmuştur. Arat, 29 Kasım 1964 günü vefat etmiştir.

"Türkiye Türkolojisinin kurulmasında ve kökleşmesinde Arat'ın büyük bir yeri vardır. Wilhelm Bang-Kaup'ın kurduğu mukayeseli Türk dili araştırmalarını Türkiye'ye getiren ve yerleştiren ve onu büsbütün geliştiren Rahmeti Arat'tır. Kendisi bu yolda kuvvetli talebeler yetiştirmiş, bugün bu ilim dalı artık Türkiye Türkolojisine tamamıyla hâkim olmuştur. Türkçenin birçok devir ve sahalarını aydınlatan bir çok eseleri yanında Türk transkripsiyon alfabesini de Rahmeti Arat yapmış, ayrıca Türkçenin tarihî inkişafının hudutlarını çizen görüşleri de benimsenerek Türkoloji çalışmalarına tatbik edilegelmiştir."

.....

"Türkçeyi umumî olarak tarihî gelişmesi ve yaygın şiveleri ile dünyada en iyi bilen âlimdi. Eski Türkçenin, Uygurcanın en büyük mütehassısı, Uygur yazısını yer yüzünde en iyi okuyan ve yazan Türkolog idi. Türklük bilgisi onun için mübarek bir ilim sahası hâlin-

de idi. Avrupalı Türkologların en büyüklerinin yüzlerine karşı sık sık: "Türkoloji sizin için bir meslek, bir geçim vasıtasıdır, fakat bizim için herşeydir" demekten çekinmez ve onların bu sahadaki itinasız hükümlerine asla tahammül edemezdi."

.....

"Gürültüsüz, fakat kelimenin tam mânasıyla yüksek vatanperverdi. Sessiz ve gösterişsiz, Türklüğe kimsenin kolay kolay yapamıyacağı şekilde hizmet ederdi. Avrupa ilminin Hıristiyanlık ve Türk düşmanlığı kokan tarafları ile herkesten iyi mücadele ederdi. İslam Ansiklopedisi'ni böyle bir süzgeçten geçiren ve onu Türk düşüncesine uyduran, ona bir Türk ansiklopedisi ruhu veren adam Rahmeti Arat'tır.

İslam Ansiklopedisi varlığını büyük ölçüde ona borçludur. Türkiye ilminin yüz akı olan bu eser ruh bakımından olduğu gibi, şekil bakımından da arzettiği ölçülü mükemmeliyeti Arat vermiştir. İmzalı bir çok maddelerden başka sayısız tercümeler de Arat'ın kalemi ile oraya girmiştir. Rahmeti Bey'in çocuğundan fazla itina ettiği bu dev eser onun ömrünü yiyip bitiren çalışmaların başında gelir.

Rahmeti Arat, dev eserlerin adamı idi. Kutadgu Bilig gibi bir eser kolay kolay bir fanîye nasip olacak şeylerden değildir. Öyle derin bir araştırma kabiliyeti ve sabrı vardı ki el attığı bir noktada ve konuda artık söyliyecek başka bir söz kalmazdı.

.....

"Son zamanlarında Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün çalışmalarına büyük bir aşk ve şevk ile katılmıştı. Bu Enstitüyü idealindeki müessese olarak görüyor, onun gelişmesine canla başla yardım ediyordu. Kurulduğu günden beri yönetim ve bilim kurullarında faal vazife görüyor, ilmî kültür çalışmalarına fasılasız bir şekilde iştirak ediyordu."

"Ölüm haberini aldığımız gün matbaalardan eserlerinin provaları da geliyordu. İki büyük kitabı ve iki ilim dergisinin baş yazılarını teşkil eden iki büyük etüdü basımevlerinde idi. Daha bir çok eseri de tezgâhta bulunuyordu. Et ve kemikten ibaret Rahmeti Arat'ın maddî hayat çeşmesi 64 yaşında kurumuştu. Fakat Rahmeti Arat'ın arka arkaya yayınlanacak eserleri bu ömrü rahatça 20-30 sene daha ileriye götürebilecekti. Rahmeti Arat'ın manevî hayat çeşmesi akmağa devam ediyordu.

Tek tesellimiz budur!"

II. Harezm Türkçesi

A. GAZNELİLER DEVLETİ (977-1187)

GAZNELİLER, Afganistan ve Kuzey Hindistan'a kurulmuş bir Türk devletidir. Adını, Doğu Afganistan'da bulunan başkentleri Gazne'den almaktadır. Devletin temelini atan Alp Tegin, Samanoğullarının kölemeni olan Türk komutanlardan biriydi. Samanoğulları hükümdarı Abdülmelik'in ölümüyle doğan kargaşa üzerine Alp Tegin hükümdarlık mücadalesine girişti. Başarılı olamayınca Gazne'ye çekildi ve burada hükümdarlığını ilan etti (963).

Alp Tegin'in ölümünden sonra yerine, oğlu Ebu İshak ve daha sonra ileri gelen komutanlardan Böri Tegin geçti. Fakat bunlar başarılı olamayınca Türkler Alp Tegin'in komutanlarından Sebük Tegin'i tahta çıkardılar (977). Sebük Tegin'in başa geçmesiyle, Gazneliler Devleti, Toharistan, Belucistan ve Kusdar'ı sınırlarına katarak genişledi. Sebük Tegin daha sonra Hindistan'da Pencap bölgesini alma hazırlıkları yaparken vefat etti. Gazneli Mahmud zamanında, devlet her alanda en parlak dönemini yaşadı. Vasiyeti gereği tahta çıkan oğlu İsmail'i öteki oğlu Mahmud devirerek yerine kendi geçti. Askerî ve siyasi yönüyle öne çıkan Gazneli Sultan Mahmud 1001-1027 tarihleri arasında Hindistan'a on yedi sefer düzenleyerek, Kuzey Hindistan'ı topraklarına kattı. Bir yandan da Büveyhiler'i sınırlarından uzak tuttu. İslam dünyasında büyük itibar kazandı. Öldüğünde ülkesinin toprakları Hindistan'da Pençab ve Sind'in bir bölümü, Belucistan ile Horasan'ı içine alıyor ve Mavearünnehr'in sınırlarına dayanıyordu. Mahmud'un ölümü üzerine (1030) yerine geçen oğlu Sultan Mesud (1030-1040) babası gibi dirayetli olamadı. Selçuklu tehlikesinin artmasına rağmen, Kuzey Hindistan'a sefer düzenledi. Büveyhlileri Gazneli topraklarından uzak tuttu. Nihayet Dandanakan Savaşı'nda Selçuklular karşısında büyük bir yenilgiye uğradı. Hindistan'a çekilirken öldürüldü. Sultan İbrahim zamanında devlet Selçuklu hâki-

miyetine girdi (1059). Afgan asıllı Gurlular, 1187 tarihinde Gazneli Devleti'ni ortadan kaldırdılar.

Gazneliler, Türk tarihinde Kuzey Hindistan'ı ele geçirmeleri, Harezm bölgesini Türkleştirmeleri, İslamiyeti Pencap'a yaymaları ve daha sonraki Hindistan fetihlerini zemin hazırlamaları ile iz bırakmışlardır.

B. HAREZM TÜRKÇESİ

Harezm Türkçesi, Harezm bölgesinin 1017'de Gazneli Mahmud tarafından fethedilmesi ve bölgenin Türkleşmeye başlamasından sonra, bu bölgede oluşan edebî dildir.

Harezm bölgesinin Türklerin eline geçmesinden sonra, Oğuz, Kıpçak, Kanglı ve diğer Türk boylarına mensup büyük gruplar bölgeye gelip yerleşmişlerdir. Farklı boylara mensup karışık nüfus yapısına uygun olarak, dil de karma bir özellik kazanmıştır. Bu yüzden Karahanlı Türkçesi yazı geleneğine genel olarak bağlı kalan Harezm Türkçesi, gittikçe Kıpçak-Oğuz-Karluk lehçe ve ağızlarından da ses ve yapı özellikleri alarak kendine has yeni bir yazı dili hüviyeti kazanmıştır. Bu yeni yazı dili, farklı lehçelerden kazandığı çeşitli kelime ve eklerle zenginleşmiştir.

Harezm Türkçesi XIII. yüzyılda gelişmeye başlamasına rağmen bu lehçe ile yazılmış eserler XIV. yüzyıla aittir. Bu karma edebî dil, sadece bu bölgede kalmamış, Altınordu'nın belli başlı kültür merkezlerinde de kullanılmıştır. Temürlüler devrinde yerini Çağataycaya bırakmıştır.

C. HAREZM TÜRKÇESİNİN KARAHANLI TÜRKÇESİNDEN AYRILAN BELLİ BAŞLI ÖZELLİKLERİ

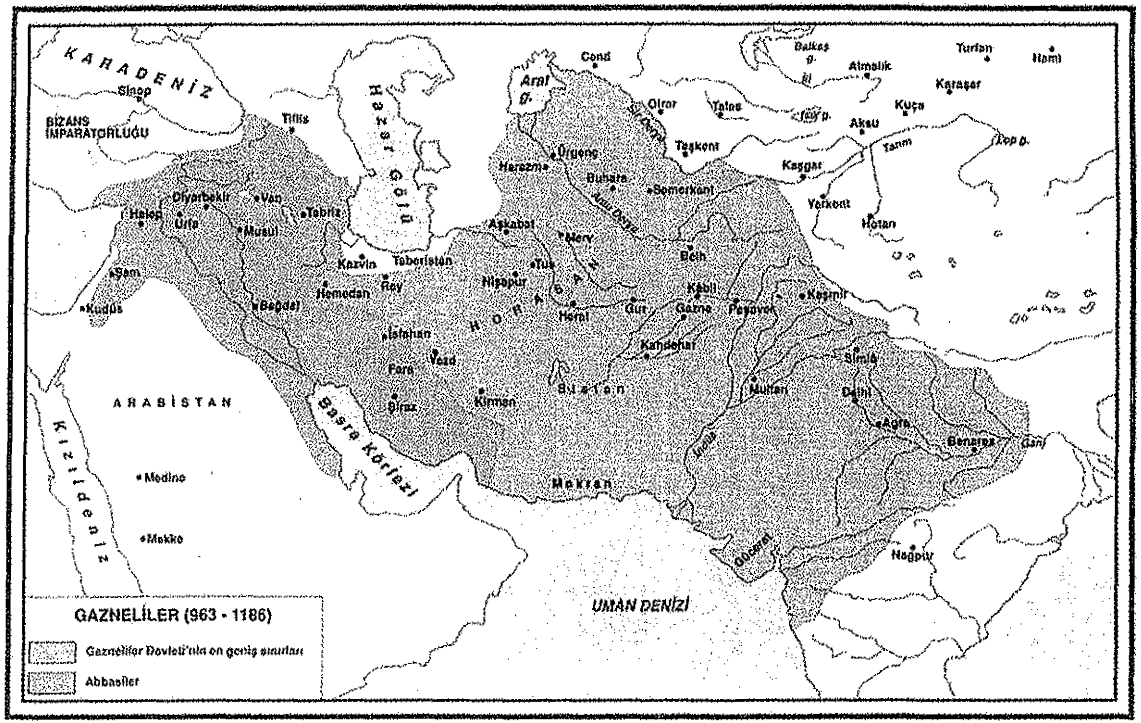
Sızmalı diş sesi *-d-, -d* (<ET *d*), genellikle korunur. Yalnız *Nehcü'l-Feradis*'de yerini sık sık *-y-, -y*'ye bırakır.

Karahanlı Türkçesindeki yükleme hâli eki *g*, Harezm Türkçesinde düşer.

Çoğul şahıs eki *-dımız/-dimiz* yanında daha çok *-duk/-dük*'ün kullanılır.

Sıfat yapma eki *+lig/+lıg*'ın sonundaki *g*'nin düşer.

Yaklaşma hal eki *+ka/+ke* ve *+ga/+ge*'nin yanında yer yer *+a/+e*'ye de rastlanır.

KARADENİZ
Sinop
BİZANS İMPARATORLUĞU
Tiflis
Hazar Gölü
Aral G.
Cend
Balkaş G.
Atmalık
Turfan
Hami
Karaşer
Kuça
Aksu
Tarım
Lop G.
Kaşgar
Yarkent
Hotan
Oltar
Tatas
Taşkent
Ürgenç
Buhara
Semerkant
Harezm
Amu Derya
Aşkabat
Merv
Belh
Kabil
Peşavar
Keşmir
Tus
Nişapur
Herat
Gur
Gazne
Kandehar
Simla
Multan
Delhi
Agra
Benares
Ganj
Diyarbekir
Van
Tebriz
Halep
Urfa
Musul
Şam
Kudüs
Bağdat
Kazvin
Taberistan
Hemedan
Rey
İsfahan
Fars
Yezd
Şiraz
Kirman
Belücistan
Mekran
Basra Körfezi
ARABİSTAN
Kızıldeniz
Medine
Mekke
Nagpur
Gucerat
UMAN DENİZİ
GAZNELİLER (963 - 1186)
Gazneliler Devleti'nin en geniş sınırları
Abbasiler

Gelecek zaman eki olarak *-gu, -ısar, -ası* gibi değişik lehçelere ait şekillere rastlanır.

Yükleme hâli eki *+nı* yerine *+ı* kullanılır.

Birinci şahıs geniş zamanı *-maz* men yerine *-men* kullanılır.

Söz başında *t-/d-, y-/c-, b-/m-* gibi Karahanlı, Kıpçak ve Oğuz özelliklerinin bir arada kullanılır.

Ç. HAREZM TÜRKÇESİYLE YAZILMIŞ BAŞLICA ESERLER

1) KISASU'L-ENBİYA

Harezm Türkçesiyle yazılmış olan ilk eserdir. Nasireddin b Burhaneddin er-Rabguzi tarafından, Ribat-ı Oğuz'da, Çağatay hanlarından Tarmaşirin emiri Nasireddin Tok Buga adına 710 (1310)da, Farsçadan yapılmış bir tercümedir.

Eser, geleneksel İslam edebiyatında çok görülen bir peygamberler tarihidir. Bir önsöz (mukaddime)den sonra Adem'den başlayarak bütün peygamberlerin menkibevi hayatları anlatılmaktadır. *Kısasü'l-Enbiya*, bu türün genel özelliği olan tahkiye uslubu (hikaye tarzında anlatma) ile kaleme alınmıştır. İslami edebiyatta kıssaları meşhur olan Yusuf ve Musa peygambere daha fazla yer ayrılmıştır.

Sade bir nesir diliyle yazılan *Kısasü'l-Enbiya*'da yer yer manzum bölümlere rastlanır. "Dili akıcı ve ustaca kullanması sayesinde, dinî konuları çok güzel bir uslupla ifade etmiş, bu yüzden eseri geniş çevrelerce zevkle okunmuştur."[116]

Eserin Londra, İsveç, Leningrad, Paris ve Bakü'de toplam on nüshası bulunmaktadır. Bunların içinde Londra British Museum Add. 7851 kayıtlı bulunan nüsha dönemin dil özelliklerini açık olarak yansıtmaktadır.

Kısasü'l-Enbiya ile ilgili olarak yapılmış başlıca çalışmalar şunlardır:

Londra nüshasını ise fotokopi olarak Kaare Grønbech yayımlamıştır.

- *Burhaneddin oglı Kadı Nasıreddin Rabguzi, Kısasu'l-enbiya* (710=1310). Fotokopi olarak yayımlayan: Kaare Grønbech, *Rabguzi Narrationes de prophetis*, Cod. Mus. Brit. Add. 7851 (249y), Kopenhag, 1948

[116] Nuri Yüce, "Hârizm Türkçesi", *Türkler*, C. V, s. 795

Grønbech'in yayımladığı Londra nüshasının dil özelliklerini Jakob Schinkewitsch doktora tezinde incelemiştir:

- Jakob Schinkewitsch, *Rabghuzis Syntax*, MSOSW (Berlin, 1926), XXIX, 130-172 (Berlin, 1927), XXX, 1-57

1997'de Aysu Ata, eserin metin, tıpkıbasım ve sözlüğünü yayımladı:

- Aysu Ata, *Nâsırüddin bin Burhaneddin Rabguzî, Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I; Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, TDK Yay. 681-1, Ank 1997, XL+616 s.
- Aysu Ata, *Nâsırüddin bin Burhaneddin Rabguzî, Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) II Dizin*, TDK Yay. 681-2, Ank 1997, 820 s.

Dönemin genel değerlendirmesinin yapıldığı şu eserlerde de *Kısasü'l-Enbiya* ile ilgili bilgiler yer almaktadır:

- János Eckmann, "Das Chwerzmtürkische", *PhTF I*, (Wiesbaden, 1959) s. 113-137. (Türkçesi: *Tarihî Türk Şiveleri*, "Harezm Türkçesi", (Çev.: Mehmet Akalın), Ankara 1988, s.173-210.)
- Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri I, VIII. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Kadar Yazı Dili*, Ank 1977, s. 139-154
- Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, C. II, s. 86, (İstanbul 1984)
- Nuri Yüce, Hârizm Türkçesi, *Türkler*, Yeni Türkiye Dergisi Yay., Ankara 2002, s. 794-795
- Aysu Ata, *Harezm-Altınordu Türkçesi*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36, İstanbul 2002, s. 17-21
- Gülden Sağol, "Harezm Türkçesi ve Harezm Türkçesi ile Basılan Eserler", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara 2002, C. V, s. 805-806

2) MU'İNÜ'L-MÜRİD

Eser, Hicrî 713 yılı Ramazan ayında (Kasım 1313) Harezm'de İslâm [veya Ürgençli Şeyh Şerif Hoca] adlı bir müellif tarafından yazılmıştır. Kitapla ilgili ilk bilgiyi Ebulgazi Bahadır Han *Şecere-i Terâkime* adlı eserinde verir ve yazarının Şeyh Şerif Hoca olduğunu belirtir. Bilinen tek nüshası Bursa Orhan Kütüphanesi'nde çeşitli risaleler bulunan bir mecmuanın içindedir. Kitabı, bilim dünyasına A. Zeki Velidi [Togan] tanıtmıştır. *Mu'inü'l-Mürid*, İslamı yeni öğrenenlere yardımcı olma amacıyla yazılmış yaklaşık 900 beyitlik bir risaledir. Allah'ı ve peygamberi bilmek, yıkanmak, namaz, zekat, avcılık, kurban, tasavvuf konularını işler.

ذکر حق بابیلن قوله ور سنکا — شریک ارکان اولسا یکی یکنکا قرب
نفس بلا صفت ذکر صاغ اول — عبادت اینکا بو یاغ اول
اوامر اینکا امری بو نوب — نواهی اینکا نهی بو یاغ اول
مونوکی تک ذکر نفس هوادن اوزار — جفادن وفانی صفانی سوزار
جفاروربوخاطروساوس لرین — سوزار جمله غفلت کوکلین توزار
بغیب اوزداسن بوصفت بولماسانکا — عجب عوق نی سن تاب بولماسانکا
انابت سیزارکا ارادت عوق اول — ارادت بوق اول عشق بلا کلماسانکا
انابت ارادت بوعشقسکز امام — محب لوکی نشانی ذاکر لیق مدام
ذکر نوری بیرله منور بولوب — عارف غافولدن بوذکری تمام
ذکر سرله ذاکر حضور غاتکار — حضور نوکی نشانی کوکول انر تونار
انس محبت بولوبان ذاکر — ذکر خفیه بولور ظهوردن کیتار
ذکردن ذاکر غایوان اجلور اول — بوانسدن تفکر تاجلور اول
تفکردن اجلور بصارت کوزی — کوکول نفس باطل آیین سجلور اول
بصارت کوزندن سجلی سجاسا — هوانفس مرادن نوکال کجاسا
بوادی بارلغندن تمام کوجاسا — بلکای بوسول نوکی نشانی کشی

بیانینده

Mu'înü'l-Mürid'den bir sayfa

Mu'inü'l-Mürid, 1988 yılında Recep Toparlı tarafından yayımlandı:

- Recep Toparlı, *Muinü'l-Mürid*, Erzurum 1988

Dönemin genel değerlendirmesinin yapıldığı şu eserlerde de *Mu'inü'l-Mürid* ile ilgili bilgiler yer almaktadır:

- A. Zeki Velidi, "Harizm'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler", *TM 1926* (İstanbul, 1928), II, s. 315-330
- János Eckmann, "Das Chwerzmtürkische", *PhTF I*, (Wiesbaden, 1959) s. 113-137. (Türkçesi: *Tarihî Türk Şiveleri*, "Harezm Türkçesi", (Çev.: Mehmet Akalın), Ankara 1988, s.173-210.)
- Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, C. II, s. 117, (İstanbul 1984)
- Nuri Yüce, Hârizm Türkçesi, *Türkler*, Yeni Türkiye Dergisi Yay., Ankara 2002, s. 794-795
- Aysu Ata, *Harezm-Altınordu Türkçesi*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36, İstanbul 2002, s. 34-36
- Gülden Sağol, "Harezm Türkçesi ve Harezm Türkçesi ile Basılan Eserler", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara 2002, C. V, s. 806-807

3) MUHABBETNAME

H. 754 (1353)te Harizmî tarafından Muhammed Hacı Beg'in Sıgnak'daki sarayında yazılmıştır. Eserin iki nüshası vardır. Birincisi Uygur harfleriyle 835 (1432)te Emir Celaleddin Firuz Şah adına Mansur Bahşı tarafından yazılmıştır (Brit. Mus. Or. 8193). Diğeri ise XVI. yüzyılda istinsah edilmiş Arap harfli nüshadır. Bu nüsha da Londra'da bulunur. Uygur harfli nüsha Oğuz-Kıpçak özelliklerini taşırken, Arap harfli nüsha geç dönemde istinsah edildiğinden dolayı geniş ölçüde Çağataycanın etkisi altında kalmıştır.

Mesnevi tarzında ve aruzun *mefâîlün mefâîlün feûlün* kalıbıyla yazılmıştır. Eseri, Tourkhan Gandjei yayımladı:

- Tourkhan Gandjei, "Il 'Muhabbetnâma' di Horazmî", *Annali dell'Instituto Universitario Orientale di Napoli*, Nuova Serie, vol. VI (1957), 131-161+Faksimile der Foll. 159v-178r, vol. VII (1958), 135-166

Muhabbetnâme üzerine yapılmış diğer çalışmalar şunlardır:

- V.V. Bartold, "Novaja Rukopis ujgurskim şriftom v Britanskom Muzee" [=Britanya Müzesinde Uygur Harfli Nevaî Elyazmaları], *DAN* 1924, s. 57-58
- G. Clauson, "A hitherto unknown Turkish manuscript in Uighur characters", [=Şimdiye Kadar Bilinmeyen Uygur Harfli Bir Türkçe Elyazması] *JRAS*, 1928, s. 99-130

- János Eckmann, "Das Chwerzmtürkische", *PhTF I*, (Wiesbaden, 1959) s. 113-137. (Türkçesi: *Tarihî Türk Şiveleri*, "Harezm Türkçesi", (Çev.: Mehmet Akalın), Ankara 1988, s.173-210.)
- Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, C. II, s. 118-122, (İstanbul 1984)
- Nuri Yüce, "Hârizm Türkçesi", *Türkler*, Yeni Türkiye Dergisi Yay., Ankara 2002, s. 795-796
- Aysu Ata, *Harezm-Altınordu Türkçesi*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36, İstanbul 2002, s. 40-42
- Gülden Sağol, "Harezm Türkçesi ve Harezm Türkçesi ile Basılan Eserler", *Türkler*, Yeni Türkiye Dergisi Yay., Ankara 2002, C. V, s. 807

4) NEHCÜ'L-FERADİS

Harezm Türkçesini en önemli ve kapsamlı eserlerinden biridir. Yazarı Kerderli Ali oğlu Mahmud'dur. Altınordu'nun başkenti Saray'da 1358'den önce istinsah edilmiştir.

Eser dört bölümden oluşur. 1. bölümde Hz. Muhammed'in, 2. bölümde dört halifenin, ehl-i beytin ve dört imamın hikmet ve faziletleri anlatılır. 3. bölümde insanın iyi davranışları, 4. bölümde de kötü davranışları ilmihal bilgileri çerçevesinde işlenir. *NF* kısa cümlelerden oluşan sade, açık ve basit bir nesir diliyle halka dinî bilgiler vermek amacıyla yazılmıştır. Bu bakımdan dil incelemeleri için son derece elverişli bir eserdir.

Nehcü'l-Feradis'in bilinen nüshaları içinde en mükemmeli Yeni Cami nüshasıdır. Bu nüsha yazarın ölümünden dört gün sonra el-Harizmî adlı müstensih tarafından 1360 yılında bitirilmiştir. Her sayfasında 17 harekeli satır bulunan nüsha toplam 444 sayfadır. *NF*'nin ikinci önemli nüshası Yakub Kemal tarafından 1928'de Yalta (Kırım)'da bulunmuştur. 589 sayfalık bir hacme sahip olan bu nüsha 1389 tarihinde Kasım bin Muhammed adlı müstensih tarafından yazılmıştır.

Eser hakkında, başta János Eckmann olmak üzere, Z. Velidi Togan, Yakub Kemal, Hamza Zülfikar, Semih Tezcan ve Aysu Ata çeşitli çalışmalar yapmışlardır. Daha önce *Nehcü'l-Feradis*'in Yeni Cami nüshası János Eckmann tarafından tıpkıbasım olarak yayımlanmıştı (TDK Tıpkıbasımlar Dizisi 35, 1956, XIV+444 s.). Bu nüshanın metni üzerinde de çalışan Eckmann'ın ömrü vefa etmeyince, müsvedde ve daktilo edilmiş notları Hamza Zülfikar ve Semih Tezcan'ın düzenlemeleriyle yayımlandı (*Nehcü'l-Feradis, Uştmahlarnng Açuk Yolı. Cennetlerin Açık Yolu*, TDK Yay. 518, Ankara). Eser üzerinde çalışmanın 3. aşaması olarak Dr. Aysu Ata tarafından hazırlanan Dizin-Sözlük'le *Nehcü'l-Feradis* bilim dünyasının hizmetine sunulmuştur.

Nehcü'l-Ferâdis'ten bir sayfa
(Yen Cami nüshası)

- János Eckmann, *Nehcü'l-Feradis*, (Metin) Yayına Hazırlayanlar: Semih Tezcan, Hamza Zülfikar, Ankara, 1984
- Tezcan, Semih - Zülfikar Hamza, *János Eckmann, Nehcü'l-Feradis Cennetlerin Açık Yolu*, Ankara 1995 (Transkripsiyonlu Metin ve Orijinal Metin)
- Aysu Ata, *Nehcü'l-Feradis-Uştmahlarnıng Açuk Yolı. Cennetlerin Açık Yolu*, III Dizin-Sözlük, Ankara 1998, XLIII+538 s.

Bunların yanında aşağıdaki eserlerin ilgili bölümlerinde *NF*'ye ilişkin bilgiler yer almaktadır.

- Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri, VIII. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Kadar Yazı Dili*, AÜDTCF Yay., Ankara 1977, s. 155-174
- János Eckmann, "Das Chwerzmtürkische", *PhTF I*, (Wiesbaden, 1959) s. 113-137. (Türkçesi: *Tarihî Türk Şiveleri*, "Harezm Türkçesi", (Çev.: Mehmet Akalın), Ankara 1988, s.173-210.)
- Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, C. II, İstanbul 1984, s. 112-116
- Nuri Yüce, Hârizm Türkçesi, *Türkler*, Yeni Türkiye Dergisi Yay., Ankara 2002, s. 796
- Aysu Ata, *Harezm-Altınordu Türkçesi*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36, İstanbul 2002, s. 22-30
- Gülden Sağol, "Harezm Türkçesi ve Harezm Türkçesi ile Basılan Eserler", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara 2002, C. V, s. 808-810

5) MUKADDİMETÜ'L-EDEB

Mukaddimetü'l-Edeb, Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî (1074-1134) tarafından 1227-1244 yılları arasında yazılan, esas metni Arapça, satır altlarında ise Harezm Türkçesi olan özellikle sözlük bakımından önemli bir eserdir. Harizmşahlardan Sultan Atsız'a ithaf edilen ve Harezm'deki medreselerde dil öğretimi için kullanıldığı tahmin edilen *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Divânü Lügâti't-Türk*'ten sonra Türk dilinin söz varlığını gösteren en önemli eser sayılabilir.

Eser, isimler, fiiller, harfler, isim çekimi, fiil çekimi gibi beş bölüme ayrılmıştır.

Kitapta çok sayıda Türkçe deyim, teknik terim, yer, elbise, ay, yıl, hayvan adları, inanca ait terimler yer almaktadır.

Yirmiden fazla nüshası olan eserin Türkçe bölümü ilk defa bütünü ile Nuri Yüce tarafından incelenmiştir. Bir bölümü eksik olan bu nüshanın dizin bölümünde 3506 madde başı bulunmaktadır.

- N. Yüce, *Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamahşari el-H'ârizmî, Mukaddimetü'l-Edeb:. H'arizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Ankara 1988. VI + 229

ME ile ilgili olarak yapılmış diğer çalışmalar şunlardır:

- Wilhelm Barthold, *Eine Zamahşari-Handschrift mit alttürkischen Glossen*[=Eski Türkçeyle Bir Zemahşeri Elyazması], Islamice (Leipzig, 1926), II, 1-4
- N.Nicholas Poppe, *Mongolskiy Slovar Mukaddimat al-Adab*, [=Moğolca Sözlük. Mukaddimetü'l-Edeb] Leningrad, 1938, s. 36
- N.Nicholas Poppe, "Eine Viersprachige Zamahşari-Handschrift, [=Dört Dilli Bir Zemahşeri Elyazması] *ZDMG*, 90-102, Neue Folge, Bd.24-27, (Wiesbaden 1949-1952)
- János Eckmann, "Das Chwerzmtürkische", *PhTF I*, (Wiesbaden, 1959) s. 113-137. (Türkçesi: *Tarihî Türk Şiveleri*, "Harezm Türkçesi", (Çev.: Mehmet Akalın), Ankara 1988, s.173-210.
- J. Benzing, *Das chwaresmische Sprachmaterial einer Handschrift der "Mukaddimat al-Adab" von Zamaxşari I, Text*, [=Zemahşeri'nin Mukaddimetü'l-Edeb'inin Bir Elyazmasında Harezm Türkçesi Dil Materyalleri I, Metin] (Wiesbaden, 1968)
- Nuri Yüce, *Eine neu entdeckte Handschrift der "Muqaddimat al-Adab" von az-Zamahşarî mit choresmtürkischer Übersetzung*. [=Harezm Türkçesi ile Tercüme Edilmiş Zemahşeri'nin Mukaddimetü'l-Edeb'inin Yeni Bulunmuş Bir Elyazması] (XIX. Deutschen Orientalistentag, 28. Sept.- 4. Okt. 1975 in Freiburg). —*ZDMG* Suppl. III, 2 (Wiesbaden 1977), 1253-1259
- Nuri Yüce und Johannes Benzing: *Chwaresmische Wörter und Sätze aus einer choresmtürkischen Handschrift der Muqaddimat al-Adab*.[=Mukaddimetü'l-Edeb'in Harezm Türkçesiyle Bir Elyazmasında Harezmce Kelimeler ve Cümleler] —*ZDMG* 135/1 (Stuttgart 1985), 92-103.
- Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, C. II, s. 122, (İstanbul 1984)
- Aysu Ata, *Harezm-Altınordu Türkçesi*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36, İstanbul 2002, s. 30-34
- Gülden Sağol, "Harezm Türkçesi ve Harezm Türkçesi ile Basılan Eserler", *Türkler*, C. V, s. 805

6. MİR'ÂC-NÂME

Hz. Muhammed'in mir'aca çıkmasını anlatan dinî içerikli bir eserdir. İki nüshası bilinmektedir. Bunlardan birincisi 1436 yılında Herat'ta Uygur harfleri ile Mâlik Bahşı tarafından istinsah edilen nüshadır. Bu nüsha Paris Bibliothèque Nationel'de bulunmaktadır. İkincisi ise 1511'de Mısır'da Nureddin 'Ali b. Kiçkine Seyyid 'Ali et-Tâliqânî tarafından Arap harfleri ile

istinsah edilen ve Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Böl. 2848'de kayıtlı olan nüshadır.[117]

Eseri 1882'de Pavet de Courteille yayımladı:

- Pavet de Courteille, *Mirâdj-Nâmeh: Le manuscript Oigour de la Bibliothèque Nationel*, Paris 1882

Uygur harfli nüsha üzerinde Osman F. Sertkaya bitirme çalışma yapmıştır.

- Osman F. Sertkaya, *Miracnâme, Metin, İndeks*, İstanbul Üni. Edb. Fak. Türk Dili ve Edb. Böl. Mez. Tezi, İstanbul 1968 (Mezuniyet Tezi)

Bunların dışında aşağıdaki eserlerin ilgili bölümlerinde NF'ye ilişkin bilgiler yer almaktadır.

- Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri, VIII. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Kadar Yazı Dili*, AÜDTCF Yay., Ankara 1977, s. 175-182
- Gülden Sağol, "Harezm Türkçesi ve Harezm Türkçesi ile Basılan Eserler", *Türkler*, C. V, s. 805
- Nuri Yüce, Hârizm Türkçesi, *Türkler*, Yeni Türkiye Dergisi Yay., Ankara 2002, s. 797
- Aysu Ata, *Harezm-Altınordu Türkçesi*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36, İstanbul 2002, s. 43-44

D. HAREZM TÜRKÇESİNİN BAŞLICA ÖZELLİKLERİ

Fonetik Özellikler:

Genel Türkçenin sekiz ünlüsünün yanında kapalı e ünlüsü de Harezm Türkçesiyle yazılmış bazı eserlerde (*Nehcü'l-Feradis*) y üstüne üstün (fetha) konulmak suretiyle gösterilmiştir: *bèş, bèl, èrte, tèwe, yè-...*

Sızmalı diş sesi *-d-, -d* (<ET *d*), genellikle korunmuştur. Yalnız *Nehcü'l-Feradis*'de yerini sık sık *-y-, -y*'ye bırakır: *adak, adır-, bodun, kidin, küdegü, yıdıg...*

Dudak benzeşmesi kuvvetli olarak görülür. Arapça ve Farsça kelimeler de bu uyuma uydurulmuştur: *münara* (<Ar. *manara*), *zümam* (<Ar. zimam), *sabur* (<Ar. *sabr*)...

Aynı uyum, iyelik ekleri (*-ım>-um, -ın>-un, -ımız>-umuz, -ınız>-unuz*), ilgi hal eki (*-nın>-nun*), zarf-fiil eki (*-ıp>-up*) ve bazı yapım eklerinde (*-lıg>-lug, -lık>-luk, -sız>-suz, -ıg>-ug, -ınç>-unç, -ın->-un-, -ış->-uş-*) görülür.

[117] Nuri Yüce, *a.g.m.* s. 797

Harezm Türkçesinde dil uyumu Türkçedeki genel kurala uygundur. Yalnız, Arapça ve Farsça kelimelerin, artdamak ünsüzü ekler aldığı görülmektedir. *'alem-ka, 'arif-ga. Nehcü'l-Feradis*'de öndamak ünsüzleri de görülür: *mekke-ke, mihnet-ke, mescid-ke.*

Eski Türkçedeki söziçi ve sözsonu *-b-, -b*'ler Harezm Türkçesinde çiftdudak *v*'sine (*w*) dönüşmüştür. Bu ses, Arap yazısında *f* üzerine üç nokta konularak gösterilmiştir.

Önseste Karahanlı Türkçesindeki *t*'ler korunmuştur. Yalnız ek önsesinde ötümlü diş ünsüzü *d* getirilmeye başlanmıştır: *kapug-da, kök-de, zümrüd-din, tag-dın...* Görülen geçmiş zaman eki *-dı/-tı* ötümlü ve ötümsüz kök ve gövdelere hemen hemen kurallı olarak gelmeye başlamıştır: okı-dı, iç-ti

İçseste art damak tonsuz patlayıcı ünsüzü k korunmuştur:

çakır- "çağır-", *takı* "ve, de", *toprakı, adakı* "ayağı"

Ünsüzlerden önce *k>h* değişmesi görülür:*ahsak<aksak* "aksak", *ohşa-<okşa-* "benzemek", *ahtar-<aktar-* "aramak"

ET'deki art damak patlayıcı ünsüzleri *k/g* yerini çift dudak ünsüzü *w*'ye dönüşür:*sawuk <sogık, tawuk <takıku* "tavuk"

Dar-düz ünlüler önünde *y-* türemesi görülür: *yıgaç, yıgla-, yırak* "ırak, uzak", *yışı-* "ışı-", *yip* "ip"

t'den önce *ç>ş* değişmesi görülür: *iştiler* (<içtiler), *kaştılar* (<kaçtılar)

Morfolojik Özellikler:

İlgi eki *-nıng/-nung* şeklindedir. *ata-nıng, yalawaçnıng, kök-nüng, kuş-nung*

Yükleme hâli eki *-nı/-n* şeklindedir. *bözçi-ni* "dokumacıyı", *yol-nı, yol-ı-n*

Yönelme hâli eki *-ka/-ke, -ga/-ge* şeklindedir. *tamug-ka, mekke-ke, mısır-ga*

Vasıta hâli eki *-n, -ın, -un* şeklindedir. *ün-ü-n yıglamak* "yüksek ses ile ağlamak", *ol vakt-ı-n* "o vakit"

Yön bildirme eki, *-ra, -ru, -garu/-gerü* şeklindedir. *iç-re, tapa-ru* "-e doğru", *art-garu* "geriye"

III. ÇAĞATAYCA

A. TEMÜROĞULLARI

TEMÜRLÜLER devletinin kurucusu Emir Temür, 1336'da Semerkant yakınlarındaki Keş'te dünyaya geldi. Babası Barlas kabilesinin lideri Turgay, annesi ise Tekine Hatun'dur. Bu tarihlerde Çağatay Hanlığı siyasi bakımdan zor günler geçirmekte idi. Cengiz soyundan olmayan emirler, otorite boşluğundan yararlanarak yönetimi ele geçirmeye çalışıyorlardı. Bu karışıklıktan yararlanan Temür, 1370 yılında Maveraünnehr'de egemenlik kurdu. Bu yıllarda girdiği bir savaşta ayağı sakat kaldığı için "Aksak Temür" (Timurleng) olarak anılmaya başladı.

Emir Timur, 1370-1405 yılları arasında yaptığı seferlerle, Harezm, Doğu Türkistan, İran, Azerbaycan, Hindistan Delhi Sultanlığı, Irak, Suriye, Altın Orda Hanlığı ve Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu muazzam büyüklükteki topraklara hâkim oldu. Onun fetihleri, sonuçları açısından, Türk tarihini derinden etkiledi. Meselâ, Altınorda Hanı Toktamış üzerine düzenlediği seferler (1391/8) Altınorda Devleti'nin çöküşüne ve yerine bölge hanlıklarının kurulmasına sebep olurken, Moskova Knezlerinin güçlenmesini de beraberinde getirdi. Böylece, XVI. yüzyıldan itibaren Rusya'nın Kafkaslar ve Deşt-i Kıpçak'a doğru yayılması söz konusu olacaktır.

Ancak Temür'ün Türkistan'a hâkim olması Orta Asya'daki Özbek, Kazak, Kırgız ve Türkmenlerin tarihleri için de dönüm noktasını oluşturur. 1398/99'da Hindistan Delhi Sultanlığına düzenlediği sefer de bölgedeki siyasi ve kültürel yapının değişmesine sebep oldu. Ancak Timur'un 1402 Ankara Savaşı ile Yıldırım Bayezıd'ı yenip, Anadolu'yu ele geçirmesi, Osmanlı tarihinde unutulmaz bir yer tutar. Bu olayla, Anadolu'daki Türk birliği sarsıldı, beylikler yeniden canlandı ve "Fetret Devri" dediğimiz taht mücadeleleri Osmanlı Devleti'ni yıprattı. Ülkesindeki karışıklıklar sebebiyle Anadolu'da fazla kalamayan Timur, Çin seferine giderken yolda hastalanarak öldü

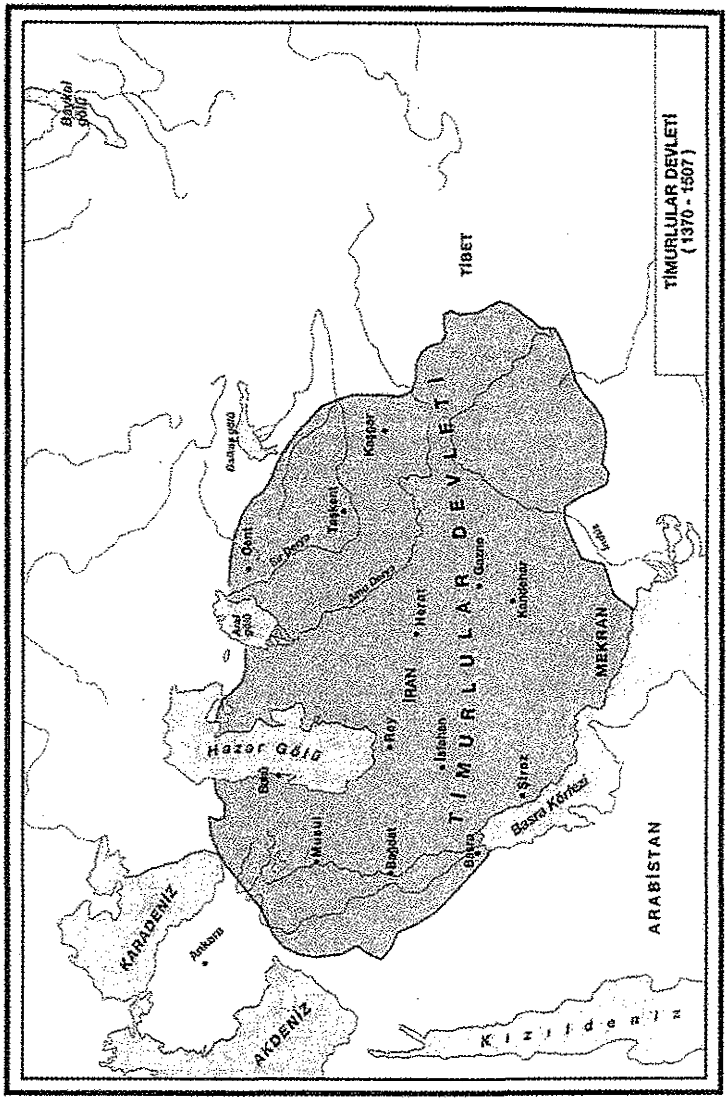
(1405). Timur'un ölümünden hemen sonra devlet, oğlu ve torunları arasında paylaşıldı. Buna göre; Torunu Muhammed başkent Semerkant'ta tahta çıkarken, diğer torunları Pir Muhammed ile İskender İran' da, üçüncü oğlu Miranşah Bağdat ve Azerbaycan'da, en küçük oğlu Şahruh ise Horasan'da yerleştiler.

Temürlüler adı verilen bu hanedanlar içinde Şahruh ön plana çıktı. Şahruh döneminde (1407-1447) Maveraünnehir ve Kuzey Afganistan bölgeleri ele geçirildi, Herat başkent yapıldı. Ardından İran ve Azerbaycan'ı da hâkimiyetine alan Şahruh, Türkistan'da parlak bir kültür hayatının kurucusu oldu. Şahruh'un ölümü üzerine, tahta büyük bir alim ve astronom olan oğlu Uluğ Bey geçti. Onun iki yıllık saltanatı mücadeleler içinde geçmiş ve oğlu tarafından öldürülünce ülkede büyük karışıklıklar çıktı.

Nitekim Miranşah'ın torunu Ebu Said'in Akkoyunlu Uzun Hasan'a yenilmesiyle (1469) Horasan'ın batısında kalan bütün topraklar Akkoyunluların eline geçti. Temürlülerden yalnız Hüseyin Baykara (1469-1506) Horasan'da tutunabildi. Başkenti Herat, Türk tarihinde sayılı kültür merkezlerinden biri oldu. Ünlü Türk şair ve ilim adamı Ali Şir Nevaî burada yetişmiştir. Baykara'nın oğlu Bediüzzaman'ın hükümdarlığı zamanında, Özbek hükümdarı, Şibanî Muhammed Han'ın başkent Herat'ı ele geçirmesi (1507), Temürlülerin sonu oldu. Temürlülerden Babür Türkistan'da başarılı olamayınca, Hindistan'a giderek (1519) Türk-Hind İmparatorluğu'nu kurdu.

Temürlülerin 1507'de yıkılışından sonra Türkistan'da şu siyasi yapılar oluşmuştur:

1- Özbek Hanlığı (Şibanîler)
2- Özbek Hanlıkları
   a- Hive Hanlığı
   b- Buhara Hanlığı
   c- Hokand Hanlığı
3- Yaka Türkmenleri (Türkmenistan)
4- Azerbaycan Hanlıkları
5- Kazak Hanlığı ve Yüzler (Cüzler)
6-Kırgızlar
7- Doğu Türkistan (Kaşgar Hanlığı)
8- Safevîler
9-Hindistan Türk Sultanlıkları-Babürlüler

TİMURLULAR DEVLETİ
(1370 - 1507)
TİMURLULAR DEVLETİ
TİBET
İRAN
MEKRAN
ARABİSTAN
Hazar Gölü
KARADENİZ
AKDENİZ
Kızıldeniz
Basra Körfezi
Aral gölü
Balkaş gölü
Semerkant
Taşkent
Kaşgar
Hiyat
Gazne
Kandehar
Sirderya
Amu Derya
Ceyhun
Ural gölü
Ural Dağları
Bakü
Rey
İsfahan
Şiraz
Bağdat
Musul
Ankara

a- Özbek Hanlığı (1428-1597)

Özbek Hanlığı, Batu Han'ın kardeşi Şiban soyundan gelen Ebulhayr Han tarafından kuruldu. Altınorda Hanı Özbek Han'ın soyundan oldukları için devlete onun ismi verildi. Özbekler, 1428 yılında Ebulhayr'ı Sibir şehrinde han ilân ettiler ve Temürlülerin içine düştüğü karışıklıklardan yararlanan Ebulhayr Han da, 1431'de Gürgenç dahil olmak üzere Harezm'e, 1447' ye doğru da Seyhun dolaylarında Sığnak şehrinden Özkent'e kadar olan bölgeye egemen oldu. Ancak 1457'deki Moğol kabilelerin saldırısında yeterli direnç gösterilmediği gerekçesiyle Özbeklerin bir kısmı Ebulhayr'ın hâkimiyetini tanımayarak kuzeye göçtüler. Bunlar kendi başlarına buyruk hareket ettiklerinden dolayı daha sonra "Kazak" olarak anılacaklardır. Ebulhayr Han, Çağataylılar'dan Yunus Han'a karşı giriştiği mücadeleyi kaybederek 1468 yılında öldü. Yerine geçen oğlu Şah-Budak Han ise Yunus Han ve Temürlülere karşı ülkesini koruyamadı. Onun yerine geçen oğlu Muhammed Şibanî Han, önce Temürlülerin iç mücadelelerinden faydalanarak, Maveraünnehr'i ele geçirmeyi başardı (1500). Ardından Çağataylılar'ı yenerek Taşkent ve Sayram bölgelerini (1503), Temürlülerin elinden de Harezm, Belh ve Herat şehirlerini alarak Türkistan'ın en büyük gücü haline geldi. Ancak Şibanî Han, Merv'de Safevî Hükümdarı Şah İsmail ile yaptığı savaşı kaybederek öldü (1510). Muhammed Şibanî Han'dan sonra büyük bir sarsıntı geçiren Özbek Hanlığı uzun bir süre iç çekişmelerle istikrarsız bir dönem yaşadı. Muhammed Şibanî Han'dan sonra Özbeklerin en büyük hükümdarı olarak kabul edilen II. Abdullah Han zamanında (1580-1598), hanlık eski gücüne kavuştu. Fakat 1597 yılında Safevî Hükümdarı Şah Abbas'a yenilmesi Özbek Hanlığı'nın parçalanmasına yol açtı. Sonuçta Horasan Safevîlere, Taşkent ve civarı Kırgızların eline geçti. Diğer bölgelerde bağımsız hanlıklar kuruldu.

b- Hive Hanlığı (1512-1873)

Şibanîler soyundan İl-Bars, Safevîleri Harezm'den atmayı başararak, merkez Ürgenç şehri olmak üzere Hive Hanlığı'nı kurdu (1512). Arab Muhammed Han zamanında (1603-1623), hanlık merkezi kuraklık sebebiyle Hive şehrine nakledildi. Hanlık tarihinde iç çekişmeler, Özbek Hanlığı'na, Moğol Kalmuklar'a, Ruslar'a ve İran'a karşı mücadeleler eksik olmadı. XVI. yüzyılın sonlarına doğru, Ceyhun (Amuderya) nehrinin yatağını değiştirerek, Hazar Denizi yerine Aral gölüne dökülmeye başlaması, bölge ekonomisinin büyük ölçüde gerilemesine sebep oldu. Hanlık, Afşar hanedanından Nadir Şah'ın Hive'yi ele geçirmesinden sonra (1740) kısa bir süre İran'a bağlı kaldı. Deli Petro zamanından beri Orta Asya'da gözü olan Ruslar, önce Hazar kıyılarında üs oluşturup ardından 1873 yılında Hive'ye saldırdılar ve hanlığı ele

geçirdiler. Son Hive hanının Kızılordu tarafından tahtan uzaklaştırılmasına kadar (1920) şeklen de olsa Hive Hanlığı varlığını korudu.

Hive Hanlarından Ebulgazi Bahadır Han (1643-1665), *Şecere-i Terâkime* ve *Şecere-i Türkî* adlı eserleriyle Türk tarih ve kültürüne büyük bir hizmette bulundu.

c- Buhara Hanlığı (1599 -1868)

II. Abdullah Han'ın ölümü üzerine (1598) baş gösteren iç çekişmeler ve taht kavgaları Özbek Hanlığı'nın parçalanmasına yol açmıştı. Halkın ileri gelenlerinin teklifi ile Astrahanlı Yar Muhammed'in oğlu Baki Muhammed tahta geçti (1599). Böylece Buhara'da Şibanî hanedanı yerine Astrahanlılar hanedanı egemenliği başladı. Bu hanedanın Canıbeg kolu, İran hükümdarı Nadir Şah'ın Buhara'yı işgaline kadar egemenliğini devam ettirdi. Diğer kolu olan Mangıt Hanedanı ise 1753 yılında Muhammed Rahim Atalık'ın hâkimiyeti ele geçirmesiyle başlayıp, 1920 yılına kadar sürdü. Buhara ve Hive Hanlıkları, İran ve Ruslara karşı Osmanlılar ile iyi ilişkiler kurdular. Ancak mesafenin uzaklığı daha sıkı ilişkileri engellemiştir. 1868 Rus egemenliğine boyun eğen hanlık, 1920 yılında yeni Sovyet yönetimi tarafından ortadan kaldırıldı.

ç- Hokand Hanlığı (1710-1876)

Hive ve Buhara Hanlıkları arasındaki mücadelelerden bıkan bir kısım halkı etrafına toplayan Şibanî soyundan gelen Şahruh, Fergana'da Hokand merkez olmak üzere bağımsız bir hanlık kurmayı başardı (1710). 1876'da Ruslar tarafından yıkıldı.

B. ÇAĞATAYCANIN OLUŞTUĞU TARİHÎ VE COĞRAFİ ORTAM

XIII. yüzyılın başlarında Moğol istilası Türk kavimlerinin değişik coğrafyalara göçmelerine sebep oldu. Bu göçler, Türk dilinin yeni coğrafyalarda yeni yazı dilleri oluşturmasına zemin hazırladı. Buralarda önemli dil, edebiyat ve sanat eserleri meydana getirildi.

Moğol akınları, Oğuzların batıya, İran, Irak, Azerbaycan ve Anadolu'ya; diğer taraftan da Uygurlar başta olmak üzere diğer Türk kavimlerinden oluşan grupların da Harezm, Afganistan, Hindistan bölgelerine yerleşmelerine yol açtı. Bu, aynı zamanda zaman içinde birbirinden uzaklaşan lehçelerin yeniden yakınlaşmasına zemin hazırladı.[118] Batıya giden Oğuz grupları, XIII.

[118] Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1981, s. 231

yüzyıldan başlayarak Anadolu Selçukluları, Anadolu Beylikleri ve Osmanlı dönemlerinde *Osmanlı Türkçesi* edebî dilini oluştururken, doğudaki Türk grupları, *Türk dili* yahut *Çağatay Türkçesi*, olarak bilinen yazı dili ile XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar bütün Orta Asya Türk halklarının ait olacak bir edebiyat dili meydana getirdiler.

1405'te Timur'un ölümü üzerine oğlu Şahruh (1377-1447) (hükümdarlık yılları, 1405-1444) Herat'ta bağımsızlığını ilan etti ve rakiplerini yenerek Semerkant'ı ele geçirdi. Azerbaycan ve Mezopotamya hariç bütün Temürlü ülkesinde egemenliğini kabul ettirdi. Devrin bilim ve sanat adamlarını ülkesine toplayarak, babasının gözde şehri Semerkant'ı çağın en önemli bilim, sanat ve kültür merkezi haline getirdi. Daha sonra tahta geçen çağının büyük bir gökbilimcisi Oğlu Uluğ Bey (1394-1449) (hükümdarlık yılları, 1447-1449) de babasının bu kültür hamlelerini devam ettirip Semerkant'a medreseler yaptırarak burayı matematik ve gökbilimi merkezlerinden biri yaptı.

XV. yüzyılın ikinci yarısında (Hüseyin Baykara dönemi, 1469) Temürlülerin başkenti Herat oldu. Eski İran ve Hint uygarlıklarının da önemli bir kültür merkezi olan Herat, bu kez Türk kültür ve sanat eserleriyle çağın önde gelen şehirlerinden biri haline geldi. Bunun yanında, dil ve edebiyat alanında Nevaî'ye kadar henüz kendi dilinde eser verecek yetkinlikte bir edebiyat oluşmuş değildi. Semerkant, Herat, Belh, Horasan gibi şehirlerde bilim ve kültür faaliyetleri yoğunluk kazanırken, Farsça da edebiyat dili olmaya devam ediyor, Fars edebiyatı örnek alınıyordu. Hatta, Ali Şir Nevaî'nin *Mecâlisü'n-Nefâis*'inde dile getirdiği gibi, çağın üç yüzden fazla Türk şairinden yalnızca yüzde onu Türkçe yazıyordu. İşte, Nevaî, *Muhakemetü'l-lugateyn*'ni bu sayısal dengesizliği ikaz amacıyla yazmıştır. Nevaî'ye göre, bütün ahalinin Türkçe konuştuğu bir coğrafyada, şehirdeki çok az sayıdaki bir aydın tabakasının Farsça dışında bir dille yazmamaları kabul edebilir bir durum değildi.

Bununla birlikte, özellikle Şahruh, Uluğ Bey, Baysungur, Hüseyin Baykara, Babür başta olmak üzere Temürlü hükümdarları, sanatçıları korumanın yanında onları Türkçe yazmayı teşvik ederek -hatta kendileri de yazarak- Türkçeyi sürekli ön planda tuttular. Onların, bu dil duyarlılıkları, Ali Şir Nevaî ve diğer Türkçe yazan şairlerin yetişmesine uygun ortam hazırlayacak ve Türk dili, çok eski edebî geleneğe sahip olan Çin, Hint ve İran kültürlerinin kesiştiği noktada kendi edebiyat dilini yaratacaktı.

* * *

Çağatayca, XVI-XIX. yüzyıllarda, Orta Asya'daki bütün Türk halklarının yazı ve edebiyat dili olmuştur.

Bu lehçe için *Çagatay tili, Çagatay Türkisi, Türk tili, Türkçe elfazı, Türkî, Türkçe* gibi çeşitli terimler kullanılmıştır. Bazı Türkologlar da *Lügat-i Nevaîyye* demişlerdir. Bu lehçe için yaygın olarak kullanılan Çağatayca ismi Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay Han (1186-1242)'a nispeten verilmiştir.

Çağatayca üzerinde çalışan bilim insanları, bu lehçenin tarihî gelişimini çeşitli aşamalarla tasnif etmişlerdir. M. F. Köprülü bu gelişimi beş aşamada ele almıştır:

- Erken Devir Çağataycası (XIII.-XIV. yy)
- Klasik öncesi Çağatayca (XV.yüzyılın ilk yarısı)
- Klasik Çağatayca (XV. yüzyılın ikinci yarısı)
- Klasik Çağataycanın devamı (XVI. yy)
- Çöküş Devri (XVII-XIX. yy)

János Eckmann ise *Chagatay Manual* adlı eserinde Çağataycayı üç safhada incelemektedir:

Klasik Dönem Öncesi (XIII-XV. yy): Bu dönem, Çağatay lehçesinin edebî dil haline gelme, kurulma dönemidir. Bu lehçe, XIII. yüzyılın başından itibaren Maveraünnehr'de oluşmaya başlamıştır. Moğol istilası Türk dünyasında esaslı hareketlenmelere yol açmış, çeşitli Türk boyları bu dönemde yeni yurtlar edinmek amacıyla Maverünnehr bölgesinden göçtüler. İşte bu devirde Karahanlı ve Harezm şiveleri birleştirici dil olma özelliğini kaybederek yerlerini Çağatay edebî diline bıraktı. Çağataycanın kuruluş dönemi temsilcileri olarak Sekkâkî, Lütfi, Atai, Hucendi, Seyyid Ahmed Mirza, Haydar Harezmi, Yusuf Emiri, Yakini, Ahmedî, Gedayi ilk akla gelen isimlerdir.

Klasik Dönem (XV. yüzyılın ilk yarısı, XVI yy): (1465-1600) Çağataycanın bir edebiyat ve sanat dili olduğu ve fonetik ve morfolojik bakımlardan orijinallik kazandığı safhadır. Dönemin en önemli temsilcisi olan Ali Şir Nevaî ve haleflerinin oluşturduğu edebî dil ve gelenek uzun yıllar etkisini sürdürdü. Devlet adamlığı yanında şairliği ile de tanınan Hüseyin Baykara, Çağataycanın en büyük ve hacimli nesir eserini (Babürnâme) yazan Babür klasik dönem içinde sayılırlar. Bunlardan başka Hamidi, Şeybani, Ubeydi, Muhammed Salih, Meclisi ve Bayram Han da bu dönemin diğer önemli kalemleridir.

Klasik Sonrası Dönem(XVI-XX. yy başı): (1600-1921) Zirve temsilcilerinden sonraki bu dönemde Çağatay edebî dili XX. yüzyıla kadar devam etti. Başlıca temsilcileri, Ebulgazi Bahadır Han, Rahim Meşrep, Saykali, Sufi, Allah Yar, Turdı Ömer Han, Nadire, Mahzune, Üveysi, Nadir Gülhani, Mahmur, Mukimi, Furkat, Ubeydullah Zevki, Osman Hoca, Zari ve Nemengenli Şevki'dir.

C. ÇAĞATAY TÜRKÇESİYLE ESER VEREN BAŞLICA SANATÇILAR

1. SEKKÂKÎ

Bu lehçeyle eser vermiş ilk büyük şairdir. Hayatı hakkında çok az bilgi vardır. Ali Şir Nevaî, *Mecâlisü'n-Nefa'is* adlı tezkiresinde, Sekkâkî'nin Maverâünnehrli olduğu, daha sonra Semerkant'a gelip Uluğ Bey zamanında Temürlüler sarayında saray şairliği yaptığı bildirilmiştir.

Sekkâkî eserlerinde Çağatay edebî dilini büyük bir ustalıkla kullanmıştır. Dilinde yer yer Karahanlı Türkçesi dönemine ait kalıntılarının bulunması, onun Çağataycanın oluşum dönemi şairi olduğunu göstermektedir. Sekkâkî ve çağdaşı olan Lütfî, Gedâî, Haydar Tilbe gibi şairlerle birlikte, dili olgunlaştırarak Ali Şir Nevaî'ye edebî ortam hazırlamışlardır.[119]

Sekkâkî'nin mevcut tek eseri olan *Divan*'ı 1958'de Taşkent'te basılmıştır. Daha sonra Londra British Museum'da Or. 2079 numarada kayıtlı nüsha Kemal Eraslan tarafından yayıma hazırlanmıştır. Eser, çevriyazılı metin, nüsha farkları, açıklamalar, dizin ve tıpkıbasımlardan oluşmaktadır.

- *Mevlânâ Sekkâkî Divanı*, Hazırlayan Kemal Eraslan, TDK Yay. 720, Ankara 1999, XVII+686

2. MEVLÂNÂ LÜTFÎ

XV. yüzyılın ilk yarısında Çağatay edebî lehçesinin kurulmasına katkı sağlayan önemli şahsiyetlerden biridir. Herat'ın Kenar köyünde dünyaya geldiği için "Heratlı Lütfî olarak bilinen şairin doğum ve ölüm tarihleri belli değildir. Çağataycayı ustalıkla kullanmasından dolayı Nevaî tarafından "bu kavmin üstadı ve söz meliki" diye övülmüştür. *Gül ü Nevruz* adlı bir mesnevisi ve birçok nüshası bulunan *Divan*'ı vardır. Dilinde yabancı unsurlar çok azdır. Oğuz-Kıpçak unsurları ise oldukça fazladır.

Eserleri:

a) Divan: Türkiye'de ve dünyada çok sayıda nüshası vardır. Divan'da 361 gazel, 113 tuyuğ, 57 müfret, 4 kaside 1 tevhit ve bir na'at bulunmaktadır. Günay Karaağaç altı nüshayı tenkitli metin olarak doktora çalışması yapmıştır.

---

[119] Agâh Sırrı Levent, *Ali Şir Nevaî*, C. I. Ankara 1965, s. 195

- Günay Karaağaç, *Lütfî Divanı, Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, TDK Yay. 687, Ankara 1997, XXXIX+732+Tıpkıbasımlar

b) *Gül ü Nevruz*: Lütfî'nin Şiraz'da İskender Mirza adına, Celaleddin Tabib tarafından Farsça olarak yazılan aynı adlı mesnevîden yaptığı çeviridir. 2400 civarında beyit vardır. *Gül ü Nevruz*, Lütfî'nin Çağatay Türkçesinin imkânlarını çok iyi kullanarak meydana getirdiği bir eserdir. Birçok nüshası bulunmaktadır.

3. ALİ ŞÎR NEVAÎ

Ali Şir Nevaî, yalnız Çağatay-Özbek edebiyatının değil, bütün Türk edebiyatının en büyük şairlerinden biridir. O, yazdığı otuzu aşkın eseriyle, Türkçeyi, Orta Asya'daki bütün Türk boyları için ortak bir edebî dil yapmıştır. Türk dili, Nevaî sonrasında, Orta Asya'da ortak bir yazı dili haline gelmiş ve bütün Türk halkları tarafından XX. yüzyılın başına kadar kullanılmıştır. Diğer yandan Nevaî, Çin, Hint, Fars ve Arap dillerinin hakimiyet alanı olan bir coğrafyada, Türkçeyi, edebiyat dili hâline getirerek, kültür tarihi bakımından da önemli bir misyonu yerine getirmiştir.

Nevaî öncesinde de bu bölgede Türkçe eserler verilmişti. Tercümeye dayalı Uygur edebiyatı, Çince, Hintçe ve Sanskritçe gibi yerleşik kültür dilleri karşısında Türkçe edebî bir gelenek oluşturmadı. İslâmiyetin kabulünden sonra Fars ve Arap dilleriyle karşılaşan Türkçe, yeni kültürün, kavram alanları, edebî kalıpları ve terimleri boy ölçüşmeye başladı. İslâmî çevrede yazılan hacimli edebî eser *Kutadgu Bilig*, bir sözlük olmakla birlikte aydınların dil bilincini gösteren *Divânü Lügâti't-Türk* devrin önemli eserlerdir. Karahanlı Türkçesi sonrasında Harezm Türkçesi ile de çeşitli eserler oluşturuldu. Bütün bu eserler sahalarında tek olarak kalmışlar, bir bilim, edebiyat geleneği oluşturamamışlardır. Türk dili, İslamî dönemde, Uygur dönemindeki tercüme geleneğini bu sefer Arap ve Fars kaynaklarından yapılan dinî ve ahlâki metinlerin çevirilerine uygulamış; özgün, millî gelenek oluşturacak edebî formlar için âdeta Nevaî'yi beklemiştir. "Doğu Türkçesi" yahut "Çağatay Türkçesi" diye adlandırdığımız lehçenin bir bakıma kurucusu sayılan Ali Şir Nevaî, bu önemli tarihî misyonu yüklenmiş bir sanatçıdır.

a) Nevaî'nin yetiştiği tarihî, coğrafî ve kültürel ortam

Türk kavimlerinin XIII. yüzyılın başlarındaki Moğol istilası ile başlayan değişik coğrafyalara göçü ve buralarda oluşturdukları yeni dil, edebiyat ve sanat eserlerin Türk dili ve tarihî bakımından çok önemli sonuçlar doğurduğunu ifade etmiştik. Moğol akınları, bir yandan Oğuzların batıya, İran,

Irak, Azerbaycan ve Anadolu'ya; diğer taraftan Uygurlar başta olmak üzere diğer Türk kavimlerinden oluşan grupların da Harezm, Afganistan, Hindistan bölgelerine yerleşmelerine yol açtı. Batıya giden Oğuz grupları, XIII. yüzyıldan başlayarak Anadolu Selçukluları, Anadolu Beylikleri ve Osmanlı dönemlerinde *Osmanlı Türkçesi* edebî dilini oluştururken, doğudaki Türk grupları, *Çağatay Türkçesi*ni meydana getirdiler.

XV. yüzyılın ikinci yarısında (Hüseyin Baykara dönemi, 1469) Temürlülerin başkenti Herat oldu. Eski İran ve Hint uygarlıklarının da önemli bir kültür merkezi olan Herat, bu kez Türk kültür ve sanat eserleriyle çağın önde gelen şehirlerinden biri haline geldi. Bunun yanında, dil ve edebiyat alanında Nevaî'ye kadar henüz kendi dilinde eser verecek yetkinlikte bir Türk edebiyatı oluşmuş değildi. Semerkant, Herat, Belh, Horasan gibi şehirlerde bilim ve kültür faaliyetleri yoğunluk kazanırken, Farsça da edebiyat dili olmaya devam ediyor, Fars edebiyatı örnek alınıyordu. Hatta, Ali Şir Nevaî, *Mecâlisü'n-Nefâis*'inde, çağdaşı olan doksan dört şairden yalnızca on altısının "türkîgu" olduğunu yazmaktadır. Nevaî'ye göre, bütün ahalinin Türkçe konuştuğu bir coğrafyada, şehirdeki çok az sayıdaki bir aydın tabakasının Farsça dışında bir dille yazmamaları kabul edebilir bir durum değildi.

Bununla birlikte, özellikle Şahruh, Uluğ Bey, Baysungur, Hüseyin Baykara, Babür başta olmak üzere Temürlü hükümdarları, sanatçıları korumanın yanında onları Türkçe yazmaya teşvik ederek –hatta kendileri de yazarak- Türkçeyi sürekli ön plana çıkardılar. Onların, dil duyarlılığı, Ali Şir Nevaî ve diğer Türkçe yazan şairlerin yetişmesine uygun ortam hazırladı ve Türk dili, çok eski edebî geleneğe sahip olan Çin, Hint ve İran kültürlerinin kesiştiği noktada kendi edebiyat dilini oluşturdu.

Nevaî öncesi Orta Asya edebî geleneğinde Eski Uygurcanın esaslı etkisi vardı. Eski Uygurca, XV. yüzyıla kadar, canlı, işlek, alfabesi ve gramer şekilleriyle yaşayan bir dildi. Örn. *Kutadgu Bilig*'in Viyana (Herat) nüshası Uygur harfleriyle Nevaî'nin doğumundan dokuz yıl önce Herat'ta istinsah edilmiştir (1432). Yine *Bahtiyârnâme* (1432), *Tezkire-i Evliya* (1436) ve *Miraçnâme* (1437) gibi Uygur harfli eserlerin Herat'ta yazıldığını biliyoruz. Uygurlar, Moğol saraylarında katiplik yapmakta ve mali işleri yürütmekteydiler. Cengiz Han'ın torunları zamanında, Maveraünnehr, Horasan ve Irak'ta katipler Uygurlardandı. Temürlüler devletinde de resmî evraklar Uygurca ile yazılmaktaydı.

Daha önce, Türklerin yaşadığı değişik coğrafyalarda, Mısır'da, Kıpçak ülkelerinde, Maveraünnehr'de birtakım Türkçe eserler yazılmış olmasına rağmen, bunlar edebî bir gelenek oluşturamadı. Esasen, Türk yöneticileri de Moğol istilasına kadar Fars dilinin koruyucusu oldular. Birçok önemli Fars şairi Türk hükümdarlarının sarayında yaşamış, şiirlerini onların sağladıkları

ortamda yazdı. Moğol istilasıyla başlayan göç dalgaları, devrin sosyal yaşantısını da değiştirdi, o zamana kadar genellikle köy ve kırsal kesimlerde yaşayan Türkler, yavaş yavaş şehirlere yerleşip birtakım sosyal mevkileri işgal etmeye başladılar.

Eski Uygurca, bu yaygınlığına rağmen, tercümeye dayalı olması ve sosyal-siyasal şartların olumsuz etkileri sebebiyle bu dile dayalı millî ve yerli bir edebiyat dili oluşmadı. Diğer taraftan Harezm'de tercüme yoluyla gelişmeye başlayan İslamî Türk edebiyatı da Moğol istilası sebebiyle bir gelenek oluşturamadı. İşte Çağatayca bu olumsuz sosyo-linguistik ortamda kuruldu ve Uygur, Karahanlı ve Harezm Türkçelerinden miras aldığı unsurlar üzerinde gelişmeye başladı. Nevaî, yazdığı bilinen otuz civarındaki eseri ile Türkçeyi İslamî çevrede bir edebiyat dili haline getirdi.

Nevaî'den önce Çağatay diliyle şiir söyleyen şairler de vardı. Bunların başında yukarıda adları zikredilen Semerkant kültür çevresinin temsilcisi Sekkâkî ile Herat merkezinin temsilcisi Lütfî gelmektedir. Fakat, Çağataycanın asıl büyük ve ilk akla gelen şairi Nevaî oldu.

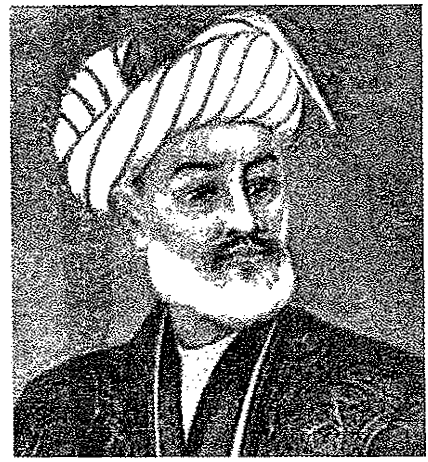
Nevaî'nin mücadelesi, Türkçeyi Farsça gibi bir edebiyat dili haline getirmekti. *Leyli vü Mecnun* mesnevîsinin "hatimetü'l-kitab" bölümünde bunu şu şekilde ifade etmektedir:

Çün Farisi irdi nükte şevki	Nükte şevki Farsça olduğu için
Azrak idi anda Türkî zevki	Türkçenin zevki onda daha azdı
Ol til bile nazm boldı malfuz	Şiir o dil ile yazıldığı için
Kim Farisi anlar oldu mahzuz	Farsça bilenler zevk alırdı
Min Türkçe başlaban rivayet	Ben rivayete Türkçe başlayıp
Kıldım bu fesaneyi hikâyet	Bu efsaneyi hikâye ettim
Kim şöhreti çün cihanga bolgay	Ki onun şöhreti cihanı kaplayacak
Türkî ile dagı behre algay	Türkçe ile de zevk alınacak
Niçün ki bu kün cihanda etrak	Çünkü bugün cihanda Türkler
Köptür huş-tab' u safi-idrak	Çokturlar, iyi yetenekli ve saf anlayışlıdırlar

O, *Ferhad ile Şirin*'de, hiçbir ordusu olmadığı halde, divanları ile bütün Türk ülkelerini birleştirdiğini ifade eder. *Sedd-i İskenderi*'de, kendisine, ilahi bir sesin "sen, kılıçsız, yalnız kaleminle Türk ülkelerini, Türk milletinin kalbini fethedeceksin, onları tek bir millet yapacaksın, Türk iklimleri sana aittir, sen onların sahib-kıranısın" dediğini kaydeder.

b) Hayatı

Ali Şir Nevaî, 9 Şubat 1441 (H.17 Ramazan 844) de Herat'ta doğdu. Yedi göbekten beri Temür ve Temüroğullarının sarayında önemli görevler üstlenmiş bir aileye mensuptur. Sarayda şehzadelerle birlikte büyüdü ve onlarla birlikte eğitim aldı. Temürlü şehzadelerinden Hüseyin Baykara ile bu yıllarda arkadaş oldu ve dostlukları ömür boyu devam etti. Bu samimiyet ve dostluk o kadar ileri seviyede idi ki, Sultan Hüseyin Baykara, Ali Şir ile kardeşi Derviş Ali Beg'i süt kardeş saymış ve onlara *kökeltaş* (=süt kardeş) diye hitap etmiştir.

1447'de Şahruh'un vefatıyla Herat'ta kargaşa çıkınca, babası Kiçkine Bahadır küçük oğlu Ali Şir yanına alarak Irak'a gitti. Nevaî, bu yolculuk sırasında Temür'ün tarihçisi Şerefü'd-din Ali-Yezdi'yi tanıdığını önemli bir hatıra olarak kaydetmektedir.

Beş yıl sonra, Horasan'da Ebu'l-Kasım Babur tahta geçince (1452) Nevaî'nin ailesi, Herat'a geri döndü. Bir aralık babası Kiçkine Bahadır, Sebzevar şehrini idare etti ve daha sonra memuriyetle Astarabad'a gönderildi. Ancak Nevaî, babasının bu görevleri sırasında Sebzevar'a ve Astarabad'a gitmeyerek, Herat'ta tahsiline devam etti. On beş yaşına girince dostu Hüseyin Baykara ile Ebu'l-Kasım Babür'ün hizmetinde bulundu.

Babasının ölümünden sonra Ebu Said Mirza'nın hizmetine girdi. Ama taht için Ebu Said'e karşı mücadele eden Hüseyin Baykara ile dostluğundan dolayı bu görevden ayrılmak mecburiyetinde kaldı. Bu arada Herat'tan Semerkand'a giderek, burada ünlü mutasavvıf Fazlullah Ebu'l-Laysi'ye intisap etti ve ondan iki sene boyunca dersler aldı.

Ebu Said, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan tarafından 1469'da öldürüldükten sonra Hüseyin Baykara Herat'ı ele geçirerek Horasan sultanı oldu. Nevaî, bu arada Herat'a dönüp Hüseyin Baykara'nın hizmetine girdi ve kendisine nişancı (mühürdarlık) görevi verildi.

1472'de Sultan, Ali Şir'i divan beyi tayin etti. Bu görevi sırasında yolsuzluk ve adaletsizliklere karşı mücadele ederek haksızlığa uğrayanları korudu.

Nevaî, 1487-1488'de Astarabad vilayetinin valisi oldu. Hüseyin Baykara'nın hükümdarlığında her ne kadar birtakım resmî görev ve unvanlara sa-

hipse de, o, bunların en üstünde "içki" (sultanın nedimi) olarak kalmak istemiştir. Hatta 1490 yılında divan beyliğini kendi isteği ile bıraktı.

Nevaî, ölümüne kadar Hüseyin Baykara'nın sarayında, sanatçı ve devlet adamı kişiliği ile önemli bir yer işgal etmiştir.

1500 yılının son günlerinde Astarabad seferinden dönen Sultan'ı karşılarken, kalp rahatsızlığı geçirmiş, Sultan'ın tahtırevanında Herat'a getirilmiştir. 3 Ocak 1501'de 60 yaşında vefat etmiştir. Sarayının yakınındaki Kudsiye camisinin içinde bulunan türbeye defnedilmiştir.

Nevaî, tarih, mesnevî, tezkire, dil, musiki, aruz gibi tür ve konularda otuz civarında eserin sahibidir. Bu kadar farklı konularda ve türlerde eser vermiş olması onun geniş kültürünü ve çağının bilimlerine vukufunu göstermektedir.

TDK tarafından Ali Şir Nevaî Külliyatı için hazırlanan listeye göre eserleri şunlardır:

I. Divanları *(Haza'inü'l-me'ani)*
- *Garâ'ibüs-sigâr*
- *Nevâdirü'ş-şebâb*
- *Bedâyi'ül-vasat*
- *Fevâ'idü'l-kiber*
- *Farsça divânı*

II. Hamsesi
- *Hayretü'l-ebrâr*
- *Ferhad ü Şirin*
- *Leylî vü Mecnûn*
- *Seb'a-i seyyâre*
- *Sedd-i İskenderî*

III. Tezkireleri
- *Mecâlisü'n-Nefâis*
- *Nesâ'imü'l-mahabbe*

IV. Dil ve Edebiyat Eserleri
- *Risâle-i muammâ*
- *Mizânü'l-evzân*
- *Muhâkemetü'l-lugateyn*

V. Dinî-Ahlâkî Eserleri
- *Münâcat*
- *Çihil hadîs*
- *Nazmu'l-cevâhir*
- *Lisânü't-tayr*
- *Sirâcü'l-müslimîn*
- *Mahbûbu'l-kulûb*

VI. Tarihî Eserleri
- *Tarih-i enbiyâ vü hükemâ*
- *Tarih-i mülûk-i Acem*
- *Zübdetü'l-tevârih*

VII. Biyografik Eserleri
- *Halât-ı Seyyid Hasan Erdşir*
- *Hamsetü'l-mütehayyirîn*
- *Halât-ı Pehlevan-ı Muhammed*

VIII. Belgeler
- *Vakfiye*
- *Münşe'at*

c) Muhakemetü'l-lugateyn (=İki Dilin Karşılaştırması)

Muhakemetü'l-lugateyn [ML]'i 905 (M 1499) yılında Ali Şir Nevaî tarafından yazılmış Türkçe ile Farsçanın dil imkanlarının karşılaştırıldığı bir eserdir. Eserde temel olarak, Türk dilinin bazı bakımlardan Fars dilinden daha üstün olduğu düşüncesi işlenmektedir. Bu eseri, ömrünün son yıllarında, Farsçanın ve Türkçenin imkanlarını "sınamış" bir sanatçı olarak yazması büyük önem taşımaktadır. Eserde Türk ve Farsça hakkında ileri sürdüğü görüşlerini, kuru bir dil milliyetçiliği olarak değil, bu iki dilin, dil yapılarını, edebî imkanlarını iyi bilen bir sanatçının gözlemleri olarak anlamak gerekir.

Ona göre, Türkçe, kelime hazinesi ve gramer bakımından Farsçadan imkanları daha iyi olan bir dildir. Farsça ise ilim ve sanat kavramlarının zenginliği bakımından Türkçeden daha çok işlenmiştir. Bunun yanı sıra Türkçe, eklerden isim ve fiil türetilmesi yönüyle işlek ve hareketli bir dildir. Nevaî, Türkçenin bu imkanlarına rağmen ana dili ile yazmayan Türk şair ve yazarlarına sitemler göndermekte ve şöyle demektedir: *"Türkün beceriksiz ve değersiz gençleri, kolaydır diye, Farsça şiir söylemeye özeniyorlar... Türk dilinin genişliği bu kadar tanıklarla anlaşıldıktan sonra, yetenekli Türk gençlerinin kendi dilleri dururken başka dille şiirlerini yazmamaları gerekirdi. Eğer her iki dilde eser verebilecek yetenekteysiler, kendi dillerinde daha çok eser vermeliydiler. Doğrusu şudur ki bunlar, Türkçe şiir söyleyecek güçte değildirler."*

Nevaî, *ML*'yi olgun bir şair ve devlet adamı sıfatıyla 58 yaşında kaleme almıştır. Kitabın yazılma sebebi hiç de yadırganmayacak sosyal bir çelişkidir. Ona göre, Türkler arasında yediden yetmişe herkes Farsça bildiği hâlde, Farsların binde biri bile Türkçe bilmemekte, konuşmamakta, konuşsa bile acemiliği hemen ortaya çıkmaktadır. Nevaî, burada, kendi tecrübesini anlatmakta ve bu konuda nasıl uyandığını şöyle dile getirmektedir: *"Türk dili bırakılmak üzereydi. Bunun içindir ki ben de gençliğimde geleneğe uyarak Farsça söyledim. Kendimi anlamaya başlayınca güçlükleri yenmek isteğiyle Türk diline döndüm ve onu düşünmeye başladım. O zaman gözlerimin önünde on sekiz bin alemden daha geniş bir alem belirdi. O alemin süslerle dolu göğü bana dokuz felekten daha yüksek göründü. İncileri yıldız cevherlerinden daha parlak olan erdemlik hazinesi bana açıldı. ... Herşeyin değerini bilen zevkim bu hazineden inciler sayısız inciler ve mücevherler topladı. Bu kadar varlıklar ve bolluklar bana nasip olunca, tabiatımda güller açmaya ve aleme yayılmaya başladı."*

Nevaî'nin Türkçecilik davası milliyetçilikten yahut dayanaksız bir iddiadan ibaret sayılmamalıdır. O, bir dil işçisi, önemli bir sanatçı olarak gramer ve kelime hazinesi bakımından da Türkçenin zenginliklerini ortaya koymaktadır:

- Türkçenin kelime hazinesi çok geniştir. Mesela *ağlama*, birçok kelime ile ifade edilir.

- Türkçe cinaslı bir dildir. (Buna örnek olarak *at, at-; it, it-; bar, bar-* "git"...)

- Şiir sanatı bakımından elverişli kafiye imkanları sunan bir dildir.

- Her kavram için ayrı bir kelime vardır. Büyük, küçük, kız ve erkek kardeşleri karşılamak için ayrı ayrı kelimeler kullanılır.

- Türkçe, eklerle yeni kelime yapmaya elverişli bir dildir. Arapçadaki "mufaale" babı, Türkçede "ş" ekiyle karşılanır. *kuçuşmak, öpüşmek* gibi. Yine kelimelerin sonuna "cı" eklenerek, mevki, hüner ve sanat sahipleri belirtilir. *Suçı, kuşçı, tamgaçı...*

- Kelimelerin sonuna *dik* "gibi" edatı getirilerek anlama farklılık verilir.

Nevaî, ömrünün son yıllarında giriştiği bu dil hamlesinin semeresini sağlığında göremedi ama ölümünden sonra bütün Türk dünyasında etkileri görülmeye başladı. Çağatayca ve Nevaî tarzında yazmak, Osmanlı, İran, Azerbaycan şairleri tarafından âdeta moda oldu. Hatta onun eserlerini daha anlayabilmek için özel sözlükler hazırlandı.

Nevaî, gerek yazmış olduğu eserlerle, gerekse bu eserlerde göstermiş olduğu sanat gücüyle kendini Türk ve dünya edebiyatının en büyük şairleri arasında kabul ettirmiştir. O, her ne kadar Çağatay dilinin ve Temürlüler coğrafyasının şairi olarak bilinse de aslında bütün Doğu'nun şairidir, çünkü o, aynı zamanda devrinin önemli kültür, edebiyat ve sanat dilleri olan Arapça ve Farsçayı da biliyor, bunlarla eserler kalem alıyordu. O, bütün Türk dünyasının şairidir, çünkü, kendi devrinde Türkçenin öteki büyük lehçesi olan Osmanlı Türkçesini ve bu sahanın sanatçılarını tanıyordu. Osmanlı Türkçesinin kelime ve şekillerini kullanıyor; Osmanlı şairlerinin şiirlerindeki sanat ve dil unsurlarını kendi eserlerine taşıyordu. Osmanlı şair ve yazarları da ondan mülhem eserler ortaya koyuyorlardı.[120] O, çağının dünya şairidir, çünkü, XVI. yüzyıl dünyasında kullandığı kelime sayısı bakımından çağdaşı Sheaksphare, eserlerini 22 bin kelime ile yazarken, Nevaî'nin kelime kadrosu 24 bindir.

M. Belin, N.İ. İlminskiy gibi araştırmacılar, Nevaî'yi Türk diline yaptığı hizmetlerden dolayı Türk milliyetçiliğinin temelini atan şahsiyetlerden biri olarak saymaktadırlar. Çağdaşı, Hindistan Türk hükümdarı Babür, Nevaî'nin

---

[120] Nevaî'nin şiirlerinde Batı Türkçesine ait şu özellere zaman zaman rastlanmaktadır: Çağataycada öğrenilen geçmiş zaman ve geniş zamana getirilen 1. tekil şahıs şahıs zamiri *mın/mín*, Nevaî'de bazan Batı Türkçesindeki gibi *am/-em* ekiyle oluşturulur. Yine, yardımcı fiil *ol-*; cevher fiili *i-*; yaklaşma hâli eki *-a/-e; ev* kelimesi; *kadar* ve *ile* edatlarının kullanılması da Batı Türkçesinin yansımaları olarak O'nun eserlerinde görülür. Daha fazla bilgi için bk. Agah Sırrı Levend, *Ali Şir Nevaî*, I. Cilt, Ankara 1965, s.197-200

arkadaşı ve hükümdarı Hüseyin Baykara onun bu yönünü övmüşlerdir. Devletşah meşhur *Tezkire*'sini Nevaî'ye ithaf etmiştir.

Onun aydın ve bürokrat bir aileden gelmesi, sarayda yetişmesi, Arapça ve Farsçayı çok iyi bilmesi, kültürün bütün alanlarında bilgi ve yetki sahibi olması bir sanatçı olarak önemini daha artırmıştır.

Ali Şîr Nevâî için bibliyografya

- A. Ü. TÖMER, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Ali Şir Nevaî Özel Sayısı, Sayı 13, Haziran 1997
- Agah Sırrı Levend, *Ali Şir Nevaî*, I-IV, Ankara 1965-1968
- Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, C. II, İstanbul, 1984, s. 212-229
- Ali Şir Nevayi, Fevayidü'l-kiber, (Haz. Önel Kaya), Ankara 1996
- *Ali Şir Nevayi, Leyla vü Mecnun* (Haz. Ülkü Çelik), Ankara 1996
- *Ali Şir Nevayi, Lisanü't-tayr*, (Haz. Mustafa Canpolat), Ankara 1995
- Ali Şir Nevayi, *Muhakemetü'l-lugateyn, İki Dilin Muhakemesi*, (Haz. F. Sema Barutçu Özönder), Ankara 1996
- Ali Şir Nevayi, *Nesayimü'l-mahabbe min şemayimi'l-fütüvve –I- Metin*, (Haz. Kemal Eraslan) Ankara 1996
- *Ali-Şir Nevayî, Mecâlisü'n-Nefâyis I* (Giriş ve Metin), Haz. Prof. Dr. Kemal Eraslan, TDK Yay. Ankara 2001, 310 s.
- *Ali-Şir Nevayî, Mecâlisü'n-Nefâyis II* (Çeviri ve Notlar), Haz. Prof. Dr. Kemal Eraslan, TDK Yay. Ankara 2001, (İki cilt toplam) 668 s.
- K. Borokov, "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevaî", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1954, Ankara 1988 (2. Baskı)
- Mîr Alî Shîr, *Muhâkamat al-Lughatain*, introduction, translation and notes by Robert Devereux. Leiden: E.J. Brill, 1966.
- Zeki Velidi Togan, "Ali Şir", *İA*, C. I, s. 349-357

4) ZAHİREDDİN MUHAMMED BABÜRŞAH

Hint-Türk İmparatorluğunun kurucusu olan Babür, Fergana hükümdarı Ömer Şeyh Mirza'nın oğludur. 14 Şubat 1483 tarihinde Batı Türkistan'da bulunan Fergana'nın Andican kasabasında dünyaya gelmiştir.

O zamanlar Temür'ün kurduğu devlet parçalanmış, torunları ayrı ayrı devletler kurmuşlardı. Bunlardan Ebu Said, Maveraünnehir'de, Hüseyin Baykara Horasan'da, Babür'ün babası Ömer Şeyh Mirza ise Fergana'da hükümdar bulunmakta idi. Şeyh Mirza'nın son zamanlarında kardeşler arasın-

da kavga başladı. Bu iç mücadeleler devam ederken 1494 tarihinde Şeyh Mirza vefat etti.

Babür Şah, on bir yaşında babasının tahtına oturduğu zaman amcası Semerkant Hanı Sultan Ahmed ve dayısı Taşkent Hanı Mehmed Fergana'ya hücum etmekte idiler. Babür, babasının güçlü komutanları sayesinde bu tehlikeyi atlattı. Fakat Babür'ün gençlik yılları, bundan sonra da tehlikeli ve pek heyecanlı maceralarla geçti. Her olay, zeki ve cesur Babür'ün tecrübesini arttırmakta idi. Babür, büyük atası Temür'ün muhteşem başkenti Semerkant'ı ele geçirmeyi başarmasına rağmen Şeybânî Han'a Ser-i Pül'de mağlup oldu. Bunun üzerine Fergana Hanlığını kaybeden Babür, etrafındaki askerlerin dağılmasını önleyemedi. Şeybânî Hanlarının gücü karşısında kendisine yeni topraklar aradı. Kısa bir süre içinde etrafında yirmi bin kişilik asker toplamaya muvaffak oldu. Bu ordu ile Hindikuş Dağlarını aşarak Afganistan'ın merkezi olan Kabil şehrini zaptetti. Ve orayı devletinin başkenti yaptı (1504). Babür, daha önce Hunların, Gaznelilerin ve Temür'ün istila ettiği Hindistan'ın fethini düşünüyordu.

Bu sıralarda da en büyük düşmanı olan Şeybanî de, düşmanları tarafından öldürüldü. Böylece Hindistan seferi hazırlıklarına başlamak için en önemli engel ortadan kalkmış oldu. O zamanlar Hindistan'ın Pencap valisi bulunan Devlet Han, Delhi hükümdarlarından Sultan İbrahim ile bozuştuğu için Babür Şah'ı, Hind Seferine teşvik etmekte idi.

Bunun üzerine Babür Şah, Delhi Sultanına, bu ülkenin, atası Temür'den kendisine miras kaldığını bildirdi. Bu haber Sultan İbrahim'e ulaştığında Babür Şah, Hindistan'a sefer yapacak ordusunu da hazırlamış bulunuyordu. Kuvvetleri on üç bin kişiyi bulan Babür'ün ordusunda kuvvetli bir de topçu bataryası da vardı. Hindistan Hükümdarı Sultanı İbrahim Ludi'nin ordusu ise yüz bin kişi idi. Hind ordusunda bin kadar da fil bulunmaktaydı. Türk ordusu Hayber geçidini aşarak Hindistan'ın Pencap bölgesine girdi. Ludi'nin ordusunu yenerek Pencap ve Lahor'u ele geçirdi (1524). Türklerin Sind nehri boylarından ilerlemekte olduğunu haber alan Sultan İbrahim, ordusunun başına geçti. İki ordu, Hindistan'ın Panipat mevkiinde karşılaştı. Babür Şah, uzun hortumlu, dev cüsseli fillerin üzerlerine geldiklerini görünce, bu ağır kuvvetlere mukavemet için ordusunun önüne birçok araba dizdirip bunları zincirlerle birbirine bağladı. Aralarına da topları yerleştirdi. Böylece iki ordu 21 Nisan 1526 tarihinde kanlı bir savaşa giriştiler. Kısa bir zaman içinde Hind kuvvetleri birbirine karıştı. Türk askerleri bu savaştan muzaffer olarak çıktılar. Türk süvarileri kaçanları kovalayarak Delhi şehrine girdi. Aynı yıl Batı'da Osmanlı Türkleri de Mohaç Meydan Muharebesini kazanarak bütün Macaristan'ı fethetmişlerdi.

Babür Şah, Hind'in büyük şehirlerinden olan Delhi'ye girdiği zaman şehirde bulanan Ulu Cami'de cemaatla birlikte namaz kıldı. Kendisini Hind hükümdarı ilan etti. Babür'ün oğlu Humayun da öncü kuvvetlerle ilerleyerek Hind'in meşhur şehri Ağra'yı zaptetti. Humayun, Sultan İbrahim'in Ağra'da bir eve sığınan ailesini esir aldı. Bunlara fazlasıyla saygı gösterdiğinden Sultan İbrahim'in eşi, bütün mücevherlerini Humayun'a hediye etti. Bu mücevherler içinde bir tek taş pırlanta vardı ki bu pırlanta Hind-Türk padişahlarının giydiği taca konuldu. Bu pırlantaya Avrupalı kuyumcular 880,000 İngiliz lirası kıymet takdir etmişlerdi. Babür Şah'ın eline Hindistan'ın sınırsız servetleri geçti. Babür Şah, bu hazineleri askerlerine dağıttı.

O yıllarda Hindistan'da bir çok asi Afgan beyleri ile Ludiler, Racputlar ve Beluci racaları hüküm sürmekte idiler. Türkler bunları teker teker kendi egemenlikleri altına alarak Hindistan'ın birliğini sağladılar. Babür, 1529'da Ganj'ı geçerek Bengal Sultanını egemenliğine aldı. Aynı yıl Luknov'u zaptettikten sonra Agra'ya döndü. Oğlu Humayun'u veliaht tayin etti.

Hindistan'da büyük imparatorluk kuran büyük devlet adamı ve şair Babür Şah, 26 Aralık 1530 tarihinde Agra'da öldü ve cenazesi sonradan Kâbil'e götürülerek şehir dışında bir türbeye gömüldü.

Babür Şah, iyi ruhlu, cömert ve adaletsever bir Türk hükümdarı idi. Devlet kuruculukta seçkin bir zekaya sahip olan Türkler, Hindistan'da da kuvvetli bir devlet teşkilatı kurdular. Hakimiyetlerine aldıkları çeşitli kavimlerin hürriyetlerine büyük saygı gösterdiler. Hindistanlılar dinlerinde ve adetlerinde serbest bırakıldı. Ülkenin her köşesinde hoşgörüye dayanan bu Türk yönetimi hakim olduğundan halk mutluluk içinde yaşadı.

Türkler zamanında Hindistan'da çok üstün bir uygarlık kuruldu. Memleketin her tarafı imar edilerek saraylar, camiler, köprüler yapıldı; birçok hayır kurumu kuruldu. Ülkenin her tarafına yeni yollar yapıldı. Benares, Agra, Delhi şehirleri dünyanın en güzel sanat eserleriyle dolup taştı. Mimar Sinan'ın kalfaları Hindistan'a gelerek birçok abide meydana getirdiler. Bunlar arasında Taç Mahal Türbesi, Hümayun Türbesi, Türk Sultanı denilen beş katlı Saray ve İnci Camii ilk akla gelenlerdir.

Babür Şah, yetenekli bir şair ve usta bir yazardı. Edebiyat, fıkıh ve tasavvuf konularında eserler kaleme aldı. Bunların başında gelen *Vekâyi* yahut *Babürnâme* adlı hatıratı, yalnız Çağatay Türkçesinin değil, bütün Türk dilinin en önemli metinlerinden biridir. Nazım türleri ile ilgili bilgiler veren *Aruz Risalesini* yazdı. *Divan*'ında, akıcı, kıvrak, canlı bir Türkçe kullanmıştır. *Hatt-ı Baburî* adı verilen yazım şekli ile Arap harflerinin Türk fonetiğine uydurmaya çalıştı. *Mübeyyen* adlı manzum bir fıkıh kitabı yazdı ve Hace Ubeydullah Ahrarî'nin *Risale-i Validiye*'sini Türkçeye çevirdi.

a) *Babürnâme*

Babürnâme, Babür'ün tahta çıktığı 10 Haziran 1494'ten 7 Eylül 1529'a kadarki zaman içinde başından geçen olayları anlattığı bir hatıratır. Eser, dilindeki yalınlık, üslubundaki kıvraklık, tasvirlerindeki canlılık ve şiirsellik yönlerinden tüm Türk dili ve edebiyatının en önemli metinlerinden biri olarak karşımıza çıkar.[121] Eserde olayları canlı ve açık olarak anlatılır. Gittiği memleketlerin iklim yapısı, ekonomik durumu, hayvan varlığı, bitki dokusu, tarihi, halkın yaşam biçimleri, inançlar, gelenek ve görenekler konusunda ayrıntılı bilgiler verir. Bu yönüyle eser, Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâmesi*'ni andırır.

*Babürnâme*nin bir nesir eseri olması, kısa, açık ve yalın cümleler ile yazılması onu önemli bir dil metni haline getirmiştir.

Eserin bugüne değin üç nüshası bulunmuştur. Farsça, İngilizce, Almanca ve Fransızcaya çevrilmiştir. *Babürnâme*, ilk önce 1857'de İlminskiy tarafından Kazan'da bastırılmıştır. XVI. yüzyılda Abd el-Rahim tarafından Farsçaya çevrilen nüshadan, 1826 yılında J. Leyden ve W. Erksin tarafından İngilizceye çevrilmiştir.

Eser, Pavet de Courteille tarafından Fransızcaya çevrilmiştir.

- *Babur, Zahirüddin Muhammed* (1483-1530): *Memoires de Baber Zahired-din-Mohammed.*[=Babür, Zahireddin Muhammed (1483-1530]. Babür Zahireddin Muhammed'in Anıları], 2 t. Traduits pour la première fois sur le textedjagatai A(bel Jean Baptiste Marie Michel) Pavet de Courteille. Paris. 1871 Maisonneuve et Cie. 8° XVI+467 s.

Daha sonra İngilizceye bir çevirisi de A. S. Beveridge tarafından yapılmıştır.

- Annette Beveridge, *The Babur-nama in English*, 2 v. (London, 1921).

Reşid Rahmeti Arat tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

- *Vekayi, Babur'un Hatıratı* (Haz. R. Rahmeti Arat), I-II, TDK Yay. Ankara 1943-46 (İkinci Baskı *Baburnâme, Babur'un Hatıratı*, (Haz. R. Rahmeti Arat), I-II-III, MEB Yay. Ankara 1986

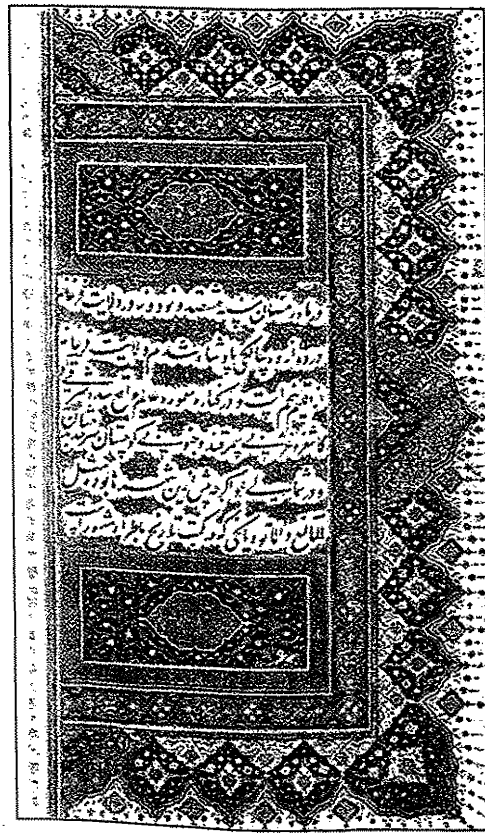
Babürnâme'nin Wheeler M. Thackston tarafından Çağatayca aslı, Abdurrahim Hanhanan'ın Farsça tercümesi ve İngilizce tercümesi üç cilt olarak yayımlandı:

[121] M. Fuad Köprülü, "Babur", *İA*, C. II, s. 185

- Wheeler M. Thackston, *Baburnāma,* Chagatay Turkish Text with Abdur-Rahim Khankhanan's Persian Translation and English Translation, Harvard 1993

Thackston tarafından *Babürnâme*'nin 1996'da İngilizceye yeni bir çevirisi daha yapılmıştır.

- Wheeler M. Thackston, *The Baburnama: Memoirs of Babur, Prince and Emperor* [=Babürname: Babür'ün Hatıratı, Prens ve İmparator] (Washington, D. C., etc., The Smithsonian Institution and Oxford University Press, 1996). An elegantly produced and smooth modern translation.

Babürnâme'nin kapağı

b) Babür Divanı: Babür'ün şiirlerini bir araya getirdiği Türkçe divanı da bulunmaktadır. Eser üzerinde Bilâl Yücel tarafından doktora çalışması yapılmış ve yayımlanmıştır.

- *Bâbür Dîvânı*, Haz. Bilâl Yücel, AKM Yay. Ankara 1995, XII+576 s.

5. EBULGAZİ BAHADIR HAN

Ebulgazi Bahadır Han, Hanlıklar devri Orta Asyasının önemli bir devlet adamı ve tarihçisidir. Ebulgazi, on altı yaşına kadar Ürgenç'te büyüdü. Babası, Muhammet Han tarafından Kat'a vali olarak atandı. Babasının, kardeşleri tarafından öldürülmesi üzerine Ebulgazi, Buhara hanı İmam Kuli Han'a sığındı. Ağabeyi İsfendiyar ile işbirliği yaparak onun tahta çıkmasında büyük yararlıklar gösterdi. İsfendiyar Han, Mangışlak ve Balhan Türkmenlerinin yardımı ile 1623'te tahta geçti. Ebulgazi Bahadır'ı da Ürgenç valiliğine tayin ederek ödüllendirdi. Bir süre sonra ağabeyisi ile arası açılan Ebulgazi Bahadır Han, çevresine Özbekleri toplayarak ona isyan etti. Hive kalesini ele geçirdi. Bir süre sonra yakalanarak Ebiverd'e sürüldü (1629). Burada Safavî hükümdarı Şah Safî'den yakın ilgi gördü. İsfahan yerleşti. Bu arada Farsça öğrendi, Türk tarihi ile ilgilendi. İsfandan'dan sonra Kalmukların yanında gitti ve Moğol dilini ve gelenekleri hakkında bilgiler edindi. Aral Özbekleri tarafından 1642 yılında Ürgenç'te han ilan edildi. İsfendiyar'ın ölümü üzerine Hive'ye gelerek tahta çıktı (1645). Hükümdarlığı sürecince Buhara Özbekleri, Safavîler ve Kalmuklarla mücadele etti. 1663 yılında öldü.

Ebulgazi Bahadır Han, yalnız bir devlet ve siyaset adamı değil, bilim ve kültürle ilgilenerek önemli eserlere imza atmış bir bilim adamıdır. O, zengin, akıcı diliyle XVII. yüzyıl Çağatay Türkçesinin en önemli temsilcisi olmuştur. *Şecere-i Terâkime* ve *Şecere-i Türk* adlı iki eseri vardır.

a) Şecere-i Terâkime

Şecere-i Terâkime, Oğuznâme'nin Türkmenler tarafından rivayet edilmiş ve Ebulgazi Bahadır Han tarafından Çağatay Türkçesi ile kaleme alınmış bir nüshasıdır. *Şecere-i Terâkime*'nin en önemli rivayeti, Reşidüddin'in *Câmiü't-Tevarih*'indeki Farsça kısımdır. Ebulgazi Bahadır Han'ın eseri, hem Reşidüddin'deki bilgilere hem de canlı Türkmen rivayetlerine dayanmaktadır. Bu özelliği *Şecere-i Terâkime*'ye ayrı bir değer katar.

Eser, Ebulgazi Bahadır Han'ın kitabı kaleme alma sebeplerini anlattığı bölümle başlar. Bu bölümde yazar, Türkmen beyleri ve şeyhlerinin kendisine gelerek ellerinde birbirinden farklı birçok *Oğuznâme* bulunduğunu, bunlara dayanarak doğru bir tarih yazmalarını istediklerini, bunun üzerine o da

onlara "bizden önce tarih yazanlar olmuş, fakat onlar halka hüner ve üstadlıklarını göstermek için Arapça ve Farsça sözcükleri kullanmışlar, Türkçe ifade etmemişlerdir" diye, Türklere Türkçe anlatmak için bu kitabı kaleme aldığını anlatır. Daha sonra Âdem Peygamber'den başlayarak Türklerin atası sayılan Nuh'un oğlu Yafes'e kadarki peygamberler sırasıyla anlatılır. Sonra Oğuz Han'ın dünyaya gelişi, Oğuz'un Han oluşu, Oğuz'un fetihleri, Oğuz Han'ın oğullarının hükümdarlığı, Oğuzların yirmi dört boyunun adları, damgaları ve ongunlarının eser devam eder.

Eserin dil özellikleri, Çağataycanın üçüncü evresine uygun düşer. Çağatayca yeterlilik fiili *al-* yanında Oğuzca *bil-*'in de kullanılışı, Çağatayca işaret zamiri *alar*'ın yanında *anlar*'ın da yer yer görülmesi, isimden sıfat yapma eki *+lıg/+lig*'in yanında *+lı/+li*'nin de geçmesi, *Şecere-i Terâkime*'de Oğuz ve Kıpçak unsurlarının da bulunduğunu göstermektedir.[122]

Şeceri-i Terâkime'nin bir çok nüshası bulunmaktadır. Bunlar içinde en önemlileri Taşkent ve Leningrad nüshalarıdır. 1822'de istinsah edilen Leningrad nüshasının tıpkıbasımı 1937 yılında TDK tarafından yayımlandı. Taşkent nüshası en eski ve sağlam metindir. Ebulgazi Bahadır Han devrine yakın bir zamanda istinsah edildiği sanılmaktadır.

Rus Türkolog Andrey N. Kononov, Taşkent nüshasıyla diğer yedi nüshayı karşılaştırarak eserin ilk tam metnini ortaya koymuştur.

- Andrey N. Kononov, *Rodoslovnaya Türkmen*, Moskova-Leningrad, 1958, 194+94 s.

Muharrem Ergin, Andrey N. Kononov'un metnini esas alarak Türkiye Türkçesine tercümesini yaptı. Eserin II. bölümünde Kononov'un oluşturduğu matbu harfli orijinal metin yer almaktadır.

- *Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terâkime, Türklerin Soy Kütüğü*, (Haz. Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser Dizisi-33, İstanbul (Tarihsiz), 97+ Tıpkıbasım

Şecere-i Terâkime Zuhal Kargı Ölmez tarafından doktora tezi olarak çalışılmıştır. Bu çalışmada Taşkent Doğu El Yazmaları 171 numarada kayıtlı nüsha ile Leningrat yazması karşılaştırılmıştır.

- *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terâkime*, Hazırlayan Zühal Kargı Ölmez, Simurg Yay. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 3, Ankara 1996, 559 s.

[122] *Ebülgazi Bahadır Han Şecere-i Terâkime*, Hazırlayan Zühal Kargı Ölmez, Ankara 1996, s. 34

b) Şecere-i Türk

Şecere-i Türk, Ebulgazi Bahadır Han'ın ölümünden sonra (1663) oğlu Enüşe tarafından tamamlanmış bir eserdir. Eser Şeybanî Özbeklerinin soy kütükleri ile Türk ve Moğol tarihine ait bilgiler verir.

Eserin ilk nüshasını 1717'de Strahlenberg bulmuştur. 1720-1721 yıllarında Almancaya sonra sırasıyla Fransızca, Rusça ve İngilizce'ye çevrilmiştir. Türkiye Türkçesine ilk aktarma denemesi 1864 yılında Ahmed Vefik Paşa'nın *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde tefrikası suretiyle yapılmıştır. Bu çalışmada epey eksikler bulunmaktadır. 1925'te Dr. Rıza Nur tarafından Çağatayca aslı ve Fransızca çevirisi esas alınmak suretiyle tam metin olarak Türkiye Türkçesine çevrilmiştir.

Ç. ÇAĞATAYCA SÖZLÜKLER

Çağatay yazı dili sözlüklerinin Türk dili tarihi bakımından büyük önemi vardır. Bu sözlüklerde Ali Şir Nevaî başta olmak üzere, bu lehçenin diğer yazar ve şairlerinin söz varlığı yer alır. Bu sözlüklerde, yalnızca Türkçe kökenli kelimeleri bulunmakta, Arapça ve Farsça kelimelere yer verilmemektedir. Çağatay Türkçesi yanında öteki Türk yazı dillerine (Kıpçakça ve Oğuzca) ait kelimeler "lugat-i Rumiyye" yahut "ıstılah-ı Azerbaycan" notuyla açıklanmaktadır. Bu, Türk dilinin birliğinin erken dönemlerde hissedilişi bakımından önemlidir.[123] Bu sözlüklerde birçok Moğolca alıntı da bulunmaktadır. Bu sözlüklerle ilgili yapılmış bibliyografik çalışmalar şunlardır:

- Hasan Eren, "Çağatay Lügatleri Hakkında Notlar", *DTCF* Dergisi, C. VIII. S. 1-2, Ankara 1950, s. 145-163
- Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, C. II, s. 223-229
- Zuhal Kargı Ölmez , "Çağatayca Sözlükler", *Kebikeç*, S. 6, Ankara 1998, s. 137-144

Başlıca Çağatayca sözlükler şunlardır:

1. *Abuşka Sözlüğü*

Sözlük, *abuşka* ("ihtiyar kadın") sözcüğü ile başladığı için bu isimle tanınır. Ayrıca değişik yazarlar bu sözlüğe "Abuşka der lügat-i Çağatay, Lügat-i Nevaî, Lügat-i Mevlana Nevaî, Lügat-i Mir Ali Şir Nevaî, el-Lügat-i Nevaîyye" gibi adlar da vermişlerdir. Eserde 3027 Çağatayca sözcük bulunmakta-

[123] Ahmet Caferoğlu, *a.g.e*, s. 224

dır.[124] Sözlükte fiiller madde başlarında çekimli halleriyle verilmiştir. Sözcüklerin anlamları açıklandıktan sonra onlarla ilgili örnek beyitler verilerek tanıklı hale getirilmiştir.

Abuşka Sözlüğü, başta Ali Şir Nevaî olmak üzere, Lütfi, Mir Haydar, Babür, Hüseyin Baykara, Ubeyd Mirza, İskender Mirza'nın eserlerindeki Türkçe söz varlığına dayanır.

En eskisi 1560 yılına ait olan sözlüğün birçok nüshası bulunmaktadır.

Üzerinde ilk çalışma 1862 yılında Armin. Vámbéry tarafından yapılmıştır.

- Armin Vámbéry, *Abuşka, Csagataj-török szógyüjtemeny*, [=Çağatayca-Türkçe Sözlük] Török keziratboi forditotta, előbeszéddel és jegyzetekkel kísérte Budenz József, Pest 1862

Eser, daha sonra V. V. Veliamanof-Zernof tarafından Fransızcaya çevrilerek 1869'da yayımlanmıştır.

- V. V. Veliamanof-Zernof, *Dictionnaire Djaghatai-turc*, [=Çağatayca-Türkçe Sözlük] Petersburg 1869

Abuşka lügati ile ilgili Türkiye'de Besim Atalay tarafından bir çalışma yapılmıştır. Atalay, eserin Arap harfli sırasını bozmadan çevirmiş, sonuna Latin alfabesi sırasına göre Arap harfli bir dizin koymuştur.

- Besim Atalay, *Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü*, Ankara 1970, 452 s.

Eser üzerinde, Atatürk Üniversitesinde M. Güzeldir tarafından doktora tezi yapılmıştır.

- Muharrem Güzeldir, *Abuşka Lügati* (Giriş-Metin-İndeks), Erzurum 2002

2. *Bedai'a'l-Lügat*

Hüseyin Baykara'nın saltanatı zamanında hazırlanmış bir sözlüktür. İstinsah tarihi 1705'tir. Giriş bölümünde Hüseyin Baykara döneminde Ali Şir Nevaî'nin eserlerinden yararlanmak amacıyla yazıldığı belirtilen sözlük yaklaşık bin kelimeyi ihtiva etmektedir. Eser, Farsça-Çağatayca'dır. Yazarı olarak "İmanî" mahlasını taşıyan Heratlı Tâli' geçmektedir.

Bedai'a'l-Lügat'in tek nüshası Leningrat devlet kitaplığında bulunmaktadır. Eser, ilk olarak A. K. Borokov tarafından geniş bir önsözle yayımlanmıştır. Borokov, bu çalışmada sözcüklerin orijinalleri yanında yazıçevrimlerini yapmış, anlamlandırmış, aynı sözcüğü daha sonra da diğer Çağatayca sözlüklerle karşılaştırmıştır.

---

[124] Muharrem Güzeldir, *Abuşka Lügati (Giriş-Metin-İndeks)*, Erzurum 2002 (Yayımlanmamış doktora tezi).

- A. K. Borokov, *Bada'i al-Lugat, Slovar Tali İmani Geratskogo k Soçineniyam Alişer Navoi*, Moskova 1961

3. *Fazlullah Han Sözlüğü*

XVII. yüzyıl başlarında Babür Şah'ın halefi Muhammed Evrengzib'in isteği ile Fazlullah Han tarafından Hindistan'da yazılmıştır. 1825'te Kalküta'da Münşî Abdürrahim tarafından yayımlandığından dolayı "Kalküta Lügati" adıyla da tanınır. Eser üç bölümden oluşmaktadır. Birinci kısımda fiiller, ikinci kısımda isimler, üçüncü kısımda ise sayı, hayvan, bitki, maden; Türk kabile ve aşiretlerinin adları ile askerî terimler yer almaktadır.[125] Eserin yazma nüshası British Museum'da bulunmaktadır.

4. *Kitāb-ı Zebān-ı Türkî*

Hint bilginlerinden Muhammed Yakub Çingi tarafından Babür'ün torunlarından Hindistan hükümdarı Evrengzip zamanında (1658-1707) yazılmış bir sözlüktür On dört kısımdan meydana gelmiştir. Eser, hem dilbilgisi hem de sözlük özelliğini gösterir. Sözcükler Farsça-Çağatayca olarak dizilmiştir.[126]

5. *Senglâh*

Çağatay Türkçesinin en önemli sözlüklerinden biridir. Temürlü hükümdarı Nâdir Şah'ın baş katibi ve tarihçisi Mirza Mehdi Han Esterabâdî tarafında XVIII. yüzyılda İran'da kaleme alınmıştır. Yazar, kendi ifadesine göre, gençliğinde Ali Şir Nevaî'nin eserlerini okurken birçok güçlükle karşılaşmış ve bunları çözmek için yazdığı eserine de *Senglâh* (=Taşlık) adını vermiştir.

Mirza Mehdi Han eserini yazarken devrindeki diğer Çağatay Türkçesi sözlüklerini de gözden geçirmiş, bu arada bazı sözlüklerdeki hataları düzeltme yoluna gitmiştir. Eser, Lütfî, Nevaî, Babür, Hüseyin Baykara gibi önemli Çağatay yazar ve şairlerinin eserleri ile Çağatayca bir *Kelile Dimne* taranarak oluşturulmuştur[127].

Senglâh'da Çağatayca yanında Turan ve Maveraünnehr Özbekleri, Rum ve Arran Türklerinin dillerine de yer vermektedir. Bu özelliği ile Türk lehçeleri arasındaki dil ilişkileri araştırmalarında başvurulacak eserlerden biri olarak görülmelidir.

Sözlük üç bölümden meydana gelir. *Mebâni'l-lügat* adlı birinci bölümde Çağataycanın küçük bir grameri verilmiştir. Burada Çağataycanın yazımından (imlâ) da söz edilmektedir. İkinci bölümde Çağatayca-Farsça sözlük yer

---

[125] Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 225-226

[126] Ahmet Caferoğlu, *a.g.e*, s. 226

[127] Zuhal Kargı Ölmez, "Çağatayca Sözlükler", *Kebikeç*, S. 6, Ankara 1998, s. 140-141

almaktır. Üçüncü bölümde ise Ali Şir Nevaî'nin eserlerindeki Arapça ve Farsça terim ve kavramların açıklanması yapılmaktadır.

Senglâh'ın bilinen altı nüshası vardır. Bunlardan dördü İngiltere'de, diğerleri de Paris ve Tahran'dadır.

Sözlüğün birinci bölümü olan *Mebâni'l-lûgat*, E. Denison Ross tarafından 1910'da yayımlanmıştır.

- E. Denison Ross, *The Mabani'l-Lughat being a Grammar of the Turki Language in Persian by Mirzâ Mehdi Khân*, Calcutta 1910

Mebâni'l-lûgat ile ilgili bir başka çalışma da János Eckmann tarafından yapılmıştır. Eckmann'ın çalışmasında, eserin ses ve yapı bilgisi hakkında ayrıntılı bilgiler verilmekte, sonunda ise *Mebâni'l-lûgat*'te geçen kelimelerin bir sözlüğü yer almaktadır.

- János Eckmann, *Mirza Mehdi's Darstellung der tschagataischen Sprache, [=Mirza Mehdi'nin Çağatayca'daki Rolü]* Budapeşte, 1942

6. *Hulâse-i Abbasî*

XIX. yüzyılın ilk yarısında Mehmed Hoyî adlı biri tarafından İran'da yazılmıştır. Mirza Mehdi'nin *Senglâh*'ı örnek alınarak hazırlanmıştır. Tahran, Tebriz ve Paris'te birer nüshası bulunmaktadır.

7. *Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî*

Şeyh Süleyman Efendi tarafından 1882 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır. Şeyh Süleyman Efendi, 1821'de Orta Asya'da doğmuş, 1847'de İstanbul'a gelerek Özbekler tekkesi şeyhliği yapmıştır. Eserinde hem Çağatayca hem de yaşayan Özbekçeden örnekler yer almaktadır. *Lügat-i Çağatay*, bu yüzden tamamen Çağatayca bir sözlük sayılamaz.

1928'de İstanbul'da yayımlanmıştır.

Eser, Ignas Kunos tarafından Almancaya çevrilmiştir:

- Ignaz Kunos, *Şejh Sülejman Efendi's Çağatay-Osmanisches Wörterbuch*, Budapest 1902

D. ÇAĞATAYCA ÜZERİNDE YAPILMIŞ BAŞLICA ÇALIŞMALAR

Çağatayca ile ilgili çalışmalar Avrupa'a erken devirlerde başladı. Bu konuda ilk sözlük çalışmasını J. Th. Zenker yaptı

- J. Th. Zenker, *Türkisch-Arabisch-Persisch Handwörterbuch*, Leipzig, 1866-1877

1860'tan sonra Çağatayca araştırmaları büyük bir canlılık kazandı. Çeşitli ülkelerde Çağatayca üzerine pek çok sözlük ve gramer kitabı yayımlandı. Bu çalışmalardan ilki Armin Vámbéry'nin Çağatayca-Osmanlıca sözlük olan *Abuşka*'dır.

- Armin Vámbéry, *Abuşka, Csagatajtörök szógyüjtemeny*, Peşte, 1862

Daha sonra A. Vámbéry, kısa bir gramer özeti ve metinleri ihtiva eden bir çalışma daha yayımladı:

- Armin Vámbéry, *Tschagataische Sprachstudien*, [=Çağatay Dili Araştırmaları] Leipzig, 1867

Abuşka sözlüğünün başka bir yazmasını V.V. Veljaminov-Zernov yayımladı.

- V.V. Veljaminov-Zernov, *Slovar djagatajsko tureckij* [=Çağatayca-Türkçe Sözlük], St. Petersburg, 1868

Bundan iki yıl sonra Pavet de Courteille, Ali Şir Nevaî ve Babür'ün eserlerinde geçen kelimelerin sözlüğünü hazırladı.

- Pavet de Courteille, *Dictionnaire turc-oriental*, [=Doğu Türkçesi Sözlüğü] Paris, 1870

Bu yıllarda Türkiye'de Şeyh Süleyman Efendi'nin ve Mehmed Sadık'ın Çağatayca üzerine çalışmalarını görmekteyiz.

- Şeyh Süleyman Efendi, *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî*, İstanbul 1298 (1882-1883)
- Mehmed Sadık, *Üss-i Lisan-ı Türkî*, İstanbul 1313 (1897-1898)

Macar Türkolog, J. Thúry'nin iki çalışması Çağatay sözlükçülüğü açısından önemli çalışmalar olmuştur.

- J. Thúry, A. "Behdsetü'l-lügat" czimü csagataj szótór, *Keleti Szemle IV*, Budapeşte, 1903
- J. Thúry, Az "Abuşka Lugati" czimü csagataj szótór, *Keleti Szemle V*, Budapeşte, 1904

János Eckmann, Çağatay şairi Mirza Mehdi'nin eserlerinden hareketle Çağatayca üzerine bir dil incelemesi yaptı.

- János Eckmann, *Mirza Mehdi's Darstellung der tschagataischen Sprache, [=Mirza Mehdi'nin Çağataycadaki Rolü]* Budapeşte, 1942

Besim Atalay, Mirza Mehdi'nin Çağatayca gramerinin Farsça metnini Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan bir nüshasını yayımladı.

- Besim Atalay, *Mirza Mehdi Han, Senglah, Lügat-i Nevaî*, İstanbul 1950

Çağataycanın en ayrıntılı grameri Carl Brockelmann (1868-1956) tarafından yapılmıştır. Bu çalışma, İslâmî Orta Asya edebiyatının bütün dönemleri göz önünde tutularak hazırlanmış esaslı bir gramerdir.

- Carl Brockelmann, *Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens*, Leiden, 1954, VIII+429 s.

Karl Heinrich Menges, bir çalışmasında Mirza Mehdi'nin *Senglâh*'ındaki fonolojik ve morfolojik özellikler üzerinde durmuştur.

- Karl Heinrich Menges, *Das Cagatajische in der persischen Darstellung von Mirza Mehdi Han, [=Mirza Mehdi'nin Farsça Eserlerinde Çağatayca]* Weisbaden, 1956

Çağataycanın en verimli araştırmacısı János Eckmann olmuştur. Eckmann'ın bu alanda yapmış olduğu çalışmalardan bazıları şunlardır:

- János Eckmann, "Çağatay Dili Hakkında Notlar", *TDAY-Belleten*, 1958, Ankara 1958, s. 115-126
- János Eckmann, "Küçük Çağatay Grameri", *TDED X*, İstanbul 1960, s. 41-64
- János Eckmann, "Das Tschagataische", *PhFT I*, Weisbaden, 1959, s. 138-160 (Türkçesi, M. Akalın, "Çağatayca", *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara 1988, s. 211-245)
- János Eckmann, *Chagatay Manual*, Bloonmington, 1966 (Türkçesi, Günay Karaağaç, *Çağatayca El Kitabı*, İstanbul 1988

Türkiye'de son yıllarda başta Ali Şir Nevaî eserleri olmak üzere Çağatayca dil malzemeleri üzerine çok sayıda metin ve inceleme çalışması yapılmaktadır. Bunlardan metin ağırlıklı olanların önemli bir bölümü Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmış; bunun yanında Çağataycanın gramer özellikleri ve sorunları ile ilgili Türkoloji bölümlerinde çeşitli düzeyde lisans üstü çalışmalara konu olmaktadır.

METİN-III- (ÇAĞATAYCA)

ŞECERE-İ TERAKİME'DEN*

Oğuz Hannıŋ dünyâğa kilgenining źikri

Ḳara Ḫannıŋ uluġ ḫatunıdın bir oġlı boldı. Körki ay kündin artuḳ üç kiçe kündüz anasını immedi. Her kiçe ol oğlan anasınıŋ tüşige kirip aytur irdi: Ey ana müsülmân bolġıl, eger bolmasaŋ ölsem öler men siniŋ imçekiŋni immes men tip aydı. Anası oğlına ḳıya bilmedi taḳı Tengriniŋ birlikine imân keltürdi ve andın soŋ ol oğlan imçekin imdi ve anası körgen tüşini ve müsülmân bolġanını kişige aytmadı taḳı yaşurdı. Anıŋ üçün kim Türk ḫalḳı Yâfesdin tâ Alınca Ḫan zamânıġaça müsülmân irdiler. Alınca Ḫan pâdişâh bolgandın soŋ halḳınıŋ başı ve mâlı köp boldı. Devletke isirdiler taḳı teŋrini unutdılar ve barça il kâfir boldılar ve Ḳara Ḫan zamânıda kâfirlikde andaġ muḥkem irdiler kim eger atası müsülmân bolġanın işidse oġlı öltürür irdi. Ol çaḳda Moġolnıŋ resmi andaġ irdi kim tâ oğlan bir yaşıġa yetmegünçe aŋa at ḳoymaslar irdi. Oğlan bir yaşıġa yetdi irdi Ḳara Ḫan ilge savun saldı. Taḳı uluġ toy ḳıldı. Toy künı oğlannı ma'rek içige keltürüp Ḳara Ḫan biglerige aytdı: biziŋ bu oğlımız bir yaşıġa yetdi. İmdi muŋa ni at ḳoyar siz tip bigler cevâb bermesdin burun oğlan aytdı: meniŋ atım Oğuz turur

Türkiye Türkçesi ile

Oğuz Han'ın dünyayı gelişi hakkında

Kara Han'ın büyük hanımından bir oğlu oldu. Güzelliği ay ve güneşten fazlaydı. Üç gün üç gece annesini emmedi. O oğlan her gece annesinin düşüne girip "ey ana, Müslüman ol, eğer olmazsan ölsem de ölürüm, senin memeni emmem." demiş. Annesi oğluna kıyamadı ve Tanrının birliğine iman getirdi, bunun üzerine oğlan annesinin memesinden emdi. Annesi ise gördüğü düşünü [ve] Müslüman oluşunu kimseye söylemedi ve gizledi.

Onun için Türk halkı Yafes'ten ta Alınca Han zamanına kadar Müslümandı. Alınca Han padişah olduktan sonra halkın başı (sayısı) ve malı çoğaldı (arttı). Bolluktan sarhoş oldular, Tanrıyı unuttular ve bütün halk kafir oldu. Kara Han zamanında kafirlikte o kadar katıydılar ki eğer (oğlan) babasının Müslüman olduğunu işitse oğlu (babasını) öldürürdü ve (baba) oğlunun Müslüman olduğunu işitse babası (oğlunu) öldürürdü. O çağda Moğollarda oğlan bir yaşına girmeden ad koymama âdeti vardı. Oğlan bir yaşına gelince Kara Han ülkeyi davet etti ve büyük bir ziyafet verdi. Kara Han ziyafet günü çocuğu meydanın ortasına getirip beylerine (şöyle) söyledi: "Bizim oğlumuz bir yaşına girdi, şimdi buna ne ad koyacaksınız" Beyler (henüz) cevap vermeden (önce) çocuk "benim adım Oğuz'dur" dedi.

* *Şecere-i Terâkime Türkmenlerin Soy Kütüğü* (Haz. Zuhal Kargı Ölmez), s. 132-133

OKUMA PARÇASI-V-

JÁNOS ECKMANN (1905-1971)*

Macar Türkologu János Eckmann, Gyula Németh'in öğrencisi olarak Arap, Macar ve Türk filolojisi öğrenimi görmüştür. 1944 yılında Macar Eğitim Bakanlığı tarafından Türk dili alanında çalışmak üzere İstanbul'a gelmiştir. Daha sonra Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Hungaroloji bölümünde Macarca okutmanlığı yapmış, 1948-1951 yılları arasında *Türk Ansiklopedisi* yazı kurulu üyeliğinde bulunduktan sonra İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde uzman olarak çalışmıştır (1951-1961).

Türkolojinin çok çeşitli alanlarında önemli çalışmalara imza atan János Eckmann'ın ilk çalışmaları, Balkanlardaki Türk ağızları üzerinde olmuştur. Varna, Razgard, Dinler (Makedonya), Edirne, Kumanova (Makedonya) ağızları üzerinde önemli diyalektoloji çalışmaları yapmıştır. Ankara'da bulunduğu yıllarda Karamanlı ağızları hakkında birçok yazı kaleme almıştır. Bunun yanında yaz aylarında Anadolu'daki ağızlar üzerine de inceleme gezileri yapmıştır.

János Eckmann'ın önemli çalışmalarından birisi *Nehcü'l-Ferâdis*'in Süleymaniye Kütüphanesindeki Yeni Cami nüshasını yayımlaması olmuştur. Daha sonra bu eserin transkripsiyonunu da yapmış, fakat bu çalışması ölümünden sonra Semih Tezcan ve Hamza Zülfikar tarafından yayımlanmıştır.

Çalışmalarını Çağatay, Harezm ve Karahanlı Türkçeleri üzerinde yoğunlaştıran Eckmann bu alanların birçok karanlık noktasını aydınlatan yazılar kaleme almıştır. PhTF I'de "Das Chwarzmtürkische" ve "Das Tschagataische" maddelerini yazmıştır. Bu alandaki önemli eserlerinden biri de *Chagatay Manuel* (Türkçesi: *Çağatayca El Kitabı*, (Çev.) Günay Karaağaç, İstanbul 1988)

E. ÇAĞATAYCANIN DİL ÖZELLİKLERİ

Fonetik Özellikler

Çağatay Türkçesi ile yazılmış eserlerin büyük bir bölümünde Arap harfli alfabe kullanılmıştır. Bir kısım Çağatayca eser ise Uygur harfleri ile yazılmıştır.

* Hasan Eren, *Türklük Bilim Sözlüğü I, Yabancı Türkologlar*, Ankara 1998, s. 153-155'den özetlenerek alınmıştır.

1) Ünlü Değişmeleri:

İlk hecede */e/>/i/* değişmesi görülür: *er>ir* "erkek", *men>min* "ben"

İlk hecede */a/>/o/* değişmesi görülür: *acun>ocun*, "dünya", *asru>osru*

İkinci hecedeki yuvarlak ünlünün etkisiyle ilk hecede gerileyici ünlü benzeşmesi yoluyla yuvarlaklaşma görülür: *esrük>ösrük* "sarhoş", *eksük>öksük* "eksik"

/i/>/ü/ yuvarlaklaşması: *yinçü>ünçü*, "inci", *tilkü>tülkü* "tilki"

2) Ünsüz Değişmeleri:

/b/>/m/ değişmesi: *ben>men* "ben", *bing>ming* "bin"

/b/>/v/ değişmesi: *seb->sev-* "sevmek", *tabışgan>tavışgan* "tavşan"

/p/>/f/ değişmesi: *yapırgak>yafrak* "yaprak", *toprak>tofrak* "toprak"

/b-/>/ø-/: *yılan>ılan* "yılan", *yinçke>ince* "ince"

Kelime başında ince sıradan ünlü taşıyan kelimelerde */k/>/g/* sadalılaşması görülmez: *kibi* "gibi", *kuyaş* "güneş"

Artdamak ötümsüz ünsüzü */k/* kelime ortasında bazan*/g/*, bazan da */h/*'ya dönüşür: *sakın-> sagın-* "düşün-", *toksan > tohsan* "doksan"

Eski Türkçedeki söziçi ve sözsonu */–d-/, /-d/* ünsüzü Çağatay Türkçesinde */–y-/, /-y/*'ye dönüşür: *bedük> biyik* "büyük", *adır->ayır-* "ayırmak"

/t/ önündeki /ç/ler bazan /ş/ye çevrilir: *keçti>keşti* "geçti", *içtan [<iç ton]>iştan* "iç don"

Akıcı ünsüz */r/*nin düşme eğilimine girdiği görülür: *birle>bile* "ile", *er->i-* "imek fiili"

Ünlü ikizleşmesi yaygın bir özellik olarak karşımıza çıkar: *iki>ikki* "iki", *yeti>yitti* "yedi", *tokuz>tokkuz* "dokuz", *sakal>sakal* "sakal", *katıg > kattık* "katı, yoğun"

Morfolojik Özellikler

Yaklaşma hâli eki (Dativ) Eski Türkçedeki gibi *–ga/-ge; -ka/-ke*'dir. Şiirlerde iyelik eklerinden sonra *–a/-e* olarak da görülür. *yolga* "yola", *közge* "göze", *sözümize* "sözümüze"

Belirtme hâli eki (Akkusativ) *–nı/-ni*, üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra *–n* şeklindedir. *it-ni* "köpeği", *su-nı* "suyu", *okı-n* "oku"

Ayrılma hâli eki (Ablativ) Eski Türkçenin dar ünlülü etkisi devam ettirir. *–dın/-din, -tın/-tin. ot-tın,* "ateşten", *alem-din* "alemden"

Vasıta hâli eki (Enstrümantal) *–n* olarak görülmektedir. *kulsız-ı-n, yalguz-u-n...*

Çağataycada iyelik ekleri şunlardır:

1. Tekil kişi *-m* *özüm*
2. Tekil kişi *-ng* *özüng*
3. Tekil kişi *-i, -sı/-si* *özi*
1. Çoğul kişi *-mız* *özümiz*
2. Çoğul kişi *-ngız* *özingiz*
3. Çoğul kişi *-ları* *özleri*

Çağataycada fiil çekimi:

1. Şimdiki Zaman Çekimi: Çağataycada şimdiki zaman çekimi *-a/-e, -y dur- + şahıs zamiri* şekliyle yapılır.

tap-a dur min "buluyorum" *tap-a dur biz* "buluyoruz"
tap-a dur sin "buluyorsun" *tap-a dur siz* "buluyorsunuz"
tap-a dur ol "buluyor" *tap-a dur olar* "buluyorlar"

2) Geniş Zaman Çekimi: Çağataycada geniş zaman çekimi *-(a, u) r + şahıs zamiri* şekliyle yapılır.

kelür min "geliriz" *kelür biz* "geliriz"
kelür sin "gelirsin" *kelür siz* "gelirsiniz"
kelür ol "gelir" kelür olar "gelirler"

3) Öğrenilen Geçmiş Zaman: Çağataycada öğrenilen geçmiş zaman çekimi *miş + şahıs zamiri* şekliyle yapılır.

bolmış ben "olmuşum" *bolmış biz* "olmuşuz"
bolmış sen "olmuşsun" *bolmış siz* "olmuşsunuz"
bolmış ol "olmuş" *bolmış olar* "olmuşlar"

4. Görülen Geçmiş Zaman: Çağataycada görülen geçmiş zaman *-di+şahıs eki* şekliyle yapılır.

kördüm "gördüm" *kördümüz* "gördük"
kördün "gördün" *kördünüz* "gördünüz"
kördi "gördü" *kördiler* "gördüler

5. Görülen Geçmiş Zaman: Çağataycada görülen geçmiş zaman *-p dur+*şahıs zamiri şeklinde yapılır.

koyup min "koydum" *koyup biz* "koyduk"
koyup sin "koydun" *koyup siz* "koydunuz"
koyuptur "koydu" *koyup olar* "koydular"

6. Öğrenilen Geçmiş Zaman: Çağataycada öğrenilen geçmiş zaman *–p ir-di*+şahıs eki şeklinde yapılır.

barıp erdim "varmıştım"	barıp erdimiz "vardık"
barıp erdin "varmıştın"	barıp erdiniz "vardınız"
barıp erdi "varmıştı"	barıp erdiler "vardılar"

7. Gelecek Zaman: Çağataycada gelecek zaman çekimi iki şekilde yapılır: *–gu* + şahıs eki, *–gay* + şahıs zamiri

a)	b)
bolgay min "olacağım"	*algum* "alacağım"
bolgay ol "olacak"	*algun* "alacaksın"
bolgay siz "olacaksınız"	*algu* "alacak"
bolgay sin "olacaksın"	*algumız* "alacağız"
bolgay biz "olacağız"	*algusiz* "alacaksınız"
bolgay olar "olacaklar"	*algular* "alacaklar"

IV. KUZEY-BATI TÜRKÇESİ (KIPÇAKÇA)

KUZEY-BATI TÜRKÇESİ, Türk dilinin X. yüzyılda lehçelere ayrılmasından sonra, Karadeniz'in kuzeyindeki Deşt-i Kıpçak denilen Kıpçak bozkırları, Kırım, Tuna havzası, Balkanlar ve Mısır'da Kıpçak Türkçesi ile yazılan eserleri kapsamaktadır.

IX. yüzyıldan sonra İdil (Volga) bölgesinden çeşitli sebeplerle batıya doğru göçen Kuman, Uz, Peçenek, Kıpçak boyları bu bölgelerde etkili askerî güçleriyle nüfuzlarını uzun yıllar boyunca yürüttüler. Bunlardan bir bölümü (Peçenek ve Uzlar) zaman içinde Bizans, Kıpçak, Oğuz ve Macar toplulukları içinde eriyip varlıklarını yitirdiler. Bir bölümü ise Karadeniz'in kuzeyinde irili ufaklı beylik ve devletler kurarak varlıklarını sürdürüp, edebî ve kültürel alanda kendilerini gösterdiler.

IX. yüzyıldan sonra bölgede "ikinci Türk dalgası" diyebileceğimiz Türk boyları ve urukları olarak Peçenekler, Uzlar ve Kıpçaklar görülmektedir.

A. PEÇENEKLER

Peçenekler, On-Okların (Türgişler) bir bölümünü oluşturan Türk kavmidir. Dillerindeki birkaç Ogur Türkçesi unsurundan hareketle Çuvaş grubu içinde değerlendirmeler yapılmış olsa da Kıpçak dili konuşan bir kitledir.[128] Çeşitli kaynaklarda "Patzinak" (Bizans), Pecenaci, Pacinacae, Pezengi, "Bissenus" (Latin), "Peçenyeg" (Rus), "Badzinag" (Ermeni), "Beşenyö" (Macar) adları ile anılırlar.[129] Batı Köktürk devletinin çöküşünden sonra Oğuzların baskısıyla İdil ırmağının batısına çekilerek VIII-XI. yüzyıllar arasında Karadeniz'in kuzeyinde, Doğu Avrupa'da ve Balkanlarda hüküm sürdüler.

VIII. yüzyılda Araplar ile işbirliği yaparak kuvvetlenen Karluklar, 751'deki Talas savaşından sonra Çu ve Talas boyundaki otlakları ele geçirmek için

---

[128] Gábor Vörös, "Peçeneklerin Dili ve Erken Tarihi Üzerine Notlar", *Türkler*, C. II, s. 705

[129] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1994, s. 168 (4. Baskı)

Oğuzları Aral gölü ile Seyhun'un aşağı bölgelerine sürdüler. Burada Peçenekler ile komşu olan Oğuzlar, bir süre sonra ticaret yollarına hakim olmak için Karluk-Kimek ittifakıyla Peçeneklerin üzerinde baskı oluşturdular. Bir bölümü batıya giden Peçeneklerin bir bölümü de Oğuz birliğine katıldı. X. yüzyıldan sonraki kaynaklarda Peçeneklerin Oğuzlarla birlikte anılması bu tarihî olayla ilgilidir.[130] Bir süre sonra Oğuzlar da Peçenekleri batıya doğru sürmeye başladılar.[131] Peçeneklerin Hazar denizinin kuzeyinden Deşt-i Kıpçak bozkırlarına, ordan da Tuna boyuna inmelerine bu tarihî olay sebep olmuştur.

889-893 yılında Etel-küzü'deki Macarları Karpatlar-Tisa'ya, uzaklaştırarak Don nehrinden Dnyeper'in batısına kadar uzanan bozkırlara yayılan Peçenekler, sekiz boy halinde yaşıyorlardı. Peçenekler, bu bölgedeki bozkırlarda yaklaşık iki yüzyıl hüküm sürmelerine rağmen bir devlet teşkilatı altında birleşememişlerdir. Tarihçiler, bunu, onların başbuğları içerisinde Han sülalesine mensup kimsenin olmamasına yahut güçlü urukların birbirinin kontrolüne girmemesine bağlamışlardır.[132]

Kostantinos Porphyrogennetos tarafından yazılan *De Admnistrando İmperio*'da (948-952) kaydedildiğine göre, Peçenekler boy halinde yaşamaktaydılar: *Yavdı ertim* "erdem, parlak, parlayan atlı boyu Erdem"; *Küerçi- (Küverçi< Kögerçi)Çor* "Mavimsi atlı Çor boyu"; *Qakuqşın-Yula* "Kabuk rengi atlı Yula boyu"; *Suru Kül Bey* "kır atlı Kül Bey boyu"; Kara Bay "Kara atlı bay boyu"; *Boru Talmaç* "Boz atlı Tolmaç (<*tilmaç* "tercüman") boyu"; *Yazı* (<*yazıg* <*yagız*)*-Kapan* "Koyu kahverengi atlı Kapan" (<*kapgan* "fatih") boyu"; *Bula Çoban* "Alaca atlı çoban boyu". [133]

Boy adlarından bir kısmı eski Türk unvanları (*Yula, Çor, Kapan* (<*Kapgan*), *Kül, Bey*) olup, başbuğ isimleri de daha ziyade renk ifade ederler: *Küerçi*= gök, mavi; *Kabuşkın* = ağaç kabuğu rengi=solgun, sarımsı; *Sulu*=kül rengi; *Boru*=boz; *Yazı*=esmer (bozkır rengi); *Bula*=alaca; *Yavdı*=parlak. Kaynağımızda her boyun kendi adı ile bitişik şekilde kaydedildiği bu renklerin, her boyun aynı donlarda atlara sahip olduğunu göstermesi mümkün olduğu gibi, boyların ayrı ayrı bayrak renklerini ifade etmesi daha muhtemel görülmektedir. XIII. asırda boy sayısı on üçe yükselen Peçeneklerde şahıs adları arasında şunlar vardır. *Aba, Balçar, Bator, Bıçkılı, Yeke, İl-beğ, Kure, Karaca, Temir, Teber, Sol.* Ayrıca şu kelimeler Peçeneklere ait kale adlarıdır:

---

[130] Peçenekler, Kâşgarlı Mahmud'un eserinde Bizans sınırına en yakın Oğuz boyu olarak belirtilmektedir. Besim Atalay, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, C. I, Ankara 1985, s. 30

[131] Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937, s. 31

[132] Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1992, s. 59

[133] Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş* (Çev. Osman Karatay), Ankara 2002, s.220

Salma, Saga, Kerbahg. Peçenek kalelerinden diğer dört tanesinin isimlerinin etimolojisi henüz yapılamamıştır.[134] Kelimelere bakıldığında bunların Kıpçak Türkçesine yakın olduğun fakat *boru* "boz" gibi yapılar ise muhtemelen Bulgar Türkçesinin kalıntıları yahut Peçenek boy sistemi içindeki Bulgar asıllı kitlelerinin varlığını işaret etmektedir.

915'ten sonra Rus knezliklerini sıkıştırmaya başlayan Peçenekler, 968'de Kiev'i kuşatarak, Bizansla savaştan dönen knez Svyatoslav'ı aşağı Dnyeper' deki kayalıklara sıkıştırarak mağlup edip öldürdüler. XI. yüzyıldan itibaren Batıya olan Oğuz baskısı üzerine Güney'e ve Batıya yöneldiler. Böylece Bizans ile komşu oldular. Peçenek-Bizans dostluğu, Ruslara ve Tuna Bulgarlarına karşı askerî desteğe ihtiyaç duyan imparator Konstantinos Porphyrogennetos'un güney Kırım'da Khersones'teki kumandanı aracılığı ile Peçeneklerle temas kurmak istemesi üzerine, 915'de başlamıştı. İstanbul' dan Peçenek başbuğlarına sık sık elçiler ve hediyeler gönderiliyordu. İki taraf arasında ticari faaliyet de canlı idi. Bizans'dan gelen kumaş, baharat, boya ve Peçenek kadınlarının çok düşkün oldukları süs eşyası ve mücevherata karşılık balmumu, tutkal, kıymetli deri vb. satılıyordu.

Peçenekler, Oğuzlar tarafından Bizans'ın Tuna sınırlarına doğru sıkıştırılmaya başladılar. 1026, 1035 ve 1036'de Bizans'a akınlar düzenlediler. Bu arada, Peçenekleri, on bir boyunu kendi idaresinde toplamayı başaran başbuğ Turak ile hakimiyet davasına kalkan diğer başbuğ Kegen arasındaki mücadele, (1048) Kegen'in Bizans'a sığınmasıyla sonuçlandı. Kegen Hıristiyanlığı kabul etti. Turak da savaşta esir düşerek Hıristiyan oldu. Bundan sonra bir yandan Peçenek-Bizans mücadelesi devam etmekle beraber, diğer taraftan Peçenek kütlelerinin Bizans sınırları içine (Bulgaristan'a) bekçi olarak yerleştirildiği, birçok Peçeneğin Bizans ordusunda hizmet aldığı ve bilhassa 1048'den sonra sayıları artan bu ücretli askerlerin Selçuklulara karşı Anadolu'ya gönderildiği bilinmektedir. Ancak, bunlardan imparator Konstantinos Monomakhos'un emri ile Üsküdar yakasına geçirilen 15.000 Peçenek atlısı, Bizans kaynaklarına (Kedrenos, Zonaras) göre, böyle bir görevi kabul etmeyerek -Boğaziçi'ndeki gemiler kasten kaldırıldığı için- başbuğ Katalın'ın idaresinde atları üstünde - Boğazı yüzerek Rumeli sahiline çıkmışlar ve yeniden Tuna'ya dönmüşler (1050), daha sonra da 1071 Malazgirt muharebesinde Bizans ordusundaki bir kısım Peçenek kuvveti soydaşları tarafına geçmişlerdir.

Tuna boylarındaki asıl büyük kitle Bizans'a tehdit unsuru olarak durmaktaydı. Nitekim 1053'te Bizans'ı ağır bir yenilgiye uğratıp Trakya'yı yağmalayarak Edirne'yi kuşattılar bunun sonucunda 30 yıllık bir barış anlaşması yapıldı. Böylece Bizans'ın bütün askerî gücünü Trakya ve Balkanlara ver-

[134] İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 168

mesi, Selçukluların Anadolu'daki işini kolaylaştırmış, Anadolu'nun fethi için uygun ortam hazırlamıştır.

Peçenekler, Tatuş'un başbuğluğunda ve Kuman destekli orduları ile Derster (Silistire)'de, İmparator Aleksios kumandasındaki Bizans ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattılar (1087). 1088-1090 yıllarında devam eden savaşlarda Bizans kuvvetlerini yer yer mağlup ederek, Filibe ve civarından sonra Edirne'ye ve Keşan'a kadar Trakya'ya hakim oldular, Çekmece'ye yaklaştılar. Bizans imparatorluğu, tarihinin bunalımlı dönemlerinden birini daha yaşıyordu. Çünkü Peçenekler Anadolu'daki Selçuklular ile işbirliğine girişmişlerdi: on yıla yakın bir zamandan beri kuvvetli donanması ile adalardan bazılarını zaptederek Ege denizine hakim olan, İzmir Beyi Çaka, İstanbul'u zaptetmek üzere Peçenek başbuğları ile temas kurmayı başarmıştı. Durumun ağırlığı dolayısıyla İmparator, Avrupa Hıristiyan dünyası ile temasa geçti. Aleksios, Batı'dan zamanında yardım göremedi ise de imparatorluğunu bu tehlikeden yine Türklerin eliyle kurtarmayı başardı: Uzların arkasından Balkanlara kadar gelmiş olan Kumanların Tugorkan (veya Tugor Han) ve Bönek (Bonyak) adlı başbuğları ile anlaşarak onları, Çaka'nın sahillere yanaşmasını beklemek üzere Meriç nehri kenarında Lebunium (Omurbey mevkiinde)'da karargah kurmuş olan Peçenek kuvvetleri üzerine saldırttı. 40 bin Kuman süvarisinin baskınına uğrayan Peçenekler hezimete uğradılar (29 Nisan 1091). Siyasi tarihleri böylece sona eren Peçeneklerden arda kalanlar dağıldılar. Macaristan'a gidenler Peşte ve Fertö civarlarına yerleştirildiler. Bir kısmı da Uzlar ve Kumanlarla karıştı. Balkanlarda kalanlar daha ziyade Vardar nehri boyuna iskan edilmişlerdi. Makedonya'daki Megleno-Ulahları ile Sofya etrafındaki Şop-Bulgarların Peçenek neslinden oldukları söylenir. Anadolu'da, Sırbistan, Rusya, Macaristan ve Kafkaslarda bazı yer adları ve halk efsanelerinde Peçeneklerin hatıraları yaşamaktadır.

Gy. Németh, Orta Macaristan'da ele geçen Nagy Szent Miklos hazinesinin altın kapları üzerindeki Köktürk yazılı Türkçe kitabelerin Peçeneklere ait olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca Poltava'da bulunan Perescepine hazinesi de Peçeneklere ait sayılmaktadır.

DOĞU AVRUPA'DA TÜRKLER
Hazar Gölü
Kafkas Dağları
KARADENİZ
İSLAVLAR
Karpat Dağları
Adriyatik denizi
Ural
Volga (Itil)
Don
Dinyeper
Tuna
Tisa
Sava
Kama
Ob
Ural Dağları
Saray
Kazan
Bulgar
Kiyef
Belgrad
İstanbul
Sakarya
Kızılırmak
Yeşilırmak
Ceyhan
Fırat
Dicle
Kura
Terek
Don
Azak Denizi
Kırım
BAŞKIRTLAR
KIPÇAKLAR (Kumanlar) (IX.-XII. yüzyıl)
OĞUZLAR (IX.-X. yüzyıl)
PEÇENEKLER (VII.-X. yüzyıl)
GUVAŞLAR
İDİL BULGARLARI (IX.-X. yüzyıl)
BULGARLAR (VII.-X. yüzyıl)
HAZARLAR (VI. - X. yüzyıl)
MACARLAR (IX.-X. yüzyıl)
ALANLAR (II.-IV. yüzyıl)
KUMANLAR - KIPÇAKLAR (XI.-XIII. yüzyıl)
PEÇENEKLER (XI. yüzyıl)
UZLAR (XI. yüzyıl)
BULGARLAR (VII. yüzyıl)
MACARLAR (800)
AVARLAR (VI.-IX. yüzyıl)
BİZANS İMPARATORLUĞU

B. KIPÇAKLAR

Kıpçaklara, Bizans kaynaklarında *Koman* veya *Kuman*, İslâm kaynaklarında *Kıpçak* veya *Kıfçak*, bölgelerine ise *Deşt-i Kıpçak* (=Kıpçak Bozkırı) denmiştir. Bunlar için Rus kaynaklarında *Polovets* terimi kullanılmıştır.

Kıpçaklar, diğer Türk boylarına göre biraz daha sarışın ve mavi gözlüdürler. Zaten *Kuman, Kıpçak* ve *Polovets* kelimeleri de aynı anlama gelir. "Kıpçak" adı Türk kaynaklarında da isim, sıfat ve etnonim olarak kullanılmış olmasına rağmen kelimenin kökeni ve etimolojisi ile ilgili bilgiler karışıktır.[135]

Doğuda *Kıpçak*, batıda *Kuman* adıyla tanınan bu Türk kavmi, aslında iki Türk boyunun birleşmesinden meydana gelmiştir. Batı Köktürk topluluklarından Kimeklerin bir kolu olan Kıpçaklar, önceleri Balkaş gölünden İrtiş ırmağına kadar olan bölgede oturuyorlardı. Kumanlar ise, VIII. yüzyılda Köktürk İmparatorluğu'nun batı bölgesindeki topraklarda yaşayan Türk boylarıdırlar. 910'larda Çin'in kuzeyinde Kıtaylar güçlendikçe bazı Türk kavimlerini batıya doğru sürmeleri, bu kavimlerin yer değiştirmelerine yol açmıştır. Asıl Kıpçak kitlesi, XI. yüzyılın başlarında Yayık nehrinin kuzeyinde İdil nehri boyunca ilerleyerek Ural dağlarını aşmış ve Kama-İdil bölgesine ulaşmış ve burada İdil Bulgarları ile karışmışlardır. Böylece aşağı İdil boyları daha XI. yüzyılda Kıpçaklaşmaya başlamıştır. Diğer Kıpçak zümreleri ise Aşağı İdil boyuna girerek Hazarları ortadan kaldırmışlar ve Peçenek ve Uzlardan boşalan yerleri işgal ederek Kuzey Kafkasya'ya, Aşağı Don bölgesine, ordan da Dnyepr (Özü) istikametine gitmişlerdir.[136]

Kıpçaklar, 1060'tan sonra Uzları Tuna boyuna doğru sürerek Transilvanya-Macaristan'a doğru ilerlemişlerdir. Böylece, XI. yüzyılın sonlarına doğru Karadeniz'in kuzeyi Doğu kaynaklarında Deşt-i Kıpçak adıyla anılır olmuştur. 1087'de Bizansla arası açılan Peçenek komutanı Tatuş, Tuna'nın doğusundaki Kıpçaklardan yardım istemiştir. Bu suretle, Tuna kıyılarının zengin ve bitek arazisine inen Kıpçaklar, bir daha bu bölgeden ayrılmak istememişler, zaman zaman Peçeneklerle bu yüzden araları açılmıştır. Bu arada Bizanslılar da bu durumdan yararlanmış, Kıpçak ve Peçenekleri birbirine karşı kışkırmışlar, böylece iki Türk kavmi, birbirinin iki zorlu düşmanı olmuştur.

Kıpçakların Ruslarla ilişkileri XI. yüzyılın ikinci yarısına rastlar. Kıpçaklar da tıpkı Peçenekler gibi askerî yönden güçlü olmalarına rağmen devlet örgütlenmesinden uzak oldukları için, Rus knezlikleriyle uzun süreli bir siyasetten daha ziyade, geçici ve gündelik sorunlar çevçevesinde ilişkiler yürütmüşlerdir. Kıpçakların Rus topraklarına 1055 yılında gelmişlerdir. Preyaslavl' knezliği Kıpçak bozkırlarına en yakın bölge olduğundan ilk önce

---

[135] R. R. A. [Reşid Rahmeti Arat], "Kıpçak", *İA*, C. VI, s. 714

[136] Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 72

buralara ayak basmışlardı. Zaman içinde bütün Rus knezlikleri, menfaatleri gereği onlarla sürekli iyi geçinmenin yollarını aramış, böylece münasebetler sadece savaş boyutuyla kalmamış, ekonomik, kültürel ve siyasî alanları kapsamıştır.

1090-1110 yılları Kıpçakların en güçlü oldukları dönemdir. Bu sırada Kıpçak kabilelerinin başında cesur ve yetenekli Benek, Tugorhan, Sarıhan, Altunopa adlı başbuğları bulunuyordu. 1091'de Peçeneklerin Bizans'ı sıkıştırması sonucu Kıpçaklar yardıma yetişmiş ve Bizans'ı uzun yıllar süren Peçenek korkusundan kurtarmışlardır. Diğer taraftan Kıpçak bozkının kuzeyindeki Rus knezlikleri üzerinde mutlak baskı kurarak bölgenin en etkili ve vazgeçilmez unsuru haline gelmişlerdir. Bu arada kız alıp vermelerle knezliklerle akrabalık ilişkilerine giren Kıpçaklar, onların kendi aralarındaki mücadelelere de dahil olmuşlardır.

Kumanların bir bölümü 1130 yıllarda Macaristan bölgesine göç etmiş ve Macar kralları tarafından ülkenin çeşitli bölgelerine yerleştirilmişlerdir.

Kıpçakların Rus knezleriyle 1185'te yaptıkları savaş Rusların meşhur destanı İgor'un ilham kaynağını teşkil etmiştir. Kiev knezi Svyatoslav başta olmak üzere Rus knezleri bir araya gelerek 1184'te Kıpçak yurduna büyük bir sefer düzenlediler. Yapılan savaşta Kıpçaklar büyük kayıplar vererek yenildiler. 1185 yılında bu zaferden cesaret alan Novgorod-Seversk knezi İgor, Don boyundaki Kıpçaklar üzerine sefere çıktı. Rusların gelmekte olduğunu haber alan Konçak komutasındaki Kıpçak askerleri bozkıra yayıldılar. Ruslara birkaç gün ok atarak yıprattıktan sonra çok çetin bir savaştan sonra onları hezimete uğratıp knez İgor başta olmak üzere ileri gelen komutanlarını esir aldılar. Daha sonra İgor bir yolunu bulup kaçarak tutsaklıktan kurtulmuştur. Rus halkı arasında yayılan bu olay *Slovo o Polku İgoreve (İgor Bölüğü Destanı)* adıyla Rus edebiyatının en önemli şaheserleri arasında yer almıştır.[137]

Kıpçaklar ve Rus knezleri, 1221'de Kırım'daki Suğdak şehrini ele geçiren Selçuklara karşı birlikte savaşmışlar ve şehri almayı başaramayınca Selçuklularla bir ticaret anlaşması yapmışlardır.

1220-1222 yıllarında Cengiz Han, Batı Türkistan'ı istila ettiğinde bu olayın yankıları Kıpçak yurtlarında da hissedilmeye başladı. Nitekim 1223'te Subutay ve Cebe Noyan komutasındaki Moğol ordusu Kafkasları aşıp Kıpçaklarla karşılaştı. Kıpçaklar gelen bu tehlike karşısında yıllardır aralarında iyi kötü ilişkiler devam eden Rus knezleriyle işbirliği yapma yoluna gittiler. 31 Mayıs 1223'te Kalka çayı boyunda yapılan savaşta yirmi bin kişilik Moğol ordusu Rus-Kıpçak ordusunu mağlup etti.

---

[137] Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 88

Kıpçaklarla Moğollar daha önce Harezm bölgesinde karşılaşmışlar, Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci, buradaki Kıpçakların birçoğunu İdil boyuna sürmüştü.

Cengiz Han'ın torunu Batu Han'ın 1237 yılında Batı seferine çıkarken Seyhun (Sır Derya) boyundaki Kıpçakları önüne katmıştı. Moğol egemenliğine girmek istemeyen Kıpçaklar Bulgar memleketine sığınmışlardı. Aynı yıl Bulgar devletini yıkan Batu Han, Aralık ayında Rus topraklarına girdi. 1238'de bütün kuzey Rusya Moğol egemenliğine geçti. Bütün göçebelerin kendi egemenliği altında olmasını isteyen Moğollar, 1239'da Kuman-Kıpçakları itaat altına almak istedi. Moğollara karşı savaşan Köten adlı Kıpçak komutanı, başarılı olamayınca kırk bin kişilik atlısı ile Macar kralına sığındı. Kıpçakların bir kısmı Kırım'da kalırken bir kısmı da İdil Bulgarları ile karışarak Kazan Türklerinin oluşmasında önemli rol oynamışlardır. Böylece, Moğol istilası, bölgenin Kıpçaklaşmasını, dolayısıyla Bulgar dili yerine Kıpçakçanın geçmesine zemin hazırlamıştır. Bu arada Moğol ordusunda görev yapan birçok Kuman-Kıpçak unsurunun bulunduğu muhakkaktı. Moğollar, kendilerine karşı gelenleri öldürdükleri halde, egemenliklerini kabul edenleri ise maiyetlerine almışlar, bunlar, daha sonra kurulacak Altın Ordu devletinin temelini atmışlardır.

Kuman-Kıpçakların siyasi, askerî ve kültürel olarak adlarını duyurdukları bir başka coğrafya, Kıpçak yurdunun çok uzağındaki Mısır olmuştur. Abbasilerden itibaren Arap-İslâm devletleri, saray muhafızı olarak Türklerden oluşturulan birlikleri kullanmaktalardı. Bunu Mısır'daki Eyyubî devleti de uygulamış, Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak ülkelerinden Kıpçak, Oğuz ve Çerkezlerden oluşan birlikler oluşturmuştur. Bu Türk unsurları birlikte, aynı kışlalarda yaşadıkları için dillerini ve kültürlerini korumuşlardır. Bunlar arasında, zekâ ve yetenekleri ile devletin üst mertebelerine yükselenler olmuştur. Böylece, Kıpçak Türkçesi, Mısır'da aydınlar, aristokratlar arasında rağbet görmeye başlamıştır. 1250'de Kıpçak kıtalarının komutanı Aybek, Eyyubî sülalesine son vererek Memlûklular (Kölemenler) devletini kurdu.

Kıpçaklar, yaklaşık iki yüzyıl boyunca büyük bir devlet kuramamalarına rağmen Kafkaslar, Bizans ve Karadeniz'in kuzeyinde etkili olmuşlardır. Tıpkı Peçenekler gibi Rusların Karadeniz'e inmelerine kesin olarak engel olmuşlar, Kıpçak bozkırlarını Türkleştirmişlerdir. Yine, güneyde Kıpçaklardan dolayı rahat hareket edemeyen Rus knezlikleri, ahalisini daha emin olarak gördükleri kuzeye Suzdal' Rusyasına taşımışlardır. Böylece, kuzeyde Moskova merkezli yeni Rusya kuruldu. Yine, büyük bir Kıpçak-Kuman nüfusu Kafkas dağlarının eteklerine, Gürcistan'a kadar sokulmuş, orada paralı asker olarak görev yapmıştır. Bu suretle, Dağıstan, Terek ve Kuban bölgelerinin

Türkleşmesini sağlamışlardır. Karadeniz bölgesindeki Kıpçak nüfusunun bir kısmı da bu dönemde meydana gelmiştir.

C. KIPÇAK TÜRKÇESİ

Orta Türkçenin kuzey-batı kolunu, Kuman-Kıpçak boylarına mensup Türklerin konuşma dili olan Kıpçakça oluşturur.

Kıpçak Türkçesi ile Kıpçakların asıl vatanı olan Karadeniz'in kuzeyi boyunca uzanan Deşt-i Kıpçak bölgesinde yalnızca *Codex Cumanicus* ve Ermeni Kıpçakçası metinleri yazılmış, diğer Kıpçakça eserler ise Mısır ve Suriye'de verilmiştir.

Kıpçakça eserleri dil özelliklerine göre üç gruba ayırmak mümkündür:

Ç. KIPÇAK TÜRKÇESİ DİL YÂDİGARLARI

1. Codex Cumanicus,
2. Altınordu, Mısır ve Suriye'de yazılan Kıpçak Türkçesi eserler,
3. Kırım'daki Ermeni cemaatinin kullandığı Ermeni Kıpçakcası.

1. CODEX CUMANİCUS

"Kuman codeksi, Kumanlara ait bilgiler kitabı" anlamına gelir. Kitap, hazırlanılışı itibarıyle bir sözlüktür. 20x14 boyutlarındaki eser, 1362 yılında Venedik Katedrali Kütüphanesine meşhur şair Petraca tarafından bağışlanmıştır. Eserin ilk satırları 11 Temmuz 1303 tarihini taşıdığından dolayı 1303-1362 yılları arasında yazılmış olduğu tahmin edilmektedir.

Codex Cumanicus (CC) gotik harfleriyle yazılmış tek Eski-Orta Türkçe eserdir.

Codex Cumanicus iki defterin bir cilt içinde halinde birleştirilmesinden meydana gelmiştir. İki cildin toplam yaprak sayısı 82'dir. İtalyanlar bölümü adı verilen birinci defter Latin harfleriyle bir İtalyan tarafından yazılmıştır. İkinci deftere Almanlar bölümü denir. Bu bölümü bir Alman rahip gotik harflerle kaleme almıştır.

Atamïz, kim köktäsen, alγïšlï bolsun seniŋ atïŋ! Kelsiŋ Seniŋ χanlïγïŋ, bolsun Seniŋ tilemegiŋ, nečik kim köktä, alay yerdä! Kündägi ötmäkimizni bizgä bügün bergil! Dayï yazuqlarïmïznï bizgä bošatqïl, nečik biz bošatïrbiz bizgä yaman etkenlergä. Dayï yekniŋ synamaqïna bizni küwürmägil, basa barča yamandan bizni qutχargïl. Amen.

Codex Cumanicus'un Lord Prayer tarafından yapılmış transkripsiyonu

Kitabın ilk 55 yaprağı İtalyanlar bölümüdür. Burada Latince bir giriş, alfabetik ve üç sütun halinde Latince, Farsça ve Kumanca kelime listeleri yer almaktadır. Daha sonra, fiiller, isimler, sıfatlar, zarflar ve zamirler kaydedilmiştir. Sözlük bölümü en sonda bulunmaktadır. Latin alfabesine göre düzenlenmiş İtalyanlar bölümünde toplam 1560 kelime yer almaktadır. Anlamlarına göre oluşturulmuş sözlükte 1120 kadar kelime olup bunlar, din, duygu, haslet, ticaret, eşyalar, hayvanlar, meslekler, rütbeler vb. gibi gruplar altında toplanmıştır.

Codex Cumanicus'un ikinci defteri Almanlar bölümüdür. Bu bölüm 27 yaprak olup, asıl eserde 56-82. yaprakları içine alır. Bölüm, Almanca-Kumanca sözlükle başlar. Kuman grameri hakkında bilgiler verilir. Bu bölümde ayrıca 47 adet Kuman bilmecesi verilmektedir.

Eserin, Kıpçak bölgesinde ticaretle uğraşan Hristiyanlara yardımcı olmak için ya da İdil (Volga)in aşağı yatağındaki Kumanlar arasında Hristiyanlık propagandası yapan Fransisken mezhebi mensuplarınca yazılmış olduğu sanılıyor. Kıpçak hanı Özbek, 1338 yılında bu mezhep mensuplarına manastır yeri bağışlamıştır.

Codex Cumanicus'un yazıldığı yer, tarih ve yazarı hakkında şimdiye kadar tatmin edici bir sonuca ulaşılamamıştır.

Eserin en önemli özelliklerinin başında, Türkçe sesleri göstermede yetersiz kalan Arap alfabesi yerine, Gotik harfleri aracılığıyla karşılaştırmalı ses bilgisi bakımından verdiği çok önemli bilgiler gelmektedir. Arap harfli metinlerde tek işaretle karşılanan */o/ö/u/ü* bu metinde farklı harflerle gösterilmiştir. Gotik alfabenin fonetik imkanlarından dolayı Türk dilinin bu ünlülere dayalı çeşitli ses bilgisi sorunları aydınlatılabilmektedir.

Codex Cumanicus'un kelime dağarcındaki zenginlik, Türk dilinin çok çeşitli alanlardaki kavram ve terim yaratmadaki başarısını göstermesi bakımından da son derece önemlidir. CC'de kavram alanlarına göre bazı kelimeler:

Zarflar: *ilgeri* "ileri", *anta* "orda", *qatında* "huzurunda", *birle* "ile", *songra* "sonra"

Zamirler: men, manga, menden, anlar

Dinî Kavramlar: Tengri, Maryam Qatun, firişte, paygambar, yarlıgamaq, bazlıq "barış", tengri sevmeklig

İklim/hava: *hava* "rüzgar", *salqun* "rüzgar", *su, yer, ot* "ateş"

İnsan organları/unsurları: *qan, balgam, sarı* "safra"

Zaman kavramları: *yıl, kün, tün, tu-sanbe* "Pazartesi", *se-sanbe* "Salı", *caar-sanbe* "Çarşamba", *pan-sanbe* "Perşembe", *ayna* "Cuma", *sabat kün* "Cumartesi", *ye-sanba* "Pazar", *aybaşı*

CC üzerine yapılmış başlıca çalışmalar şunlardır:

- Graf Geza Kuun, *Codax Cumanicus Bibliotheca ad Templum divi Marci Venetiarum* (Budapeşte 1880)
- Wilhelm Radloff, *Zur Sprache der Komanen* (1884-1885)
- Wilhelm Bang-Kaup, "Beitrage zur Kritik des Codex Cumanicus", (*Bull. Acad. Belgigue*, 1911)
- Wilhelm Bang-Kaup, "Komanische Texte", *Bull. Acad.*, Belgigue, 1911
- Wilhelm Bang-Kaup, "Über die Rätsel des Codex Cumanicus", *SBAW* Leipzig (1912)
- J. Németh, "Die Rätsel des Codex Cumanicus", *ZDMG* Leipzig (1913)
- Kaare Grønbech, *Komanicus Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus, [=Kumanca Sözlük: Codex Cumanicus'un Türkçe Kelime Dizini]* Kopenhangen, 1942
- A.von Gabain, "Die Sprache des Codex Cumanicus" *PhTF I*, Weisbaden, 1959
- S. Çağatay, "Codex Kumanicus Sözlüğü", *DTCFD*, Ankara 1944
- Vladimir Drimba, "Sue la Katation De· La Premiere Partie Du Codex Cumanicus", *Oriens*, s. 389-440, Leiden, 1981
- Vladimir Drimba, *Codex Comanicus Édition Diplomatique Avec Fac-similés*. Editura Enciclopedică, Bucarest 2000
- Drüll von Dagmar, *Der Codex Cumanicus*, Stuttgart, 1980
- Mustafa Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lugatlara Göre Kuman/Kıpçaklar'da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Ankara, 1993, s. 27-32

Codex Cumanicus'daki Farsça unsurlarla ilgili András JE Bodrogligeti'nin bir çalışması vardır:

- András JE Bodrogligeti, *The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus*, [=Codex Cumanicus'da Farsça Sözcükler] Budapest, 1971

C.C. üzerine son yıllarda genel bir çalışma da Peter B. Golden tarafından yapılmıştır.

- Peter B. Golden, *Codex Cumanicus*, http://vlib.iue.it /carrie/texts/carrie_books/paksoy-2/cam2.html (18.08.2010)

2. ALTINORDU VE MEMLÛK KIPÇAKÇASI

Ortaçağ İslâm devletleri saray muhafızları olarak Türklerden teşkil edilen birlikleri kullanmaktalardı. Yukarıda belirtildiği üzere Eyyubîler devleti döneminde Kırım ve Kıpçak bölgelerinden Mısır'a saray muhafızı olarak götürülen Kıpçak ve Oğuz gençleri, bir süre sonra askerlikteki etkin yapılarından ve konumlarından dolayı bütün devlet işlerini ve işleyişini kontrol altına aldılar. (Bk. **Kıpçaklar**)

Böylece Mısır'da Memlûklular (Kölemenler) olarak bilinen Kıpçak-Türk devleti kuruldu. Türklerin Mısır ve Suriye bölgesinde nüfus ve nüfuz olarak etkili hâle gelmelerinden sonra Türkçe burada popüler bir dil oldu. Bölgede Arap gramer ve sözlüklükçülük geleneği doğrultusunda ilk olarak Türkçe sözlükler oluşturuldu. Bu eserleri edebî, dinî ve askerlikle ilgili olarak yazılan kitaplar takip etti. Böylece Kıpçakların asil yurtlarından çok uzak ve farklı bir coğrafyada Kıpçak dilinde eserler meydana getirildi.

Mısır ve Suriye'ye getirilen Türk kökenli saray muhafızların değişik boylara mensup olmaları ve Anadolu'dan Mısır'a giden Oğuz şairlerin etkileri sebebiyle burada yazılan eserlerde lehçe tabakalaşması görülür.

János Eckmann, Memlûk Kıpçakçasını, eserlerde kullanılan ses ve yapı özelliklerini tespit etmiş ve bunları üç grupta toplamıştır[138]:

Asıl Memlûk Kıpçakçası: Harezm-Altın Ordu yazı diline yakın olan eserlerin dilidir. Bunların başlıca dil özellikleri şunlardır:

- Kelime sonundaki *-ġ/-g'*ler çoğu zaman düşer.
- Yönelme hâli eki *-ka/-ke; - ġa/-ge*'dir. Fakat bu ekler 3. teklik şahıs iyelik ekinden sonra *-n-a/-n-e* şeklinde gelir.
- Uzaklaşma hâli eki *-dan/-den* daima ekin ünlüsü (elif) gösterilerek yazılır.
- *ermez/ermes* yerine *degül* kullanılır.
- Soru eki *-mı/-mi*'dir.
- *-duk/-dük* sıfat-fiili yaygın olarak kullanılır.

[138] János Eckmann, "Memlûk-Kıpçakçasının Oğuzcalaşmasına Dair", *TDAY-Belleten*, 1964, s. 35-37

Oğuz-Kıpçak karışık diyalekti. Bu da iki alt gruba ayrılır:

- Kıpçakça unsurların ağır bastığı eserler,
- Oğuzca unsurların ağır bastığı eserler.

Osmanlıca: Memlûk Kıpçakçasının XV. yüzyılın sonuna doğru yerini büsbütün Anadolu merkezli Oğuzcaya bıraktığı dönem.

Memlûk Kıpçakçasına ait eserleri iki bölümde inceleyebiliriz:

a) SÖZLÜK VE GRAMER KİTAPLARI

aa) *Kitāb-ı Mecmū' u Tercümān-ı Türkī ve 'Acemī ve Moğolī ve Farsī*

Eser, Mısır'da Konyalı Halil b. Muhammed b. Yusuf adlı bir müellif tarafından Kadı Mevlana Kemalüddin için yazılmıştır. Yazılış tarihi 27 Şaban 743 (=25 Ocak 1343) tür. Tek nüshası Leiden Akademi Kütüphanesinde bulunmaktadır. 76 varaklık eserin her sayfasında 13 satır yer almaktadır. Kitap, kelime türlerine göre düzenlenmiş bir gramer-sözlüktür. Türk-Arap ve Moğol-Fars olmak üzere iki kısımdan oluşmuştur. Yazar, eserdeki 1260 Türkçe kökenli kelimenin 70'ini Türkmence, kalanını ise Kıpçakça olarak kabul etmektedir.

Eser, kısa bir fonetik giriş bölümünden sonra Arapça-Kıpçakça sözlük, fiillerin Arapça-Kıpçakça sözlüğü, zamirler, isim çekimi, edatlar ve ekler bölümlerinden meydana gelmiştir.

Tek nüshası, Hollanda'da Leiden Akademi Kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu tek nüshayı Hollandalı Doğu dilleri uzmanı Martin Theodor Houtsma inceleyerek yayımlamıştır.

- M. Th. Houtsma, *Ein Türkisch-Arabisches Glossar, Nach der Leidener Handschrift, Herausgegeben und Erläutert, [=Leiden Elyazmasına Göre Yayınlanmış ve Açıklanmış Türkçe-Arapça Bir Sözlük]* Leiden, 1894, III+57 s.

Daha sonra Kazakistan'da Abjan Kurışjanov tarafından diğer Kıpçak sahası sözlükleriyle karşılaştırılarak yeniden yayımlanmıştır:

- A. Kurışjanov, *Issledovanie po leksike Starokıpçaskogo Pis'mennogo Pamyatnika XIII v "Tyurksko-Arabskogo slovarya"*, [=XIII. Yüzyıl Eski Yazılı Kıpçak Kaynaklarından Türkçe-Arapça Sözlük Üzerinde Leksikolojik Araştırmalar] Alma-Ata, 1970, 234 s.

ab) *Kitābü'l-idrāk li-Lisāni'l-Etrāk*

Eser, Berberi asıllı Endülüslü bilginlerden Esiriiddin Ebu Hayyan Muhammed-ibn Yusuf Ali-ibn Yusuf (Kısaca, Ebu Hayyan) tarafından Arapça olarak kaleme alınmış ve 20 Ramazan 712 (18 Aralık 1312)de Kahire'de tamamlanmıştır. Bilinen iki nüshası da İstanbul'da bulunmaktadır. Birinci nüsha Bayezid Umumi Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Bölümü 2896'de, ikincisi de Üniversite Kütüphanesi Arapça Yazmalar kısmında 3856 numarada kayıtlı bulunmaktadır.

Veliyüddin Efendi nüshası, asıl nüshadan yirmi üç sene sonra ismi bilinmeyen biri tarafından istinsah edilmiştir. Arapça bölümler siyah mürekkeple, Türkçe bölümler kırmızı mürekkeple yazılmış olup tamamı 132 sayfadır.

Üniversite Kütüphanesindeki ikinci nüsha 1402'de Ahmed ibn-i Şafii adlı bir kişi tarafından Lazkiye'de istinsah edilmiştir. 97 varaktan oluşmaktadır. Müstensihin Türkçe bilmemesinden dolayı özellikle Türkçe kelimeler yanlış harekelenmiştir.

Kitap, ilk kez Selanikli Mustafa Efendi tarafından 1895 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır.

- *Kitabü'l-idrak li-lisani'l-etrak*, İdadi Müdürü Mustafa Bey, İstanbul 1309, Matbaa-i Amire, 213 s.

Daha sonra, Ahmet Caferoğlu, her iki nüshayı ele almış, sözlük, gramer ve indeksiyle tam olarak yayımlamıştır.

- Ahmet Caferoğlu, *Abu Hayān, Kitabü'l-idrak li-lisani'l-etrak*, İstanbul 1931

ac) *Kitābu Bulgātü'l-Müştāk fi Lügati't-Türk ve'l-Kıfçak*

Bu eser, Kıpçak ve Oğuz lehçelerini açıklamak amacıyla Cemaleddin Ebu Muhammed Abdullah et-Türkî tarafından, 835 (1451) den önce yazılmıştır. Yazarının Türk olması, kelimelerin doğru anlamlandırılması bakımından eseri daha önemli hâle getirmektedir. Bundan dolayı, eser, dil tarihi ve leksikoloji (sözlükbilim) bakımından önem taşımaktadır. Eserin tek nüshası Bibliotheque Nationale'dedir.

Eserle ilgili ilk yayını Ananiansz Zajaczkowski 1938'de Varşova'da yapmıştır. İsimlerin incelendiği çalışma, isimler indeksi, Arap harfli metin ve eserden seçme fotoğraflardan meydana gelmektedir.

- Ananiansz Zajaczkowski, *Manuel Arabe de la Langue des Turcs et Kıptchaks (époque de l'état Mamelouk) Indroduction-Vocabulaire Turc-Polonais-Français, Texte*, Warszawa, 1938, XII+57+16 s.

Eserin fiiller ile ilgili ikinci bölümü de yine Ananiansz Zajaczkowski tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada, fiiller fihristi ve fiiller bölümünün tıpkıbasımı yer almaktadır.

- Ananiansz Zajaczkowski, *Slovnik Arabsko-Kıpczacki z okresu Panstwa Mameluckiego Bulgat al-Mustaq, fi Lugat At-Turk wa-l Qıfçag,Czese. II, Verba,* Warszawa, 1954, 86+138 s.

Eserin birinci kısmı 1958 yılında yeniden yayımlanmıştır.

- Ananiansz Zajaczkowski, *Vocabulaire Arabe-Kıptchak de l'époque de l'état Mamelouk Bulgat al-Mustag, F. Lugat At-Turk Wa-l Qıfçag I,* Warszawa, 1958, XXIII+14+28

Eser üzerinde daha sonra T. Halasi Kun, B. Atalay ve E.I.Fazılov-M.T. Ziyayev çalıştılar.

aç) *El-Kavāniü'l-Külliye Li-Zabtı'l-Lügati't-Türkiyye*

Araplara Türkçe öğretmek amacıyla yazılmış, gramer-sözlük şeklinde düzenlenmiş bir başka eserdir. Yazarı ve telif tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte XV. yüzyılın başlarında Mısır'da yazılmış olduğu tahmin edilmektedir. Yazarı, kendisinin Türk olmadığını, onların ülkelerini gezmediğini, ancak birçok Türk'ü tanıdığından dolayı işittiklerine dayanarak bu eseri yazmaya "cesaret" ettiğini belirtmektedir. Eserin fiiller bölümü benzer gramerlere göre daha geniş tutulmuştur.

169 sayfadan oluşan eserin tek nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa bölümünde 2659 numara ile kayıtlıdır.

Eser Fuat Köprülü'nün ön sözü ile Kilisli Muallim Rifat [Bilge] tarafından 1928'de yayımlanmıştır.

- Kilisli Rifat [Bilge], *al-Kavaniu'l-külliye li-zabti'l-lügati't-Türkiyye,* İstanbul 1928, 94 s.

Daha sonra Macar S. Telegdi, eserin bazı gramer özelliklerini yayımlamıştır.

- S. Telegdi, *Eine türkische Grammatik in arabischer Sprache aus dem XV. Jahrhundert,* [=XIV. Yüzyılda Arapça Bir Türk Grameri] KCsA, I, Ergänzungsband, 1/3, Budapeşte, 1937, 282-329

Eser son olarak 1999'da TDK tarafından metin, tercüme ve tıpkıbasımıyla yayımlandı:

- *El-Kavânîü'l-Külliye Li-Zabtı'l-Lügati't-Türkiyye* (Haz. Prof. Dr. Recep Toparlı, Prof. Dr. Sadî Çöğenli, Doç. Dr. Nevzat H. Yanık), Ankara 1999, Metin (1-96)+Dizinler (99+137) Orijinal metin

ad) *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye*

XV. yüzyıl Memlûk Kıpçakçasına ait önemli bir eserdir. Yazarı, tarihi ve yazıldığı yer hakkında eserde bir bilgi yoktur. Yalnız, Mısır'da Türk egemenliğinin kurulduğu XV. yüzyıla ait olabileceği sanılmaktadır.

Eser, iki kısımdan oluşmaktadır. 78 sayfalık birinci bölüm sözlüktür. İkinci bölümde gramer kuralları anlatılmaktadır. Üç bine yakın Türkçe kelime vardır.

Eserin bilinen tek nüshası, Bayezid Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Bölümünde 3092 no'da kayıtlı ve 91 sayfadır.

Besim Atalay, eseri, tercüme, dizin ve tıpkıbasımla 1945 yılında yayımlamıştır.

- *Et-tuhfetü'z-zekiyye fi'l-lügati't-türkiyye*, Çeviren: Besim Atalay, İstanbul, 1945, XXXII+296 s.+tıpkıbasım

ae) *Eş-Şuzuru'z-Zehebiyye ve'l-Kıta'l-Al-Ahmediyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye*

Molla Salih tarafından 1619'da Mısır'da yazılan eseri B. Atalay yayımladı.

- Besim Atalay, *Molla Salih, Eş-Şuzuru'z-zehebiyye ve'l-kıta'l-al-ahmediyye fi'l-lügati't-türkiyye*, İstanbul 1949

af) *Ed-Dürretü'l-Mudia fi'l-Lugati't-Türkiyye*

Memlûklular devrinden önemli eserlerden biridir. 1963 yılında Floransa'daki Bibliotheca Medicea Laurenziena kütüphanesinde Ananiasz Zajaczkowski tarafından bulunmuştur. 24 sayfadır, her sayfada 15-16 satır bulunmaktadır. Yazarının Ebu Hayyan olduğu tahmin edilmektedir.[139]

Eser A. Zajackowski tarafından bilim dünyasında tanıtılmıştır:

- A. Zajackowski, "Un glossaire Arabe-Kiptchak Retrouve", *UAJb*, C. 35, 1964, s. 369-383 (Türkçesi: Bedii İbrahimoğlu, "Yeni Bulunmuş Arapça-Kıpçakça Bir Sözlük", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Yıl 1966-69, S. 3-6, s. 181-196)

[139] Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 189

b) DİNÎ KİTAPLAR

ba) ***Kitāb fi'l-Fıkh***

İslâm fıkhı ile ilgili bir satırarası tercümedir. Çevireni, istinsah yeri ve tarihi belli değildir. Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Bölümü'nde 1360 numarada kayıtlı tek nüshası bilinmektedir. Tanıtmalar hariç üzerinde herhangi bir çalışma yapılmamıştır.[140]

bb) ***Kitāb fi'l-Fıkh bi'l-Lisāni't-Türkî***

Çeşitli fıkıh kitaplarından toplanan fetvalardan oluşan bu eserin de yazarı, yazıldığı yer ve yazılma tarihi belli değildir. Eser İstanbul Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi bölümünde 1046 numara ile kayıtlıdır.

bc) ***Kitāb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandi***

Meşhur fıkıh bilgini Ebu'l-Leys'in dinî konuları ihtiva eden eserinin, Kansu Gavri için yapılmış satıraltı tercümesidir. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya bölümünde 1451 numarada kayıtlı 47 varaklık bir eserdir. Eserin dil incelemesi, sözlüğü ve tıpkıbasımı A. Zajakowski tarafından yapılmıştır.

- A. Zajakowski, *Le Tratie Arabe, Mukaddima d'Abou'l-Lait as-Samarkandi en version Mamelouk-Kiptchak*, Warszawa, 1962, 108 s.

c) ASKERLİK İLE İLGİLİ KİTAPLAR

ca) ***Kitāb fi İlmi'n-Nüşşāb***

Mahdum Tolu Bey'in isteğiyle Arapçadan tercüme edilmiş okçulukla ilgili bir eserdir. Çevireni, tercüme yeri ve tarihi bilinmeyen kitabın iki nüshası vardır. Birinci nüshası İstanbul Beyazıd Kütüphanesi Veliyüddin Efendi 3176, ikincisi ise Paris Biblioheca Nationale Türkçe Yazmalar bölümü 197 numarada kayıtlıdır. Paris nüshası, A. Zajakowski tarafından 1956'da Varşova'da yayımlanmıştır.[141]

- A. Zajakowski, "Mamelucko-Turecko wersja Arabskiego tractatu o lucznictwie" z. XIV, *RO*, XX, 1955, s. 139-261

---

[140] Recep Toparlı, *İrşādü'l-Müluk ve's-Selātin*, Ankara 1992, s. 16

[141] Recep Toparlı, *a.g.e.*, s. 19

cb) *Kitāb fi Rıyāzatı'l-Hayl*

Ata binme ile ilgili Farsçadan tercüme edilmiş bir eserdir. Çevireni, tercüme yeri ve tarihi bilinmemektedir. Eserin iki nüshası bulunmaktadır. Birincisi nüshası, Bayazıd Kütüphanesi Veliyüddin Efendi 3176 numaralı yazmanın 66b-102b varaklarında, ikinci nüshası ise Paris Biblioheca Nationale Türkçe Yazmalar bölümü 197 numarada kayıtlı yazmanın 63a-99b varakları arasındadır.

Bu eser, Memlûklu sultanı Meliküddin Zahir Berkuk'un emri ile Mahdum Tolu Bey'in isteği üzerine Arapça ve Farsça eserlerden derleme yoluyla oluşturulmuş *Hulasa* ("Özet") adlı bir mecmuanın içinde *Kitāb fi İlmi'n-Nüşşāb, Kitab fi'l-Musâbaka* kitapları ile yer almaktadır. Bu mecmua üzerinde H. İbrahim Delice bir metin ve gramer çalışması yapmıştır.

- H. İbrahim Delice, *Hüseyin b. Ahmet el-Erzurumî, Hulasa Okçuluk ve Atçılık*, İstanbul, 2003

cc) *Münyetü'l-Guzāt*

Binicilik ve atçılıkla ilgili olan *Münyetü'l-Guzat*'ın çevireni ve tercüme yeri ve tarihi bilinmemektedir. Eldeki tek nüshanın istinsah tarihi olarak 1446 kaydı düşülmüştür. Binicilik ve atçılığa dair altı ana bölümden oluşmaktadır. 115 varaktan ibaret olan eserin tek nüshası Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesinde 3468 numarada kayıtlıdır.

Eser üzerinde tanıtma ve metinlerden örnekleri ihtiva eden ilk çalışma, A. Zajakowski tarafından yapılmıştır.

- A. Zajakowski, "Le Traite de l'art Chevaleresque (furusiye) en version Mamelouk-Kiptchak", *RO*, 1970, c: 33/2, s. 21-66

Daha sonra Türkiye'de Mustafa Uğurlu tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış ve yayımlanmıştır.

- Mustafa Uğurlu, *Münyetü'l-Guzat*, (Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 676, Kaynak Eserler Dizisi, 3), Ankara 1987

Eser üzerinde son çalışma Amerika'da Kurtuluş Öztopçu tarafından yapılmıştır.

- Kurtuluş Öztopçu, *Munyatu'-l-Ghuzat. A 14th-Century Mamluk-Kipchak Military Treatise. Text-Translation-Index*, (= Sources of Oriental Languages and Literatures, 13, Turkish Sources, 11), Cambridge-Massachusetts, 1989

cç) *Baytarü'l-Vāzıh*

At hastalıkları ile ilgili Arapça *Baytarat* adlı bir kitabının Türkçeye çevirisidir. Memlûklulların padişah nedimi olan Tolu Bey'in emri ile çevrilmiş olan eserin çevireni, tercüme tarihi ve yeri bilinmemektedir.

Eserin iki nüshası vardır. Birinci nüshası Topkapı Sarayı Revan Köşkü Kütüphanesinde 1695 numarada, ikinci nüsha ise Paris Bibliotheque Nationale'de kayıtlıdır. İkinci nüshanın 1430'lu yıllarda Kahire'de istihsah edildiği tahmin edilmektedir.[142]

ç) EDEBÎ VE DİDAKTİK ESERLER

ça) *Hüsrev ü Şirin*

Hüsrev ü Şirin, Altınordu şairi Ḳutb tarafından Nizami'nin aynı adlı eserinin Kıpçakçaya çevirisidir. Kutb bu eseri, Tını Beg Han ve karısı Han Melike Hatun adına1341/1342 yılında tercüme etmiştir. Hüsrev ile Şirin arasında geçen meşhur aşk hikâyesini konu edinir. Eserin elimizdeki tek nüshası, 785 (1383)'te Mısır'da Kıpçak Türklerinden Berke Fakih tarafından istinsah edilmiş olan Paris Bibliotheque National nüshasıdır.

Eser üzerinde A. Zajaczkowski ve N. Hacıeminoğlu çalışmışlardır.

- Annaniasz Zajaczkowski, *Najstarsza Wersja Turecka Husrav u Şirin Qutba I: Tekst* (Varşova, 1958); *II: Tıpkıbasım; III Slovnik* (Varşova, 1958)
- M. N. Hacıeminoğlu, *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, (İstanbul 1968)

çb) *Gülistan Tercümesi*

Diğer önemli bir Kıpçakça eser de *Gülistan Tercümesi (Gülistan-ı bi't-türkî)*' dir. Eser, Sadî'nin meşhur eseri *Gülistan*'ın Kıpçakçaya çevirisidir. Seyf-i Sarayî (Saraylı Seyf) tarafından 1391 yılında çevrilmiştir. Eser, iyi çevrilmiş mensur ve manzum bölümleriyle Kıpçak Türkçesinin en sağlam ve zengin dil metinlerinin başında gelir. Bilinen tek nüshası Leiden'dedir.

Eser üzerinde yapılmış başlıca çalışmalar şunlardır:

- Seyf-i Sarayi, *Gülistan Tercümesi* (F. N. Uzluk'un önsözüyle) Tıpkıbasım, TDK, Ankara, 1954
- András JE Bodrogligeti, *Fourteenth Century Turkic Translation of Sadî's Gülistan* (Budapeşte, 1969)
- A. F. Karamanlıoğlu, *Seyf-i Sarayi, Gülistan Tercümesi*, (İstanbul 1978)

---

[142] Recep Toparlı, *a.g.e.*, s. 22

ç) *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selatin*

İrşâdü'l Mülûk, fıkıh bilginlerinin fetvaları doğrultusunda hükümdarlara yol göstermek amacıyla hazırlanmış, aslı Arapça dinî bir kitaptır. Tercümesi 1387'de İskenderiye'de tamamlanan eserin müstensihi Berke Fakih adlı Kıpçak Türküdür. Hanefi mezhebinin fıkıh görüşlerini ihtiva eden eser 29 bölümde, 49 temel fıkıh sorununu ele almaktadır. 498 varaktan oluştan tek yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya bölümünde 1016 numarada kayıtlıdır. Eser üzerinde Recep Toparlı 1981 yılında doktora çalışması yapmıştır. "Giriş", "Gramer" ve "Sözlük"ten oluşan bu çalışma 1992'de yayımlanmıştır:

- Recep Toparlı, *İrşadü'l-Müluk ve's-Selatin*, Türk Dil Kurumu Yayınları : 555, Ankara 1992, XIII+495 s.

* * *

Bu sahaya ait dil yadigarlarındaki zarf-fiil parçalarının şekilleri ve görevleri üzerine Mustafa Uğurlu tarafından bir doktora çalışması yapılmıştır:

- Mustafa Uğurlu, *Gerundialsätze im Mamluktürkischen, [=Memlûk Türkçesinde Zarf-fiilli Parçalar]*, Mainz 1994, 132 s.

Mustafa Uğurlu, yukarıdaki konuyu tamamlayan ikinci çalışmayı Memlûk Türkçesindeki zarf-fiillerin cümle içinde görevleri üzerine yapmıştır. Bu çalışma TDK tarafından yayımlanmıştır.

- Mustafa Uğurlu, *Memlûk Türkçesi'nde Zarf-Fiilli Parçaların Dizimi*, TDK Yay., Ankara 1999

Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Codex Cumanicus, Tercümanî Türkî ve Arabi, Kitabü'l-İdrak, Et-tuhfetü'z-Zekiyye, Bulgati'l-müştak, El-kavaninü'l-külliye* adlı Kıpçak Türkçesi ile yazılmış eserlerden hareketle bir gramer çalışması yapmış, kitap, 1994 yılında yayımlanmıştır.

- Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 579, Ankara 1994

3. ERMENİ KIPÇAKÇASI

XI. yüzyılın ortalarında Ermeni Bogratlılar devleti yıkıldığı zaman birçok Ermeni Kırım'a gelip yerleşti. Daha sonraki yüzyıllarda burada çoğalan Ermeniler zamanla Kıpçak Türkçesine benimseyerek resmi yazışmalarında ve kiliselerinde kullanmaya başladılar. Bunlara ait dil metinleri, 1559-1664 yıllarından kalan Kemenets-Podolsk cemaatinin Kiev'de bulunan bazı evrak ve dosyalarından oluşmaktadır. II. Dünya savaşında Alman orduları bu bölgeden çekilirken çıkan yangında söz konusu metinler yandı. Elde yalnızca T.J. Hrunin'in 1930 yılında yapmış olduğu çevriyazı metinleri kaldı. Bundan başka, Viyana, Paris, Breslau, Krakow kütüphanelerinde 28 dil malzemesi kalmıştır.

ERMENİ KIPÇAKÇASI İÇİN BİBLİYOGRAFYA

- T. J. Hrunin, *Pamyatniki polovetskogo yazika XVI veka (AkademikuV. A. Gordlevskomu kego semidesyatipyatiletiyu* (Moskva, 1953)
- M. Lewicki-R. Kohnowa, La version turque-kiptckak da "Code de lois des Armeniens Polonais" R O (Varşova, 1957)
- J. Deny, L'armeno-coman et les *"Ephermerides de Kanienies(1604-1613)*, (Weisbaden, 1957)
- Omeljan Pritsak, "Das Kiptschakische (A. Memlûk-Kiptschakische, B.Ermenisch-Kiptschakische)" *PhTF I*, Weisbaden 1959, s. 74-87
- Edward Tryjarski, "Aus der Arbeit an einem armenisch-kiptschakisch-polnisch-französischen Wörterbuch", *UAJ*, (Weisbaden, 1960)
- Edward Tryjarski, *Dictionnaire Armeno-Kiptschak*, Varşova 1968-1972
- Edward Tryjarski, Ermeni Kıpçak Dilinde Yazılmış Olan Meteorolojik ve Mütercimlikle ilgili Tahminler, *Bilimsel Bildiriler* 1972, TDK, Ankara, 1975

V. BATI TÜRKÇESİ (OĞUZCA)

DOĞU'DA Çağatayca, kuzeyde tarihî Kıpçakça ile temsil edilen Orta Türkçe dönemi Türk lehçelerinin batıdaki temsilcisi Oğuz Türkçesidir. Oğuz Türkçesi yahut coğrafî tasnife göre Batı Türkçesi,[143] XIII. yüzyıldan itibaren Anadolu'daki yerli ağız özelliklerine göre gelişen bir yazı dilidir. Bu dil, XV. yüzyıldan sonra yerini Klâsik Osmanlı Türkçesine bırakmıştır.

Batı Türkçesinin Anadolu'daki kuruluş evresi olan Eski Anadolu Türkçesi, XIII.-XV. yüzyıllar arasında Batı Türkçesi ile Anadolu ve Azerbaycan coğrafyasında meydana getirilen edebî eserlerin dilidir.

Orta Türkçe döneminde, Oğuz grubu lehçesi şu gelişim evrelerine ayrılmıştır.

A. Eski Anadolu Türkçesi
   1. Selçuklu Çağı Türkçesi (XII.yüzyıl sonu XIII. yüzyıl)
   2. Beylikler Çağı Türkçesi (XIII-XV. yüzyıl)
   3. Osmanlı Türkçesine geçiş dönemi (XV. yüzyılın ikinci yarısı)

B. Klâsik Osmanlı Türkçesi (XVI-XIX. yüzyıllar)

C. Türkiye Türkçesi (1911'den sonra)

A) ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNİN GELİŞİM SÜRECİ

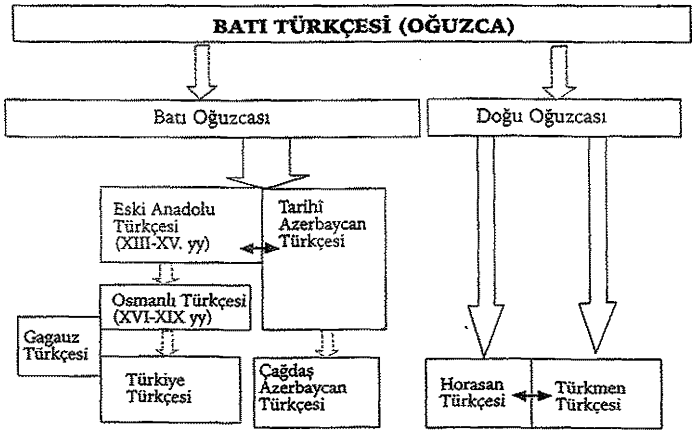
Eski Anadolu Türkçesi, Oğuzcanın ilk yazı dilidir. Bilindiği gibi XI. yüzyıla kadar tek bir koldan gelişen Türk dili, bu yüzyıldan sonra Türk boylarının coğrafya ve kültür değiştirmelerine paralel olarak ayrı ayrı bölgelerde farklı lehçelerle ortaya çıkmıştır. Bu lehçeler, XIII. yüzyıldan başlayarak

[143] Türklük bilimi terminolojisinde, "Batı Türkçesi", "Oğuzca" gibi terimler yanında Anadolu'da oluşan yazı dilini, Türkmen, Kaşgay, Azerbaycan Türkçelerinden ayırmak için "Anadolu Merkezli Batı Türkçesi" tanımlaması da yapılmaktadır. Bk. Mustafa Uğurlu, "Kırgız ve Türkiye Türkçesi Arasında Birebir Kelime Eşdeğerliği-Camiyla Romanındaki Meseleler Üzerine", *Lars Johanson Armağanı*, Ankara 2002, s. 389.

çeşitli yazı dilleri oluşturmuştur. Oğuz boylarının Anadolu'ya gelip yerleşmeleriyle bu coğrafyada Oğuz ağız özelliklerine göre gelişen bir yazı dili meydana gelmiştir. Bilim çevrelerinde bu dil için "Altosmanisch" (=Eski Osmanlıca), "Eski Türkiye Türkçesi" terimleri de kullanılmaktadır.

Selçuklular zamanında halkın ve yöneticilerin konuştukları dil Türkçe olmasına rağmen, resmi yazışmalarda, bilimsel ve edebî eserlerde Farsça ve Arapça kullanılmaktaydı. Anadolu Beylikleri döneminde Farsçanın etkisi daha artınca, bu duruma çeşitli Türkmen beyleri tepki duydular. Karamanoğlu Mehmed Bey'in 1277'deki ***"Bu günden sonra divanda, dergâhta, bârigâhta, mecliste, meydanda Türkçeden başka dil konuşulmaya!"*** şeklindeki buyruğu, Anadolu'da Türkçecilik alanında bir çığır açmış, böylece, bilim ve edebiyat alanında Türkçe eserler verilmeye başlanmıştır.

Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait eserler, Selçuklu, Anadolu Beylikleri ve Osmanlı devletinin kuruluş yıllarda meydana getirilmişlerdir.

1. Selçuklu Dönemi Türkçesi (XII-XIII. Yüzyıl)

Karışık Dilli Eserler Meselesi

Selçuklular döneminden günümüze fazla eser kalmamıştır. Esasen Türkçe, XI-XIII. yüzyıllar arasında 'karanlık' bir dönem geçirmiştir. Köktürk, Uygur ve Karahanlı döneminde yetkin bir edebiyat ve kültür dili olan Türkçenin bu dönemde eser verememesi düşünülemez. XI. yüzyıldan itibaren Anadolu ve Ön Asya'ya Moğol istilası yaşanırken, diğer yandan Haçlı seferleri başlamıştır. Bu ikili hengamenin ortasında bir de Anadolu Selçuklu devleti ile beylikler arasında egemenlik mücadelesi baş göstermişti. İşte bu kargaşa ortamında kültüre dayalı bir kurumlaşmanın oluşması beklenemezdi. Tasavvuf akımlarına bağlı olarak kurulan tekke ve dergahların çevresindeki oluşan kültürel hareketlilik de edebiyata fazlaca yansımamıştır. Bundan dil de nasibini almış; fikrî ortam oluşmadığı için eser yazılamamış yahut yazılsa bile onlar da bu karışıklık ortamında kaybolmuştur.

Bütün bu olumsuz şartlara rağmen bu devirden birtakım eserler günümüze kadar gelebilmiştir. Türkiye Türkçesinin tarihini aydınlatabilecek bu kitaplar içinde birkaç lehçenin özelliğini taşıyanlar ayrı bir tartışmanın konusu olmuştur. Bu kitaplarda yer alan ikili lehçe özelliklerinden dolayı bilim dünyasında bunlara "Karışık Dilli Eserler" adı verilmiştir. Sözkonusu eserlerin dil özellikleri göz önünde tutulduğunda aynı eserde iki ayrı lehçenin ses veya yapı özelliğine rastlanmaktadır. Örneğin, Eski ve Doğu Türkçelerinde kullanılan *bol-* "ol-" fiiliyle Batı Türkçesinde kullanılan *ol-* "ol"- fiili aynı eserde yanyana görülmektedir. Bu sebeple ta Osmanlı dönemi araştırmacıları bu metinleri, "olga-bolga ibâretince yazılmış" eser olarak nitelerler.[144] Bu yüzden daha sonra "Karışık Dilli Eserler"deki bu ikili kullanılışa *"olga-bolga* meselesi" denmiştir.

---

[144] Mustafa Canpolat, "Behcetü'l-Hadayık'ın Dili Üzerine" *TDAY-Belleten 1967*, TDK Ankara 1989 (2. baskı), s. 167

XI. yüzyıldaki Karahanlı dönemi eserlerinin dili ile XIII. yüzyıldaki Eski Anadolu Türkçesinin birbirleri ile olan ilişkileri, Türklük biliminin önemli tartışma konularından biri olagelmiştir. Bir eserde iki ayrı lehçenin özelliği neden bulunabilir? Bu iki yapılar dille mi yoksa yazıcılarla mı ilgilidir? İşte bu sorulara cevap bulmaya çalışan Türklük bilimi uzmanları çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunlar arasında üç görüş öne çıkmaktadır:

a) Birinci görüş, Reşit Rahmeti Arat'ın "Anadolu Yazı Dilinin Tarihî İnkişafına Dair" makalesinde ileri sürdüğü "şive karışması"dır. Bu yazıda Arat lehçe karışıklığı ile ilgili olarak şu fikri ileri sürmüştür: *"İçtimaî ve siyasî değişiklikler aynı zamanda Türk dilinin bünyesinde zaman zaman vukua gelen inkişâfların mühim bir merhalesine tesâdüf etmiş olduğundan, yazı dilinin esasını ve tedricî seyrini temin eden unsurlara pek dikkat edilmemiş, böylece önce ağız, sonra şive hususiyeti olarak beliren değişiklikler, yavaş-yavaş yazı diline girmeğe başlamış ve nihayet eskisinden az çok farklı bir yahut birkaç yazı dili meydana gelmiştir"*[145]

Bu görüşü savunanlar, Harezm bölgesinde bir arada yaşayan Oğuz, Kıpçak ve Uygur unsurlarının, Türk dilinin lehçeleşmeye başladığı X. yüzyıldan itibaren değişik coğrafyalara dağıldığını ileri sürmektedirler. Bu arada, Anadolu'ya gelenlerin içerisinde Oğuz dışı Türk boylarına mensup yazıcılar vardı ve bunların kaleme aldıkları eserlerde, hem kendi lehçelerinin hem de Anadolu'daki Oğuz ağızlara ait dil unsurlarını bir arada kullandılar. Oğuzlar, Maverünnehr ve Amu Derya (Ceyhun) kıyılarında iken bir yazı diline sahip idiler. Bu dile ait eserler XI-XIII. yüzyıllardaki Moğol istilası sebebiyle kaybolmuştur. Kaldı ki bu yüzyıllarda yalnız Anadolu'da değil Harezm'de de fazla Türkçe esere rastlanmaz. Karahanlı Türkçesinden döneminden itibaren edebiyat ve yazı dili oluşturmaya başlayan Türkçenin Anadolu'da da bu seyrine devam etmiş olması muhakkaktır. Eski Anadolu Türkçesi, Köktürk-Uygur-Karahanlı yazı dili geleneğinin bir devamıdır. Bu lehçeler ile Anadolu Türkçesi arasındaki farklar, normal bir ses ve yapı gelişmesi olarak değerlendirilmelidir. Arat'ın bu görüşünü Sadettin Buluç, Muharrem Ergin, Zeynep Korkmaz, Mustafa Canpolat savunmuşlardır.

b) İkinci görüşe göre ise, Köktürk, Uygur ve Karahanlı lehçeleri, Eski Anadolu Türkçesi ile doğrudan ilgisi olmayan, farklı gelişme şartlarına sahip yazı dilleridir. Oğuzlar Anadolu'ya geldiklerinde yazı dili oluşturmaları uygun ekonomik ve siyasi ortam yoktu. Haçlılarla mücadele eden Türkler, savaşmaktan fikir üretmeye, edebiyat ve sanat eserleri oluşturmaya vakit bulamamışlardır. Ancak XIII. yüzyıldan sonra Anadolu'da Türk birliği kurulunca bir yazı dili tesis edilmiş; bilim ve kültür bu dille yapılmaya başlanmıştır. Anadolu'da Oğuzca esaslı yazı dili kurulduktan sonra Orta Asya'dan

[145] Reşid Rahmeti Arat, *Makaleler, Cilt I*, (Haz. Osman F. Sertkaya), TKAE Yay., Ankara 1987, s. 312

buraya gelen Uygur ve Kıpçak asıllı Türklerin yazdıkları eserlerde her iki lehçenin özelliklerini bir arada yer almıştır. Bu görüşü Şinasi Tekin *Feraiz Kitabı* incelemesinde[146] ileri sürmüştür.

c) Konuyla ilgili üçüncü görüş Alman Türkolog G. Doerfer'e aittir. Doerfer, "Die Stellung des Osmanischen im Kreise des Oghusischen und seine Vorgesichte" [=Öncesi ve Oğuzcanın Çerçevesinde Osmanlıcanın Durumu] (*Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft*, Teil I, György Hazai (Herausgeben), Akadémiai Kiadó, Budapest 1990, s. 13-34) adlı makalesinde Oğuzcayı Doğu ve Batı Oğuzcası olmak üzere on alt bölüme ayırmış, bunlar içerisinde 8. sırada bulunan Horasan Türkçesinin hem Doğuya hem de Batıya ait özellikler taşımakta olduğunu tespit etmiştir. Doerfer, Horasan Türkçesinin *olga bolga sorunu*nu çözmekte kullanılabilecek bir anahtar şive olduğunu ileri sürerken, bu görüşünü, Horasan Türkçesinin bir alt diyalekti olarak gördüğü Özbek Oğuzcasındaki dil karışıklıklığına ve XIII. yüzyılda Anadolu'ya birçok Türkün bu bölgeden geldiği bilgilerine dayandırmaktadır. Ona göre, böylece, XIII. yüzyılda Horasan'da birbirine karışan Oğuz ve Özbek dil unsurları, Anadolu'ya gelen yazarların eserlerinde de kullanılmış, böylece *olga-bolga* içerikli eserler ortaya çıkmıştır.

1) *Behcetü'l-hadayık fi mevizeti'l-hakayık*

"Karışık Dilli Eserler"i en iyi temsil eden metin *Behcetü'l-hadayık fi mevizeti'l-hakayık*'tır. [BH] Yazarı, yazılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Elimizde, bilinen iki nüshası vardır. Biri Bursa Orhan Kitaplığı'dadır. Üzerinde istinsah tarihi olarak 703 (1303) kaydı vardır. Diğeri Süleymaniye-Fatih Kitaplığı'nda bulunmaktadır. Bu nüshanın istinsah tarihi olarak 880 (1480) kaydı yer alır. Eser, dinî-ahlâkî bir öğüt kitabıdır. 41 meclise ayrılır. Nüshayı İ. H. Ertaylan tanıtmıştır.

Behcetü'l-Hakayık'ta görülen başlıca ikili ses ve yapılar şunlardır:

- Sözbaşındaki */b-/>/m-/* ikili şekilleri kullanılmıştır. *BH*,'de */m-/*li şekiller baskındır.
- Eski Türkçedeki sözbaşı */t-/*ler metinde tam olarak */d-/*ye dönüşmüş değildir.
- Eski Türkçe damaksı */d/* sesi, *BH*'de */y-/*ye dönüşmüştür.
- *ğ/g* meselesinde *BH* Oğuzca özellikler gösterir.[147]

---

[146] Şinasi Tekin, "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde 'olga-bolga' Sorunu", *TDAY Belleten 1973-1974*, s. 59-157

[147] M. Canpolat, *a.g.m.*, s. 171

BEHCETÜ'L-HADAYIK İÇİN BİBLİYOGRAFYA

- İ. H. Ertaylan, "H. VII. (M. XIII.) asra ait çok değerli bir Türk dili yadigarı: Behcetü'l-hadayık fi mevizeti'l-hakayık", *TDED* III/3-4, İstanbul 1949, s. 275-293
- Sadettin Buluç, "Eski bir Türk dili yadigarı Behcetü'l-hadayık fi mevizetü'l-hakayık", *TDED* VI, İstanbul 1955, s. 119-131
- Sadettin Buluç, "Behcetü'l-hadayık fi mevizetü'l-hakayık'ten örnekler", *TDED VII/1-2*, İstanbul, 1956, s. 17-74
- İ. H. Ertaylan, *Behcetü'l-hadayık, Tıpkıbasım*, İstanbul 1960
- Sadettin Buluç, "Behcetü'l-hadayık fi mevizetü'l-hakayık'tan derlenmiş koşuklar", *TDAY* 1963, s. 161-201

Eser üzerinde ayrıntılı çalışma, Mustafa Canpolat tarafından doktora tezi olarak yapılmıştır.

- M. Canpolat, *Behcetü'l-hadayık fi mevizetü'l-hakayık: Giriş, yazı özellikleri, ses özellikleri, söz yapılışı, söz bölümleri, dizin*, DTCF Ktp. Ankara 1965
- M. Canpolat, "Behcetü'l-hadayık'ın dili üzerine", *TDAY* 1967, s. 165-175

2. Ferâiz Kitabı

Karışık dilli eserlerden biri de *Ferâiz Kitabı*'dır. Kitap, İslam hukukuna göre miras dağıtımı ile ilgili Farsçadan 1343 yılında halk diliyle yapılmış bir çeviridir. Yazarı Fakih Yakut Arslan, müstensihi Miskin 'Abbas'tır. Şinasi Tekin'e göre metnin yazarı Oğuzcayı sonradan öğrenmiş bir Türktür. Yazar, Doğu Türkçesinin özellikleri ile Anadolu Oğuz Türkçesini birlikte kullanmıştır.

Ferâiz Kitabı'da görülen başlıca ikili kullanımlar şunlardır:

- Eski Anadolu Türkçesinin tipik özelliklerinden olan daima yuvarlak ünlülü ekler *FK*'da düzdür: *bizim, bularnng*...
- */v-/* yanında */b-/* de kullanılmıştır.
- *bol-* fiili sıklıkla kullanılır.
- İstek ve gelecek zaman yerine *-A* kullanılır.
- Cevher fiili *er-* (>*i-*) sıklıkla kullanılır.
- *t-d* meselesinde ikili kullanımlar görülür.
- Belirtme hâli eki olarak *–nI* da kullanılır.[148]

[148] Şinasi Tekin, *a.g.m.*, s. 62-63

Eserle ilgili tek çalışma Şinasi Tekin tarafından yapılmıştır.

- Ş. Tekin, "1343 tarihli bir Eski Anadolu Türkçesi metni ve Türk dili tarihinde 'olga-bolga' sorunu, *TDAY* 1973-1974, s. 59-157

3. *Kıssa-i Yusuf*

EAT dönemine ait diğer bir karışık dilli eser Ali'nin *Kıssa-i Yusuf*'udur. Yazılış tarihi olarak 1231 kaydı vardır. Yazıldığı yer belli değildir. Eserin bilinen birkaç nüshası içinde en önemlisi Berlin nüshadır.

Kıssa-i Yusuf üzerine ilk çalışmayı M. Th. Houtsma yapmıştır.

- M. Th. Houtsma, "Ein alttürkisches Gedicht, [=Eski Türkçe Bir Şiir] *ZDMG* XLIII (1889), s. 69-98
- Carl Brockelmann, "Ali's Qıssa-i Jusuf, der alteste Vorlaufer des Osmanischen Literatur" [=Osmanlı Edebiyatının En Eski Müjdecisi, Ali'nin Kıssa-i Yusuf'u], *ABAW* 1916, Berlin 1917, s. 60
- P. Falev, Staro-Osmanskiy perevod "Krmiskoy" poemiy, *ZKV I*, Leningrad 1925, s. 139-160
- İ. H. Ertaylan, "Türk dilinde yazılan ilk Yusuf ve Züleyha", *TDED* III/1-2, İstanbul 1948, s. 211-230

Dönemin Başlıca Yazarları ve Eserleri

AHMED FAKİH

Ahmed Fakih'in hayatı hakkındaki bilgiler menkıbelere dayanmaktadır. Kaynaklardaki bilgilere göre Ahmed Fakih, Horasan'dan gelip Konya'ya yerleşmiştir. Mevlana'nın babası Bahaeddin Veled'den fıkıh dersleri almıştır. Hacca gitmiş ve dönüşünde Kudüs'te iki ay kalmış, orada *Kitâbu Evsâfı Mesâcidi'ş-Şerîfe*'yi yazmıştır. Türbesi müridleri tarafından Konya'da yaptırılmıştır.

Son yapılan bir araştırma[149] ile XIV. yüzyılda birden çok Ahmed Fakih mahlaslı şairin olduğu ortaya çıkmıştır. Bunların hangisin *Çarhname* ve *Kitabü Evsaf-ı Mesâcidü'ş-Şerîfe*'nin yazarı/yazarları olduğu kesin olarak bilinmemektedir.

[149] Osman F. Sertkaya, "Ahmed Fakih", *TDV İA*, İstanbul 1989, C. II, s. 65-67

Eserleri

1. Çarhnâme: XIV. yüzyılın önemli dil metinlerinden biridir. 100 beyitlik kasidedir. Eserin bilinen tek nüshası Bayezıd Devlet kütüphanesinin 5782 numarada Eğridirli Hacı Kemal'in derlediği *Câmiü'n-Nezâir* adlı mecmuanın içinde *Çarhnâme-i Ahmed Fakih der bi-Vefâi-i Rûzigâr* başlığıyla kayıtlıdır. Burada 83 beyit vardır. F. Köprülü tarafından tanıtılmıştır:

- K. M. Fuad, "Anatolische Dichter in der Seldschukenzeit II: Ahmed Fakih", *KcsA II*/1-2 (1926), s. 20-38 (Türkçesi: "K. M. Fuad, Selçuklular Devrinde Anadolu Şairleri II, Ahmed Fakih ve Çarhnâmesi", *Türk Yurdu IV* (1926), s. 286-295

Eser, daha sonra Mecdut Mansuroğlu tarafından dil bakımından incelenmiş, çevriyazılı metni ile sözlüğü hazırlanmıştır.

- Mecdut Mansuroğlu, *Ahmed Fakih, Çarhnâme*, İstanbul 1956

2. Kitabu Evsafı Mesâcidü'ş-Şerîfe: Ahmed Fakih'in önemli eserlerinden biridir. Londra'da British Museum'da bulunan eseri Hasibe Mazıoğlu tanıtmıştır.

- Hasibe Mazıoğlu, "Anadolu'da XIII. Yüzyıl ürünlerinden bir eser", *X. Türk Dil Kurultayı'nda Okunan Bilimsel Bildiriler*, Ankara 1963, s. 75-79

Eser, Hasibe Mazıoğlu tarafından, çevriyazılı metin, imla özellikleri ve sözlük ve fotoğraflarıyla yayımlanmıştır.

- Hasibe Mazıoğlu, *Kitâbu Evsâfı Mesâcidi'ş-Şerife*, TDK, Ankara 1974

SULTAN VELED

Sultan Veled, Mevlana'nın büyük oğludur. 623 (M. 1226) de Karaman'da doğmuştur. Babasının fikirlerini yaymış ve daha sonra da Mevlevilik tarikatını kurmuştur. Eserlerini Farsça yazmış olmasına rağmen arada bir Türkçe beyitler söyleyerek Farsça bilmeyen kitlelere ulaşmak gayesini gütmüştür. Sultan Veled, Eski Anadolu Türkçesini ilk örneklerini vermiştir. 712 (M. 1312)de ölmüştür.

Eserleri

1- İbtida-nâme: 690 (M. 1291)da Mesnevî şeklinde Farsça yazılmış bir eserdir. İçinde 76 Türkçe beyit bulunmaktadır.

2- Rebab-nâme: 701 (M. 1301) yılında kaleme alınmış Farsça bir mesnevîdir. İçinde 162 Türkçe beyit bulunmaktadır.

3- Divan: Divanının gazeller kısmında Türkçe yazılmış olanlara rastlanmaktadır. Arada Türkçe-Farsça-Rumca olanları da görülmektedir. Bu eserindeki Türkçe beyit sayısı 129 olarak tespit edilmiştir.

SULTAN VELED VE ESERLERİ İÇİN BİBLİYOGRAFYA

- M. Wircerhauser, "Seldschukische Verse" [=Selçuklu Türkçesi Beyitleri], *ZDMG XX*, s. 574-589
- Wilhelm Radloff, "Über Alttürkische Dialekte, I, Die Seldschukischen Verse im Rebab-nâmeh",[=Eski Türkçe Lehçeler Üzerine I: *Rebabname*'de Selçuklu Türkçesi Dörtlükleri] *Melanges Asiatuques X*, 1890, s. 17-77
- C. Saleman, "Noch einmal die seldschukischen Verse", *Melanges Asiatique X*, 1890, s. 177-245
- I. Kunos, "Egy o török nyelvemlek", *Ny K XX*, 1892, s 480-497
- W. Smirnov, Les vers dits "Seljouk" et le christianisme turc, Paris 1899
- J. Thury, Török nyelvemlekek a XIV. Vegeig, Ertekezesek a nyelv-es szeptudomanyok körebbol XVIII, 7, Budapest, s. 23-26 (Türkçesi: (Çev. R. H. Özdem) "XIV. Asır Sonlarına Kadar Türk Dili Yadigarları", *Milli Tetebbular Mecmuası II*/4 (1331) s. 103-105)
- N. Martinoviç, "Noviy, sbornik stilov Djelal'ed-dina Rumi Sultan Veleda", *ZVORAO XXIX*, 1917
- V. Çelebi [İzbudak], "Sultan Veled Hazretlerinin Türkçe Şiirleri", *Türk Derneği*, 1327, S. 711, s. 41-45
- V. Çelebi-K. Rifat, *Divan-ı Türkî-i Sultan Veled*, İstanbul, 1341
- F. Nafiz Uzluk, *Divan-ı Sultan Veled*, İstanbul 1941
- Mecdut Mansuroğlu, *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*, İstanbul, 1958
- Tahsin Yazıcı, "Sultan Veled", *İA*, XI (1970) s. 28-32
- Fahir İz-Günay Kut, "Sultan Veled", *Başlangıcından Günümüze Büyük Türk Klasikleri*, C. I, İst, 1985, s. 261-263

ŞEYYAD HAMZA

Şeyyad Hamza, XIV. yüzyıl şairlerindendir. Hakkındaki bilgiler genellikle rivayetlere dayanmaktadır. Akşehir'de veya civarında yaşadığı, Nasreddin Hoca'nın çağdaşı olduğu yolunda bilgiler vardır.

Eserleri

1. Şiirleri
2. Yusuf u Züleyha
3. Dastan-ı Sultan Mahmud

ŞEYYAD HAMZA VE ESERLERİ İÇİN BİBLİYOGRAFYA

- K. M. Fuad, "Anatolische Dichter in der Seldschukenzeit, I, Şeyyad Hamza", *KcsA I/3*, 1922, s. 183-190. (Türkçesi: "K. M. Fuad, Selçuklular Devrinde Anadolu Şairleri, I, Şeyyad Hamza", *Türk Yurdu I*, 1340, s. 27-30)
- Mecdut Mansuroğlu, "Anadolu Metinleri, XIII. Asır, I. Şeyyad Hamza", *TM* VII-VIII (1940-1941), s. 95-101
- Mecdut Mansuroğlu, "En Eski Anadolu Türkçesine Ait Bazı Metinler, Şeyyad Hamza", *İstanbul Dergisi*, 1945, s. 39
- Dehri Dilçin, *Şeyyad Hamza, Yusuf u Zeliha*, İstanbul 1946
- Mecdut Mansuroğlu, "Anadolu Türkçesi (XIII. Asır) Şeyyad Hamza'ya Ait Üç Manzume", *TDED I/3-4*, 1946, s. 180-195 (Almancası: Mecdut Mansuroğlu, "Drei Gedichte Şeyyad Hamza's", *UAJb. XXVI*, 1954, s. 78-89)
- Mecdut Mansuroğlu, "Anadolu Türkçesi (XIII. Asır) Şeyyad Hamza'nın Doğu Türkçesi ile Karışık Bir Manzumesi", *Türk Dili Belleten, Seri III/8-9*, 1946, s. 16-19
- Mecdut Mansuroğlu, "Şeyyad Hamza'nın Doğu Türkçesine Yaklaşan Manzumesi", *TDAY*, 1956, s. 125-144
- N. H. Onan, "Şeyyad Hamza'nın İki Yeni Gazeli Dolayısıyla", *DTCFD VII/4*, 1949, s. 529-534
- Sadettin Buluç, "Şeyyad Hamza'nın Beş Manzumesi", *TDED VII/1-2*, 1956, 1-16
- Mecdut Mansuroğlu, "Şeyyad Hamza'nın Üç Manzumesinin Tıpkıbasımı", *TDED VII/1-2*, 1956, s. 108-114
- Mecdut Mansuroğlu, "Şeyyad Hamza'nın Beş Manzumesi", *Oriens, X/I*, 1957, s. 48-70
- Sadettin Buluç, "Şeyyad Hamza'nın Bilinmeyen Bir Mesnevisi' *TM, XV* (1968), s. 247-257+6 sayfa tıpkıbasım.
- Sadettin Buluç, "Şeyyad Hamza", *İA*, XI (1970), s. 497-499

HOCA DEHHANİ

Hoca Dehhani, I. Alaeddin Keykubad (Hikmet İlaydın'a göre) veya III. Alaeddin Keykubad (F. Köprülü'ye göre) zamanında Horasan'dan gelip Konya'ya yerleşmiştir. İsmine tezkirelerde rastlanmamakla birlikte şiirlerinden hakkında bilgi edinmekteyiz. Yaşadığı yıllar tam olarak tespit edilememesine rağmen, XIII. yüzyılda yaşadığı tahmin edilmektedir.

Eserleri

1. ***Şahnâme:*** Firdevsi'nin *Şehnâme*'si biçiminde bir *Şahnâme* yazması için Sultan Alaeddin Keykubad'tan emir aldığı Yarcani'nin *Şahnâme*'sinde kayıt-

lıdır. Dehhani bu emir üzerine yirmi bin beyitlik bir Şahnâme yazmıştır. Fakat bu eser bugün ortada yoktur.

2. *Şiirleri:* Dehhani'nin şiirleri, Klasik Türk edebiyatının ilk örnekleri teşkil etmektedir. Ondan evvel bu tarz şiirler yazılmış olsa da elimizde şu an için mevcut değildir. Gazel ve kaside biçimlerinin basit formlarıyla yazmıştır. Dili sade, kolay ve anlaşılırdır. Bu şiirler, nazire mecmualarında bulunmaktadır (*Ömer b. Mezid, Mecmuatü'n-Nezâir, Eğridirli Hacı Kemal Camiü'n-Nezâir*)

HOCA DEHHANÎ VE ESERLERİ İÇİN BİBLİYOGRAFYA

Dehhanî üzerine ilk çalışmayı F. Köprülü yapmıştır.

- K. M. Fuad, "Selçukiler Devrinde Anadolu Şairleri: Hoca Dehhani", *Hayat Mecmuası*, I/1 (1926) s. 4-5

Bundan sonra şu çalışmalar yapılmıştır:

- K. M. Fuad, "Selçukîler Devri Edebiyatı Hakkında Bazı Notlar", *Hayat Mecmuası*, IV/103, s. 488 vd.
- M. F. Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları IV, Selçuklu Şahnâmesi: Hoca Dehhani, XIII. Asır", *Belleten VII/27*, Ankara 1943, s. 396-397
- Mecdut Mansuroğlu, "Anadolu Türk Dili ve Edebiyatının İlk Mahsulleri", *TDED I/1* (1946), s. 15-17
- Mecdut Mansuroğlu, *Anadolu Türkçesi (XIII. Asır) Dehhani ve Manzumeleri*, İstanbul 1947
- Hikmet İlaydın, *Anadolu'da Klasik Türk Şiirinin Başlangıcı, Türk Dili*, Ankara 1974, S. 277, s. 766-769
- Hikmet İlaydın, "Dehhani'nin Şiirleri", *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, TDK Ank 1978, s. 137-176

YUNUS EMRE

Yunus Emre, XIII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIV. yüzyılın ilk yarısında Batı Anadolu'da yaşamış ünlü sufi ve halk şairidir. O, Yesevî çizgisindeki Türk halk tasavvufunun öncü temsilcilerinden birisi olması yanında, Türk diline hizmeti bakımından da önemli bir yere sahiptir.

Yunus Emre ve çağdaşlarının sayesinde Anadolu'da Oğuzcaya dayalı bir edebî dil oluşmuştur. Bu dil, XIV. yüzyıldan sonra Anadolu ve Balkanlarda siyasî birliğini kuran Osmanlı devletinin resmî dili olarak tarihteki yerini

alacaktır. Bu bakımdan Yunus'un Eski Anadolu Türkçesinin kuruluşundaki rolünü, diğer siyasî ve kültürel unsurlar kadar önemli görmek gerekir. Çünkü XIII. yüzyıl Anadolu'sunda yazma geleneği bulunmayan bir dil ile şiirler, ilahiler söylemek, böylece halk kitleleri arasında Türkçeye "saygınlık" kazandırmak çağına göre olağanüstü bir millî kültür hamlesi olarak sayılmalıdır.

Yunus Emre, birçok eski ve yeni Oğuzca sözü bir arada kullanılarak Sınderya ve Anadolu arasında bir dil köprüsü oluşturmuştur. Bir bölümü günümüz yazı dilinde ve ağızlarda yaşayan *assı* "fayda", *bark* "yapı, bina", *baylık* "zenginlik", *bezek* "süs, ziynet", *delim* "çok, fazla", *key* "çok, pek çok", *kıgır-* "çağırmak", *kızlık* "kıtlık", *od* "ateş", *sagınc* "emel, arzu, düşünce", *yavlak* "kötü", *yoyıl-* "bozulmak, silinmek" gibi daha nice sözcük, onun şiirlerinde kullanıldıktan sonra "yazılı" hâle gelmiş ve Osmanlı Türkçesi söz varlığının önemli bir bölümünü oluşturmuştur.

Yunus Emre, Farsça ve Arapça'dan alınan sözcükleri de Türkçeye geçtikleri ses ve anlam yapısıyla kullanmıştır. Onun şiirlerinden sıklıkla rastlanan *bazar* "pazar", *feryad* "feryat", *peygamber* "peygamber", *gaflet* "gaflet", *gazi* "gazi"... gibi sözcükler bunlardan ilk akla gelenlerdir.

Yunus'un söz varlığının önemli bir bölümünü de Anadolu Oğuz ağızlarındaki sözcükler oluşturur. Onun şiirlerinde sıkça duyulan *aşak* "aşağı", *avunmak* "teselli olmak", *aydın* "aydınlık" gibi sözler bunlardan bazılardır.

Yunus, halka üç dilin söz varlığı ile seslenir. O, Tanrıya, bazen *Allah*, bazen *Tanrı*, bazen *Çalap* diye seslenir. Arapça *cennet*, *cehennem*, *günah* yanında Eski Türkçe döneminden kalan *uçmak*, *tamu* ve *yazıkı* da büyük bir ustalıkla kullanır. Onun diline *aşk* yanında *sevi* de çok yakışır.

Böylece XIII. yüzyıl Anadolu Türklerinin kullandığı Türkçe ve Türkçeleşmiş bütün sözcükler, önce Yunus'un şiirlerinde kendilerini ispatlayarak adeta "resmiyet" kazanmışlar daha sonra da yazı diline girmeye başlamışlardır.

Türkiye Türkçesinin oluşum ve gelişim süreci içerisinde hiçbir yazar ve şair Yunus Emre kadar kendini halka kabul ettirebilmiş değildir. O, bugün bile Anadolu, Balkanlar, Azerbaycan, Irak, İran, Suriye gibi ülkelerin Türkçe konuşulan ücra dağ köylerinde bile adı saygıyla anılan, ilahileri sevilerek okunan "çağdaş" bir şairdir.

Yunus Emre'nin hayatı hakkında bilinenlerin çoğu menkıbelere dayanır. Sakarya bölgesinde Tapduk Emre adlı bir şeyhin dervişi olduğu, Anadolu, Suriye ve Azerbaycan'ı dolaştığı bilinmektedir. Halk tarafından şiirleri ve insanı merkez alan İslâm anlayışı çok benimsenmiştir. Bundan dolayı, Anadolu'nun birçok yerinde onun adını taşıyan mezarlar vardır.

Eserleri

1. Risaletü'n-Nushiyye: Manzum ve mesnevi tarzında 562 beyitten oluşan bir eserdir. 1307 yılında kaleme alınmıştır. "Dâsitân-ı Ruh ve Akıl", "Dâsitân-ı Kanaat" ve "Dâsitân-ı Gazab" bölümlerinden meydana gelmektedir. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Kitaplığı 3889 numaradaki *Yunus Emre Divanı*'nın başındadır.

2. Divan: Yunus Emre Divanı adıyla meşhur eserin pek çok nüshası bulunmaktadır. Divan'da pek çok gazel tarzında yazılmış tasavvufî şiir bulunmaktadır. *Yunus Emre Divanı*, XIII. yüzyıl Türkiye Türkçesini tek başına temsil edebilecek saf, akıcı ve durulmuş Türkçesiyle çağları aşma başarısı göstermiş ender metinlerden biridir.

YUNUS EMRE VE ESERLERİ İÇİN BİBLİYOGRAFYA

Yunus Emre ve eserleri hakkında birçok çalışma yapılmıştır:

Zeynep Korkmaz, Yunus'un Anadolu'daki yerli Oğuz Türkçesinin yazı dili haline gelmesindeki rolü hakkında şu önemli çalışmayı yapmıştır:

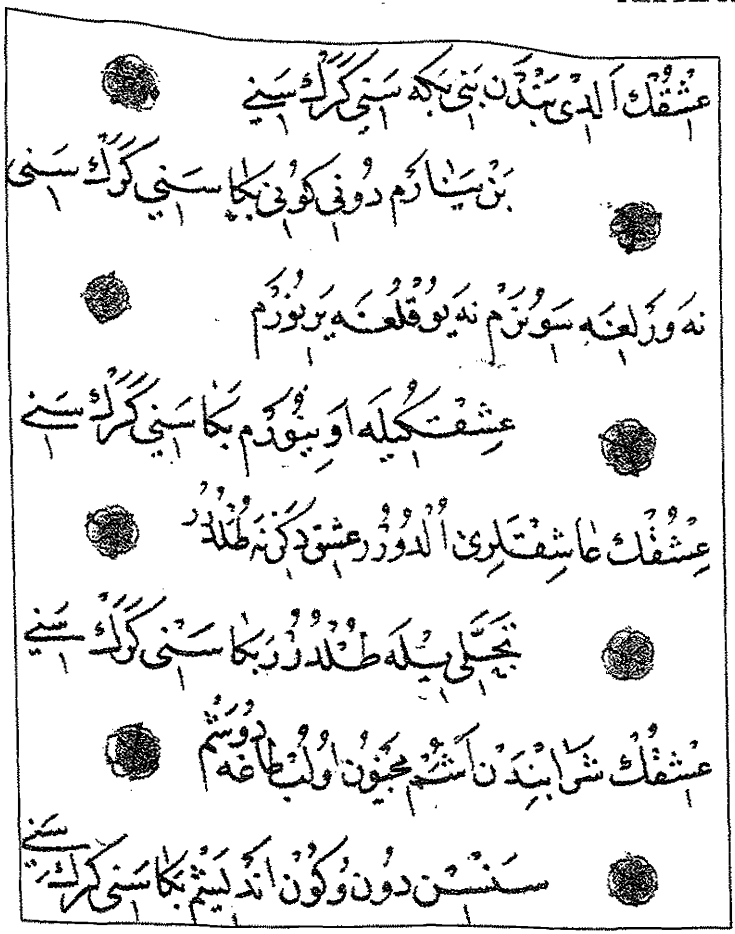
- Zeynep Korkmaz, "Yunus Emre ve Anadolu Türkçesinin Kuruluşundaki Yeri", *Türkoloji V/I*, Ankara 1973, s. 13-30

Yunus Emre'nin eserlerinden örnek metinler Batı'da ilk defa Karl Foy tarafından verilmiştir.

- Karl Foy, "Die altesten osmanischen Transkriptionstexte in gottischen Lettern", [=Gotik Harflerle Eski Osmanlıca Transkripsiyonlu Metinler] *MSOS IV* (1901), s. 230-277; MSOS V, s. 233-295
- Burhan Toprak [Ümit], *Yunus Emre Divanı*, İstanbul 1933-1934

Abdulbaki Gölpınarlı, Yunus Emre eserleri üzerinde çok sayıda önemli çalışma yapmıştır.

- Abdulbaki Gölpınarlı, *Yunus Emre Divanı*, İstanbul 1934.
- Abdulbaki Gölpınarlı, *Yunus Emre: Hayatı*, İstanbul 1936
- Abdulbaki Gölpınarlı, *Yunus Emre Divanı*, Türk Klasikleri Serisi, İstanbul 1943
- Abdulbaki Gölpınarlı, *Yunus Emre Divanı*, İstanbul 1948
- Abdulbaki Gölpınarlı, *Yunus Emre ve Tasavvuf*, İstanbul 1961
- Abdulbaki Gölpınarlı, *Yunus Emre, Risalet al-Nushiyya ve Divanı*, Eskişehir Turizm ve Tanıtma Derneği Yay. İstanbul 1965

Yunus Emre Divanı'ndan Bir Sayfa

- Adnan S. Erzi, "Türkiye Kütüphanelerinden notlar ve vesikalar I, Yunus Emre'nin Hayatı Hakkında Bir Vesika", *Belleten XIV*/53, (1951), s. 85-89
- M. C. Ş. Tekindağ, "Büyük Türk Mutasavvıfı Yunus Emre Hakkında Araştırmalar", *Belleten XXX*/117 (1966), s. 59-89

Fuad Köprülü'nün ünlü eseri *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*'ın ikinci bölümü Yunus Emre'ye ayrılmıştır.

- F. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1966 (s. 217-307 arası)

Mustafa Tatçı Yunus Emre'nin *Divan*'ı ve *Risaletü'n-Nushiyye*'sini yeniden edisyon kritikli olarak yayımlamıştır.

- Mustafa Tatçı, *Risaletü'n-Nushiyye* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991. 149 s.
- Mustafa Tatçı, *Yunus Emre Divanı II (Tenkitli Metin)*, Kültür Bakanlığı Yayınları., Ankara 1990, 491 s.

Yunus Emre hakkında genel ve ansiklopedik bilgiyi H. İlaydın yazmıştır.

- Hikmet İlaydın, "Yunus Emre", *TA* XXXII, (1984), Ankara 465-469

SALTUKNÂME

Saltuknâme, Anadolu'nun fethedilmesine önemli bir görev üstlenen gazi-dervişlerden Sarı Saltuk'un maceralarını anlatan destani bir eserdir. Sarı Saltuk'un tam olarak ne zaman yaşadığı bilinmemekle birlikte XIII. yüzyılın ilk yarısında doğup ikinci yarısında öldüğü tahmin edilmektedir. Sarı Saltuk'un İslâmiyeti yaymak uğruna verdiği mücadele dolu hayatı halk arasında efsane halinde dolaşır olmuştur. Cem Sultan 1473'te Edirne'de görevli olduğu sırada, yazar Ebulhayr Rumi'den bu rivayetleri kaleme almasını ister. Yazar halk arasında bunları yedi yılda derler ve üç cilt halinde kitaplaştırır.

Destanın kahramanı Battal Gazi'nin torunu olduğu söylenen Şerif Hızır'dır. Şerif Hızır, gördüğü rüyadan sonra bir mağarada Battal'ın atını ve Hamza'nın silahlarını bularak din uğrunda savaşmak üzere yola düşer. Şerif Hızır'a yendiği bir Hristiyan beyi "kahraman, yiğit" anlamına gelen "Saltuk" ismini verir. Şerif Hızır, eserde yer yer *Saltuk-ı Türk* olarak da anılmaktadır. Saltuk, olağanüstü özelliklere sahiptir. Kerametler gösterir, birçok dil bilir, Anadolu, Rumeli, Kırım, Kefe, Deşt-i Kıpçak, Semerkant, Tataristan, Uygur diyarı, Kâşgar, Arabistan, Mısır, Cezayir, Habeşistan'da Müslüman olmayanlarla savaşır, onları dine davet eder.

Bu destanî özelliklere rağmen *Saltuknâme*'de tarihî izdüşümler de vardır. Saltuk, destanın sonunda Anadolu'daki bütün beylerin Osman Bey etrafında toplanmalarını ister.

Saltuknâme'nin dili XV. yüzyıl Osmanlı Türkçesidir. Eser anlatım gücü, cümle yapısı, deyim ve atasözleriyle devrin önemli dil kaynakların başında gelir. *Saltuknâme* bunun yanında, dil, folklor, din, tasavvuf tarihi bakımından önem taşır.

SALTUKNÂME İÇİN BİBLİYOGRAFYA

Saltuknâme'nin birçok nüshası vardır. Bu nüshaların içinde Topkapı Sarayı Hazine Kitaplığı 1612 numarada kayıtlı yazma 1591 istinsah tarihli yazma bilinen en sağlam ve tam *Saltuknâme* nüshasıdır[150]. Bu nüsha Fahir İz ve Şinasi Tekin tarafından tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır.

- *Ebû'l-Hayr-ı Rûmî'nin Sözlü Rivayetlerden Topladığı Sarı Saltuk Menâkıbı*, Neşredenler: Fahir İz, Şinasi Tekin, Gönül A. Tekin, Harvard 1974-1984

Şükrü H. Akalın, mevcut nüshaları karşılaştırarak eser hakkında doktora tezi hazırlamış ve eser Kültür Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır.

- *Ebü'l-Hayr-ı Rumi, Saltuk-nâme I*, (Hazırlayan: Şükrü Haluk Akalın) Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kaynak Eserler Dizisi, Ankara, 1987
- *Ebü'l-Hayr-ı Rumi , Saltuk-nâme II*, (Hazırlayan: Şükrü Haluk Akalın) Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kaynak Eserler Dizisi, İstanbul,1988
- *Ebü'l-Hayr-ı Rumi, Saltuk-nâme III*, (Hazırlayan: Şükrü Haluk Akalın) Kültür Bakanlığı Kaynak Eserler Dizisi, Ankara, 1990

Kemal Yüce, eserdeki dinî ve efsanevî motifleri inceleyen bir çalışma yapmıştır.

- Kemal Yüce, *Saltuknâme'de Tarihî, Dinî, Efsanevî Unsurlar*, Ankara 1987

DÂNİŞMENDNÂME

Selçuklu dönemi Türkçe eserlerinden biri olan *Dânişmendnâme*, Sivas, Tokat, Niksar, Amasya, Çorum şehirlerini fetheden Melik Dânişmend Ahmed Gazi'nin efsanevi kişiliği etrafında oluşmuş yarı tarihî gazavatnâmedir. Esere konu olan metinler halk arasından derleme yoluyla oluşturulduğu için dil itibarıyla ayrı bir değer taşımaktadır.

Dânişmendnâme, Melik Ahmed Dânişmend Gazi'nin Malatya'da doğumu ile başlar. Battal Gazi'nin torunu Sultan Turasan'la arkadaş olur. Bir yandan silahşörlük, diğer yandan da bilim öğrenen Melik Gazi'ye "bilgili" anlamına gelen "Danişmend" lakabı verilir. Rüyasında gördüğü peygamberden fetih

[150] Şükrü Haluk Akalın, "Ebulhayr Rumî", *TDV İA*, C. 10, İstanbul 1994, s. 362

müjdesi alarak arkadaşı Sultan Turasan'la Anadolu'nun fethi için yola koyulur. Kendilerine katılan Çavuldur Çaka, Süleyman b. Numan ve Kara Tekin gibi kahramanlarla birlikte harap olmuş Sivas kalesine gelirler ve burayı onararak kendilerine merkez yaparlar. Danişmend Gazi, destanda daha sonra birinci dereceden yoldaşı olacak olan Rum savaşçısı Artuhı ile savaşıp onu yener ve ona İslamiyet'i kabul ettirir. Bundan sonra Tokat, Niksar, Çorum ve Amasya'nın fethine koyulurlar. Melik Gazi, Canik bölgesinin fethine çıkarken Niksar'da şehit olur.

Dânişmendnâme, Battalnâme, Hamzanâme, Ebâ Müslümnâme gibi destanî eserler halkası içinde önemli ve farklı bir yere sahiptir. *Dânişmendnâme*'yi diğer İslâmî Türk destanlarından ayıran özelliklerin başında mahalli renkler taşıması gelir. Bu eserlerdeki kahramanlar, olaylar ve mekanlar yarı olağanüstü ve masalsı öğeler taşır. Oysa *Dânişmendnâme*'nin kahramanı belirli bir tarihî kişiliğe sahip Melik Dânişmend Ahmet Gazi'dir. Mekanlar Tokat, Sivas, Niksar, Amasya, Çorum ve yörelerindeki gerçek yerleşim birimleridir. Olaylar Danişmendli tarihiyle hemen hemen aynı kronolojide gelişir.[151]

Eserin yazılış tarihi, tam olarak açıklığa kavuşmuş değildir. İlk olarak Anadolu Selçuklu hükümdarı II. İzzeddin Keykavus'un emri ile 643 (1245) tarihinde Mevlânâ İbni Alâ adlı yazar, halk arasındaki yaygın rivayetleri yazıya geçirmiştir. Bu nüshanın dili çok ağır olduğu için, II. Murad zamanında 762 (1360) Tokat kalesi dizdarı Ârif Alî tarafından tekrar kaleme alınmış, nazım bölümleri eklenmiştir. 17 meclis olarak düzenlenen *Dânişmendnâme*'nin bu nüshası şu anda elde bulunanların en eskisidir.

Destanın üçüncü safhasını da *Mirkâtü'l-cihâd* teşkil eder. Osmanlı tarihçisi Gelibolulu Mustafa Âlî, Sivas'taki görevinden azledildiği sırada (H 997-M 1588) Niksar'a uğrar. Orada bir hafta kadar kalır. Bu sırada *Dânişmendnâme*'nin Ârif Alî yazmasının bir nüshasını bulur. Eser, daha önce bu kitabın içeriği hakkında az çok bilgi sahibi olan yazarın ilgisini çeker. Bu nüshayı alarak kırk gün içinde yazar. Âlî, eserin konusuna sadık kalmakla birlikte dilini kendi devrinin diline, yani XVI. yüzyıl Osmanlı Türkçesine aktarır. Metin, dil bakımından esaslı biçimde değiştirilmesine rağmen özellikle savaş tasvirlerinin anlatıldığı bölümlerde Ârif Alî nüshasına yaklaşır. *Mirkâtü'l-cihâd*, iki asırlık bir süre içinde Eski Anadolu Türkçesinden Osmanlı Türkçesine geçişin aşamalarını, dildeki esaslı değişmeyi göstermesi bakımından önemli bir metindir.

---

[151] Ali Akar, "Mirkâtü'l-cihâd'da Tarihî ve Destanî Unsurların Değerlendirilmesi" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Şubat 1998, S.112, s. 33-40

DÂNİŞMENDNÂME İÇİN BİBLİYOGRAFYA

1960'ta Paris'te İréne Melikoff, eserin metnini, transkripsiyonlu metnini, Fransızcaya tercümesini vermiştir.

- İréne Melikof, *La Geste de Melik Dânişmend: Etude Critique Du Dânişmendnâme I-II*, Paris, 1960

1996'da Necati Demir, eserin dil özellikleri üzerinde bir doktora çalışma yapmıştır.

- Necati Demir, *Dânişmendnâme'nin Dil Özellikleri*, Konya 1996

Dânişmendnâme'nin XVI. yüzyıl Osmanlı Türkçesine çevrilmiş nüshası sayılan *Mirkâtü'l-Cihâd* üzerinde Ali Akar tarafından doktora çalışması yapılmıştır.

- Ali Akar, *Mirkâtü'l-Cihâd*, Dil Özellikleri-Metin-Dizin, İstanbul 1997

2. Beylikler Dönemi Türkçesi

TÜRKÇENİN ANADOLU'DA HAKİMİYETİNİ HAZIRLAYAN TARİHÎ ŞARTLAR

ANADOLU'NUN Türkler tarafından fethi iki aşamalı olarak gerçekleşmiştir. Birinci aşama Malazgirt zaferi sonucunda (XI. yüzyıl), ikinci aşama ise Moğol istilası ile başlayan süreçte (XIII. yüzyılda) gerçekleşmiştir.

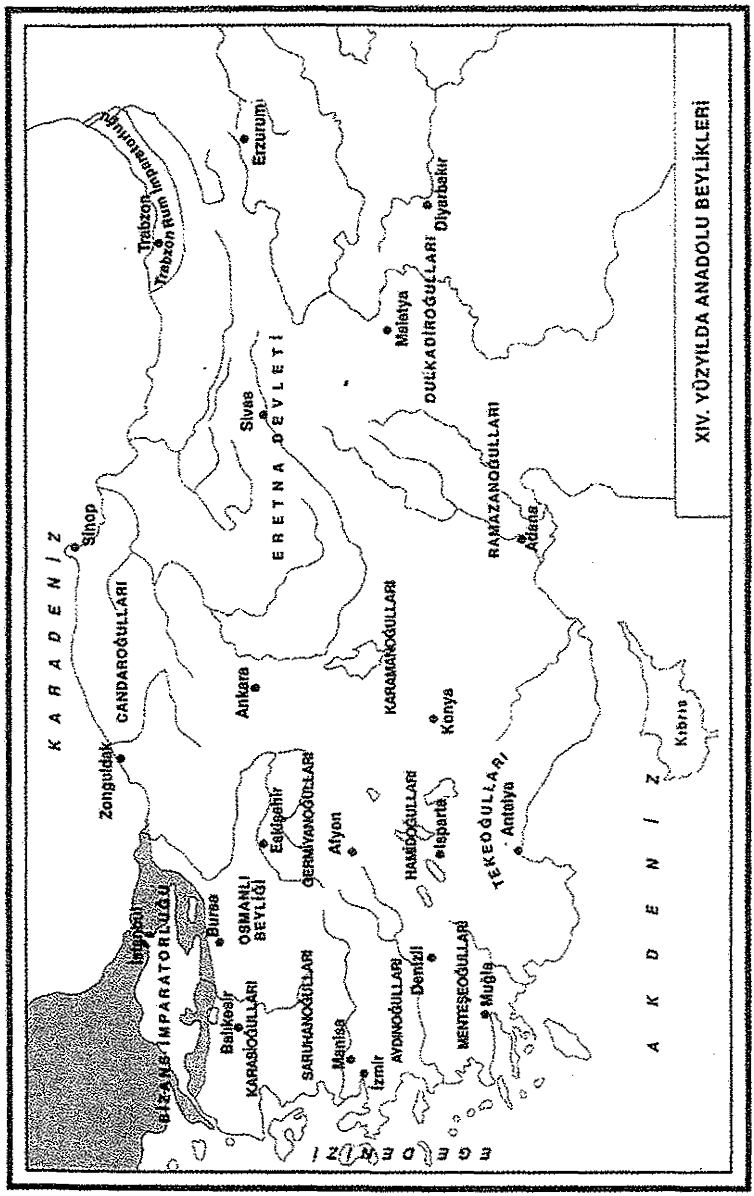
Birinci aşamada Anadolu, Malazgirt zaferi'yle gelişen siyasi, demografik ve kültürel şartlar bakımdan esaslı değişikliklere sahne oldu. Bu savaşa katılan Oğuz beyleri, özellikle Doğu ve Orta Anadolu'da egemenlik kurmaya başladılar. "Tevâif-i mülûk" olarak da adlandırılan bu beyliklerden Artukoğulları, Diyarbakır, Mardin, Malatya, Harput Hasankeyf (Hısn-ı Keyfa)'de; Dilmaçoğulları Bitlis ve Erzen'de; Ermenşahlar Ahlat'ta, Saltukoğulları Erzurum'da; Mengücekoğulları, Erzincan, Kemah, Divriği, Şebinkarahisar'da; Danişmendliler ise, Sivas, Kayseri, Zamantı, Tokat, Niksar ve Amasya havalisinde hakim oldular.[152]

Anadolu'ya kitlesel olarak gerçekleşen ikinci Türk göçü, Harezm coğrafyasının Moğol orduları tarafından istila edilmesiyle meydana geldi (XIII. yüzyılın ilk yarısı). Bu göçler genellikle Anadolu'nun batı bölgelerine oldu, buralarda yeni beylikler kuruldu. "Anadolu Beylikleri" adıyla bilinen bu siyasî birliklerin oluşturulmasındaki temel amaç, Bizans ile Anadolu Selçuklu Devleti arasında tampon bölgeler oluşturmaktı. Batı Anadolu beyleri, bir yandan Bizans'la savaşırken diğer yandan da Anadolu Selçuklu Devletine karşı hakimiyet mücadelesi içine girdiler; Kösedağ Savaşı(1243)'nda Anadolu Selçuklularının Moğollara yenilmesiyle de merkezî idare ile bağlarını koparak bağımsızlıklarını ilan ettiler. Beyler, hakimiyet kurdukları "uç"taki kentleri siyasî ve kültürel merkezler yaptılar.[153]

---

[152] Faruk Sümer-Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, Ankara, 1971, s. 64

[153] 1330'larda Anadolu'da gezmiş olan Kuzey Afrikalı seyyah İbn Batuta, bu bölgelerdeki gelişmiş bir kültür ve şehir hayatı tespit etmiştir. *İbn Batuta Seyahatnâmesi-Seçmeler*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul 1993, s. 15 vd.

KARADENİZ
Sinop
Trabzon
Trabzon Rum İmparatorluğu
Erzurum
Zonguldak
CANDAROĞULLARI
Ankara
ERETNA DEVLETİ
Sivas
Malatya
DULKADİROĞULLARI
Diyarbakır
KARAMANOĞULLARI
RAMAZANOĞULLARI
Adana
Konya
Kıbrıs
AKDENİZ
TEKEOĞULLARI
Antalya
Afyon
HAMİDOĞULLARI
Isparta
GERMİYANOĞULLARI
Eskişehir
OSMANLI BEYLİĞİ
Bursa
İmparator
BİZANS İMPARATORLUĞU
Balıkesir
KARASİOĞULLARI
SARUHANOĞULLARI
Manisa
İzmir
AYDINOĞULLARI
Denizli
MENTEŞEOĞULLARI
Muğla
EGE DENİZİ
XIV. YÜZYILDA ANADOLU BEYLİKLERİ

Anadolu'da kurulan beyliklerin en güçlüsü Ermenek ve Karaman civarında kurulan Karamanoğulları Beyliği (1256-1483) oldu. Bu beylik, önce Selçuklular, Moğollar ve Ermenilerle sonra da Osmanlılarla mücadele etti. Karamanoğlu Mehmed Bey'in 13 Mayıs 1277'de Türkçeden başka dil kullanılmayacağına dair çıkardığı ferman, onların millî dil bilincini göstermesi bakımından önemlidir.[154]

Malatya bölgesinde bulunan Germiyan Türkmenleri, Moğol baskısı ile Batı Anadolu'ya göç ederek Kütahya ve Uşak civarında Germiyanoğulları Beyliğini (1300-1429) kurdular.[155]

Edebî faaliyetlerin en canlı olduğu beyliklerin başında Germiyanlılar gelir. Germiyanlı saraylarında yetişen şair ve yazarların Türk dili ile verdikleri eserler, dönemin en önemli metinleri sayılır. XIV. yüzyılda Şeyhoğlu Mustafa, Şeyhî Sinan, Ahmedî ve Ahmedî-i Daî gibi yazar ve şairler çeşitli konularda yazdıkları kitaplarla Anadolu'da Oğuzcaya dayalı yeni bir Türk edebî dilinin doğmasına önayak oldular.

Şeyhoğlu Mustafa, Germiyanlı Beyliğinde yetişmiş daha sonra Osmanlı saray çevresinde edebî faaliyetlerde bulunmuş önemli bir şahsiyettir. Germiyan Beyi Süleyman Şah'ın isteği üzerine doğu klasiklerinden *Marzubānnāme* ve *Kābusnāme*'nin tercümelerini yapmış ve Yıldırım Bayezıt döneminde de *Kutadgu Bilig*'den sonra Türk diliyle yazılmış en önemli siyasetnâme olan *Kenzü'l-Kübera ve Mehakk ül-Ulemâ*'yı kaleme almıştır.[156]

Germiyanlı sarayında yetişen diğer bir edebî şahsiyet de aynı zamanda hekimliği ile de meşhur olan Şeyhî'dir. Şeyhî, Türk mizah edebiyatının ilk eserlerinden biri olan *Harnâme*'yi ve klasik doğu hikâyesi *Hüsrev ü Şirin*'i yazmıştır.[157]

XIV. yüzyıl Anadolu Türk edebiyatının ünü Osmanlı sınırları dışındaki Türk topluluklarınca da bilinen önemli ismi olan Ahmedî de Germiyanlı kültür çevresinde yetişmiştir. Ahmedî'nin, *İskendernâme* ve *Cemşid ü Hurşid*, *Tarvih el-Ervâh* mesnevîleri ile *Divân*'ı, *Mirkât el-edeb* adlı Farsça manzum bir sözlüğü vardır.[158]

Germiyanlı sarayında yetişen Ahmedî-i Dâ'î, Emir II. Yakub'un isteğiyle Farsça'dan *Tabirnâme* adlı rüya yorumları ile ilgili bir eseri Türkçeye çevirmiştir. Yine aynı yazara ait *Çengnâme* adlı edebî yönü kuvvetli bir tasav-

---

[154] Şihabettin Tekindağ, "Karamanlılar", *İA*, C. VI, s. 316-330

[155] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988, 39-54.

[156] Ömer Faruk Akün, "Şeyhoğlu", *İA*, C. XI, s. 481-485

[157] F. Kadri Timurtaş, "Şeyhî", *İA*, C. XI, s. 474-479

[158] F. Köprülü, "Ahmedî", *İA*, C.I, s. 216-221.

vufî-didaktik mesnevi de bulunmaktadır.[159] Diğer eserleri, hekimlikle ilgili *Tıbb-ı Nebevî*[160]'yi ve dinî-ahlâkî bir eser olan *Miftahü'l-Cenne*[161]'dir.

Bunların yanında, Germiyanlılardan kalan önemli bir Türkçe eser de *Taş Vakfiye*'dir. II. Yakub Bey zamanında 1414'te dikilen Vakfiye'de zamanın sosyal ve ekonomik hayatı işlenmiştir. 3.30x2.10 m. ebatlarındaki, Köktürk, Uygur ve Temür'ün Ulutav'daki yazıtlarını hatırlatan kitabe, Anadolu'da taşa yazılmış ilk Türkçe yazıt sayılabilir.[162]

Güney-batı Anadolu'da, bölgeye deniz yoluyla gelen ve iç bölgelere doğru ilerleyen Türkmenler, Menteşe Beyliği (1280-1424)'ni kurdular. Menteşeoğulları, daha çok Ege denizinde faaliyet gösterdiler. Menteşe Bey'in oğlu Mesud Bey, 1300'de Rodos adasını fethetti. Menteşe Beyi İlyas Bey, *İlyâsiyye* adında Arapça bir tıp kitabı yazdırmış, sonra bunu Şirvanlı Mahmud oğlu Mehmed, Türkçeye çevirmiştir.[163] Ayrıca Menteşe Beyi Mahmud Bey'in emriyle avcılığa ait Farsça bir eseri *Bâznâme* adıyla Peçinli Mehmed oğlu Mahmud Türkçeye çevirmiştir.[164]

Batı Anadolu'da kurulan beyliklerden biri de Aydınoğulları Beyliğidir (1308-1426). Bu beylik, Umur Bey zamanında Adalar Denizi ve Mora sahillerine yaptığı deniz seferlerinde başarılar elde etti.[165] Aydınoğlu Mehmed, Arapça peygamberler tarihi olan *Arâis*, Türkçeye tercüme ettirmiştir.[166] Aydınoğlu Umur Bey adına, Hoca Mes'ud tarafından *Kelile ve Dimne*'nin Batı Türkçesine ilk çevirisi yapılmıştır.[167]

İnançoğulları Beyliği, Denizli bölgesinde (1276-1368) hüküm sürdü. İnanç oğlu Murad Aslan adına *İhlâs* ve *Fatiha* sürelerinin tercümeleri yapılmıştır.[168]

Saruhanoğulları Beyliği (1302-1410) Manisa'da kuruldu. Beyliğin kurucusu Saruhan Bey, Harezmlilerin komutanı iken Anadolu Selçuklularının hizmetine girmiş Saruhan ismindeki başbuğun torunudur. Saruhanoğulları, Adalar Denizine, hatta Balkanlara seferler düzenlediler. Bu beylik, 1410'da

---

[159] *Çengnâme, Ahmed-i Dâ'i* (Hazırlayan: Gönül A. Tekin), Sources of Oriental Languages & Literatures 16, Turkish Sources XIV, Harvard University, 1992, s. 16

[160] Önder Çağıran, *Ahmedî-i Dâ'î, Tıbb-ı Nebevî(Metin-Dil Özellikleri-Söz Dizini)*, İnönü Üni. Sosyal Bil. Ensitüsü, Malatya 1992 (Basılmamış doktora tezi)

[161] Gürer Gülsevin, *Ahmedî-i Dâ'î, Miftahü'l-Cenne(Metin-Dil Özellikleri-Söz Dizini)I-II*, İnönü Üni. Sosyal Bil. Ensitüsü, Malatya 1992 (Basılmamış doktora tezi)

[162] *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Anadolu Türk Devletleri*, C. VIII, İstanbul 1984, s. 220

[163] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e*, s. 222-223

[164] *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. 8, İstanbul, 1984, s. 535-536

[165] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e*, 104-120

[166] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e*, 213

[167] *Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri*, C. I, İstanbul 1985, s. 369

[168] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e*, 213

Osmanlı topraklarına katıldı.[169] Saruhanoğullarından Emir Yakub b. Devlethan adına Salahüddin adlı bir yazar tarafından Farsçadan tercüme edilmiş *Kitāb-ı Bahnāme-i Şāhî* adlı eser bulunmaktadır.[170]

Karadeniz Bölgesinde Kayı boyunun bu bölgedeki uç beyi Hüsameddin Çoban tarafından Çobanoğulları beyliği (1227-1309) kuruldu, daha sonra yerini aynı bölgedeki Candaroğulları beyliğine bıraktı.[171] Candaroğlu İsfendiyar Bey emriyle *Cevāhirü'l-asdāf* adlı meşhur Kur'an tefsiri kaleme alınmıştır.[172]

Ertana (Eratna) beyliği, (1335-1381) İlhanlıların Anadolu'daki valisi Uygur Türkü Alaaddin Ertana tarafından Sivas'ta kuruldu. Beyliğin ileri gelenlerinden Kadı Burhaneddin, beyliğe son vererek yerine kendi beyliğini kurdu. Bu beylik, (1381-1398), çevresindeki Anadolu beylikleriyle mücadele etti, Kadı Burhaneddin'in ölümüyle yıkıldı.[173] Ertana beylerinden Hacı Şadgeldi adına, Mehmed Cemalüddin-i Aksarayî tarafından *Ravzatü'l-ulemā* adlı Arapça eser *Teferrücü'l-ümerā* adıyla Türkçeye çevrilmiştir.[174] Devlet adamı, şair ve tarihçi kimlikleriyle bilinen Kadı Burhaneddin (1345-1398)'in, *Divān*'ı, Beylikler devrinin önemli metinlerinden biri sayılmaktadır.[175]

Bu eserler, beylerin, kültür, sanat ve bilime verdikleri önem kadar Türkçe yazan şair ve yazarları korumalarının önemli delillerdir.[176] XIII-XV. yüzyıllarda, tefsir, fıkıh, tasavvuf, tarih, tıp, ahlak, şiir-edebiyat alanında yazılmış olan yüzlerce telif ve tercüme eser, bu dönemin kültür ve sanat hayatı hakkında en önemli dil belgeleri sayılmaktadır.[177]

BEYLİKLER DÖNEMİNDE TÜRKÇENİN YAZI DİLİ OLUŞU

Büyük Selçuklu Devleti, bazı Türkmen boylarını Isfahan bölgesinden Batıya doğru sevk etmiştir. Bizans sınır bölgelerine yerleştirilen Türkmenler, millî geleneklerini, dillerini korumada çok titiz davranmışladır.[178]

---

[169] Çağatay Uluçay, "Saruhan-oğulları", *İA*, C. X, s. 239-244

[170] *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. 8, İstanbul 1984, s. 545

[171] Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, Ankara, 1991, s. 33-123

[172] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e*, 213

[173] Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II*, Ankara 1991, s. 3-241

[174] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e*, 218

[175] Muharrem Ergin, *Kadı Burhaneddin Divanı*, İstanbul 1980

[176] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e, s. 213

[177] Uzunçarşılı tarafından verilen listede Beylikler döneminde yazılmış eserlerin sayısı 96'dır. Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e*, s. 259-262

[178] Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 217

"Uç"lardaki nüfusun büyük çoğunluğunu teşkil eden göçebe Türkmenler arasında, halk kültürü ve tasavvufa dayalı bir din anlayışı hakimdi.[179] Bu bakımdan, Türkmenlerin mensup oldukları kültür ve inandıkları tasavvufî din anlayışı, Türk dili ile ifadelendirilmeye daha uygun düşmekteydi. Bunun yanında, XIII. yüzyıldan itibaren devlet adamlarının Türk diline sahip çıkmaları ve Anadolu'da yetişen şair ve yazarların yerli dil ile yazmaları sayesinde, Türkçe, yalnızca halk arasındaki bir konuşma dili olmaktan çıkıp aydınlar arasında da itibar gören bir yazı dili olma yoluna girmiştir. Türkmen beylerinin, kendi dilleriyle söz söyleyecek yazar ve şairleri desteklemeleri ve onlara imkan hazırlamalarıyla, Türk kültürü lehine gerçek bir değişim yaşanmıştır[180]. Beylikler devrinde Arapça ve Farsçaya karşı Türkçeyi hakim kılma mücadelesini, Karamanoğlu Mehmed Bey, 13 Mayıs 1277 (=676 Zilhicce Perşembe) günü, *"Şimden girü hiç kimesne kapuda ve divanda ve mecalis ve seyranda Türkî dilinden gayrı dil söylemeye"* fermanıyla başlatır.[181] Böylece, o, bir yandan divandan çıkacak ve divana girecek yazıların emniyetini sağlarken, diğer taraftan da millî dil mücadelesini başlatıyordu.[182]

Beylikler devri Türkçesi, XIII. yüzyılın sonlarından XV. yüzyıl ortalarına kadar uzanan, genel çerçeve olarak, Anadolu Selçuklularının yıkılışından Osmanlı devletinin imparatorluk temellerinin atılmasına kadarki dönemdir.[183] Bu dönemde Türkçe, bir yandan Selçuklu çağındaki Farsçanın mutlak hakimiyeti karşısında kendini bir yazı dili olarak göstermeye başlamış, diğer yandan da klasik Osmanlı yazı dilinin oluşumuna kaynaklık etmiştir.

Anadolu'da Türk yazı dilinin oluşumu XIII. yüzyıla kadar götürülebilmektedir. Hazar ötesinden Anadolu'ya XI. yüzyıldan başlayan Türk akınları, XII. yüzyılda Moğol baskısı ile daha da hızlanmış[184], XIII. yüzyıldan sonra Anadolu'da Oğuzca temelli, fakat yerli ağız özelliklerinin ağır bastığı bir yazı dili doğmuştur.[185]

Bu dönemde verilen eserlerin birçoğu, her ne kadar Farsçadan tercüme olsa da, dil yönüyle Orta Asya'daki edebî Türkçeden tamamen farklı, Oğuz ağız özelliklerine dayanan yeni bir Türkçeyle yazılmış olmaları bakımından büyük önem taşırlar.

---

[179] Kemal Karpat, "Türkler (Osmanlılar)" *İA*, C. XII, s. 287

[180] Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul 1994, s. 347 (3. baskı)

[181] Zeynep Korkmaz, "Anadolu Beylikleri Devrinde Türk Dili ve Karamanoğlu Mehmet Bey" *Millî Kültür*, C. S. 3-4-5, Ekim 1980, s.13

[182] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 6

[183] Zeynep Korkmaz, *a.g.e*, s. 61

[184] Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1981, s. 211

[185] Reşid Rahmeti Arat, "Anadolu Yazı Dilinin İnkişafına Dair", *Makaleler* C. I, s. 317

XIII. yüzyıldaki Moğol akınları Oğuzlar dışında da unsurların gelmesini sağlamış[186], böylece Anadolu'da Oğuz ve Kıpçak lehçeleri birbirine karşılıklı olarak etkilemiştir.

Anadolu'da Beylikler devrinden önce bir Selçuklular Devri Türkçesi, -bu dönemden elde fazla eser bulunmamasına rağmen- daha çok Orta Asya'da şekillenen ve Kaşgarlı Mahmud'un *Divan*'da bahsettiği Oğuzca özelliklerin ağır bastığı "karma" bir Türkçedir. "Karışık dilli eserler" deki *olga-bolga* meselesi[187], Selçuklu çağı Türkçesinin, birden çok lehçenin etkisini taşıyan, fakat Oğuzcanın hakimiyetinde bir yazı dili olduğunu göstermektedir.[188] Bu, aynı zamanda daha sonra Anadolu'da yerli ağızların etkisiyle oluşan Beylikler devri yazı dilinin, Hazar ötesinden ses ve yapı özellikleri taşıdığını da göstermektedir.

Oğuz Türkçesi, Orta Asya'da en geç XII. yüzyılda ayrı bir yazı dili olma yoluna girmiştir, buna rağmen, Karahanlı yazı geleneğinden ayrılmamıştır. Orta Asya'da XII-XIII. yüzyılları kapsayan karışık dilli Oğuzcayı Zeynep Korkmaz, "Eski Doğu Oğuzcası" veya "Selçuklu Oğuzcası" diye adlandırmaktadır[189]. İşte, XI-XIII. yüzyılda Anadolu'ya göçen Oğuz boylarının yazı dili, bu karışık Oğuzcadır. Bu nedenle, Oğuzca XIII. yüzyılın sonlarında, Beylikler çağında bir "yerlileşme" dönemine girmiş, Selçuklu devri eserlerinde etkisi açık olarak görülen Karahanlı ve Doğu Türkçesinin özellikleri silinmeye yüz tutmuş, Batı Oğuzcasına dayanan yerli ağız özelliklerinin ağır bastığı bir dil oluşmuştur.[190]

Anadolu'da Türk yazı dilinin kuruluşu esas olarak Beylikler devrine rastlar. Her ne kadar Selçuklular devrinde de birtakım Türkçe eserler yazılmış olsa da[191] bunun arkasında siyasî destek olmadığı için söz konusu eserler genel bir yazı dili oluşturmaya yetmemiştir.

Harezm-Kıpçak-Karahanlı dönemi eserlerinde her ne kadar Oğuzcanın izleri görülse de, Oğuzca, Beylikler devrinde bağımsız bir yazı dili olmuştur.

Selçuklular dönemindeki az sayıdaki esere göre, bu dönemde pek çok eser meydana getirilmiştir.

Bütün buraya kadarki tarihî durumu özetlemek gerekirse, Eski Anadolu Türkçesinin kuruluşunda dört önemli etken söz konu olmuştur:

---

[186] Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, C. I, Ankara 1970, s. 1-147

[187] Şinasi Tekin, "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde Olga-Bolga Sorunu", *TDAY-Belleten 1973-1974*, s. 59-157

[188] Mustafa Canpolat, "Behcetü'l-Hada'ik'in Dili Üzerine", *TDAY 1967*, s. 174

[189] Zeynep Korkmaz, *a.g.e*, s. 57

[190] A. Dilaçar, "Türk Lehçelerinin Meydana Gelişinde Genel Temayüllerin Koyulaşması ve Körlenmesi" *TDAY 1957*, Ankara 1988 (2. baskı) s. 85

[191] Zeynep Korkmaz, *a.g.e*, s. 57 v.d.

a) Anadolu Oğuz beylerinin Türkçeye siyasî destek sağlamaları,

b) Aynı beylerin sarayları çevresindeki yazarları Türkçe eser yazmalarını teşvik etmeleri,

c) XIII. yüzyılda yükselen tasavvuf hareketlerinin halk dilini ön plana çıkarması,

ç) Osmanlı devletinin Türkçeyi devlet dili olarak kabul etmesi.

Bu etkenlerden her biri diğerini tamamlayarak dilin gelişme ve olgunlaşmasını sağlamış, böylece Türkiye Türkçesinin yüzlerce yıl sürecek kurumlaşma süreci başlamıştır.

Dönemin Başlıca Yazarları ve Eserleri

GÜLŞEHRÎ

Gülşehrî'nin hayatı hakkındaki bilgiler çok azdır. XIII. yüzyılın sonlarına doğru Sultan Veled'in isteği üzerine Kırşehir'de kurduğu tekkede Mevlevî tarikatını tanıtıp yaymaya başladı. Ne zaman öldüğü belli değildir. Yalnız, *Mantıku't-tayr*'ı 717 (M. 1317) tamamladığından hareketle 1317'den sonra öldüğünü söyleyebiliriz.

Eserleri:

1. ***Felek-nâme:*** 701 (M. 1301) de Farsça olarak yazılmış tasavvuf konulu bir mesnevîdir. Kur'an'dan ve çok sevdiği Mesnevî'den etkilenmiştir. Hayat ve ölüm üzerinde durmuştur. Eserin tek nüshası Ankara Genel Kütüphane, 817 numarada kayıtlıdır. 142 yapraktır. Gülşehrî bu eserini o zamanlar Anadolu'da hakim olan İlhanlı Hanı Gazan Han'a sunmuştur. 843 (M. 1439) istinsah edilmiştir.

2. ***Aruz Risalesi:*** Kilisli Muallim Rifat Bilge tarafından ilim alemine tanıtılmış, 16 yaprak bir risaledir. Farsça bir eserdir.

3. ***Kerâmât-ı Ahi Evren:*** 167 beyitlik Türkçe bir mesnevîdir. Bazı bilim adamlarınca Gülşehrî'ye ait olabileceği şüphesi vardır.

4. ***Kudurî Tercümesi:*** *Mantıku't-tayr* tercümesi'nde Kudurî'yi nazmen çevirdiğini söylüyorsa da, bu eser henüz ele geçmemiştir.

5. ***Mantıku't-tayr:*** Feridüddin Attar (öl. 1193)ın *Mantıku't-tayr* adlı eserinin 717 (M. 1317) yılında Türkçeye uygulanmasıdır. Gülşehrî, Attar'ın esas konusuna sadık kalmasına rağmen, ondaki pek çok hikâyeyi kullanmamış bunun yerine *Mesnevî, Kelile ve Dimne, Kabusnâme*'den hikâyeler almıştır.

Mantıku't-tayr'ın konusu: İslâmiyetteki vahdet-i vücud inancı çeşitli türden kuşların hüdhüd kuşunun başkanlığında padişahları simurg kuşunu aramaları hikâye edilmiştir. Kuşların başından birçok macera geçer. Sonunda pek az kuş simurga ulaşır. Ona ulaşan kuşlar, onda kendilerini, kendilerinde onu görürler. Sembolik olarak kuşlar insanları, hüdhüd aklı ve simurg da tanrıyı temsil etmektedir.

GÜLŞEHRİ VE ESERLERİ İÇİN BİBLİYOGRAFYA

Mantıku't-tayr, Müjgan Cunbur tarafından doktora çalışması olarak incelenmiş, fakat daha yayımlanmamıştır.

- M. Cunbur, "Gülşehri ve Mantıku't-tayr'ı", *DTCF*, Ankara 1952
- Franz Taeschner, "Zwei Gazels von Gülşehri", *Köprülü Armağanı*, 1953, s. 479-485
- Franz Taeschner, "Gülşehri's Mesnevi auf Achi Evran den Heiligen von Kirschehir und Patron der türkischen Zünfte", [=Türk Zanaatkarlarının Piri ve Kırşehirli Ermiş Ahi Evran Üzerine Gülşehri'nin Mesnevîsi] Wiesbaden 1955

Daha sonra Agâh Sırrı Levend, giriş yazısıyla, *Mantıku't-tayr*'ın en eski nüshalarından biri tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır.

- A. Sırrı Levend, *Gülşehri, Mantıku't-tayr*, Tıpkıbasım, TDK, Ankara 1957

Feleknâme üzerinde S. Kocatürk çalışmıştır.

- Saadettin Kocatürk, *Gülşehri ve Feleknâme*, Ankara 1982

Bunlar dışında Gülşehri ve eserleri hakkında genel bilgiler şu kaynakta verilmiştir:

- Fahir İz-Günay Kut, "Gülşehri", *Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri*, İstanbul 1985, s. 273-276

AŞIK PAŞA

Âşık Paşa (1272-1332) XIV. yüzyılın önemli isimlerinden biridir. Hayatı hakkındaki bilgiler oğlu Elvan Çelebi'nin yazdığı *Menâkıbü'l-kudsiyye fî menâsıbi'l-ünsiyye* adlı eserde verilen bilgilerle sınırlıdır. Daha çok tasavvufi alanda eserler vermiştir. Dedesi Ebü'l-Bekâ Şeyh Baba İlyas Horasan'dan Anadolu'ya gelerek Amasya'ya yerleşmiştir. Meşhur Babaîler isyanını başlatmıştır. Âşık Paşa'nın babası Muhlis Paşa Baba İlyas'ın küçük oğludur.

Âşık Paşa'nın Kırşehir'deki Heykeli

Âşık Paşa, Kırşehir'de doğmuş ve ilk öğrenimini de Süleyman-ı Kırşehri'de yapmıştır. Bir ara Anadolu valisi Timurtaş'ın veziri olmuş, daha sonra bir isyan sonucu Mısır'a kaçmış, oradan dönerken Kırşehir'de hastalanarak ölmüştür (3 Kasım 1332). Türbesi Kırşehir'dedir. Oğlu Elvan Çelebi'ye göre, babası dünya işlerine hiç karışmamış, kendini tasavvufa vererek bir veli hayatı sürdürmüştür.

Eserleri:

1. Garibnâme: 730/1330 tarihinde bitirilmiş, on bölüm üzerine kurulmuş mesnevî tarzında bir eserdir. Eserde tasavvuf ilkeleri anlatılmaktadır. Yaklaşık 12 bin beyittir. Halkı eğitmek amacıyla özellikle Türk diliyle yazılmış olan *Garibnâme*, Anadolu Türk tasavvuf edebiyatının en önemli eserlerinden biri olmuştur. Aşık Paşa, eserinde o devir aydınlarının Türk diline bakışını eleştirmiştir.

Türk diline kimsene bakmaz-ıdı
Türklere hergiz gönül akmaz-ıdı
Türk dahı bilmezidi bu dilleri
İnce yolı ol ulu menzilleri
Bu Garibnâme anın geldi dile
Kim bu dil ehli dahı mani bile

2. Fakrnâme: 161 beyitten oluşan bir tasavvufi bir mesnevîdir. Fakr, bir kuş istiaresiyle ele alınmıştır. Eserin iki nüshası vardır. Biri, Roma'da Biblioteca Eananatense turca 2054, diğeri de *Garibnâme* sonunda yer alır. Manisa Muradiye Kütüphanesi'ndedir.

3. Vasf-ı Hal: Mesnevi tarzında 31 beyitten oluşan bir eserdir. *Garibnâme*'nin sonundadır. İki nüshası bilinmektedir.

4. Hikâye: 59 beyitlik bir risaledir. Raif Yelkenci tarafından bulunmuştur. Mesnevîde, bir Müslüman, bir Hristiyan ve bir Musevî'nin başından geçenler anlatılmaktadır.

5. Kimya Risalesi: Çorum İl Halk Kütüphanesi 2889 numarada kayıtlı bir eserdir. Âşık Paşa'ya ait olduğu şüphelidir.

ÂŞIK PAŞA VE ESERLERİ İÇİN BİBLİYOGRAFYA

- Carl Brockelmann, "Altosmanische Studien I. Die Sprache Aşıq Paşa und Ahmedi's", *ZDMG LXXIII*, (1919), s. 1-29
- Fr. Babinger, "Aşıq Paşa's Garibnâme", *MSOS XXXI* (1928), s. 91-99
- F. Giese, "Die altosmanische Chronik des Aşikpaşazade", Leipzig, 1929
- Abdulbaki Gölpınarlı, "Aşık Paşa'nın Şiirleri", *TM V* (1936), s. 87-100
- Âgâh Sırrı Levend, "Aşık Paşa'nın Bilinmeyen İki Yeni Mesnevisi, Fakrnâme ve Vasf-ı Hal", *TDAY* 1953, s. 205-225
- Âgâh Sırrı Levend, "Aşık Paşa'nın Bilinmeyen İki Mesnevisi Daha, Hikâye ve Kimya Risalesi", *TDAY* 1954, s. 265-276
- E. Jemma, "Il Fakrnâme di Aşıq Paşa", *Rivista Degli Studi Orientali XXIX*, 1954
- A. Zajaczkowski, *Poezje strofiezni Aşıq Paşa*, Warszawa 1967
- F. Köprülü, "Aşık Paşa", *İA*, İstanbul 1941, s. 701-706
- *Âşık Paşa, Garib-nâme, Tıpkıbasım-Karşılaştırmalı Metin-Aktarma* (Hazırlayan: Kemal Yavuz), Cilt: I-IV, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 2000, 961 s.

AHMEDÎ

Asıl adı Taceddin İbrahim bin Hızır olan Ahmedî 1334-1412 yıllarında yaşamıştır. Kaynaklar, Sivaslı veya Germiyanlı olduğunu yazarlar. Mısır'a gitmiş, orada Şeyh Ekmeleddin'den dersler almıştır. Mısır'da Anadolu'dan gelen Hacı Paşa ve Molla Fenari ile tanışmıştır. Anadolu'ya döndükten sonra Germiyan Beyi Süleyman Bey'in sarayına intisap etmiştir. Bir arada Aydınoğulları ve Osmanoğullarının saraylarında da bulunmuştur. Amasya'da ölmüştür.

Eserleri:

1. Divan: Yurt içinde ve yurt dışında çok sayıda nüshası bulunan hacimli bir eserdir. Bunların en tanınan nüshası 8506 beyitten oluşmaktadır.

2. *İskendernâme:* Konusunu, Firdevsî ve Nizamî'den alan bu eser 792/1390 yılında bitirilerek Germiyan beyi Emir Süleyman'a sunulmuştur. Hayli uzun bir eserdir. Bazı nüshaların 8 bin beyitten fazla olduğu tespit edilmiştir. İsmail Ünver tarafından tıpkıbasımı yapılan İÜ Merkez Ktp. TY 921 numarada kayıtlı nüsha 8754 beyitten oluşmaktadır.

3. *Cemşid ü Hurşid:* 806/1403 yılında Emir Süleyman'ın isteği üzerine bitirilen eser, I. Mehmed'e sunulmak üzere hazırlanmış ya da sunulmuştur. Mesnevî tarzında, 2300 beyitten fazla bir hacme sahiptir.

4. *Tervîhü'l-Ervâh:* Tıpla ilgili bir mesnevîdir. 1403-1410 arasında yazılmış ve I. Mehmed'e sunulmuştur.

5. *Mirkatü'l-Edeb:* Arapça-Farsça manzum bir sözlüktür.

6. *Mizanü'l-Edeb ve Miyarü'l-Edeb*: Arap ve Fars grameri ile ilgili iki kasidedir.

AHMEDÎ VE ESERLERİ İÇİN BİBLİYOGRAFYA

- Carl Brockelmann, "Altosmanische Studien I. Die Sprache Aşıq Paşa und Ahmedi's" , *ZDMG LXXIII*, (1919), s. 1-29
- N. Sami Banarlı, "XIV. Asır Anadolu Şairlerinden Ahmedi'nin Osmanlı Tarihi: Dasitan-ı Tevarih-i Müluk-i Al-i Osman ve Cemşid ve Hurşid Mesnevisi", *TM* VI, İstanbul 1939, s. 111-176
- Ali Alparslan, "Ahmedi'nin Yeni Bulunan Bir Eseri, *Mirkat-ı Edeb*", *TDED* X, İstanbul 1960
- İsmail Ünver, *Türk Edebiyatında Manzum İskendernâmeler*, DTCF Ktb. 1975 (Basılmamış doktora tezi)
- Mehmet Akalın, , *Cemşid ü Hurşid*, İnceleme-Metin, Ankara 1975
- İsmail Ünver, *İskendernâme*, TDK, Ankara 1984
- Mehmet Akalın, "Ahmedî'nin Dili", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1989, Ankara 1994, s. 9-153

HOCA MES'UD (MES'UD BİN AHMED)

Hoca Mesud (Mesud bin Ahmed)'un hayatı hakkında bilgiler fazla değildir. Tezkirelerde adından fazla bahsedilmeyen bu yazarla ilgili ancak eserlerinden bilgi ediniyoruz. XIV. yüzyılda yaşamış, Türkçeyi çok iyi kullanmış, devrinde "Hoca" lakabıyla tanınmış ve bilgisinden faydalanılmış bir kişiliğe sahiptir. Son yapılan bir araştırmada[192], Kul Mes'ud adıyla tanınan *Kelile ve Dimne* çevirmeninin aslında Hoca Mes'ud olduğu ortaya çıkmıştır. Semih

[192] Semih Tezcan, "Mes'ud ve XIV. Yüzyıl Türk Edebiyatı Üzerine Yeni Bilgiler", *Türk Dilleri Araştırmaları 5*, (1995), s. 65-84

Tezcan, konu ile ilgili yazısında, "kul" sözcünün şairin adı değil, sıfatı olduğunu açıklığa kavuşturmuştur.

Eserleri

1. Süheyl ü Nev-bahar: Yazılışı 751/1350 olan bu eser, 5568 beyittir. Eser, Hoca Mes'ud'un yeğeni İzzeddin Ahmed tarafından Mesnevi şeklinde yazılmaya başlanmıştır. İzzeddin Ahmed 1000 kadar beyit yazdıktan sonra yazdıklarını Hoca Mes'ud'a getirerek ondan tamamlamasını ister. Eserin geri kalan 4568 beyitini Hoca Mes'ud tamamlamıştır. Eserin sonundaki bir beyitte eserin ismi *Kenzü'l-bedayi* olarak geçmesine rağmen bugün kahramanlarının adıyla anılmaktadır.

Eserin iki nüshası vardır. Berlin'deki nüsha J. H. Mordtmann tarafından 1925 yılında Hannover'de tıpkıbasım olarak basılmıştır. İkinci nüsha ise Dehri Dilçin kütüphanesindedir. Cem Dilçin iki nüshayı karşılaştıran bir doktora çalışması yapmıştır.

- Cem Dilçin, *Mes'ud bin Ahmed, Süheyl ü Nev-Bahar, İnceleme-Metin-Sözlük*, Atatürk Kültür Merkezi Yay. Sayı: 51, Ankara 1991, V+667 s.

Süheyl ü Nev-bahar'ın bu yayını ile ilgili olarak Semih Tezcan bir düzeltme ve eleştiri çalışması yapmıştır:

- Semih Tezcan, *Süheyl ü Nev-bahar Üzerine Notlar*, Simurg Yay., Ankara 1994, 81 s.

2. Ferhangnâme-i Sadî: 755/1354 yılında yazılmış, İran şairlerinden Sadî'nin *Bostan* adlı eserinden bazı şiirlerin Türkçeye çevirisidir.

3. Kelile ve Dimne: Aydınoğlu Umur Bey'in emriyle Türkçeye çevrilmiştir. Sade bir dille Eski Anadolu Türkçesine çevrilen bu eser döneminin dil özelliklerini yansıtması bakımından büyük önem taşımaktadır. Bilinen iki nüshası vardır. Eksik bir nüsha Oxford'da Bodleine kütüphanesinde, tam nüsha ise Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Bölümü 1897'de kayıtlıdır.

Kelile ve Dimne'nin aslı Sanskritçe'dir. Yaklaşık miladi 300'de kaleme alınmıştır. Daha sonra Hüsrev Anuşirevan'ın isteği üzerine Pehleviceye çevrilmiştir. Arapçaya çevirisi de 300'den sonra yapılmıştır.

Eser Türk diline tercümeleri, ilk olarak Nasrullah tarafından Doğu Türkçesine, Mesud bin Ahmed tarafından da Eski Anadolu Türkçesine yapılmıştır. Daha sonra adı bilinmeyen bir yazar tarafından I. Murad için manzum olarak yazıldı. XVI. yüzyılda Ali Vasi ve Ali Çelebi adlarıyla da tanınan Ali bin Salih, Kanuni Sultan Süleyman adına yazmıştır.

HOCA MESUD VE ESERLERİ İÇİN BİBLİYOGRAFYA

- J. H. Mordtmann, *Sheil und Navbahar, Romantisches Gedicht des Mesud bin Ahmed*, Hannover 1925
- Tahsin Banguoğlu, *Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl ü Nevbahar*, Breslau 1938
- V. Çelebi-K.M. Rifat, *Ferhenk-nâme*, İstanbul 1340
- S. Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri I*, DTCF yay. Ankara 1963, s. 292-305
- A. Zajaczkowski, "Studja nad jezykiem Staroosmaniskim I", *Wyrana ustepyz anatolijskotureckiego przekladu Kalili i Dimny*, Krokowie 1934
- F. Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları I", *Belleten*, S. 27, Ankara 1943, s. 393
- C. Brockelmann, "Kelile ve Dimne", *İA*, C. VI, s. 552-558

ŞEYHOĞLU SADREDDİN MUSTAFA

Şeyhoğlu (741/1340-812/1409'dan önce)'nun hayatı hakkında ayrıntılı bilgi sahibi değiliz. Germiyan ülkesinde doğduğu, gençliğinde Paşa Ağa bin Hoca Paşa'nın himayesine girdiği ve ihsanına nail olduğu bilinmektedir. Germiyan beylerinden Mehmed Bey ve Süleyman Paşa devirlerini de görmüştür. Süleyman Şah'ın ölümünden sonra Osmanlı sarayına intisap etmiştir.

Şeyhoğlu İran şairlerinden Attar ve Senaî'den, Anadolu sahası Türk şairlerinden de Hoca Dehhanî, Gülşehrî, Yusuf Meddah ve Hoca Mesud'dan etkilenmiştir. Hoca Mesud'da "üstad" diye hitap etmektedir.

Eserleri:

1. Hurşidnâme: (Hurşid ü Ferah-Şad): 789/1387'de yazılmıştır. Şeyhoğlu bu eserini yazdığı sıra 50 yaşlarındadır. 7903 beyitten oluşan bu mesnevî Germiyan oğlu Süleyman Şah adına yazılmış, fakat eser tamamlandığı sırada Süleyman Şah'ın ölmesi üzerine Yıldırım Bayezid'a sunulmuştur. Bilinen on nüshası vardır. Dört önemli nüsha üzerinde Hüseyin Ayan karşılaştırmalı bir çalışma yapmıştır.

2. Marzubānnāme: *Kelile ve Dimne* benzeri bir hikemi eserdir. Hayvan hikâyelerinden hareketle devlet idaresi ve ahlâkî öğütler verilmektedir. Eserde, Mazenderan bölgesinde hüküm süren Marzuban bin Rüstem'in hikâyesi anlatılmaktadır.

1944 yılına kadar Berlin'de ve Varşova Üniversitesi İslâm Eserleri Kütüphanesi'nde olmak iki nüshası bilinmekteydi. Fakat II. Dünya savaşında Varşova nüshasının yanması üzerine elde yalnızca Berlin nüshası kalmıştır. Bu nüsha üzerinde Zeynep Korkmaz çalışmıştır.

3. Kabusnâme: Bir ahlak ve siyaset kitabıdır. Aslı Farsçadır. Kabus, Geylanşah'ın babasıdır. Eser, 44 bölümden oluşmaktadır. Her bölüm bir konuyu ele alarak o konu hakkında öğütle ilgili özdeyişleri içine alır. Bu eser yedi kez Türkçeye çevrilmiştir. Bunlardan en tanınmışı XV. yüzyıl şairlerinden Mercümek Ahmed'in II. Murad'ın emriyle yaptığı çeviridir.

4. Kenzü'l-Küberâ ve Mehakkü'l-Ulemâ: Şeyhoğlu bu eseri 23 Receb 803/9 Mart 1401 tarihinde 62 yaşındayken kaleme almıştır. Dört babdan oluşmaktadır. Eser, Kemal Yavuz tarafından doçentlik tezi olarak hazırlanmıştır.

ŞEYHOĞLU SADREDDİN MUSTAFA'NIN ESERLERİ İÇİN BİBLİYOGRAFYA

- Hüseyin Ayan, *Şeyhoğlu Mustafa, Hurşid-nâme (Hurşid-i Ferahşad)*, Erzurum 1979
- Zeynep Korkmaz, "Kabusnâme ve Marzubannâme Çevirileri Kimindir?", *TDAY* 1966, s. 267-275
- Zeynep Korkmaz, "Eski Anadolu Türkçesiyle Bir Kabusnâme Çevirisi", *TDAY* 1969, s. 195-200
- S. Kleinmichel, "Das marzubannâme", *Altaiztica* XVIII/3 (1969), s. 519-534
- Zeynep Korkmaz, *Sadru'd-din Şeyhoğlu, Marzubannâme Tercümesi* (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım) DTCF yay, Ankara 1973
- Kemal Yavuz, *Şeyhoğlu Kenzü'l-Kübera ve Mehekkü'l-Ulema* (İnceleme-Metin-İndeks), Ankara 1991
- Ömer Faruk Akün, "Şeyhoğlu Sadrüddin Mustafa", *İA*, XI (1979) s. 481-488
- Orhan Şaik Gökyay, *Kenzü'l-Kübera ve Mahakkü'l-Ulema*, Çeviren, I, II, III, IV, (Mart 1976, Haziran 1976, Eylül 1976)
- Fahir İz-Günay Kut, Şeyhoğlu Sadreddin Mustafa, *Başlangıcından Günümüze Büyük Türk Klasikleri, C. I*, İstanbul 1985, s. 326-329

AHMED-İ DÂÎ

Germiyanoğulları beyliği çevresinde yetişmiş olan Ahmed-i Dâî'nin doğum yeri ve tarihi belli değildir. Sehî ve Latifî tezkirelerinde onun Mir Süleyman (Emir Süleyman, 1402-1411) devri şairlerinden olduğu kaydı vardır. Yaşadığı dönem ile ilgili olarak Gönül A. Tekin, 1340-50/1422-1425'lerde yaşamış olabileceğini tahmin etmektedir.[193] Germiyan oğlu Yakup Bey'in emriyle *Tabirnâme* adlı eseri çevirmiştir.

---

[193] *Çengnâme, Ahmed-i Dâ'i* (Hazırlayan: Gönül A. Tekin), Sources of Oriental Languages & Literatures 16, Turkish Sources XIV, Harvard University, 1992, s. 16

Eserleri:

1) *Miftahü'l-Cennet:* Lulu Paşa'nın emriyle Arapçadan çevrilmiş, sekiz bölümden oluşan dinî-öğretici bir eserdir. Eserin İstanbul ve Bursa'da çeşitli nüshaları bulunmaktadır.[194]

2) *Tabirnâme:* Germiyanoğlu II. Yakub'un emriyle Arapçadan çevrilmiş bir rüya yorumu kitabıdır. İstanbul'da Süleymaniye ve Belediye Kütüphanelerinde birer nüshası bulunmaktadır.[195]

3) *Tercüme-i eşkal-i Nasîr-i Tusi:* Nasir-i Tusi'nin *Risale-i si-fasl* adlı gökbilim ile ilgili eserinin Türkçe çevirisidir. Eserin pek çok nüshası bulunmaktadır.[196]

4) *Teressül:* Mektup türlerini, yazışma kurallarını anlatan Türkçenin ilk inşa kitabıdır. Eser iki bölümden oluşur. İlk bölümde yazışmalarda izlenen kurallar, mektup başlıkları, hitaplar, üslûp ve ifade biçimleri ile ilgili bilgiler verilir. İkinci bölümde ise örnek mektuplara yer alır.[197]

5) *Tezkiretü'l-Evliya çevirisi:* Attar'ın *Tezkiretü'l-Evliya* adlı eserinin Türkçeye II. Murad sunulmak üzere yapılmış bir çevirisidir. Tek yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Serez 1800'de kayıtlıdır.

6) *Tıbb-ı Nebevî çevirisi:* Sağlıkla ilgili olarak söylenmiş hadisleri ihtiva eden bir eserdir. Birinci bölümde sağlığın nasıl korunacağı, meyve ve sebzelerin faydaları ve zararları anlatılır. İkinci bölümde ise hastalıkların tedavileri üzerinde durulur.

7) *Türkçe Divan*: Türkçe divanda 33 ve 62 beyitlik iki kaside ve 199 gazel yer almaktadır.

8) *Camâsbnâme:* Danyal Peygamberin oğlu Camâsb'ın gelecekte neler olabileceğini öğrenmiş bir bilgin olarak hikâyesini anlatır. Eser, Nasır-ı Tusi tarafından Farsça olarak kaleme alınmıştır. Eserde Temür'den ve 1402'deki Ankara savaşından bahsedilmiş olması yazarın ilgisini çektiğinden çevirmiş olmalıdır.[198]

9) *Çengnâme:* Bir Türk musikisi aleti olan çengin başından geçenler anlatılır. Dört küçük hikâyede çengin yapıldığı at kılı, servi ağacı, ahu derisi ve perdesinin çeng haline gelebilmesi için başından geçen maceralar hikâye edilir. Aruzun mefâilün mefâilün feûlün kalıbıyla yazılmış, 24 bölümden ve 1446 beyitten meydana gelen bir eserdir.

Ahmed-i Daî'nin en tanınmış eserlerindendir. Eser üzerinde Gönül Alpay Tekin inceleme ve tenkidli bir metin çalışma yapmıştır.

---

[194] Gönül A. Tekin, *a.g.e.*, s. 40
[195] Gönül A. Tekin, *a.g.e.*, s. 42
[196] Gönül A. Tekin, *a.g.e.*, s. 43
[197] Gönül A. Tekin, *a.g.e.*, s. 43
[198] Gönül A. Tekin, *a.g.e.*, s. 52

- *Çengnâme, Ahmed-i Dâ'i* (Hazırlayan: Gönül A. Tekin), Sources of Oriental Languages & Literatures 16, Turkish Sources XIV, Harvard University, 1992

ŞEYHÎ

Germiyanlı Beyliği kültür çevresinde yetişmiş şair ve hekimdir. Hekimliğinden dolayı Hekim Sinan diye de bilinir. *Latîfî Tezkiresi*'nde "Murad Han-ı Gazi devrinde doğduğu" bildirildiğine göre 1371-1376 yılları arasında doğmuş olabileceği tahmin edilmektedir. Babasının adı Ahmed olup, Germiyanlıların ileri gelen Türkmen ailelerinden birine mensup olduğu biliniyor. İlk eğitimine Kütahya'da başlamış, daha sonra tıp ve tasavvuf öğrenmek için İran'a gitmiştir. Buradan tıp, tasavvuf ve edebiyatta yetişmiş olarak dönmüştür. Bu arada dönerken Hacı Bayram-ı Veli'ye intisap ederek "Şeyhî" mahlasını almış, Kütahya'da bir attar dükkanı açarak hekimlik mesleğini icra etmiştir. Bu arada Şeyhî, Germiyan Beyi II. Yakub'un özel hekimi olmuştur. Daha sonra Çelebi Mehmed'in Karaman seferi sırasında (1415) hastalığını tedavi ettiği için kendisine Tokuzlu köyü tımar olarak verilmiştir. Meşhur *Harnâmesi*ni Tokuzlu köyüne giderken tımarın eski sahipleri tarafından saldırıya uğraması sonucu yazmıştır.

II. Murad'ın hükümdar oluşundan sonra Osmanlı sarayı çevresinde görülmektedir. *Hüsrev ü Şirin* mesnevîsini II. Murad'ın emriyle Nizamî'den tercüme etmiştir. Son yıllarını nerede ve nasıl geçirdiğine dair bilgi yoktur. Faruk Kadri Timurtaş ölüm yılını 1431 olarak göstermektedir.

Eserleri

1. ***Divan:*** Millet Kütüphanesi Ali Emiri Efendi Manzum Yazmalar bölümü 238 numarada kayıtlıdır. Divan'da 20 kaside, 2 terkib-i bend, 3 terci'-i bend, 2 müstezad ve 200 civarında gazel vardır.

2. ***Harnâme:*** Çelebi Mehmed'e (bazı *Sehi* ve *Latifi Tezkirelerinde* II. Murad'a) sunulmuş, dört kısımdan oluşan 126 beyitlik bir eserdir. Eserin konusu, İran şairi Emir Hüseyni'nin *Zadü'l-Müsafirin* adlı eserindeki eşek hikâyesinden alınmıştır. Ömrü boyunca yük taşıyan eşekle semiz öküzlerin hikâyesi karşılaştırmalı olarak anlatılır. *Harnâme*, dil ve anlatım özellikleri ile dönemin Türkçesini en iyi temsil eden eserlerden biridir.

3. ***Hüsrev ü Şirin:*** Nizami'nin aynı adlı mesnevîsinin II. Murad adına yapılmış tercümesdir. 6944 beyitten oluşan hikâye on bir bölüm halinde düzenlenmiştir.

KADI BURHANEDDİN

Kadı Burhaneddin, Ertana Beyliğinin çökmesinden sonra Sivas ve Kayseri yöresinde kendi adıyla devlet kuran bir hükümdar-şair olarak tanınmıştır. Kayseri'de 1345 yılında doğan Kadı Burhaneddin, Harezm'den Kayseri'ye gelip kadılık yapan *Salur* boyuna mensup bir aileye mensuptur. Babasının kadılık görevi münasebetiyle iyi bir öğrenim görme fırsatına sahip olmuştur. 1358'de babasıyla Mısır'a gitmiş orada fıkıh, hadis, tefsir, matematik dersleri okumuştur. Kayseri Hükümdarı Ertanaoğulları'ndan Mehmet Bey tarafından Kayseri kadısı görevine getirilen ve aynı zamanda hükümdara damat da olan Burhaneddin, 1365-1378 yılları arasında kadılık yaptığından dolayı bu unvanla anılmıştır.

Ertanaoğulları Beyliği, bir süre sonra Moğollar ve Karamanoğulları baskısı altına girer. Kadı Burhaneddin vezirliğe atanarak siyasî hayata adım atar (1378). Kısa sürede devlet işlerine hakim olup iktisadi ve idari işleri düzeltir. Moğollara ve Karamanlılara karşı üstünlük kurar. Ertana hükümdarı Ali Bey'in ölümü üzerine halk meclisi onu naipliğe getirilir. Aynı yıl (1381) kendi adıyla anılan devleti kurar.

Bu devlet bir yandan Anadolu'daki Türkmen beylikleriyle diğer yandan Temür ve Moğollarla mücadele etmiştir. Hayatı savaş ve sanat arasında geçen Kadı Burhaneddin 1398 yılında Akkoyunlu boy beylerinden Kara Yülük Osman Bey'le savaşırken esir düşmüş ve öldürülmüştür. Türbesi Sivas'tadır. Yirmi yaşında kadı, otuz dört yaşında vezir, otuz yedi yaşında hükümdar olan Kadı Burhaneddin mücadale dolu ve maceralı bir hayat yaşamıştır.

Anadolu beyleri içinde bilim ve sanatla, devlet yönetimini bir arada yürüten ender hükümdarlardan olan Kadı Burhaneddin, bu özelliği ile Osmanlı ve Çağatay sultanlarını andırır. Cesareti ve siyasi dehası dolayısıyla çağının yazarları ona "Ebu'l-feth" unvanı vermişlerdir. Kadı Burhaneddin'in askerliği ve sporu sevdiği, cömert ve merhametli bir mizaca sahip olduğu, üç dili de çok iyi bildiği, içki ve eğlenceye düşkünlüğü döneminin kaynaklarında bildirilmektedir.[199]

Kadı Burhaneddin, Hoca Dehhanî ile gelişmeye başlayan klâsik edebiyatının XIV. yüzyıldaki en büyük temsilcilerinden biri olmuştur. Ayrıca, divan şiirinde bir tür olar *tuyuğu* klâsik edebiyatımıza sokmuştur.

Fuat Köprülü, *Divan*'ındaki dil özelliklerinden haraketle onu Azerî sahasının şairi kabul etmektedir.[200] Fakat Kadı Burhaneddin'de yer yer Doğu

---

[199] Ali Alparslan, *Kadı Burhaneddin Divanından Seçmeler*, Kültür Bakanlığı 1000 Temel Eser, Ankara 1977, s. XXVI

[200] M. Fuad Köprülü, "Azerî" *İA*, C. I, s. 130

Türkçesine ses ve yapı özelliklerine de rastlamaktadır. (*bol-* fiili, *-gay/-gey, -gan/-gen* ekleri)

Eserleri:

1. ***İksirü's-Saadet fi Esrari'l-ibadet***: 1396 yılında Sivas'ta yazdığı ibadetlerin sırlarını açıkladığı Arapça bir eserdir.

2. ***Tercihü't-Tavzih***: 1396'da yazılmış fıkıhla ilgili Arapça bir eserdir.

3. ***Türkçe Divanı***: Şairin Türkçe şiirlerini ihtiva eden tek eseridir. Londra British Museum'da Or. 4126 numarada kayıtlıdır. Eserde 1500 gazel, 119 tuyuğ, 20 rubai var. Şiirlerinde mahlas kullanmamıştır.

Kadı Burhaneddin Divanı tenkitli basımı Muharrem Ergin tarafından yayımlanmıştır:

- Muharrem Ergin, *Kadı Burhaneddin Divanı*, İÜ. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1980

TUYUĞ

Hakka şükür koçların devrânıdur
Cümle âlem bu demün hayrânıdur
Gün batardan gün toğan yire değün
Işk erinün bir nefes seyrânıdur

ERZURUMLU KADI DARİR

XIV. yüzyıl şair ve yazarlarından biri de Erzurumlu Kadı Darir'dir. Asıl adı Mustafa b. Yûsuf b. Ömer'dir. Kör olduğu için "Darir" adını kullanmıştır. Şiirlerinde zaman zaman "gözsüz" mahlasına da yer vermiştir. Öğrenimini Erzurum Yakutiye medresesinde tamamlayan Darir ile ilgili bilgilerimiz eserlerinin ön sözleriyle sınırlıdır. Medresede dinî bilimleri, Arapça ve Farsçayı öğrenmiş, 1377 de Mısır'a gidinceye kadar Erzurumda kadılık yapmıştır. Orada Atabeg Berkuk ve el-Melikü'l-Mansur'un teveccühünü kazanmıştır. İsyanlar ve karışıklıklar sonucu Berkuk'un tahttan uzaklaştırılmasıyla Anadolu'ya dönmüştür. Karaman'da dört yıl kaldıktan sonra 1392'de Halep'e oradan Şam'a gitmiş, burada son eseri olan *Yüz Hadis Tercümesi* yazarak Emir Çolpan'a sunmuştur. 1392'den sonra öldüğü tahmin edilmektedir.

Erzurumlu Kadı Darir, Kadı Burhaneddin ve Seyyid Nesimî ile Eski Anadolu Türkçesinin Azerî şivesine yakın bir dil kullanan şairler arasındadır.

Kadı Darir'in Türk dili tarihindeki asıl değeri, Memluk Türkçesinin Oğuzcalaştırılması ve bu lehçenin Osmanlı Türkçesi ile birleştirilmesi noktasındadır.[201] Kadı Darir, dört eserinde Türkçeyi iyi kullanması ve dil şuuruna sahip olmasıyla erken dönem Eski Anadolu Türkçesi şair ve yazarları içinde önemli bir yere sahiptir.

Eserleri

1. *Sîretü'n-Nebî (Tercümetü'd-Darîr):* Eser, 'Abdullah el-Bekrî'nin *el-Envâr ve Miftahü's-sürûr ve'l-efkâr fî Mevlidi'n-nebiyyi'l-muhtar* adlı Arapça siyer kitabının çevirisidir. Hz. Muhammed'in hayatını anlatır. Eseri 1388'de bitirmiş Mısır'da Sultan Berkuk'a sunmuştur. Beş ciltlik mensur eser, temiz ve duru bir Türkçe ile yazılmıştır. Yavuz Sultan Selim, Mısır seferi dönüşünde İstanbul'a getirtmiş ve burada altı cilt olarak yeniden istinsah ettirmiştir. Fakat içindeki birtakım orijinal minyatürler yüzünden eserin 3, 4 ve 5. ciltleri çalınarak Batı Kütüphanelerine satılmıştır.[202] Ayrıca bu eser, Anadolu sahasında yazılan ilk siyer kitabı özelliğini taşır.

2. *Fütuhu'ş-Şam:* İslam tarihi ile ilgili Arapça El-Vakidî'nin aynı adlı eserinin tercümesidir. 1392'de Halep'te tamamlanıp Emir Çolpan'a sunulmuştur. Eser kısa cümleleri ve sade diliyle dikkat çekmektedir.

3. *Yüz Hadis Çevirisi:* İslamî edebiyatta bir tür haline gelen hadis çevirilerinin Anadolu'daki ilk örneklerinden olan eserde, Kadı Darir, yine kısa cümleli, anlaşılır bir dil kullanmıştır.

4. *Yusuf u Zelîha:* 1367'de mesnevî tarzında yazılmış bir eserdir.

Kadı Darir'in *Yûsuf u Zelîha*'sı üzerine Leyla Karahan doktora çalışması yapmıştır.

- Leyla Karahan, *Kıssa-i Yusuf*, TDK Yay., Ankara 1994. 431 s.
- Leyla Karahan, *Erzurumlu Darir*, MEB Yay., Ankara 1994.

Ayrıca şu kaynaklarda da ansiklopedik bilgi ve eserlerinden örneklere yer verilmiştir:

- *Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klâsikleri*, C. I., Ötüken-Söğüt Yay. İstanbul 1985, s. 308-313 ve 365-368
- Mustafa Erkan, "Darîr", *TDV İA* C. VIII, İstanbul 1993, s. 498-499

---

[201] Zeynep Korkmaz, "Erzurumlu Darir ve Memluk Türkçesinin Oğuzcalaştırılmasındaki Yeri", *Türk Dili Üzerine İncelemeler I*, Ankara 1995, s. 438

[202] Mustafa İsen, "Başlangıcından XVIII. Yüzyıla Kadar Türk Edebiyatı", *Türkler*, C. XI, s. 540

DEDE KORKUT HİKÂYELERİ

Eski Anadolu Türkçesinin önemli dil metinlerinden biri de Dede Korkut hikâyeleridir. Bu hikâyeler, Türk dili, edebiyatı, kültürü ve felsefesini gösteren önemli kaynaklardan biridir.

DEDE KORKUT

Dede Korkut ile ilgili doğu kaynaklarında çok çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Oğuznâme, destan, tarih, halk rivayetlerine göre Dede Korkut, bilgelik yönü ön plana çıkan, şair, eren, şaman, şeyh, danışman, vezir ve en nihayet hikayelerde "Oğuzun tam bilicisi" olarak gösterilmiş bir kişidir.

Reşidüddin'in *Câmiü't-Tevarih*'inde, Dede Korkut'un Oğuzların *Bayat* boyundan, Kara Hoca'nın oğlu olduğu, akıllı, keramet sahibi bulunduğu, Kayı İnal Han'a danışmanlık yaptığı yazılıdır. Ebulgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terâkime* adlı (*Türklerin Soy Kütüğü*) eserinde de aynı bilgiler tekrarlanır. Burada Dede Korkut'un *Kayı* boyundan olduğu, kendisinin Siri Derya'nın aşağısında beş hana danışmanlık yaptığı, Abbasiler devrinde yaşadığı, 295 yıl ömür sürdüğü anlatılmaktadır. Ali Şir Nevaî de *Nesâi'mü'l-mahabbe* adlı tezkiresinde Dede Korkut'un geçmiş ve gelecekten haberler veren keramet sahibi bir kişi olduğunu yazmaktadır.

Kazak ve Kırgızlarda Korkut Ata en büyük ermişlerden sayılarak, baksıların piri olarak görülür. İnanışa göre, o, kopuzu ilk yapan ve Şamanlara kopuz çalmayı öğreten ilk şamandır.

"Dede Korkut göçebe Türklerin yüceltip kutsallaştırdığı, bozkır hayatının geleneklerini ve törelerini çok iyi bilen kabile teşkilâtını koruyan bir Oğuz büyüğüdür. Halkın atası, kabilenin reisi, bilgin, güçlü halk ozanı ve bilge olarak Dede Korkut'un tasviri kitabın başından sonuna kadar tekrarlanır. Hanlar güç durumlarda ona danışırlar, öğütler veren, yol gösteren, içinden çıkılmaz gibi görünen güçlükleri çözen hep odur."[203]

HİKÂYELERİN KONUSU

Dede Korkut Hikâyeleri, XV. yüzyılda Akkoyunluların egemenliği altındaki Bayburt, Gence, Pasinler, Karaçuk dağı, Derbend gibi Kuzey-doğu Anadolu ve Azerbaycan coğrafyasında, Oğuzların, çoğu zaman komşuları Rumlar, Gürcüler, Ermeniler ile zaman zaman da kendi içlerinde yaptıkları savaşları, iç çekişmeleri anlatan destansı halk hikâyeleridir.

---

[203] Orhan Şaik Gökyay, "Dede Korkut", *TDV İA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 78

Bu hikâyeler, Türk dilinin, halk edebiyatının, kültür ve felsefesinin en önemli tarihî metinlerinden biridir. Hikâyeler, Türkün hayatı kavrayışı, eşyayı anlamlandırışı, inanma şekli, kısaca bir bütün felsefesini ve mantığını yansıtmasıyla vazgeçilmez millî kültür kaynaklarının başında gelmektedir. Bu hikâyeleri değerlendiren M. Fuad Köprülü, derslerinde, Türk edebiyatının tamamını terazinin bir kefesine, Dede Korkut Hikâyelerinin ise diğer kefesine koyulması durumunda Dede Korkut'un ağır basacağını ifade etmiştir.

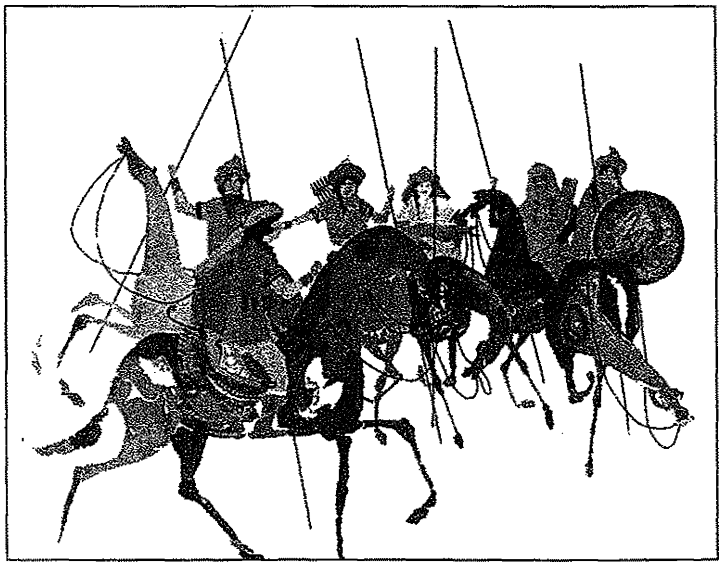
Eser, "boy" adı verilen on iki (Vatikan nüshasında altı) farklı hikâyeden oluşmaktadır. Bunlar, *Boğaç Han, Salur Kazanın Evinin Yağmalanması, Bamsı Beyrek, Kazanoğlu Uruz'un Tutsak Olması, Duha Kocaoğlu Deli Dumrul, Kanlı Kocaoğlu Kanturalı, Kazılık Kocaoğlu Beg Yegenek, Tepegöz, Beginoğlu Emren, Salur Kazanın Tutsak Olması, İç Oğuz Dış Oğuza Asi Olduğu* hikayeleridir. Boylarda Oğuz beylerinin temeli halk kahramanlığına dayalı serüvenleri ayrı ayrı anlatılmaktadır. Hikayeler kendi içlerinde bütünlük gösterseler de ortak kahramanların bulunuşu, her hikâyenin sonunda Dede Korkut'un ortaya çıkıp konuyu bağlaması hikâyelerin birbirleriyle olan ilgilerini göstermektedir. Konuların büyük bölümünü beylerin komşu Hristiyanlarla giriştikleri mücadeleler teşkil etmektedir.

Olaylar yalın, çarpıcı ve sade bir üslupla anlatılmıştır. Yer yer olağanüstü kahramanlar ve olaylarla karşılaşılması, bu hikâyelere "destanî" özellikler katmaktadır.

Dede Korkut hikâyeleri XV. yüzyılda yazıya geçirilmiş olmakla birlikte, hikâyelerde bazı motif ve inanç izleri, bunların çok daha önce bilinen ve halk arasında söylenen metinler olduğunu göstermektedir. Hikâyelerde geçen Türkistan'a ait bazı yer isimleri, İslâmî şekle bürünmüş eski inanç biçimleri bu görüşü doğrulamaktadır.

Mesajlar arasında kahramanlık ön planda olmak üzere, töre ve gelenek, kadının toplumdaki eşit rolü, sadakat, aşk, doğruluk, erdem gibi değerler her hikâyede işlenmiştir.

Hikâyelerde nesir ve nazım karışık olarak görülmektedir. Hikâye yazıcısının anlattığı bölümler nesir ile, heyecanlı olaylar sırasında kahramanların dilinden aktarılan bölümler nazım dili ile anlatılır. Nazım bölümlerinde kafiye ve vezin tutarlılığı tam değildir. Bu bölümler, Dede Korkut hikayelerinin yazıya geçirilmeden önce halk arasında yüzlerce yıl söylenegelmiş destanlar olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle hikayeler, yazı öncesi Türk sözlü kültür geleneğin en eski ve sağlam metinleri olarak görülmelidir.

DEDE KORKUT TÜRKÇESİ

Dede Korkut'un dili, ağırlıkla Azerbaycan Türkçesinin özelliklerini göstermesine rağmen, hikâyelerin bütün dil özelliklerinin bu lehçeye ait olduğu söylenemez. Metinler, Oğuzcanın henüz yazı dili hâline gelmediği zamana kadar uzanır. Dede Korkut'un dili, yüzyıllarca halkın dilinde söylene söylene kıvama ermiş bir Türkçedir. Nesir bölümlerinde de aliterasyonlu bir anlatım vardır. *Ak çadırlar diktiler, akça koyun kırdılar.. Ala halı döşediler, al şarabı içirdiler.* Dil, atasözleri ve deyimlerle, bozkırın binlerce yıllık yasalarını ifade eder hale gelmiş, kristalize olmuştur. Bu bakımdan hikâyelerde fazladan söylenmiş bir cümle, bir kelime, bir ibare yok gibidir. Cümleler, kısa ve genellikle tek yüklemlidir. Bu üslûp, geleneksel destan anlatıcılarının bir izdüşümü olarak görülebilir.

DEDE KORKUT HİKÂYELERİNİN NÜSHALARI

Dede Korkut Kitabı birbiri ile bağlantılı on iki hikâyeden meydana gelir. Eserin iki nüshası vardır.

Dresden Nüshası: Nüsha, *Kitab-ı Dedem Korkut alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân* adını taşır. 1815'te F. von Diez tarafından Dresden Kraliyet Kütüphanesi'nde bulunmuştur. on iki hikâye vardır.

Vatikan Nüshası: İtalyan Türkolog Ettore Rossi tarafından 1952'de Vatikan Kütüphanesi'nde bulunmuştur. Bu nüshada altı hikâye yer almaktadır.

DEDE KORKUT HİKÂYELERİ İÇİN BİBLİYOGRAFYA

- K. Rifat, Kitab-ı Dede Korkut ala lisan-ı taife-i Oğuzân, İstanbul 1332
- Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut*, İstanbul 1938

İtalyan Türkolog Ettori Rossi, Dede Korkut hikâyelerinin Vatikan nüshasını bulduktan sonra dayanan çalışmasını bilim dünyasına sunmuştur.

- Ettore Rossi, İl "Kitab-ı Dede Qorkut", *Citta del Vaticano* 1952

Muharrem Ergin, Dresden nüshasını esas alıp Vatikan nüshasıyla karşılaştırarak eseri doçentlik tezi olarak hazırlamıştır.

- Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I* (Giriş, Metin, Tıpkıbasım), Ankara 1958
- Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı II* (İndeks, Gramer), TDK Ankara 1963

Semih Tezcan ve Hendrik Boeschoten Dede Korkut metinleri üzerine yeni bir eleştirel yayın yaptılar:

- Semih Tezcan-Hendrik Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznâmeleri*, Yapı Kredi Yay. İstanbul 2001

Semih Tezcan, *Dede Korkut Kitabı*'ndaki okuma ve yorumlama ile ilgili sorunları ele aldığı yukarıdaki kitabın devamı niteliğini taşıyan çalışmasını yayımladı:

- Semih Tezcan, *Dede Korkut Oğuznâmeleri Üzerine Notlar*, Yapı Kredi Yay. İstanbul 2001

Bunların dışında yapılmış başlıca çalışmalar şunlardır:

- Faruk Sümer, "Dede Korkut Kitabına dair bazı mülahazalar", *Türk Folklor Araştırmaları* 1952, s. 467-472
- M. B. Demircizade, *Kitab-ı Dede Korkut Destanlarının Dili*, Bakü 1959
- F. Sümer, Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler, *DTCFD* XVII/3-4 (1959), s. 359-456
- Hamid Arasli, *Kitab-ı Dede Gorgıd*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakı 1962
- Şükrü Elçin, "Dede Korkut Kitabında İslâmî Unsurlar", *Németh Armağanı*, Ankara 1962, s. 145-154

- A. Öztelli, "Dedem Korkut Kitabının Dili Üzerine Bir Deneme", *Bilimsel Bildiriler* 1972, TDK Ank 1975, s. 203-208
- Saim Sakaoğlu, *Dede Korkut Kitabı (İncelemeler-Derlemeler-Aktarmalar), I-II*, Konya 1998
- S. Özçelik, *Dede Korkut. Araştırmalar, Notlar / Dizin / Metin*, Ankara 2005
- Osman F. Sertkaya, *Dede Korkut Kitabı-Dresden Nüshasının "Giriş" Bölümü*, Ötüken Yayınları 636, İstanbul 2006
- M. S. Kaçalin, *Dedem Korkut'un Kazan Bey Oğuz-nâmesi. Hikâyet-i Oğuz-nâme-i Kazan Beg ve Gayrı - Metin ve Açıklamalar*, Kitabevi Yayınları 288, İstanbul 2006
- H. Develi, *Dede Korkut Hikâyeleri*, Alkım Yayınları 159, İstanbul 2006

Dede Korkut hikâyeleri ile ilgili bibliyografya çalışması da yapılmıştır:

- S. Tülücü, "Dede Korkut Hikâyelerinin Kitap Halinde Neşirleri Üzerine", *TDAD* 25, 1983, s. 149-168

TÜRKÇE TIP KİTAPLARI

Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılan eserlerden bir bölümü de tıp ve hastalıklarla ilgili olanlardır. Türkçe tıp metinlerinin kökenleri Uygurlara kadar dayanmaktadır. Anadolu Selçukluları döneminde medreselerde verilen tıp eğitimi yanında Sivas, Tokat, Kayseri ve Konya başta olmak üzere Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde darüşşifalar açılarak buralarda hastalıkların tedavileri yapılmıştır. Bunun için birtakım tıp kitaplarına ihtiyaç duyulmuş ve bununla ilgili eserler yazılmaya başlanmıştır. Eski Anadolu Türkçesi tıp metinlerinin önemli bir bölümü Arapça ve Farsçadan yapılan çevirilere dayanır. Bu eserlerin en önemlileri İshak bin Murad tarafından 1387 yılında yazılan ilk tıp kitabı *Edviye-i Müfrede*, Hekim Bereket'in tahmini olarak XIII. yüzyılda İbni Sinâ'nın *Kanun* adlı eserini esas olarak tercüme ettiği *Tuhfe-i Mübârizî*, XIV. yüzyılda Hacı Paşa tarafından kendi telifi olan Arapça eserinden tercüme ettiği *Müntahâb-ı Şifâ*, meşhur tıp bilgini Sabuncuoğlu Şerefeddin'in özellikle ilaçların yapılışıyla ilgili bilgi verdiği 1468 yılında kaleme alınan *Mücerreb-nâme*, yine Sabuncuoğlu tarafından 1454 yılında Farçadan çevrilen ve herkesin anlayabileceği bir Türkçeyle ilaç hazırlanış şekillerin anlatıldığı *Terceme-i Akrabâdîn*, Ali Çelebi bin Şerif tarafından XV. yüzyılda yazılan ve halk sağlığı bilgileri, hastalık belirtileri ve bunların tedavi yollarını anlatan *Yâdigâr-ı İbn-i Şerif* bu dönemde yazılan Türkçe tıp kitaplarından ilk akla gelenlerdir.

Söz konusu tercüme ve telif eserlerde yetkin bir Türkçe tıp terminolojisi ve zengin söz varlığı dikkat çeker. Bu metinlerde hastalıklar ve bunların tedavi biçimleri halk diliyle tarif edilmiştir. Bu bakımdan söz konusu metin-

lerde dönemin ağızlarına ait kelime ve kavramlara sıkça rastlanmaktadır. Tıp kitaplarında yer alan *akırsag* "dizin önünde bulunan kapak biçimindeki oynak kemik", *aylak* "kalbin içinde bulunduğu göğüs boşluğu", *baş sünüki* "beynin içinde bulunduğu başın kemik bölümü", *bogazlagu* "hançere", *bogun* "vücutta kemiklerin birleştiği yer", *bogurtlak* "soluk borusunun üst kısmında yer alan solunum ve ses organı", *bürçek* "göz ile kulak arasında yer alan çukurumsu bölge" çimke "diz kapağından topuğa kadar olan kemik", *eyegü* "göğüs kafesi üzerindeki kemiklerden her biri", *iley* "organların ön tarafı", *öyken* "göğsün iki tarafından bulunan solunuma yardımcı iki parçalı organ", *buru* "sancı", *geñşemek* "rahatlamak", *ignik* "ishal", *sınuk* "kırık", *sovu* "kanın pıhtılaşması", *uçug* "epilepsi" bu terimlerden birkaçıdır.

Bu dönemde yazılan tıp kitaplarıyla ilgili başlıca kaynaklar:

- Adnan Derin, *Tuhfe-i Mübarizî-Metin- Gramer Notları-Sözlük* (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1987.
- Binnur Erdağı, *Tuhfe-i Mübârizî – Hekim Bereket (İnceleme - Metin - Sözlük)*, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi), Ankara 2000.
- Meriç Güven, "Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Tıp Yazmalarındaki Türkçe Organ Adları Üzerine Bir İnceleme", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 26. Sayı, s. 109-141, Niğde, Güz-2009.
- Mustafa Canpolat- Zafer Önler, *Edviye-i Müfrede, Metin-Sözlük*, TDK, Ankara 2000.
- *Sabuncuoğlu Şerefeddin, Mücerreb-Nâme*, (Hzl. İlter Uzel-Kenan Suveren), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1999.
- Şaban Doğan, "Eski Oğuz Türkçesinde Tıp Dilinin Oluşumu ve Özellikleri" , *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 313-373 pp., Winter 2010.
- Şaban Doğan, *Terceme-i Akrabâdîn – Sabuncuoğlu Şerefeddin (Giriş – İnceleme – Metin - Dizinler)*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi), Sakarya 2009.
- Zafer Önler, "XIV-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinin Dili ve Söz Varlığı", *Kebikeç*, Yıl: 3, S.6. s. 157-168, Ankara 1998.
- Zafer Önler, *Müntehâb-ı Şifâ I (Giriş - Metin)*, Hacı Paşa TDK yay. Ankara 1990.
- Zafer Önler, *Müntehâb-ı Şifâ II (Sözlük)*, Hacı Paşa Simurg yay. İstanbul 1999.

3. *Klasik Osmanlı Türkçesine Geçiş Dönemi*

TURSUN BEĞ

TURSUN BEĞ (Ö. 895/1490 sonra)'in hayatı hakkındaki bütün bilgileri, *Tarih-i Ebü'l-Feth* adını verdiği eserinden öğrenmekteyiz. Tursun Beğ, İstanbul'un fethinden sonra şehrin iskanı sırasında mukaatanın yazılmasıyla görevlendirilmişti. Tursun Beğ, bu defteri yazarak Fatih'e sunmuş ve onun tarafından çok beğenilmiştir. Bunun üzerine Fatih'in maiyetine girmiş ve baş defterdarlığa kadar yükselmiştir. Daha sonra 1456'da yapılan Belgrad seferine katılmıştır. Mahmud Paşa'nın maiyetinde onun divan katibi olarak görevini sürdürmüştür.

Tarih-i Ebü'l-Feth: 1490-1495 tarihleri arasında yazılmış ve Fatih Sultan Mehmed'in gazalarını anlatan ve önsöz, giriş ve metin bölümlerinden oluşan bir eserdir. Eserin dili, devrinde yazılan diğer Osmanlı tarihlerinin dilinden çok farklıdır. Arapça ve Farsça tamlamalar çok fazladır. Elde altı yazma nüshası vardır. Beş nüshası İstanbul'daki kütüphanelerde, bir nüshası ile Viyana Milli Kütüphanesinde bulunmaktadır.

TURSUN BEY VE *TARİH-İ EBU'L-FETH* İÇİN BİBLİYOGRAFYA

- M. Arif, *Kanunnâme-i Al-i Osman*, TOEM, İstanbul 1330
- Şehabettin Tekindağ, "Tursun Bey", *İA*, cüz 127, s. 122-123
- Tursun Bey, *Tarih-i Ebü'l-Feth*, Haz. Mertol Tulum, İstanbul 1977
- Halil İnalcık-Rhoads Murphey, *The History of Mehmed The conqueror by Tursun Beg* (Minneapolis, Chicago 1978)

SİNAN PAŞA

Sinan Paşa (845/1440-891/1486), İstanbul kadısı Hızır Bey'in oğludur. Babasının görevi sebebiyle Bursa'da doğmuştur. İlk öğrenimini babasından görmüş, daha sonra 13-14 yaşlarında İstanbul'a gelmiştir. Burada dedesi Molla Yegan'ın bilim çevresine girmiştir. 1459'da Fatih tarafından Edirne'de bir medresede müderris olarak görevlendirilmiştir. Daha sonra Hace-i Sultani (Padişah öğretmeni) olmuş ve sahn müderrisliğine getirilmiştir. 1474'te vezirlik rütbesi verilmiş ve ondan sonra Hoca Paşa adıyla anılmıştır. 1473'te vezir-i azam olmuştur. Fakat aynı yıl görevden alınmıştır. Daha sonraki hayatı sıkıntılar içinde geçmiştir. Bir müddet hapis yatmış; akıl hastası muamelesi görmüştür. Fatih'in ölümüne kadar Sivrihisar'da yaşamıştır. II. Bayezid zamanında Sinan Paşa'ya vezirlik unvanı geri verilmiş, eski itibarına kavuşmuştur. Eserlerinin önemli bir bölümünü bu devirde yazmıştır. 1486'da ölmüştür.

Eserleri

Sinan Paşa'nın birçok eseri vardır. Bunlardan on ikisi Arapçadır. Türkçe eserleri ise şunlardır:

1. *Tazarrunâme:* 1481'den sonra yazılmış ilk Türkçe eseridir. *Tazarruat* olarak da bilinir. Tasavvufi konulu bir eserdir. Kısa ve secili cümleleri, kıvrak üslubu ile dil tarihi bakımından önemli bir eserdir.

2. *Maarifnâme (Nasihatnâme):* Mensur, didaktik, ahlâkî bir eserdir. Pek çok nüshası vardır.

3. *Tezkiretü'l-Evliya:* Mensur bir eserdir. F. Attar'ın aynı adlı eseri örnek olarak alınmış ve ona birtakım ilaveler yapılmıştır.

SİNAN PAŞA İÇİN BİBLİYOGRAFYA

- *Tazarruat-ı Sinan Paşa,* Kütübhane-i Ebuzziya, 3. Tabı, İstanbul 1309
- Sinan Paşa, *Maarifnâme,* (Yayımlayan: İ. Hikmet Ertaylan) İstanbul 1961
- Hasibe Mazıoğlu, *Sinan Paşa, İA,* C. X, İstanbul 1961, s. 666-670
- Mertol Tulum, *Sinan Paşa, Tazarrunâme,* İstanbul 1971

TABLO-XXV-
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ İLE YAZILMIŞ ESERLER

Yazar	Eser	Yazılış Tarihi/Yüzyılı	Bölge/Beylik
Ârif Ali	*Dânişmendnâme*	XIII	Danişmendliler
Ebul-Hayr Rumî	*Saltuknâme*	XIII	-
Peçinli Mehmed Oğlu Mahmud	*Baznâme*	XIV	Menteşe
Şirvanlıoğlu Mahmud	*İlyâsiyye*	XIV	Menteşe
Selahüddin	*Kitab-ı Bahnâme-i Şahî*	XIV	Saruhan
--	*Cevâhirü'l-Asdaf*	XIV	Candaroğulları
Mehmed Cemalüddin-i Aksarayî	*Teferrücü'l-ümerâ*	XIV	Ertanaoğulları
Kadı Burhaneddin	*Divân*	XIV	Ertanaoğulları
Ahmed Fakih	*Çarhnâme*	XIII	
	Kitabu Evsaf-ı Mesacidü'ş-şerife	XIII	
Sultan Veled	*İbtida-nâme*	1291	
	Rebab-nâme	1301	
	Divan	XIII	
Şeyyad Hamza	*Yûsuf u Züleyha*	XIII	
	Dâsitân-ı Sultan Mahmud	XIII	
Hoca Dehhanî	*Şürler*	XIII	
Yunus Emre	*Risaletü'n-Nushiyye*	1307	
	Divan	XIII	
Gülşehri	*Keramât-ı Ahi Evren*	XIII	
	Kudûri Tercümesi	XIII	
	Mantıku't-tayr	1317	
Âşık Paşa	*Garibnâme*	1330	
	Fakrnâme	XIII	
	Vasf-ı Hal	XIII	
	Hikâye	XIII	
	Kimya Risalesi	XIII	
Ahmedî	*Divân*	XIII	
	İskendernâme	1390	
	Cemşid ü Hurşid	1403	
	Tervihü'l-Ervah	1403-1410	
Hoca Mes'ud	*Süheyl ü Nev-bahar*	1350	
	Ferhangnâme-i Sadî	1354	
	Kelile ve Dimne		
Şeyhoğlu Mustafa	*Hurşidnâme: (Hurşid ü Ferah-Şad)*	1387	Germiyanoğulları
	Marzubannâme	XIV-XV	Germiyanoğulları
	Kabusnâme	XIV-XV	Germiyanoğulları
	Kenzü'l-Kübera ve Mehakk ül-'Ulemâ	1401	Germiyanoğulları

Ahmed-i Dâî	*Ebu'l-Leys-i Semerkandî Tefsirinin çevirisi*	XV	Germiyanoğulları
	Miftahü'l-Cennet	XV	Germiyanoğulları
	Tabirnâme	XV	Germiyanoğulları
	Tercüme-i eşkal-i Nasîr-i Tusi	XV	Germiyanoğulları
	Teressül	XV	Germiyanoğulları
	Tezkiretü'l-Evliya çevirisi	XV	Germiyanoğulları
	Tıbb-ı Nebevî çevirisi	XV	Germiyanoğulları
	Yüz Hadis Çevirisi	XV	Germiyanoğulları
	Türkçe Divan	XV	Germiyanoğulları
	Camâsbnâme	XV	Germiyanoğulları
	Çengnâme	XV	Germiyanoğulları
Şeyhî	*Divan*	XV	
	Harnâme	XV	
	Hüsrev ü Şirin	XV	
-	*Dede Korkut Hikâyeleri*	XIII	
Erzurumlu Kadı Darir	*Sîretü'n-Nebi*	XIV	
	Yüz Hadis Çevirisi	XIV	
	Fütuhü'ş-Şam	XIV	
	Yusuf u Zelîha	XIV	

4. *Osmanlı Dönemi Türkçesi*

OĞUZ TÜRKÇESİNİN ilk yazı dili Eski Anadolu Türkçesinin oluşumundan sonra İstanbul'un fethi olan 1453 tarihiyle birlikte "Osmanlı Türkçesi" evresi başlar. Eski Anadolu Türkçesi, yeni bir edebî dil geleneğinin oluşma aşamasını teşkil ettiği için dil bakımından çeşitli kusurlar, eksiklikler, acemilikler taşıyordu. İmlânın henüz oturmamış olması, edebiyat dilinin gerektirdiği kelime ve kavramlar dünyasından dilin yoksun bulunması Türkçenin önündeki en büyük zorluklardı. Türkçe, işlenmiş edebiyat dilleri olan Arapça ve Farsça yarışmak için Osmanlı Türkçesini bekleyecekti.

Osmanlı dönemi Türkçesi, Osmanlı devletinin imparatorluk olmaya başlaması ile gelişir. Osmanlının siyasi, ekonomik, ticari, askerî alanlarda büyümesi ve İslâm dünyasının en büyük gücü olması, doğrudan kültürel hayata da yansımıştır. Böylece Türk şair ve yazarları artık telif eserler yazmışlar, kendilerini "söz mülkünün sultanları" olarak nitelemeye başlamışlardır.

Osmanlı şehirleri, İslam dünyasının edebiyat ve sanat merkezleri olmuş, her taraftan gelen sanatçılar buralarda, özellikle İstanbul'da toplanmışlardır.

Osmanlı devletinin İslâm dünyasının önderi hâline gelmesi, halifeliğin Türklere geçip Osmanlı padişahlarının halife olmaları kültür hayatını da esaslı biçimde etkilemiştir. Bu dönemde, Arapça medreselerde etkili bir bilim dili olmuş, birçok bilim bu dille okutulmuş, öğretilmiştir. Diğer yandan öteden beri uzun bir edebiyat geleneğine sahip Farsça da göz ardı edilmemiş, özellikle edebiyatta etkili bir dil olarak kullanılmıştır. Medreseden mezun olanlar bu iki dili de iyi derecede biliyordu. Birçok Osmanlı şairinin Türkçe yanında Farsça divanının bulunması bunun en büyük delilidir.

Medrese eğitiminde bu iki yabancı dilin etkili olması, aydınlar arasında Türkçe kullanımını önemli derecede zayıflatmıştır. Özellikle kelime ödünçlemesinde büyük bir dengesizlik göze çarpmaktaydı. Bu dilleri iyi bilen Osmanlı aydınları eserlerinde, Türkçe kelimelerden çok Arapça ve Farsça kökenli olan eşanlamlılarını kullanmışlardır. Bir süre sonra Türkçenin kelime ve kavram alanının daralması ve böylece Türkçe kök ve eklerinin unutulmasına yol açmış, Arapça ve Farsçanın gramer şekilleri Türkçeyi âdeta istila

etmiştir. Bazı şairlerin eserlerinde bu denge o kadar bozulmuştur ki söz dizimi dışında Türkçe ile ilgili hiçbir özellik kalmamıştır.

Osmanlı Türkçesi yukarıda özetlenen sosyal ve kültürel şartların etkisi altında iki yönlü olarak gelişme göstermiştir. Bunlardan birincisi halk Türkçesi yahut konuşma dili şeklinde ve belli nesir metinlerde gelişerek devam etmiştir. Bu tür eserlerde sosyal fayda esas alınmış, dil, belli duygu ve düşünceleri anlatmada bir *araç* sayılmıştır. Bu eserlerden ilk akla gelenleri XVI. yüzyılın verimli yazarı Lami Çelebi'nin *Nefehâtü'l-üns Tercümesi*, XVII. yüzyılda yaşayan ünlü tarihçi ve sosyal bilimci Kâtip Çelebi'nin eserleri, yine aynı yüzyılın başyapıtı sayılabilecek *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Kınalı-zâde'nin *Ahlâk-ı Alâî*'si, Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin *Sefaret-nâme*'sidir. XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Türkçesinde Arapça ve Farsça unsurlar gittikçe artmış olmasına rağmen, bu eserlerde kısa ve yalın cümleli konuşma dili kullanılmış, Türkçe tamlama sistemi nispeten, sözdizimi ise tamamen korunmuştur.

Osmanlı Türkçesinin ikinci gelişme yönü ise sanat endişesiyle oluşturulan metinlerde gözlemlenmektedir. Bu metinlere *inşâ*, bunları yazan sanatçılara *münşî*, bu tür yazıların toplandığı mecmualara da *münşeât* adı verilmiştir. Osmanlı devletinde medreselerin yaygınlaşmasıyla özellikle Fars şiiri örnek alınmıştır. Türkçe kelimelerin bu şiirdeki aruz kalıplarına uydurulmasının zor olduğu için bunlar yerine Farsça yahut Arapça eşanlamlıları kullanılmıştır. Böylece bu iki yabancı dilin söz varlığı bu dönem eserlerinde önemli bir kavram alanı oluşturmaya başlamıştır. Bir taraftan metinlerin dili yabancı unsurlarla ağırlaşırken, diğer taraftan toplumda okur-yazar oranı gittikçe artmış, artık yabancı dil bilen aydın kesime hitap eden bir sanat ekolü ortaya çıkmıştır. Osmanlı nesri bir yandan sosyal faydayı esas alan, dili bir *araç* olarak gören eserlerle zenginleşirken, diğer yandan ona paralel olarak gelişen ve dili sanat yapma *amacı* olarak gören eserler ortaya çıkmıştır. Bu tür eserlerde dil artık bir iletişim aracı olmaktan çıkmış, şair ve yazarların üzerinde uzun uzun düşündüğü, süslediği bir sanat nesnesi haline gelmiştir. Bu eserleri, yalnızca Farsça ve Arapça bilen, sanattan anlayan küçük bir seçkinler (elit) zümresi anlayabilmekteydi. Lâmi Çelebi'nin *Münâzara-i Bahâr u Şitâ*, Nergisi'nin *İksir-i Saadet*'i, Vehbi'nin *Surnâme*'si bu tür metinlere örnek sayılabilir.

5. *Ana Çizgileriyle Klâsik Osmanlı Türkçesi*

XV. YÜZYIL

TÜRK DİLİNİN XIII. yüzyılda Anadolu'da başlayan yazı dili olma süreci XIV. ve XV. yüzyılda da gelişerek devam etmiştir. Ankara Savaşı'ndan sonra Fetret Devri (1402-1413) ve sonrasında Çelebi Mehmet'in Anadolu'nun büyük bir bölümünü Osmanlı Beyliği sınırlarına dahil etmesi siyasi bakımdan önemli sonuçlar doğurmuştur. XV. yüzyıl Türkiyesinde Osmanlı Devleti dışında siyasi ve kültürel bakımlardan kendini hissettiren güç olarak Karamanoğulları ve Candaroğulları beylikleri kalmıştı. Osmanoğulları Bursa, İznik ve Edirne'de, Karamanoğulları Konya ve yöresinde, Candaroğulları da Kastamonu ve yöresinde hüküm sürmekteydiler. XV. yüzyılın ilk yarısında Osmanoğullarından II. Murat ve II. Mehmed (Fatih) şair ve yazarları himaye etmişlerdir. Hatta Osmanlı beylerinden Demirtaş Paşa oğlu Umur Bey birçok Türkçe eser yazdırarak millî dilin gelişmesine önemli hizmetlerde bulunmuştur[204]

XV. yüzyıl Osmanlı Devletinin kurumlaşmaya başladığı yüzyıldır. Ülkenin önemli şehirlerinde medreseler kurulmuş, buralarda yazılan bilim, sanat, tıp, ahlak ve din konularındaki telif ve tercüme eserlerin sayısı önceki yüzyıllarda göre artmıştır.

Bu eserler içinde Süleyman Çelebi tarafından 1409 yılında kaleme alınan *Mevlid* dikkate değer. Türkçe İslamî edebiyatın en önemli metinlerinden biri olarak öne çıkan eser, gerek dilinin sadeliği gerekse ifade samimiyeti nedeniyle halk arasında çok tutulmuş, sonraki yıllarda bestelenerek dinî törenlerde Kur'an ve ilahiler eşliğinde okunan tek Türkçe metin olma ayrıcalığına sahip olmuştur.

XV. yüzyıl dinî Türk edebiyatının bir diğer önemli eseri de Hacı Bayram'ın müritlerinden Yazıcıoğlu Mehmed'in *Muhammediye* adlı eseridir.

---

[204] Ord. Prof. Dr. M. Fuad KÖPRÜLÜ, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1981, s. 358

Muhammediye yalnız Anadolu'da okunmamış Kırım ve Kazan'a kadar ulaşarak Tatar Türkleri arasında büyük bir şöhret kazanmıştır.

Fatih dönemine damgasına vuran şairlerin başında Ahmed Paşa gelir. Ahmed Paşa Edirne'de doğmuştur. Bursa'da müderrislik, Edirne'de kadılık yapmış, Fatih'in hocası ve sohbet arkadaşı olmuştur. Bazı sancak beyliği görevlerinde bulunmuş ve 1497'de bu görevi sırasında Bursa'da vefat etmiştir.

Özellikle gazel ve kasidelerinde kullandığı duru Türkçesi ve zarif üslûbu sayesinde kendisinden sonra gelen birçok şairi etkilemiş, böylece klâsik Türk şiirinin kuruluşunda ve kendi özgün yapısına kavuşmasında öncü şairlerden biri olmuştur.[205]

XV. yüzyılda Ahmed Paşa'dan sonra yetişen önemli şairlerden biri de Necati Beg'dir. Özellikle mersiyeleri ve gazelleri ile meşhur olan şaire, şiirlerinde ustalıkla kullandığı atasözleri ve deyimler, üslûbundaki doğallık sebebiyle Hüsrev-i Rum yahut Meliküşşüera unvanı verilmiştir.

XV. yüzyılda Türk şiiri kendi özgün yapısını oluşturmaya başlamasına rağmen, Türkçe üzerinde Farsça ve Arapçanın etkileri de artmıştır. Bunun sebepleri arasında, aruz veznine Farsça ve Arapça kelimelerin daha uygun olması, medreselerde bu dillerin öğretilmesi ilk sırada gelir. Şiir sanatı bakımından ise bu yüzyılda Osmanlı şairleri klâsik Fars şiirini daha iyi ve başarılı biçimde taklit etmeye çalışmışlardır. Dildeki yabancı kelime ve tamlamaların artması, bir taraftan da saf halk dili ile şiir yazma akımı başlattı. Daha sonra *Türkî-i basit* akımı olarak adlandırılacak olan bu hareketin XV. yüzyılın sonundaki ilk temsilcisi Aydınlı Visalî olmuştur.

XVI. YÜZYIL

XVI. yüzyılda Osmanlı imparatorluğu, her bakımdan gücünün doruğunda olan bir dünya devleti olmuştu. Sınırları Ortadoğu, Balkanlar, Kırım'a kadar genişlemiş, Türk dünyasının yegane büyük temsilcisi olmuştur. Siyasi ve askerî büyümeye koşut olarak aynı zamanda Türk ve İslâm kültürünün merkezi olma yoluna girmiştir. İmparatorluğun Bağdat, Konya, Bursa, Edirne, Üsküp, Diyarbakır gibi büyük şehirlerinde sanat ve edebiyat gelişmiştir. Zâtî, Şeyhülislâm Yahya, Bâkî ve Fuzulî bu yüzyılın en önemli şairleri olarak sayılırlar.

Daha önceki dönemlerde Fars şairlerini taklit eden Türk şiiri, bu yüzyılda kendi özgün yapısını oluşturarak Fuad Köprülü'nün tespitiyle "Türk klasi-

[205] M. Fuad Köprülü, *a.g.e.*, s. 367

sizmi"ni yaratmıştır.[206] Bu yüzyılın edebî ürünlerinin büyük bir bölümü telif eser olarak karşımıza çıkmakta, bunlarda yerli ve ulusal ögelere sıkça yer verilmektedir. Tabiî Fars edebiyatı ve sanatı örnek alındığı için birtakım mazmunlar, mitolojik unsurlar bu edebiyattan taklit edilmiştir. Bunun yanında dilde Arapça ve Farsça sözcük ve tamlamalar yoğunlaşarak devam etmiş, önceki yüzyıl şairlerinde görülen Türkçe unsurlar azalmış yerlerine yabancı unsurlar kullanılmaya başlamıştır. Şiirin aruz kalıbına uydurulması ve estetik endişe ile tercih edilen bu ödünçleme yöntemi, gerçekte Türk dilinin kendi söz ve kavram alanlarında gelişmesini, sanat dili olmasını önlemiştir.

Bütün bunlara rağmen, bu edebiyatın dili Türkçedir.

XVI. yüzyılın bu yabancı sözcük ve kavramlarına karşı bazı şairler yerli ögeleri ön plana çıkarmışlardır. Bunlar arasında Türkçe atasözleri ve deyimlere yer veren Ulvî ve Güvahî gibi şairler vardır. Trabzonlu Derunî, Âgehî, Aşkî, Yetim gibi şairlerin gazel ve kasidelerinde de aynı yerli ögeler bulunmaktadır.

Arapça ve Farsçanın bu ağır dil egemenliğine karşı XVII. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan *Türkî-i basit* akımı iki önemli temsilcisiyle Türk dili tarihine geçmiştir. Bunlar, Tatavlalı Mahremî ve Edirneli Nazmî'dir. Mahremî'nin yalnızca Türkçe kelimelerle yazdığı bilinen *Basitnâme* adlı eseri bulunamamıştır. Edirneli Nazmî sade Türkçe ve Arapça ve Farsça tamlama kullanmadan kaleme aldığı divanının sanat değeri pek yüksek olmamakla birlikte dil incelemeleri bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu akım, dönemin genel eğilimleri karşısında yaygınlaşamadı ve güçlü şairler yetiştiremedi.[207]

Bu yüzyılın ilk yarısında gazel, kaside ve mesnevî alanlarında verdiği eserlerle Türk şiirine yeni mecazlar katan Zâtî, Sâdî Şirazî'ye benzetilecek kadar gazel ve kaside üstadı sayılan Hayalî, imparatorluğun uzak bir köşesinde duru, temiz Azerî Türkçesiyle nazım ve nesirde birçok eser veren mistik şair Fuzulî ve nihayet renkli üslûbu ve özgün hayal dünyası ile "imparatorluk şairi" olan Bâkî, XVI. yüzyıl Türk şiirini çağın Fars şiiri ile boy ölçüşebilecek hâle getirmişlerdir.

---

[206] M. Fuad Köprülü, *a.g.e.*, s. 382

[207] Bu konuda ilk önemli çalışma Fuat Köprülü tarafından yapılmıştır. *Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri ve Divan-ı Türkî-i Basit* İstanbul 1928. Bundan başka şu çalışmalar da yapılmıştır: [Hüseyin Nihal] Atsız, *XVI'ncı Asır Şairlerinden Edirneli Nazmî'nin Eseri ve Bu Eserin Türk Dili ve Kültürü Bakımından Ehemmiyeti*, İstanbul 1934. Ziya Avşar, *Edirneli Nazmî Hayatı-Edebî Kişiliği-Eserleri-Türkî-i Basît ve Gazeller Dışındaki Nazım Şekilleri ve Türleri*, Gazi Üni. SBE, Ankara 1998 (Doktora tezi).

XVI. yüzyılda Osmanlı Türkçesi kendine "klâsik" denebilecek bir mecra yaratmıştır. Osmanlı edebiyatı bilindiği gibi nazım üzerine kurulu bir edebiyattır. Durum böyle olunca şiirde ölçü, dili şekillendiren temel unsurların başında gelmiştir. Bu bağlamda, aruz vezni de şiirin temel enstrumanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Dil, artık şiirin kontrolüne girmiş, kelime ve kavram seçilirken anlamdan çok, kelime musikisine ve aruz kalıbına uygun olup olmadığı önem kazanmıştır. Bu durumda aruza daha uygun olan Arapça ve Farsça kelimeler tercih edilir olmuştur. Türkçe ise daha çok fiilleriyle ve ekleriyle kendine yer bulmaya çalışmıştır.

XVII. YÜZYIL

XVII. yüzyıl Osmanlı devletinin gücünün zirvesinden yavaş yavaş düşmeye başladığı devirdir. Bu yüzyılda İmparatorluk iç ve dış ilişkiler bakımından yeni bir dünya düzeni ile karşılaşmıştır. Altınordu devletinin yıkılmasıyla Rus knezlikleri güçlenmeye ve güneye doğru yayılmaya başlamış, Osmanlılarla Ruslar arasında siyasi ve askerî rekabet artmıştır. Batı'da coğrafi keşifler semeresini vermiş; Amerika kıtası keşfedilmiş (1492) burada ilk yerleşimler başlamış, Ümit burnunun bulunmasıyla (1487) doğu-batı arasındaki ticaret yolları denizlere kaymış, dolayısıyla Osmanlı imparatorluğunun vergi ve gümrük gelirlerinde önemli azalmalar meydana gelmiştir. Bu arada ekonomik gücün zayıflamasıyla çeşitli sosyal sorunlar ortaya çıkmış, isyan ve karagaşalar devleti buhrana sokmuştur. Bunlar içinde en uzun ve etkili isyan olan Celâlî ayaklanmaları imparatorluğu XVII. yüzyıl boyunca uğraştırmıştır. Diğer yandan Avrupa'da Rönasans'la başlayan sanayi, askerî ve teknoloji alanlarındaki gelişmeler doğu-batı dengesini Osmanlı imparatorluğu aleyhinde esaslı biçimde sarsmıştır. Bütün bu olumsuzluklara rağmen Osmanlı saray çevrelerinde bu yüzyılda da edebiyat, sanat korunmuş, bu alanlarda gelişmeler devam etmiştir. İstanbul, bu yüzyılda da İslam dünyasının kültür ve edebiyat merkezi olmaya devam etmiştir.

Osmanlı imparatorluğunun içinde yaşadığı sosyal ve siyasi olumsuzluklar bu yüzyılın eserlerine de yansımıştır. Atâyi'nin hamsesi, Nâbî ve Sâbit Divanları, Veysi ve Nergisî'nin bazı eserleri ve Kâtip Çelebi'nin *Düstûru'l-Amel*'inde devletin içinde bulunduğu sosyal sorunlara doğrudan yahut dolaylı olarak temas edilmiştir.

XVII. yüzyılın en önemli nesir metinleri olarak Peçevî'nin kaleme aldığı ve Osmanlı tarihçiliği açısından önemli yenilikler taşıyan *Peçevî Tarihi*, Kâtib Çelebi'nin tarih ve coğrafya konusunda yazdığı *Fezleke* ve *Cihân-nümâ*, Osmanlı edebiyatının en hacimli nesri ve ilk gezi metni olan *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Nergisî'nin *Nihalistan* ve *İksir-i Saadet*, Veysî'nin *Siyer-i Veysî* eser-

leri ilk akla gelen metinlerdir. Bu yüzyılın önemli şairleri ise hiciv ustası Nef'i, sebk-i Hindî akımının en önemli temsilcisi Nâ'ilî, şiirlerine yerli renkleri ve İstanbul sosyal hayatını sokmayı başaran Nedîm, kelime ustalığı ve imaj zenginliği ile dikkati çeken Neşatî, hikemî söz sanatının ustası Nâbî'dir.

Evliya Çelebi

Bu yüzyılda Türkçe açısından dikkat çeken eserlerin başında *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* gelir. Evliya Çelebi (1611-1682)'nin, Osmanlı coğrafyasında 50 yıl boyunca dolaşarak yazdığı 10 ciltlik *Seyahatnâme*'si dil, tarih, coğrafya, edebiyat, sosyoloji, felsefe, arkeoloji, dinler tarihi, botanik, zooloji gibi bilim alanlarında önemli başvuru kaynaklarından biridir. XVII. yüzyıl İstanbul konuşma diline çok yakın bir uslupla yazılan eserde yer yer abartıya kaçan akıcı, sürükleyici ve eğlenceli bir dil ile zengin kelime dağarcığı dikkati çeker. *Seyahatnâme*'de tekdüzeliği kırmak ve onu daha zevkle okunur hale getirmek amacıyla metinler arasına yerleştirilen türlü hikâyeler, efsaneler ve bazen de kurguya dayalı mitolojik öyküler dikkati çeker. Evliya, gezdiği yörelerdeki, türküler, halk şiirleri, söylenceler, masallar, diyalektler, halk oyunları, giyim-kuşam kültürü, düğünler, eğlenceler, inançlar, komşuluk ilişkileri, toplumsal davranışlar, sanat ve zanaat varlıkları hakkında ayrıntılı bilgiler verir. Bu yönüyle eser döneminin en büyük sosyal tarih metni sayılmaktadır.

Seyahatnâme'de gezilen bölgelerin ev tipleri, han, hamam, saray, konak, cami, mescit, kilise, havra, manastır, kule, kale, sur, yol, çeşme gibi mimari yapıları önemli kayıtlar vardır. Bunlar yanında yörenin havası, suyu, iklimi, bitki örtüsü ve hayvan varlıklarını anlatılır.

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, dil araştırmaları bakımından da dikkate değer bir metindir. Osmanlı halk Türkçesinin neredeyse bütün söz varlığına yer veren eserde, atasözleri, deyimler, söz kalıpları, diller, lehçe ve şiveler, yer adları gibi dil araştırmalarına konu olacak bir çok malzeme bulunmaktadır. Eserde yaklaşık 170 bin madde başı kelime, 3.5 milyon civarında da toplam kelime kullanımı (corpus) hesaplanmıştır. Bu yönleriyle *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*'nin sözlüğü bile tek başına bir şaheser olmaya adaydır.

6. Osmanlı Türkçesi Gramer ve Sözlükleri

OSMANLI TÜRKÇESİNİN klâsikleşmeye başladığı 16. yüzyıldan sonra çeşitli gramer ve sözlükler yazılmaya başlanmıştır. Bu tür eserlerin sayısı fazla olmamakla birlikte, dönemin dil anlayışı ve söz hazinesi hakkında fikirler vermektedir. Osmanlı dönemi ilk gramer kitabı Bergamalı Kadri'nin *Müyesseretü'l-Ulûm* adlı eseridir. Sözlük olarak da *Ahter-i Kebir, Kamus Çevirisi* ve *Burhân-ı Kâtı* ilk akla gelen eserlerdir.

1. MÜYESSERETÜ'L-ULÛM

Müyesseretü'l-Ulûm[MU], Osmanlı Türkçesinin elimize geçen ilk gramer kitabıdır. Eser 937 (M. 1530) yılında Bergamalı Kadri tarafından yazılmış ve Kanunî'nin sadrazamı İbrahim Paşa'ya sunulmuştur. Eser, Osmanlı Türkçesinin temel gramer özelliklerini yansıtması yönüyle önemlidir. *MU*, Arapça dilbilgisi kuralları esas alınarak düzenlenmiştir. İki bölümden oluşan 182 sayfalık eserin I. bölümü dört fasıldan meydana gelmiştir. Bunlar, a) Sözcük bölükleri, b) kurallı ve kuralsız fiillerin çekimleri, c) örnekler ç) zaman, mekan ve alet isimleri. Eserin 83 sayfadan oluşan II. bölümü ise isimlere ayrılmıştır.

Bergamalı Kadri, "her tayfa kendi lügati kaidesin tiz anlar, ta ki sayir lügatleri kendü lügatine kıyas ide" [=Her halk kendi dilinin kurallarını başka dillerin kuralları ile kıyas ederse hemen anlar], diyerek kitabı yazma amacını açıklar.

Müyesseretü'l-Ulûm, bilim dünyasına 1911 yılında Bursalı Mehmet Tahir tarafından sunulmuştur. Eser üzerinde yapılan başlıca çalışmalar şunlardır:

- Besim Atalay, *Müyesseretü'l-Ulum*, Tıpkıbasım, çevriyazı, metin, dizin. Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1946, XX + 248 + 182 s.
- Gürer Gülsevin, "Bergamalı Kadri ve Eseri Üzerine", *Türk Dili*, S. 461, Ankara 1990, s. 211-214
- A. Dilaçar, "Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi" *TDAY Belleten* 1971, s. 27-128

2. AHTERÎ-İ KEBİR

Muslihiddin Mustafa (?-1561) tarafından 1545 yılında yazılmış Arapça-Türkçe sözlüktür. Hayatı hakkında fazla bilgi sahibi olmadığımız M. Mustafa, Afyonkarahisar'da doğduğu için Karahisarî adıyla tanınmıştır. Kütahya'da müderrislik yaptığı ve Arap diliyle dinî eserler yazdığı bilinmektedir.

Ahterî-i Kebir, belli başlı Arapça sözlüklerden yararlanılarak yapılmış ve yaklaşık 40 bin civarında kelimeyi ihtiva eden bir eserdir. Ahterî sözlüğünde Arapça sözcükler mastar kökleri ile (sülasî, rübaî vb) dikkate alınmaksızın alfabetik olarak sıralanmıştır. Böylece sözlüğü kullanmada büyük kolaylık sağlanmıştır. Ayrıca, eser, çok kullanılan kelimeler seçilerek oluşturulduğundan bir el sözlüğü niteliği taşır.

Madde başlarındaki Arapça kelimeler mümkün olduğunca Türkçe kökenli sözlerle açıklanmış, böylelikle 16. yüzyılda unutulmaya yüz tutmuş Türkçe söz varlığı korunmuştur. Eserin başka bir özelliği de yazarının Afyonkarahisarlı olması sebebiyle, bölge ağzı ile ilgili çok sayıda veriye rastlanılmaktadır. Bu yönüyle ağız araştırmaları tarihine ışık tutmaktadır.

Ahterî sözlüğünün birçok kütüphanede çeşitli yazma ve basma nüshaları bulunmaktadır. Eser, kelimeleri madde başı veya satır içlerinde verilerek çeşitli zamanlarda İstanbul (1826, 1840, 1875), Mısır, Kırım, İran ve Hindistan'da değişik baskıları yapılmıştır. Bu baskılar sırasında ekleme ve çıkarmalar yapıldığından asıl nüshadan uzaklaşılmıştır.

3. KAMUS ÇEVİRİSİ

Kamusu'l-Muhit, İranlı Muhammed Mecdüddin Yakup Firûzâbâdî (öl. 1415) tarafından yazılmış Arapça bir sözlüktür. Mütercim Âsım Efendi, bu sözlüğü çeşitli eklemelerle 1805-1810 yılları arasında Türkçeye çevirmiştir. Âsım Efendi eseri çevirdikten sonra II. Mahmud'a sunmuştur. Eser, ilk olarak *El-okyânusu'l-basît fî tercemeti kâmûsi'l-muhît* adıyla 1814-1817 yılları arasında basılmıştır. 1887'de dört cilt olarak yeniden basıldı.

Mütercim Asım, 60 ciltlik eseri iki bin ayrı kitaptan yararlanarak üç cilt halinde Türkçeyi çevirmiştir. Açıklamalarını Türkçe kelimelerle yapmaya özen göstermiştir. Genel yazı dilinde bulunmayan kelimeleri de Gaziantep ağzından örnekler vererek açıklamıştır. Eser XIX. yüzyıl Osmanlı Türkçesinin söz dağarcığını gösteren çok önemli bir başvuru kaynağıdır.

Eser dört cilt olarak 1980 yılında tıpkıbasım şeklinde basıldı.

4. BURHÂN-I KÂTI'

Burhân-ı Kâtı', aslı Hindistan'da 1652'de Muhammed Hüseyin b. Halef-i Tebrizî tarafından Farsçadan Farsçaya yazılmış bir sözlüktür. Bu eseri, Mü-

tercim Âsım Efendi 1797 yılında *Tıbyan-ı Nâfi' der Terceme-i Burhân-ı Kâtı'* adıyla Türkçeye tercüme etmiştir.

Burhân-ı Kâtı' çevirisinde Âsım Efendi esere önemli eklemeler yapmıştır. Bunların başında madde başı sözlerin düzenlenmesinde fonetik esasları değiştirmesi gelir. Böylece okuyucunun kelimeleri sözlük daha kolay bulması sağlanmıştır.

Bu çeviri Osmanlı Türkçesi bakımından çok önemlidir. Yazar, Farsça sözcükleri çevirirken döneminin yazı diliyle çevirmiştir. Farsça sözcüğün Osmanlı yazı dilinde karşılığı yoksa ağızlara yahut konuşma dilindeki karşılığı verilmiştir. Yazar, Türkçeyi de kendi içinde çeşitli gruplara ayırmıştır: Yazı dilindeki Türkçe kelimeleri "Türkî", Türkiye dışındaki lehçelere ait kelimeleri "Türkistan'da", Eski Türkçe kelimeleri "Türkî-i kadim", Anadolu ağızlarına ait kelimeleri "Taşra Türkçesi", kullanımdan düşmüş kelimeleri "Türkî-i mehcur", konuşma diline ait kelimeleri ise "Avâmî Türkî" olarak adlandırmıştır.

Eserde Türkçe kelime ve deyimler tanıklarıyla verilmiş, atasözleri ve deyimlerin açıklamaları yapılmıştır. Birçok bitki, çiçek ismi açıklanmış, bunların hangi hastalıklara iyi geldiği anlatılmıştır. Çeşitli zanaatlara ait kelime ve terimler açıklanarak dönemin Türk kültür tarihi ile ilgili önemli kayıtlar düşülmüştür. Çocuk oyunları, oyun adları verilerek, folklor tarihine katkılar sunulmuştur. Böylece, eser, yalnızca çeviri bir sözlük olarak kalmamış, XVII. yüzyıl Osmanlı toplumunun bilim, sanat ve edebiyat sahalarını ilgilendiren önemli bir başvuru kaynağı olmuştur.

Eser ilk olarak 1799 yılında tek cilt hâlinde İstanbul'da, daha sonra1835 ve 1870 yıllarında iki defa Bulak'ta (Mısır) basılmış, bunu, 1889'daki İstanbul baskısı takip etmiştir.

Burhân-ı Kâtı Çevirisi, Türkçenin Tarihî Sözlükleri Projesi kapsamında Türk Dil Kurumu tarafından 2000 yılında, Mürsel Öztürk ve Derya Örs tarafından yeniden tertip edilerek yayımlanmıştır.

Eserle ilgili başlıca çalışmalar:

- Orhan Şaik Gökyay, "Burhân-ı Kâtı' Çevirisinin Türkçe Açısından Önemi", *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, Ankara 1978, s. 125-136
- Hidayet Nuhoğlu, "Burhân-ı Kaatı", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. I, Dergah Yayınları, İstanbul, 1977, s. 476-477
- Orhan Şaik Gökyay, "Burhan-ı Kâtı' Tercümesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul 1992, s. 433-434
- *Mütercim Âsım Efendi, Burhân-ı Katı*, Hazırlayanlar: Prof. Dr. Mürsel Öztürk-Dr. Derya Örs, Türk Dil Kurumu Yayınları: Eski Sözlükler Dizisi: 2, Ankara 2000, 1199 s.

5. LEHCETÜ'L-LÜGÂT

Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi'nin 1725-1732 yılları arasında birçok Arapça ve Türkçe sözlükten yararlanarak düzenlediği bir sözlüktür. Eserde Türkçe kelimelerin yanında dile yerleşen yabancı kelimelere de yer verilmiştir. Kelimeler Arap alfabesine göre *bab* ve *fasıl* olarak dizilmiştir. 3700 kadar madde başı kelimenin yer aldığı sözlüğün ilk baskısı 1810 yılında yapılmıştır.

Eser hakkında yapılmış başlıca çalışmalar şunlardır:

- Lâtif Beyreli, *Lehcetü'l-Lügât*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988 (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- H. Ahmet Kırkkılıç, *Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi: Lehcetü'l-Lügât*, (Türkiye Türkçesi Sözlükleri Projesi: Eski Sözlükler Dizisi) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Paşa Yavuzaslan, *Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü*, Tiydem Yayınları, Ankara 2009, s. 15-21.

6. LEHCE-İ OSMÂNÎ

Ahmed Vefik Paşa tarafından hazırlanan ve Osmanlı dönemi sözlükçülüğüne önemli yenilikler getiren eserlerden biridir. Eser 1876 yılında yapılan ilk baskıda iki cilt olarak düzenlenmiştir. 1297 sayfadan oluşan ilk baskıda Arapça ve Farsça dışındaki Türkçe ve Türkçeleşmiş kelimelere yer verilmiştir. 1890 yılında yapılan ikinci baskıda bu dillerden (Arapça ve Farsça) geçen kelimeler de yer almıştır. Kelimeler, Arap alfabesindeki harflerin sırasına göre alfabetik olarak düzenlenmiş, kelimenin ilk harfi bab, ikinci harfi fasl olarak adlandırılmıştır. Sözlük bölümünden önce "Mukkadime" ile madde başlarındaki kısaltmaların yer aldığı "Rumûzât Cedveli" yer almaktadır. *Lehce-i Osmanî*'de Arap alfabesinin fonetik yetersizlikleri göz önünde bulundurularak /g/, /y/, ile /ö/, /o/, /u/, /ü/ seslerinin ayrımı için özel işaretler kullanılması, kapalı /e/ ünlüsüne ayrı bir fonem olarak yer verilmesi, Osmanlı coğrafyasına ait yer adlarının bulunması bu dönem sözlükçülüğü için önemli yeniliklerdir.

Eserle ilgili başlıca çalışmalar:

- Recep Toparlı, *Ahmed Vefik Paşa: Lehçe-i Osmanî*, (Türkiye Türkçesi Sözlükleri Projesi: Eski Sözlükler Dizisi: 3) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

- Paşa Yavuzaslan, *Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü*, Tiydem Yayınları, Ankara 2009, s. 119-134.

7. KÂMÛS-I TÜRKÎ

Osmanlı dönemi Türk sözlükçülüğü bakımından önemli eserlerden biri de Şemseddin Sâmî tarafından hazırlanan ve 1901 yılında yayımlanan *Kâmûs-ı Türkî*'dir. Daha önce A. Vefik Paşa, Muallim Naci, Ebuzziya Tevfik ve başka yazarlar tarafından düzenlenen benzer sözlüklerin en yetkini ve bilimsel olanı bu sözlüktür. *Kâmûs-ı Türkî*, Osmanlı Türkçesinde kullanılan hemen hemen bütün sözvarlığını kapsayan bir eserdir. Maddebaşında yer alan kelimelerin kökeni, kelime türü, anlamı, çoğul ve tekil şekilleri, örnek cümle içinde kullanımı gibi modern sözlüklerde bulunması gereken bütün bilgilere yer verilmiştir. Eserde Avrupa sözlüklerinde görülen kısaltmalar cetveli ve noktalama işaretlerinin kullanılması önemli bir yeniliktir.

Kâmûs-ı Türkî'nin "İfade-i Meram" başlıklı ön sözünde sözlükle ilgili bilgiler yanında, yazarın Türk dili ile ilgili fikirleri de dikkat çekmektedir. Ş. Sâmî, Osmanlı Türkçesinin, doğu ve batı lehçelerine sahip olan büyük Türk dilinin yalnızca bir kolunu teşkil ettiğini, bu yüzden "Osmanî/Osmanlı" kelimesinin yalnızca batı (garp) Türkçesini tanımladığını ifade ettikten sonra, sözlüğüne niçin *Kâmûs-ı Türkî* ismini verdiğini şöyle açıklamaktadır: "... bu kitabın Kâmûs-ı Türkî namıyla tesmiyesine belki itiraz edenler bulunur; lâkin lisanımız lisân-ı Türkî'dir, bu lisana mahsus lügat kitabına dahi başka isim düşünmek abestir."

7. *Modern Türkçe Çağı*

I. TANZİMAT DÖNEMİNDE TÜRK DİLİ

TANZİMAT EDEBİYATI Divan edebiyatına bir tepki hareketidir. Bu hareketin esas amacı edebiyatta yenileşme ve batıdakine benzer bir edebiyat meydana getirmekti. Bunun ötesinde Tanzimatçılar, siyasi olarak meşruti bir yapı kurmayı amaçlıyorlardı. Bu yüzden edebiyat yoluyla halkla daha kolay temas kurarak ona yeni düşünceleri iletmek istiyorlar; bunun için de gazete, dergi çıkarıyorlardı. Bütün bunların gerçekleştirilebilmesi için halka, onun anlayabileceği bir dille hitap etmek gerekiyordu. Bu da ancak yazı dilini konuşma diline yaklaştırmakla yahut onu büsbütün sadeleştirmekle mümkündü. Bu yüzden Tanzimat aydınlarının dil, sözlük, imlâ, gramer, alfabe tartışmaları sürekli gündemlerinde olmuştur. Tanzimat döneminde bu konulara temas etmemiş bir yazar, şair ve bilim adamı yok gibidir.

Tanzimat döneminde dil ile ilgili başlıca faaliyet ve gelişmeleri şöyle özetleyebiliriz:

Tanzimat aydınları "dil"i başlı başına bir konu olarak ele almışlardır. Çünkü Batı'dan gelen demokrasi, hürriyet, eşitlik... gibi düşüncelerin halk arasında yayılabilmesi için ortalama bir nesir dili oluşturmak gerekiyordu. Oysa Osmanlı nesrinin böyle bir deneyimi yoktu. Bu bakımdan "lisanın sadeleştirilmesi" bütün aydınların ortak sorunu olarak karşılarında duruyordu. Çünkü halka yönelen bütün fikir hareketleri, öncelikle halkla ilişkiyi sağlayacak iletişim kanalını oluşturmak zorundadır. XIII. yüzyılda Anadolu'da gelişen tasavvuf hareketini halka yaymak amacıyla şairler ve yazarlar sade bir Türkçeyi tercih etmek zorunda kaldıkları gibi Tanzimat aydınları da yeni düşünceleri halka ulaştırmak için aynı yolu izlemişlerdir.

Tanzimat edebiyatının başlatıcısı sayılan Şinasi, dilin sadeleştirilmesini istemiş, bunu yazılarda ve eserlerinde uygulamıştır. Halk sözlerini derlediği

Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye (=Osmanlı Atasözleri) adlı atasözleri seçkisini 1863'te yayımlamış, yazılarında bunlardan örnekler kullanmıştır.

Şinasi ve Âgâh Efendi'nin 1860'ta çıkarmaya başladıkları *Tercüman-ı Ahvâl*'in yayın ilkesi "herkesin anlayabileceği bir dille" yayın yapmak şeklinde ortaya kondu. 1862'de Münif Paşa'nın çıkardığı *Mecmua-i Fünun* aynı şekilde yayın çizgisi oluşturan bir diğer yayın oldu.

Tanzimatla birlikte Batıdan yeni düşünce akımları geldi, çeviriler çoğaldı, birçok yeni kavram toplum hayatına girdi. Bu kavram ve terimlere Türkçe karşılıklar bulma sorunu da aynı zamanda tartışılmaya başlandı. Ali Suavi' nin *Muhbir* gazetesinin ilk sayısında ele aldığı bu konu, daha sonraki yıllarda çeşitli bilim ve sanat dallarında terminoloji kurma çalışmalarını başlatmıştır. Bu alanda ilk girişim Cemiyyet-i Tıbbıyye-i Osmaniyye tarafından yapıldı. Büyük ve tanınmış bir bilim adamı olduğu kadar, eserlerinde Türkçe tıbbî terimleri kullanan Şânizâde bu alanda örnek olmuştur.

Cemiyyet-i Tıbbıye-i Osmaniye, 1866'da tıp öğretiminin Türkçe yapılması amacıyla kuruldu. Bir süre sonra Türkçe *Lûgat-i Tıbbıyye* adlı sözlük yayımlandı.

Yalnızca tıp alanında değil fen ve sosyal bilimlerde de çeşitli resmi ve özel dernekler kuruldu. Encümen-i Dâniş, Cemiyyet-i İlmiyye-i Osmaniyye, Beşiktaş Cemiyyet-i İlmiyyesi bunlardan birkaçıydı. Bunlar içinde Münif Paşa'nın başkanı olduğu Cemiyyet-i İlmiyye-i Osmaniyye, sosyal bilimlerde ilk Türkçe terim tecrübelerini yapmıştır. Hukuk alanında ise modernleşmek amacıyla Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye Cemiyyeti kuruldu. Bu cemiyet, hukuk dilinin sadeleştirilmesi ve Türkçeleştirilmesinde önemli rol oynadı. Mecelle, Fransızcadan birçok hukuk terimini Türkçeye aktarmış, herkesin anlayabileceği bir hukuk dilini yerleştirmeye çalışmıştır. Fakat, hukuk, kelime ve terimlerin çok özel anlamlar ifade eden bir alan olduğu için bu sadeleştirme kolayca gerçekleşmemiştir. Kaldı ki günümüzde bile hukuk dili birçok eski kelime ve terimi korumaktadır.

Tanzimat devrinde bu konu ile ilgilenenlerin başında Nâmık Kemal gelmektedir. O, 1866'da *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde "Lisân-ı Osmanînin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülahâzatı Şâmildir" başlıklı yazısında Osmanlı klâsik dönem edebiyatının ağır, süslü dilini eleştiriyor ve dilin ıslah edilmesi için şu beş maddeyi sayıyordu:

a. Dilin kurallarının mükemmel olarak ortaya konması,

b. Kelime kullanımındaki başıbozukluğun giderilip sözcük çerçevesinde dilin sınırlandırılması,

c. Yazımın (imlâ) düzeltilmesi,

d. Dilin kendi kuralları çerçevesinde yenilenmesi,

e. İfadeyi muğlaklaştıran söz sanatlarının kullanılmaması.[208]

Nâmık Kemal daha sonra *Bahar-ı Dâniş* ve *Celâl Mukaddimesi*'nde aynı konuları işleyerek aydınlar arasında dilin tartışma konusu olmasını sağlamıştır.

Bu dönem yazarlarından Ali Suavi Tanzimat devri Türkçecilik hareketinin en önemli temsilcilerinden biridir. 1867'de çıkardığı *Muhbir* gazetesinde "Açıklanması gereken herşey, günlük, yani herkesin anlayabileceği bir dille yayınlanmalıdır" diyerek sade dilin konuşma dili olduğunu savunmuştur.[209] Ali Suavi, Paris'te çıkardığı *Ulum* gazetesinde "Lisân ve Hatt-ı Türkî" başlıklı yazısında ise alfabe meselesine değinir. "Meselâ Arabîden *âlim* ve *kâtib* lûgatlarini alıp sigaları gibi zaptetmişiz, amma cem'inde *ketebe* ve *küttâb* demeğe mecbur değiliz. *âlimler* ve *kâtipler* diyebiliriz".[210]

Tanzimat dönemi yazar ve şairlerinden Ziya Paşa, dil meselesine temas eden bir başka aydındır. "Şi'r ve İnşâ" yazısında Osmanlı dönemi şairlerinin eserlerindeki ağır ve süslü dili eleştirmiş, dilin, anlaşma aracı olmaktan çıkarılıp sanat yapmaya yönelik bir âlet haline getirildiğini ileri sürmüştür.

Ahmed Mithad Efendi de dil tartışmalarına katılmıştır. Yazdığı eserlerde Osmanlı Türkçesinin Arapça ve Farsça tamlamalardan arındırıp sadeleşmesini göstermiştir. "Lisân demek, laf söyleyecek adamın söylediği sözü karşısındaki adama anlatabilmesine vasıta olan şeydir" diye sade dili vurgulamıştır.

Bu dönemde dil ile ilgili fikir ileri sürenlerden biri de Şemseddin Sâmi'dir. 1880 yılında kaleme aldığı "Lisân-ı Türkî-i Osmanî" adlı yazıda "lisân-ı Osmanî" diye bir dil olamayacağını, bunun yerine "Türkî" denmesi gerektiği ilk defa dile getirmiştir.

Aynı yıllarda Maarif Nezareti tarafından da dilin sadeleştirilmesi için okullara çeşitli yazı ve genelgeler yollanarak sadeleşme fikri özendirilmiştir. Aynı zamanda okullara gönderilen bir yazı ile halk dilinde yaşayan Türkçe kelimelerin Maarif Vekaletine ulaştırılması istenerek ilk ağız derlemesi girişiminde bulunulmuştur.

Tanzimat dönemi dil tartışmalarından birisi de alfabe alanında olmuştur. Bu alanda ilk girişim, Münif Paşa tarafından yapılmıştır (1868). Münif Paşa, her kelimenin beş on türlü okunmaya müsait olduğu Arap harfli alfabenin ıslah edilmesini önermiş, bunun için alfabeye ünlüleri belirten harekeler eklemek yahut Arap harflerini bitiştirmeden yazmak gerektiğini savunmuştur.

---

[208] Agâh Sırrı Levent, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, TDK yay. Ankara 1972, s. 114

[209] Agâh Sırrı Levent, *a.g.e.*, s. 115

[210] Agâh Sırrı Levent, *a.g.e.*, s. 116

Alfabe meselesine ilk somut girişimlerden biri de Azerbaycanlı yazar Mirza Fehtali Ahundzade (1812-1878) tarafından yapılmıştır. Ahundzâde alfabedeki harflerin noktalarının kaldırılmasını ve gereği gibi telaffuz edilebilmesi için yeni işaretler konulması ile ilgili düşüncesini ileri sürdüğü görüşünü İstanbul'a gelerek Sadaret makamına sunar. Makam, tasarıyı uygun bulur fakat muhtemel uygulama güçlüklerini göz önüne alarak kabul etmez.

Bu dönemde sözlük çalışmaları da yapılmıştır. Bunların en önemlisi olarak Ahmet Vefik Paşa tarafından kaleme alınan *Lehçe-i Osmanî*'dir. *Lehçe-i Osmanî*'nin birinci cildinde Arapça ve Farsça, ikinci cildinde de Türkçe kelimeler bulunmaktadır. Eser yalnızca sözlük olarak kalmayıp Türk dilinin bütünlüğü, Türk kavminin kökeni gibi konuları da içermektedir.[211]

Tanzimat döneminde gramer alanında da çalışmalara rastlamaktayız. Ahmed Cevdet Paşa ve Fuad Paşa'nın ortaklaşa çıkardıkları *Medhal-i Kavâid* adlı eser, bu dönemin ilk gramer çalışmasıdır (1851). Başka bir gramer kitabı olarak Abdullah Ramiz Paşa'nın *Lisân-ı Osmanînin Kavaidini Havî Emsile-i Türkî* (1866) ve Abdurrahman Fevzi'nin *Mikyasü'l-Lisân Kıstasü'l-Beyan* (1881) adlı gramer çalışmaları da yapılmıştır.

II. SERVET-İ FÜNÛN DÖNEMİNDE TÜRK DİLİ (1895-1901)

Servet-i Fünûncular Tanzimat döneminin dil ve edebiyat mirası üzerinde yeni bir edebiyat meydana getirmek üzere *Servet-i Fünûn* dergisi etrafında birleşen yazar ve şairlerden oluşan topluluktu. Devrin siyasi ve sosyal şartları, bu dönem aydınlarının sanat anlayışında Tanzimatçılara göre çok daha bireysel bir çizgi oluşturdu. Her ne kadar sanatlarındaki estetik boyut, Tanzimatçılara göre ileri düzeyde ise de dile bakış açıları, dilin sadeleştirilmesi çalışmaları yönünden Tanzimatçılardan daha gerideydiler. Servet-i Fünûn sanatçıları, nesir ve nazımda sanatlı, kıvrak ve derin bir ifade dili yakaladılar. Uslûba gösterilen bu aşırı özen, onları gitgide divan şairlerinin kelime titizliğine benzer bir anlayışa yöneltti. Böylece yaşayan dilin dışında, sözlüklerden devşirilen kelimelerle yapay bir sanat dili kurdular. Bu bakımdan Tanzimat aydınları dili bir toplumsal sorun olarak görürken, Servet-i Fünun sanatçıları bir uslûp aracı olarak kullandılar.

Servet-i Fünûncuların dili, daha çok şiire yatkın, bireysel, sosyal davalardan çok bireysel duygu ve düşünceleri dile getirme aracıydı. Bu bağlamda dillerindeki başlıca özellikler şunlardı:

---

[211] *Başlangıcından Günümüze Büyük Türk Klâsikleri*, Ötüken-Söğüt Yay., C. IX, İstanbul 1989, 20-21

a) Yaşayan dil yerine sözlüklerden birtakım sözcükler devşirdiler,

b) Bazı bilim terimlerini dile soktular,

c) Eski sözcüklerden hatta o zamana kadar hiç kullanılmamış sözcüklerden yeni tamlamalar yaptılar.

ç) Tamlamalardaki tekdüzeliği kırmak için yeni birleşik sıfatlar oluşturdular.

d) Fransızcadan kimi deyimleri anlam aktarması yoluyla çevirdiler.[212]

Bunların yanında Tanzimattan beri devam eden sosyal ve kültürel değişiklikler, bu dönemi de ister istemez etkisi altına almış, artık her ne kadar süslü, sanatlı, bireysel bir uslûp kullansalar da bu, eserlerde iğreti bir öğe olarak kalmıştır. Sosyal hayat, artık gazete ve dergi diline egemen olan yaşayan Türkçenin kontrolü altındaydı. Bu bakımdan Tevfik Fikret'in *Balıkçılar* şiirindeki sade, duru, yalın İstanbûl Türkçesi dönemin hakim dili idi. Servet-i Fünûn tarzında, devşirme sözcüklerle yazılan iğreti metinler, sınırlı ve özel bir çevrede biliniyor, okunuyordu. İşte bu yüzden Servet-i Fünûn sanatçıları, dilde sadeleşme fikrinden kaçamamışlar, hatta gündemlerinin çok önemli bir maddesi olarak bu tartışmalara katılmışlardır.

Bu dönemin de başlıca dil tartışması yine sadeleşme üzerineydi. Servet-i Fünûn döneminde bir yandan Osmanlı toplumunda en etkili yabancı dil olan Fransızca, diğer yandan da Arapça ve Farsçanın yoğun etkisi görülür. Şairler, Fransızca imaj dünyasını yarı Fransızca, yarı sözlüklerden devşirdikleri yahut uydurdukları Arapça ve Farsça sözcüklerle karşılıyorlardı.

Bu Fransızca özentisine ve uydurma dille yapılan edebiyata ilk ve etkili tepki Ahmed Mithad Efendi'nin 1897'de yazdığı "Dekandanlar" yazısı olmuştur. Ahmed Mithad Efendi bu yazısında Servet-i Fünûncuların uydurma dille yaptıkları edebiyatı, Veysî ve Nergisî'nin dilinden daha ağır ve anlaşılmaz bulmuştur.

İkdam gazetesinde Servet-i Fünûncuların bu Arapça ve Farsça sözlüklerden devşirme uydurma dillerine tepki olarak "Öztürkçecilik" hareketi başladı. Bazı yazarlar dildeki Arapça ve Farsça sözcüklerin atılarak yerine Türkçe kökenlilerin kullanılmasını ileri sürdüler. Bunların başında Fuat Raif [Kösearif] gelmekteydi. Kösearif, halk diline girmiş Arapça ve Farsça sözcüklerin Türkçe sayılamasını, ancak edatların kullanılışında Türkçe kökenlilerin tercih edilmesini istemiştir. Yine, Osmanlı Türkçesini diğer Türk lehçeleri ile sözcük ve ek alış-verişinde bulunması görüşünü savunarak daha sonraki dönemde (Meşrutiyet dönemi) etkili olacak Türkçü dil görüşünün ilk kuramcılarından biri olur.

---

[212] Agah Sırrı Levend, *a.g.e.*, s. 180

Dönemin önemli dil tartışmalarından biri de "Fesahatçılar" adı verilen grubun düşünceleri etrafında yoğunlaşır. Bunlara göre, Arapça ve Farsça sözler asıllarında olduğu gibi korunmalı, *iştah* yerine *iştiha*, *beyhude* yerine *bîhude*... denmeliydi. *iştah*, *beyhude* söyleyişleri "galat" sayılmalıydı. Ödünçleme sözcüklerin hedef dillerde uğradığı fonetik değişmeleri ve anlam farklılaşmalarını kabul etmeyen bu görüşler, doğal olarak etkili olmamıştır.

Şemseddin Sâmi yazdığı "Lisân ve Edebiyat" yazısıyla *Servet-i Fünûn*'un edebî diline ve "Osmanlıca" terimine karşı çıkar. Veysî, Nergisî ve Servet-i Fünûncuların dillerinin ne Arapça, ne Farsça ne de Türkçe olduğunu söyleyerek, Arapların, Farsların ve de Türklerin bu dilleri anlamadıklarını belirtir. Bunların, Arapça, Farsça ve Türkçeden kelimeler alarak yapay bir dil oluşturduklarını söyler.

Yine Şemseddin Sâmi, İstanbul Türkçesinin en zarif ve en güzel aksan olduğunu, yazı dilinin de buna dayanması gerektiğini belirtir.

Yazar, bu yazının sonunda dile sahip çıkmanın önemi üzerinde durarak toplumdaki yabancı dil hayranlığı ve ana dil bilincinin aşınması ile ilgili hâlâ önemini yitirmemiş tespitlerde bulunur: *"Bizde mezmum iki haslet vardır. Biri kendi lisânımızı tahkir ve istihfaf etmemizdir. Her kavm ve ümmet mensub bulunduğu cinsiyeti muazzez ve mukaddes bilüp kendi cinsiyetini dünyada hiçbir cinsiyetten geri ve dûn tutmaz. Türkçeden başka lisân bilmiyoruz, yine Türkçeyi beğenmiyoruz. İkinci hasletimiz de şu ki Arapça, Acemce, Fransızca, İngilizce veya diğer bir lisânda iki söz öğrendik mi onları sarfetmek istiyoruz. Fakat ekseriya o lisânlarda tekellüm edecek kadar öğrenmediğimizden, öğrendiğimiz beş on kelimeyi hemen lisânımıza karıştırıp bu suretle o lisâna vakıf olduğumuzu âleme ilan etmek istiyoruz. İşte lisânımıza bu kadar Arabî, Farsî ve ecnebî kelimeler karışması, hiffet-i mizactan münbais olan hasletimizden ileri geliyor. Biraz Fransızca öğrenmeğe başlayalı lisânımız Fransızca ile dahi alacalanmağa başladı. "Ekspoziyona ekspoze edilecek bir tablo" gibi gevezeliklere gazetelerimizde ve yeni kitaplarımızda pek çok tesadüf olunuyor"*[213]

Şemseddin Sâmi, *Servet-i Fünûn*'da sözlük çalışmaları da yapmıştır. İlk olarak on iki yıllık bir çalışmanın sonucu olarak *Kâmusu'l-A'lam* adlı ansiklopedik sözlüğü sonra da 1900'de bugün bile değerini yitirmeyen *Kâmûs-ı Türkî*'ye imza atmıştır. *Kâmûs-ı Türkî*, kapsamlı ve modern sözlükçülük yöntemleri uygulanarak meydana getirilmiş, Türkiye Türkçesinin daha sonraki sözlüklerine kaynaklık etmiş önemli bir eserdir.

Servet-i Fünûn devrinde *Lûgat-i Naci*, *Lûgat-i Remzi*, *Lûgat-i Ebuzziya* sözlükleri de yayımlanır.

---

[213] Agâh Sırrı Levend, *a.g.e.*, s. 224

1897 yılında çıkan Türk-Yunan savaşı münasebetiyle Selanik'teki *Asır* dergisinde Mehmed Emin [Yurdakul]'in "Cenge Giderken" adlı şiiri yayımlanır:

Ben bir Türküm, dinim cinsim uludur
Sinem özüm ateş ile doludur
İnsan olan vatanının kuludur
Türk evladı evde durmaz giderim.

dizeleri ile başlayan şiir yepyeni tartışmaları beraberinde getirdi. Bu şiirle birlikte, Arapça ve Farsça kelime ve tamlamalar olmadan şiir yazılamaz, yargısının dışında bir şey gerçekleşiyordu. "Cenge Giderken" edebî değerinden çok dil-vezin tartışmalarını başlatması bakımından önemli bir dönüm noktası olmuş, yeni bir çığır açmıştı. Recaîzâde Ekrem, Şemseddin Sâmi, Rıza Tevfik, Mehmed Emin'in *Türkçe Şiirler* adlı kitabını överken, Ahmed Rasim ve Tevfik Fikret, şiirlerin estetik bakımdan zayıf olduğunu belirtmişlerdir. Halid Ziya ise, *Türkçe Şiirler*'in açtığı çığırda bir de Türkçe nesir çizgisinin gelişmesini istemiştir.

III. MEŞRUTİYET YILLARINDA TÜRK DİLİ (1908-1911)

II. Meşrutiyet'in ilanı (1908) ile dile sadeleştirme ve Türkçeleştirme faaliyetleri yeni bir aşamaya gelmiştir. Bu dönemde çeşitli dernekler ve dergiler etrafında birleşen aydınlar, millî dil ve kültürü ön plana çıkarmışlardır.

1909'da Türk derneği tarafından çıkarılan *Türk Derneği* dergisinde amaçlarının Osmanlı Türkçesini bütün ülke halkının millî dili olmasını ve Türk dilinin özelliklerinin korunarak geliştirilmesi amaçlanmıştır.

Türk Derneği, Türkoloji ile ilgili gramer ve derleme faaliyetleri için bir merkez olmuştur. Örneğin *İbni Mühenna Lûgati* yedi sayı boyunca tefrika edilmiştir. Ayrıca Dernek, şubelerine on maddelik bir soruşturma anketi formu göndermiş ve dil-folklor çalışmaları için derleme faaliyeti yürütülmüştür.

Meşrutiyet döneminde en önemli dil-kültür hareketi olarak "Yeni Lisân" makalesinin yayımlanmasını görmekteyiz. 1911'de Selanik'te çıkarılmaya başlanan *Genç Kalemler* dergisinde Ömer Seyfeddin'in imzasız olarak kaleme aldığı "Yeni Lisân" makelesi (8 Nisan 1911), o güne kadar yapılagelen dil tartışmalarına adeta son vermiş ve en makul en objektif çözümü ortaya koymuştur. Bu makale ile, Batı Türkçesi yeni bir mecraya girmiş, dört beş asır devam eden Osmanlı Türkçesi dönemi bitmiş, Türkiye Türkçesi dönemi başlamıştır.

"Yeni Lisân" yazısında dile getirilen temel görüşler şunlardır:

a) Arapça ve Farsça kurallarla yapılan tamlamalar terk edilmelidir. *hıfzısıhha, darbımesel, fevkalede* gibi kalıplaşmış olanlar kullanılmaya devam etmelidir.

b) Arapça ve Farsça çokluk ekleri kullanılmamalıdır. *ihtimalât* yerine *ihtimaller, mekâtip* yerine *mektepler* denilmelidir. *kainât, inşaat* gibi kalıplaşmış olanlar kullanılmaya devam etmelidirler.

Konuşma dilinde yaygınlaşmamış *eya, ecil, ez, men, berây* gibi yapılar atılmalı, *şayed, keşke, lâkin, henüz* gibi yerleşmiş olanlar kullanılmalıdır.[214]

IV. GASPIRALI İSMAİL BEY VE TÜRKÇECİLİK HAREKETİ

XIX. yüzyılda Türkçecilik hareketlerine Osmanlı aydınları dışında Azerbaycan, Türkistan ve Kırım-Tatar aydınları da katılmışlardır. Bunlar içerisinde Türk dünyasının *Dilde fikirde işte birlik* düşüncesi doğrultusunda ekonomik ve kültürel bakımlardan yeni bir uygarlık hamlesi yapması gerektiğini düşünen İsmail Gaspıralı'nın önemli bir yeri vardır. Gaspıralı'nın bu yenileşme, yenilenme hedefinden dolayı hareketin adı *Ceditçilik* [=*Yenilenme*] olmuştur.

Gaspıralı İsmail Bey, 21 Mart 1851'de Kırım-Bahçesaray'da doğdu. Anne ve baba tarafından köklü bir aileye mensuptu. İlkokulu mahalli Müslüman okulundan okuduktan sonra Rus lisesi ve Moskova'daki Harp okuluna kaydoldu. Bu sırada Moskova'da dönemin Rus aydın ve sanatçılarını ve onların fikirlerini tanıma fırsatı buldu. O yıllarda Çarlık Rusyası ile Osmanlı devleti sürekli mücadele halinde idi. Bir arkadaşı ile gizlice Türkiye'ye geçmeye teşebbüs etti ise de yakalandı. Böylece askerlik mesleği sona erdi.

1868'de Bahçesaray'a dönerek burada Rusça öğretmenliği yapmağa başladı. 1872'de Kırım'dan ayrılarak Paris'e gitti. 1874'te İstanbul'a geldi. 1879'da Bahçesaray Belediye Başkanı oldu.

Avrupa'da geçirdiği 5-6 yıl, Gaspıralı İsmail Bey'e farklı bakış açıları kazandırdı. Halkının ve Rusya Müslümanlarının mevcut sorunlarını çeşitli basın-yayın araçları ile yayımlama yoluna gitti. Ona göre, Rusya Müslümanları, Slav kökenliler gibi ülkenin sahipleri idi, fakat Çarlık yönetimi bu kitleyi bir yığın etnik ve dini alt gruba bölerek kendi haklarını savunabilecek eğitim ve kültür düzeyinden mahrum bırakmıştır. Gaspıralı bu yüzden "eği-

---

[214] Yusuf Ziya Öksüz, *Türkçenin Sadeleşme Tarihi Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi*, TDK Yay., Ankara 1995, s. 89-90

tim reformu" üzerinde önemle ve hassasiyetle durmuştur. Bu eğitim için de milli bütünleşmenin alt yapısını tamamlayacak bir ortak edebî dile ihtiyaç vardı. Bu düşüncelerini Türkçe bir yayın organı ile yaymak istiyordu. Resmi makamlardan izin istemesine rağmen bunu uzun süre başaramadı. Sonunda *Tercüman* gazetesi ilk nüshası 22 Nisan 1883'te Bahçesaray'da basılarak yayın hayatına başladı. *Tercüman*'ın dili esasen Osmanlı Türkçesi olmasına rağmen, zaman zaman Kırım Tatarcası ve diğer Türk şivelerin kelime ve şekillerine de yer verilmekteydi.

Gaspıralı *Tercüman*'ı, Rusya Müslümanları arasındaki eğitim reformunun en önemli ve asli aracı olarak görmekteydi.

İsmail Bey, gazete faaliyetlerinin yanında dil öğretimiyle ilgili çalışmalara da girişti. *Usul-ü savtiye* adını verdiği bir sistemle öğrencilere "kırk günde Türkçe okuma-yazma öğretebileceği" düşüncesini ileri sürmüş ve bunu gerçekleştirmek amacıyla 1884 yılında Bahçesaray'da bir öğretmen okulu açılmasına ön ayak olmuştur. Söz konusu yenilikçi eğitim sistemine de *Usûl-ü Cedit* adını vermiştir. 1917 Bolşevik ihtilaline kadar bu sistemden yetişen millî-reformcu kadrolar *Ceditçiler* olarak adlandırılmıştır.

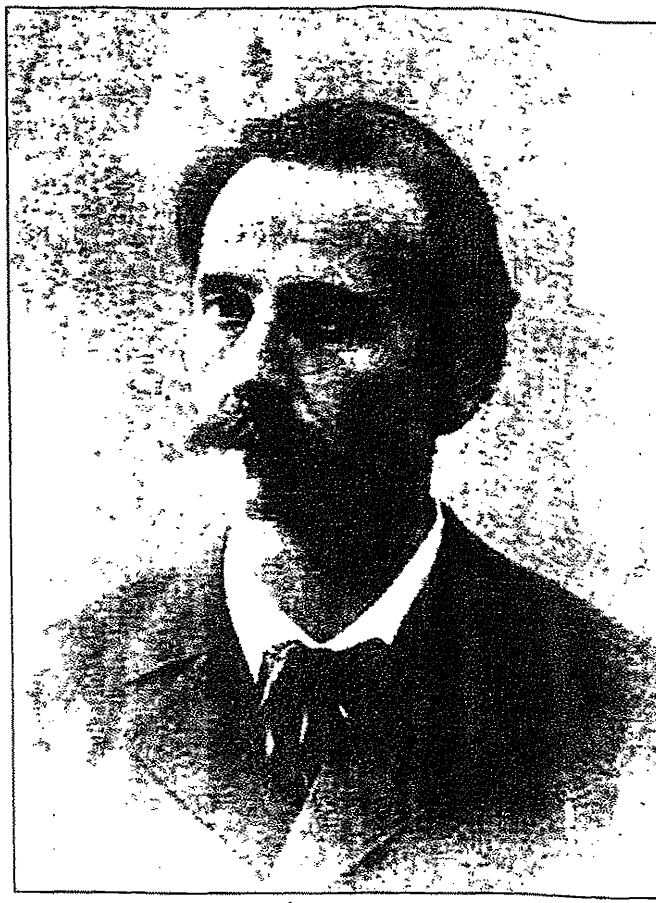
Ona göre, eğitim sistemi her şeyden önce ana dilin eğitimine hizmet etmelidir.

Tercüman gazetesi sayesinde *Ceditçi* reformcu eğitim sistemi bütün Rusya Müslümanları tarafından tanınmaya başladı. Bunu müteakiben Rusya sınırları içinde açılan çok sayıda Cedit okulları açıldı. Bunların sayısı 1895'te yüz civarında iken 1914'te beş bine yaklaştı.

Tercüman, Türk dünyasının her tarafında okuyucu bulan, birlik sembolü bir gazete hâline gelmeye başladı. Gaspıralının meşhur ifadesiyle "Dersaadet'teki hamal ve kayıkçılardan, Çindeki Türk devecilerine kadar herkesin anlayabileceği" bir yayın organı oldu.

Tercüman, bugün bile hiçbir Türkçe basın yayın organına nasip olmayacak kadar rağbet görmüş, yaygınlık kazanmıştır.

İsmail Bey, Rusyadaki Çarlık yönetimine muhalefet devam ederken Türklerin de haklarını kazanabilmeleri için 28 Ağustos 1905'te "Birinci Rusya Müslümanları Kongresi"ni topladı. Bu toplantıya başkan seçildi. Aynı kongrenin ikincisi 1906 yılının Ocak ayında Petersburg'da yapıldı. Daha sonra Eylül 1906'da "Rusya Müslümanları Üçüncü Kongresi" toplandı. 800 civarında delegenin katıldığı bu kongre o güne kadarki en önemli toplantı oldu. Bu kongrede Gaspıralı'nın millî-reformcu *Usûl-ü cedit* eğitim sistemi kabul edildi. Burada, eğitim dilinin ilk mekteplerde yerel şive veya lehçelerle, Rüştiye'de ise *Tercüman*'da kullanılan "edebî Türkçe" olması kararlaştırıldı.

Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)

1905'ten sonra Gaspıralı'nın açtığı yolda Müslüman ve Türk bölgelerinde yüzlerce gazete ve dergi yayımlanmaya, Ceditçi fikirler doğrultusunda millî örgütler kurulmaya başlanmıştır. Öyle ki 1905-1925 tarihleri arasında Rusya sınırları içerisinde yayımlanan Türk lehçelerindeki gazete ve dergiler, "Tercüman Türkçesi"ni kullanmışlardır. Tercüman'ın 1911'den itibaren başlığının altında kullanılmaya başlanan ***"Dilde, fikirde, işte birlik"*** cümlesi Türk dünyasının en yaygın sloganı haline gelmiş ve üzerinden yaklaşık bir yüzyıl geçmesine rağmen halen güncelliğini ve geçerliliğini korumuştur.

II. Meşrutiyet'ten sonra Osmanlı aydınlarıyla da diyalog içine giren Gaspıralı, 1911'de kurulan Türk Yurdu Cemiyeti ve onun yayın organı *Türk Yurdu* dergisi üzerinde etkili olmuş; Yusuf Akçura aracılığıyla askerî okullarda ve aydınlar arasında, Necip Asım'ın *İkdam* gazetesi vasıtasıyla Meşrutiyet Türkiyesinde heyecanla karşılanmış ve geniş yankılar uyandırmıştır.

Gaspıralı, 24 Eylül 1914'te 63 yaşında Bahçesaray'da vefat etti. Bütün Türk dünyası basını aylarca onun hizmetlerinden söz etti. *Tercüman*, ölümünden sonra beş yıl daha yayın hayatına devam etti.

1944 yılında Stalin yönetiminin yurtlarından sürgün ettiği Kırım Türkleri, 1990'lı yıllarda yeniden ata yurtlarına dönence Gaspıralı'nın Bahçesaray'daki mezarını yeniden düzenlediler; onun düşüncelerini yaşatmak için adına çeşitli kütüphaneler ve kültür merkezleri açtılar.

O, yalnızca Rusya Türklerinin değil, aynı zamanda bütün Türk dünyasında eğitim reformun gerçekleşmesinde ve millî dil bilincinin uyanmasında öncü rolü oynanmış önemli bir inkılapçıdır. Onun, dilde ve eğitimde başlattığı aydınlanma hareketi, Türk dünyasının batı medeniyeti ile yarışma niyetini, azmini ve mücadelesini göstermiştir.

Tercüman Gazetesi ve Dilde Birlik Hareketi

XIX. yüzyılın ikinci yarısı Türk dünyasının yıldızının sönmeye başladığı dönemdir. Osmanlı imparatorluğu küresel güçlerin Önasyadaki doğal kaynakları paylaşma emelleri doğrultusunda parçalanmaya yüz tutarken, Rusya Türkleri Çarlık yönetiminin uzun yıllardır süregelen parçalama siyaseti ile kendi aralarında alt kültür gruplarına bölünmüşlerdi. Bu yıllarda Ortodoks misyoner Nikolay İlminskiy, 27 Haziran 1891'de devlet adamlarına yazdığı mektupta, Türk boyları için ayrı ayrı kiril esaslı alfabeler tanzim edilmesini, böylece, ufak kabilelere bölünecek bu grupların Çarlık rejimine karşı bir tehlike oluşturmayacağına dair rapor hazırlamıştı. Çarlık idaresi bu fikre sıcak bakmış ve N. İlminskiy'in her boy için bir "dil" yaratılması projesi, Rusların, Türk toplulukları üzerinde uzun yıllar sürecek bir kültür politikası olarak tarihteki yerini almıştır.

Bu durumun Türk dünyasının parçalanmasına yol açacağını anlayan Gaspıralı, 1879'da gazete çıkarmak için dilekçe verdi. Fakat bu dilekçeye olumlu bir cevap alamadı. Bunun üzerine 8 Mayıs 1881'de *Tonguç* adında bir küçük risale çıkardı.

Yukarıdaki değinildiği üzere Gaspıralı'nın ısrarlı takibi sonunda *Tercüman* 1883'te yayın hayatına atılır. Gazetede sade bir İstanbul Türkçesi kullanılır. Zaman zaman Kırım Tatarcası ve diğer şivelerden de alıntılar yapılır. Gaspıralı, bütün Türk dünyasının ortak bir edebî dilde buluşmasını istemiş-

tir. Kırım Tatarlarının halk şarkıları ile ilgili olarak yazdığı şu yazıda *Tercüman*'ın dili hakkında bir fikir sahibi olabiliriz: *"Rusya Müslümanlarının kalemge alınmagan pek köp şarkıları, darbımeselleri, rivayetleri vardır. Azar azar bunları kalemge almaga, toplamaga ve cem etmege isteriz. Anın için atalarımızdan, dedelerimizden kalan rivayetler ve sözler millet yazısı ve tegennisi olan şarkılar unutulup coyulmasın. Bu muradımız hasıl olmak için dostlarımız oturgan yerlerinde olgan rivayetleri, şarkı ve darbımeselleri temiz Türkî dilile yazıp cibermek kerekler."*

Gaspıralı, Türk lehçeleri arasındaki benzerlikleri ortaya koyarak, yabancı dillerden kelime alma yerine, lehçeler arası ödünçlemeler yapılması fikrini savunmuştur.

Osmanlı gazete ve dergilerindeki Arapça ve Farsça kelimeler ve tamlamaları oldukça fazla bularak onları eleştirir ve Türkçe sözlere ağırlık vermelerini salık verir.

21 Kasım 1905 tarihli *Tercüman*'da o güne kadar ayrı ayrı isimlerle adlandırılmış olan Uygur, Özbek, Nogay, Kazak, Kırgız, Tarançi, Kumuk, Osmanlı gibi Türk halklarının farklı kavimler olmadıklarını, bunların hepsinin "Türk" adıyla anılmaları gerektiğini ileri sürmüştür. Yine, Rusyadaki Türklere verilen "Tatar" genel adının aslında yanlış bir adlandırma olduğunu, bunlara da "Türk" denmesinin doğru olacağını savunur.

Gaspıralı, medeni milletler ailesine mensup olmanın yolunun Ceditçi eğitim reformundan geçtiğini, bunun için de mutlaka *"ittihad-ı lisan"*a (dil birliği) ihtiyaç duyulduğu fikrini savunur. Esasen, eğitimle dilin iç içe olduğunu, dil birliğinin de ancak eğitimle mümkün olabileceği görüşünü dile getirerek o güne kadarki geleneksel eğitim sistemini eleştirir. Rusya Türklerinin 16.000 mahalle mektebi, 214'te Medrese-i Arabi'ye sahip olduklarını, buralarda yarım milyon Türk çocuğuna beşer yıl eğitim verildiği halde onlara beş satır Türkçe okuma yazma öğretilemediği, yalnızca kıraat-i Kuran, namaz duaları ezberletildiğini söylemektedir. Bunun da ancak eğitim reformuyla, *Usûl-ü Cedit* okullarının yaygınlaşmasıyla giderilebileceğini savunur.

Türk milletinin, her su boyunda bir şive meydana getirdiğini, bunun da dilde birliği, dolayısıyla milletin sosyal birliğini engellediğini söylemiştir.

Gaspıralı, Rusya Müslümanları 3. Kongresinde de dil birliğinin hayatî önemine uygun olarak dört maddede bunun vurgulanmasını sağlamıştır. 30. maddede, "Edebî Türk dilinin öğretilmesine bilhassa ehemmiyet verilecektir" denmektedir. Bu dil, İstanbul Türkçesidir.

Tercüman, bütün Türk dünyasında okunmuş, bilinmiş olmasını "örnek" gören Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*'da şöyle der: *"Tercüman* gazetesini şimal Türkleri olduğu kadar şark Türkleri ile garp Türkleri de anlardı. Bütün Türklerin aynı lisanda birleşmelerinin mümkün olduğuna bu gazete delildir."

"Tercüman"la Başlatılan "Dilde Birlik" Hareketinin Rus Yönetimi Tarafından Engellenmesi

İsmail Gaspıralı'nın dilde birlik ve yenileşme faaliyetleri Çarlık idaresi tarafından endişeyle takip edilmiştir. Bu takip işini, oryantalist Nikolay İlminskiy'in Çarlık idaresine Gaspıralı'nın çalışmaları hakkında yazdığı raporlarda görüyoruz. Kazan Üniversitesi'de Türkolog olan İlminskiy, aynı zamanda bir oryantalist ve papazdı. Çarlık savcısı Pobedobçev'e yazdığı mektuplarda Gaspıralı İsmail Bey'in, "kendi yayın organlarıyla Osmanlıcayı Türk soyundan gelen bütün Müslümanların ortak dili yapmak" istediğini ifade etmiştir. Yine, "duyduğuma göre Kazan'da Türkçe gazetelerin ve ayrıca ders kitaplarının sayısı her geçen yıl artmaktadır. Kitapların içeriği Avrupaî, dili Osmanlıca'dır" demektedir. Bu görüşleri daha sonra bir politika haline getiren İlminskiy, "Her Türk boyunun konuşma dili, yazı dili haline gelmelidir, hatta bunlara ayrı ayrı alfabeler uygulanmalıdır" fikrini savunmuştur. Kabile duyguları ağır basan çeşitli boylara mensup bazı Türk aydınları da bu düşüncelerden etkilendiler. Kayyum Nasirî, Kazan konuşma dilini edebî dil olarak kullanmaya başladı. Sonra, bu akımın etkileri Kazak Türklerinde de görülmeye başladı. Abay Kunanbayev ve İbrahim Altınsarın adlı yazarlar da Çağatay yazı dili geleneğini terk ederek Kazak ağızlarıyla yazdılar. Özbekistan'da, İlminskiy gibi oryantalist misyoner Ostroumov, *"Türkistan Vilayetinin Gazeti"* adlı bir gazete çıkarmaktaydı. Bu gazete, Çağatayca yazı dili geleneğini bir tarafa bırakarak yarı Farsçalaşmış Taşkent ağzıya yayınlanıyordu.

Çarlık Rusyasında, telkin ve teşviklerle konuşma dilleri yazı dili haline getirilmeye çalışılıyordu. 1917 Ekim ihtilalinden sonra, bu "telkin"ler mutlaka uyulması gerekli kurallar şeklinde resmî devlet politikası haline getirildi. 1929-1935 yılları arasında çeşitli Türk Cumhuriyetlerinde dilbilim kurultayları toplandı. Bu kurultaylarda, her boy için bir alfabe hazırlandı. Mesela, 1929'da Kırım'da toplanan İkinci Lengüistik Kurultayı'nda, "Kırım yazı dili, Ortak Yolak şivesine dayanacaktır" diye karar alınıyordu. Oysa, Kırım'ın kuzeyinde uzun bir geleneği olan Kıpçak yazı dili, güneyinde Kırım Türklerinin 1910'a kadar kullandıkları Osmanlı yazı dili vardı. Bunlar yerine Orta Yolak tercih edilmişti. Azerbaycan'da ise, özellikle 1910'lu yıllarda aydınlar arasında şiddetli alfabe ve yazı dili tartışmaları olmuştur. Bir kısım Azerbaycanlı aydın, İstanbul Türkçesinin yazı dili olmasını savunurken, bunlara karşı çıkanlar da mahallî Azerî ağızlarının yazı dili olması görüşünü ileri sürmüşlerdir. Tartışma, sonunda İstanbul Türkçesi ağırlık kazanmış, fakat, 1930'lardan sonra durum yine değişmiştir.

1928-1930 arasında Sovyetlerdeki bütün Türk toplulukları, "Birleştirilmiş Yeni Türk Elifbası" adlı, Latin esaslı alfabeyi kullandılar. Ancak, Stalin, 1937-1940 yılları arasında, Türklerin alfabelerini birer birer değiştirdi. Türk boyları için yeni yeni, hepsinde birbirinden farklı işaretlerin yer aldığı kiril esaslı alfabeler yapıldı. Böylece, Türkler birbirlerinin yazılarını okuyamaz, yazılı iletişim kuramaz hâle geldiler. Sovyetlerde Türkoloji araştırmaları, ortak noktaların bulunduğu tarihî yazı dilleri üzerinde değil, farklılıkların daha çok ortaya çıktığı ağızlar üzerinde yoğunlaşmıştır.

Böylece, Türk dünyasında, İsmail Gaspıralı'nın başlattığı "dilde birlik" düşüncesi, Çarlık ve Bolşevik idarelerince engellenmiş, XX. yüzyıla kadar iki büyük yazı dili (Osmanlı Türkçesi ve Çağatay Türkçesi) geleneğine sahip olan Türk boyları, XXI. yüzyıla yirmi farklı yazı diliyle birbirlerinden iyice koparılmış olarak girmektedirler.

"Dilde Birlik" Düşüncesinin Uygulanabilirliği

Gaspıralı'nın başlattığı "dilde birlik" düşüncesi dilbilimsel temellere mi dayanmaktadır, yoksa, bunlar bir gazetecinin ileri sürdüğü görüşler midir?

Türk dili tarihi, bize, Gaspıralı'nın düşüncelerinin aslında hayal olmadığını göstermektedir. Bilindiği gibi, Türkler, belgelerle takip edebildiğimiz kadarıyla Göktürkler, Uygurlar ve Karahanlılar çağında tek bir yazı diline sahipti. Farklı ağızlarla konuşan Türk toplulukları, ortak bir yazıyı kullanmaktalardı. Karahanlı çağından sonra, Türk dünyasında üç edebî şive ortaya çıkmıştır. Batıdaki Oğuzlar Osmanlı Türkçesini, Orta Asya'daki Oğuzlar, Uygurlar ve lehçeleri Kuzey grubuna giren Kazaklar ve Kırgızlar Çağatay yazı dilini, Kuzeydeki Tatarlar, Başkırtlar, Kazan Türkleri, Mısır'daki Memluk-Kölemen Kıpçakları da Kıpçak yazı dilini kullanmışlardır. Bundan anlaşılmaktadır ki Türk dünyasında, XV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar, üç büyük lehçe hakimdi. İşte, Gaspıralı, basın-yayın faaliyetlerinin gelişmişliğini de göz önünde tutarak, bu üç yazı dilinin "bir" yazı dili hâline gelebileceği düşüncesini ileri sürmüş ve *Tercüman* gazetesiyle bunun adeta bir "prova"sını yapmıştır.

Gaspıralı'nın fikirlerinin ne kadar gerçekçi olduğunu, 1990'lı yıllardan itibaren yeniden yapılanma sürecindeki Türk dünyasında gözlemlendi. Türk halkları, aralarındaki onca asırlık ayrılığa rağmen anlaşabildiklerini gösterdiler. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği üyelerinin 12-20 Nisan 1992 tarihleri arasında beş Türk Cumhuriyetine yaptıkları gezi sonunda, geziye katılan 150 iş adamı, bürokrat ve gazeteciye uygulanan ankette, Türkçe anlaşma oranları ortaya çıktı. Buna göre Türkiyeli bir Türkün, Azerbaycan'da %88, Türkmenistan'da %63, Özbekistan'da %60, Kırgızistan'da %39, Kazakis-

tan'da % 26 oranında anlaşma imkanı vardır. Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun'un kanaatine göre de, Türk lehçelerini Türkiyeli bir Türkün anlayabilmesi için, Azerbaycan Türkçesi için birkaç gün, Türkmence ve Özbekçe için bir hafta, Kırgız, Kazak ve Başkurt Türkçeleri için de bir, bir buçuk ay gerekmektedir.

Çuvaş Türkçesi ve Saha (Yakut) Türkçesini bir tarafa bırakırsak, öteki Türk lehçeleri, bilinen belgeli ortak tarihe sahiptirler (Bk. Köktürkçe, Uygurca, Karahanlıca). Türk dilinin ilk yazılı belgelerinden itibaren bu lehçelerinin gelişme seyirlerini takip edebilmekteyiz. Yine Kâşgarlı Mahmud'un 11. yüzyılda yazdığı *Divânü Lügâti't-Türk*'ünde bu lehçelere ait dil verileri yer yer boy isimleri ile zikredilmiştir. Türk dili, XI. yüzyıldan sonra farklı coğrafyalarda üç büyük yazı diline (Osmanlı, Çağatay, Kıpçak) ayrılmıştır. Buna rağmen, kelime hazinesi dışında bu lehçeler arasında fonetik, morfolojik ve sentaks bakımından dilin karakteristiğini etkileyecek esaslı ayrılıklar olmamıştır.

Azerî Türkçesinde, fonetik yönden farklılık olarak, bizim Anadolu ağızlarında da çok yaygın olan *k>g* değişmesi, Arapçadan ve Farsçadan gelen kalın sıralı kelimelerin ince sıraya geçmesi dışında esaslı farklılıklar bulunmamaktadır. Türkmen Türkçesinin en önemli farklılığı uzun ünlüler ve peltek ünsüzlerdir. Bir de *f>p* değişmesidir. Özbek Türkçeninin temel farklılığı yuvarlak *a*'ların olmasıdır. Uygur Türkçesinde ise normalden kısa olan *ı* ünlüsünün *i*'ye değişmesi bir özellik olarak göze çarpmaktadır. Kırgız Türkçesinin en önemli özelliği yuvaklaklaşmadır. İlk hecedeki yuvarlak ünlüler, sonraki hecelerde bulunan düz ünlüleri yuvarlak hâle getirirler. Yine, kelime başında *y>c* değişmesi de bu lehçenin tipik özelliğidir. Kazakçada en önemli fonetik özellik *ş>s* değişmesidir. Kırgızcadaki *y>c* değişmesi burada *y>j* halinde gerçekleşir. Yine, Tatar ve Başkurt Türkçelerinde, Kıpçak grubunun diğer lehçelerindeki değişmelere benzer ufak tefek fonetik değişiklikler bulunmaktadır.

Türk lehçeleri arasındaki morfolojik farklılıklar genel anlaşmayı etkilemeyecek derecede ikincil unsurlardır. Temel sözcükler bakımından da Türk lehçeleri arasında çok büyük ortak noktalar vardır. Sovyet döneminde Türk lehçelerine Rusça birçok kültürel alıntı sözcük girmiştir. Bunlar bir ara Türkçe sentaksı esaslı biçimde etkileyecek şekilde çoğalmış olmasına rağmen, şimdi, millî dile dönme hareketleriyle söz konusu alıntılar azalma yoluna girmiştir.

Bunlar bize, Türk dilinin, aslında, çok geniş bir coğrafyada, uzun bir tarihî zaman dilimi içinde çok çeşitli lehçelere ayrılmış olsa da kendi temel özelliklerini korumuş bir dil olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bütün

Türklerin bir yazı dilinde birleşmesi için dilin kendi iç dinamikleri açısından büyük bir engel yoktur.

Gaspıralı İsmail Bey'in dilde yenileşme harekete ile ilgili birkaç önemli kaynak:

- "Gaspıralı İsmail Bey" *Türk Ansiklopedisi*, C. XVII, Ankara 1969, s. 162-163
- Hakan Kırımlı, "Gaspıralı, İsmail Bey", *TDV İA*, C. XIII, s. 392-394
- A.Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, (2. Baskı) Ankara 1997, s. 179-207
- Altan Deliorman, "Ismail Gaspıralı ve Tercüman Gazetesi" *Türk Kültürü*, VI, Sayı 69, Ankara 1968, s.653-658
- İhsan Ilgar, *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi"*, Ankara 1990, XLII+518 s.
- Mehmet Saray, *Türk Dünyasındaki Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)*, Ankara 1987
- Nadir Devlet, *İsmail Bey (Gaspıralı)*, Ankara 1988, 139 s.
- Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara 1985
- *İsmail Gaspıralı – Seçilmiş Eserleri: I-Roman ve Hikâyeleri-* (Haz. Yavuz Akpınar-Bayram Orak – Nazım Muradov), İstanbul 2003
- *İsmail Gaspıralı – Seçilmiş Eserleri: II-Fikrî Eserleri*, (Haz. Yavuz Akpınar), İstanbul 2004

V. XX. YÜZYILDA TÜRK DÜNYASINDA BİR FİKİR HAREKETİ OLARAK TÜRK DİLİ

XIV. yüzyıldan XX. yüzyılın başına kadar Türk dünyasında üç büyük yazı dilinin olduğunu yukarıdaki belirtmiştik. Bu üç yazı dilinden Osmanlı Türkçesi Osmanlı imparatorluğu sınırları içinde gelişmiş büyük ve tartışmasız yazı dili olarak XIII. yüzyıldan beri varlığını devam ettirmiştir. Çağatay Türkçesi ise Orta Asya'daki Özbek, Uygur, Kazak, Kırgız, Türkmen, Karakalpak... gibi bütün Türk boy ve kabilelerinin ortak yazı dili olarak XX. yüzyılın başına kadar kullanılmıştır. Kıpçak Türkçesi de Altınordu ve Memluklu devletleri zamanında parlak devirlerini yaşamıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra dünyadaki ve Türk ülkelerindeki siyasi, sosyal ve kültürel değişmeler Türk halklarının kültürel durumunu, dolayısıyla Türk dilini doğrudan etkilemiş, böylece Türkçe tarihinin en büyük haraketliliğini son bir buçuk asırda yaşamıştır.

İstanbul'un fethinden tam 99 yıl sonra 1552'de Kıpçak Türklerinin en önemli siyasi ve kültürel merkezi olan Kazan Rusların eline geçti. Rus coğ-

rafyası bu tarihten sonra güneydeki ve doğudaki Türk yurtlarına doğru genişlemeye başladı.

1774 Küçük Kaynarca Anlaşması ile Kırım Osmanlı himayesinden çıkarılmış ve Ruslar burayı 1783'te işgal ederek Novorossıyk eyaletine bağladılar. Kırım'ın Türk etnik yapısı bir süre sonra Rusya'nın çeşitli bölgelerinden getirilen nüfusla bozuldu, 1802'de Çar I. Aleksandr'ın emriyle Kırım'daki Türkçe yer adları Rusçalaştırıldı.

Bunu 1885'te Türkistan'ın Ruslarca işgal edilmesi takip etti ve Osmanlı dışındaki Türklerin siyasî ve kültürel bağımsızlıkları ortadan kaldırıldı.

Bir yandan Türk ülkelerinin işgali, öte yandan Osmanlı devletinin iyice zayıflaması Türk dünyasını her bakımdan buhrana sokmuştu.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Ruslar, Türk dünyasının bütünlüğünü parçalamanın yollarını aramaya başladılar. O güne kadar Çağatay ve Kıpçak yazı dili sayesinde anlaşan Orta Asya ve Rusya Türklerinin aralarındaki dil birliğinin bozulması ve böylece küçük siyasî birlikler halinde daha kolay yönetilebilecekleri düşüncesi ile birtakım projeler üretilmeye başlandı. Bu projeyi üretenlerin başında Kazan Üniversitesi hocası Nikolay İlminskiy'nin geldiğini belirtmiştik. İlminskiy, o güne kadar Çağatay ve Kıpçak yazı dili ile anlaşan Türk kitlelerinin her birine bir yazı dili ihdas edilmesini savundu. Kazak ve Tatar aydınları bu düşüncenin etkisiyle kendi diyalektleriyle yayınlar yapmaya başladılar.

Rusya'da Meşrutiyet'in ilan edildiği 1905'te bu düşünceler İdil-Ural, Kafkasya ve Türkistan'da tartışılmaya başlandı. Çarlık yönetimi bunları destekleyerek yeni yazı dilleri oluşturulması için çalışmalar hızlandı. Mikola Ostroumanov, Çağataycanın yerine Farsça ve Tacikçe'nin etkisi ile fonetiği iyice bozulmuş Taşkent ağzını Özbekistan'ın yazı dili hâline getirmek için Özbekistan'da *Türkistan Vilayetinin Gazeti* adlı gazeteyi çıkarır. 1888-1908 yıllarında çıkarılan *Dala Vilayeti Gazeti* Kazakçayı, 1905-1908 yıllarında çıkarılan *Mecmua-yı Mavera-yı Bahr-i Hazar* Türkmenceyi yazı dili yapma amacını gütmüştür.

İlminskiy ve Ostmoumanov'un yeni yazı dili yaratma çabalarına Azerbaycan Türklerinden Feth Ali Ahundzade, İdil-Ural Türklerinden Kayyum Nasirî, Galimcan İbrahimov, Validov, Yanişev, Gabulla Tukay, Kırgızlardan Çokhan Valihanov, Kazaklardan Abay Kunanbayev, İbrahim Altınsarın... gibi şair ve yazarlar destek verdiler.

1917 Bolşevik ihtilali ile İlminskiy ve Ostroumanov'un düşünceleri devlet politikası haline getirilir ve her Türk boyunun konuşma dili (ağız) yazı dili yapılır.

Saha Türkleri 1917-1918 yıllarında latin harflerini kabul eden ilk Türk topluluğu oldu.

Azerbaycan 1926'da latin alfabesini kabul etti. 1928'de Türkiye'de latin harfli alfabeye geçilmesi ile tedirgin olan Stalin 1930'ların başından itibaren Türk asıllı halkların kiril esaslı alfabeler kullanmasını mecbur tuttu. Latin alfabesinin kiril alfabesi ile değiştirilmesinin yanısıra, her Türk halkının kiril alfabesinde diğerinden farklı birkaç işaret konularak yazı iletişimi tamamen engellenmek istenmiştir.

Çin'de ise Uygurca 1949'daki Komünist Parti kararıyla yalnızca Uygur özerk bölgesinin yazı dili yapılmıştır.

Böylece XX. yüzyılın ilk yarısında Türk dili yirmi ayrı yazı diline ayrılmış, böylece bu yüzyılın başında "Türk dili", "Türkî til", "Türkçe" olarak "Türk" genel adı ile anılan dilimizin bazı lehçe ve ağızları birer yazı dili hâline getirilerek genel koldan koparılmak istenmiş, bir ölçüde de başarılı olunmuştur. Bugünkü Türk yazı dilleri şunlardır:

1. Türkiye Türkçesi
2. Gagauz Türkçesi
3. Azerbaycan Türkçesi
4. Türkmen Türkçesi
5. Kırım-Tatar Türkçesi
6. Karaçay-Malkar Türkçesi
7. Nogay Türkçesi
8. Kumuk Türkçesi
9. Kazan-Tatar Türkçesi
10. Başkurt Türkçesi
11. Kazak Türkçesi
12. Karakalpak Türkçesi
13. Kırgız Türkçesi
14. Özbek Türkçesi
15. Uygur Türkçesi
16. Altay Türkçesi
17. Hakas Türkçesi
18. Tuva Türkçesi
19. Saha (Yakut) Türkçesi
20. Çuvaş Türkçesi

VI. CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRK DİLİ

Türk dili tarihinde Cumhuriyet döneminin ve Cumhuriyetimizin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün çok farklı bir yeri ve önemi vardır. Türkiye Cumhuriyeti, bir anlamda Türk dili ve kültürü üzerine kurulmuştur. Atatürk bir konuşmasında "Türkiye Cumhuriyetinin temeli kültürdür" sözüyle bunu en veciz biçimde ifade etmiştir. Türk dili, uygar dünyanın belli başlı kültür, iletişim ve bilim dillerinden bir olarak bütün dünyada kabul edilmiş ve -lehçe parçalanmışlığı ve çeşitli dil sorunlarına rağmen- bütün lehçeleriyle birlikte, konuşur sayısı, ileşitim gücü ve coğrafi yaygınlık bakımından dünyanın ilk on dili arasında yerini almıştır.

Atatürk, öğrencilik yıllarından itibaren Türk kültürü ve Türklükle ilgili konuları ana gündem meselesi yapmıştır. Cumhuriyet'in ilanınından hemen sonra Atatürk, Fuad Köprülü'ye Türkiyat Enstitüsü'nü kurma direktifini

verdi ve 12 Kasım 1924'te Enstitü kuruldu. Fuad Köprülü, Gazi'ye Enstitü'nün amleminin nasıl olması gerektiğini sorduğuna şu cevabı alır: *"Fuat Bey! Karlı Tanrı Dağlarının önünde elinde meşale tutan bir bozkurt olsun, bu meşale genç Türkiye Cumhuriyeti'nin ilminin ifadesi olsun. Ergenekon'dan çıkmamızda kılavuz olan bozkurt, Türklüğün Anadolu topraklarındaki yeni devletinin kuruluşunu ifade etsin."*[215]

Cumhuriyet'in ilanından önce başlayan alfabe tartışmaları Cumhuriyet'ten sonra da canlı olarak devam etti. Daha önce Rusya Türklerinden Sahalar 1917-1918'de Latin harflerini kullanmışlardı. 1926'da Bakü'deki Birinci Türkoloji Kongresinde Latin harfli bir alfabe bütün Türk halkları için kabul edildi ve "Birleştirilmiş Türk Elifbası" adı verildi. Bundan bir yıl sonra Azerbaycan bu alfabeyi kullanmaya başladı (1927).

24 Mayıs 1924'te Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Latin rakamları kabul edildi. Latin harfleri ise 1 Kasım 1928'de kabul edilerek 3 Kasım 1928'de yayımlanan *Resmî Gazete*'de *Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkındaki Yasa* kanunlaştı. Bu tarihten sonra devletin bütün kurum ve kuruluşlarında topyekun bir alfabe seferberliği başlatıldı. Gazi Mustafa Kemal, kara tahta başında elinde tebeşir memleketin her tarafını gezerek halka okuma yazma önemini kavratmaya çalıştı.

Latin harfli alfabenin kabulünden sonra, artık, dilin gramer, sözlük ve karşılaştırmalı araştırmalar gibi sorunlarına dönüldü.[216] Harf inkılabından Türk Dilini Tetkik Cemiyeti'nin kuruluşu olan 1932 yılına kadar dil üzerinde çeşitli çalışma ve araştırmalar yapıldı. Dil Heyeti olarak adlandırılan Bilim Kurulu, öncelikle *"İmlâ Lugati"* hazırladı. Yirmi beş bin sözden oluşan bu kılavuz, 12 Aralık 1928'de yayımlandı. Daha sonra bu heyet, Fransızca'dan Türkçeye ve Türkçeden Türkçeye bir sözlük projesi başlattı, fakat bu çalışma sonuçlanamadı.[217]

Atatürk 2 Eylül 1930 tarihinde Sadri Maksudî *Arsal'ın Türk Dili İçin: Geçmişteki, Bugünkü ve Gelecekteki Yazı Dilimiz Üzerinde Düşünceler* kitabının ilk sayfasına Türk dili ile ilgili gelecekteki planlarını özetleyen şu yazıyı yazmıştı: ***"Millî his ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin millî ve zengin olması, millî hissin inkişafında başlıca müessirdir. Türk dili, dillerin en zenginlerindendir; yeter ki bu dil, şuurla işlensin. Ülkesini, yüksek istiklalini koruması bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtaracaktır"***

19 Nisan 1931'de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti kurulduktan sonra Çankaya'da yapılan bir toplantıda Gazi, *"Dil işlerini de düşünecek zaman da gelmiş-*

---

[215] Osman F. Sertkaya "Atatürk ve Türk Dili", *Türk Dili*, Kasım 2001, s. 549

[216] A. Sırrı Levend, *a.g.e.*, s. 403

[217] Şükrü Haluk Akalın, "Cumhuriyet Döneminde Türkçe", *Türkler*, C. 18, s. 33

tir. Ne dersiniz... Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti gibi bir de ona kardeş dil cemiyeti kuralım. Adı Türk Dili Tetkik Cemiyeti olsun" der.[218] Böylece, 12 Temmuz 1932'de *Türk Dili Tetkik Cemiyeti* kuruldu. Cemiyet, filoloji ve lengüistik ile Türk dili tarihi olmak üzere iki büyük alanda faaliyet gösterecekti.[219]

26 Eylül-4 Ekim 1932 tarihleri arasında I. Türk Dil Kurultayı Dolmabahçe Sarayı'nda toplandı. Bu kurultayda Merkez Heyeti tarafından uygulanmak üzere yedi maddelik şu görüşler kabul edildi:

1. Türkçenin Sümer, Eti dilleriyle ve Hind-Avrupa dilleriyle mukayesesi yapılmalıdır,
2. Türkçenin tarihî oluşumu araştırılmalı ve grameri yazılmalıdır.
3. Derleme çalışmaları, lehçe ve terim sözlükleri yapılmalıdır,
4. Türkçenin tarihî grameri yazılmalıdır,
5. Doğuda ve batıda Türkçe ile ilgili olarak yazılan eserler toplanmalı, bu eserlerden gerekli olanlar dilimize çevrilmelidir,
6. Cemiyet, araştırmalarını bir dergi ile yayımlanmalıdır,
7. Gazetelerde dil işlerine hususi yer verilmelidir.[220]

Bu kararlar, gelecekteki dil çalışmalarını şekillendirmesi bakımından oldukça gerçekçi hedeflerdir. Bu maddelerde, temel olarak, gramer, sözlük ve dil tarihi araştırmaları üzerinde yoğunlaşılması öngörülmüş, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerindeki dil tartışmaları aşılarak akademik çalışmaların yapılması ön plana çıkarılmıştır.

Atatürk, Türk dili üzerindeki yerli ve yabancı araştırmaları bizzat inceleyerek, dönemindeki bilginleri Türk dili üzerinde araştırmalar yapmaya yönlendirmiştir. Nitekim Türk dilinin en eski anıtları olan Köktürk (Runik) yazılı metinlerin ilk iki cildi O'nun sağlığında yayımlanmış; 1940'larda yayımlanan *Dîvanü Lûgati't-Türk*, *Kutadgu Bilig* gibi önemli eserler üzerindeki çalışmalar da yine O'nun tarafından başlatılmıştır.

Kurultayda alınan kararlar kısa sürede uygulamaya koyulmuş ve çeşitli komisyonlar kurularak bu hedefler doğrultusunda çalışmalar başlatılmıştır. İlk olarak halk ağzından söz derleme işine girişilmiş, Türkiye'nin bütün il, ilçe ve köylerinde derleme faaliyetlerine girişilmiştir. 1933 yılının Ocak ayından başlayan bu çalışma on dokuz ay sürmüş, Ankara'da 130 bin fiş birikmiştir.[221] Bunun yanında, eski eserlerde yer alan Türkçe kelimelerin de taranması yoluna gidilmiş, taranan 150 eserden 125 binden fazla fiş hazır-

[218] Şükrü Haluk Akalın, *a.g.m.*, s. 34
[219] Zeynep Korkmaz, *Atatürk ve Türk Dili Belgeler*, s. 196
[220] Zeynep Korkmaz, *a.g.e.*, s. 207
[221] A. Sırrı Levend, *a.g.e.*, s. 416

lanmıştır. Bu eser, *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi* adıyla 1934 yılında yayımlanmıştır. Derginin madde başlarında yer alan yabancı kökenli sözcüklere karşı Türkçeleri önerilmiştir. Bu gün kullandığımız *armağan, aydın, olağan, olgun, onarmak, sayı...* gibi birçok sözcük buradan yazı diline geçirilmiştir. Bunların yanısıra, terim, gramer ve yayın işi de devam etmiştir.

18 Ağustos 1934'te yapılan II. Türk Dil Kurultayı'nda cemiyetin adı Türk Dili Araştırma Kurumu'na çevrilmiş, ayrıca Kurultay'da Türkçe köklerden yeni sözler üretilmesi konusunda kararlar alınmıştır.

24 Ağustos-31 Ağustos 1936 tarihleri arasında yapılan III. Türk Dili Kurultayında, temel olarak, -tartışmaları günümüzü kadar devam eden- "Güneş- Dil Kuramı" üzerinde durulmuştur.

Özleştirmecilik ve Güneş – Dil Kuramı

Cumhuriyet döneminde en fazla tartışma yapılan dil konularının başında *tasfiyecilik* veya *özleştirmecilik* gelir. Yankıları günümüze kadar devam eden bu hareketin başlangıcı ve nedenleri üzerinde kısaca durmak yerinde olacaktır.

Tasfiyecilik, yabancı kökenli bütün sözcük, kavram ve terimleri dilden atarak onların yerine anadilden türetilen şekilleri ikame etmektir. Bu hareketin başlangıcı Tanzimat yıllarına dayanır. Tanzimat dönemi aydınlarının dilde sadeleşme fikrine rağmen Servet-i Fünun edebî akımına mensup yazarların ileri derecede bir uydurmacılık yoluna saptıkları görülmüştür. Bu dönemde Arapça ve Farsça kelime köklerinden birtakım sözler türetilmiş, bunun yanında daha önce hiç bir yerde kullanılamayan sözcükler, Arapça ve Farsça sözlüklerden devşirilerek dile sokulmaya çalışılmıştır. İşte, Servet-i Fünuncuların bu aşırı tutumuna karşı Fuat Kösearif, Osmanlıcadaki Arapça ve Farsça kökenli bütün sözcüklerin atılıp yerine Türkçe veya diğer Türk lehçelerinden sözlerin ikame edilmesini tavsiye etmiştir.

II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e kadar dilde bu tartışmalar hiç durmadan devam etmiştir. Cumhuriyet'in dil programını da bu düşünceler derin şekilde etkilemiş görünüyor.

Atatürk 1928'de harf inkılabını gerçekleştikten sonra 1932'de de dilin sadeleşmesi ve gelişmesi işine el atmıştır. I. Türk Dil Kurultayı'ndan sonra dilde üç dört yıl süren özleştirmecilik hareketi devam etmiş, III. Türk Dili Kurultayından sonra ise *Güneş-Dil Kuramı* tartışılmaya başlanmış, böylece tasfiyecilik çalışmaları Atatürk'ün vefatına kadar durmuştur.

Güneş-Dil Kuramı, dil felsefesi ile ilgili bir kuramdır. Kaynağı, Viyanalı dil bilgini Dr. Hermann F. Kıvergitsch'in 41 sayfalık basılmamış tezidir.[222] Eser, psiko-sosyal dil görüşünü ileri sürer. Buna göre, insanın pskolojisi ile dış dünyayı birbirine simgesel iletişim değeri olan sesler bağlar. Kıvergitsch, bu tezinden hareketle Altay dilleri ile Hitit dili arasında benzerlikler ortaya koymuştur. Bu çalışmadan sonra Atatürk tarafından *Etimoloji Morfoloji ve Fonetik Bakımından Türk Dili: Notlar* adlı kitap hazırlanarak yayımlanır. Kitapta ileri sürülen düşünceye göre, dünyada hayatın kaynağı olan güneş, dillerin türeyişinde de temel etken olmuştur. İnsanın zihninde uyanan bütün kavramlar, güneşin verdiği ışıktan, aydınlıktan, parlaklıktan meydana gelmiştir. Dolayısıyla insanlar ilk önce güneşe bir ad verme gereği duymuşlardır. İşte bu kavramı anlatan ilk söz, Türk dilinin kökü olan *ağ* sözcüğüdür. Yani, dünya dillerindeki bütün sözler bu sözcükten doğmuştur.

Bundan sonra 1935 yılında İbrahim Necmi Dilmen *Güneş Dil-Teorisinin Ana Hatları* adlı kitabı yayımlar.

Yerli yabancı birçok bilim adamının –bu arada Kıvergitsch de- katıldığı III. Türk Dil Kurultayı'nın ana konusu *Güneş Dil Kuramı* olmuştur (24 Ağustos 1936). Bu kurultaydan sonra neredeyse bütün sözcüklerin kökeni Türkçe ile açıklanmaya çalışılmış, bununla ilgili çeşitli kitap ve broşürler yayımlanmıştır. Bilimselliği tartışmalı olan bu açıklamalar bir süre daha devam etmiş, 1937'den sonra iyice gündemden kalkmıştır.

Atatürk bu kuramı desteklemek suretiyle, Türkçedeki tasfiyecilik hareketini durdurmuş, dilin normal gelişme ve değişme seyrine bırakılmasını sağlamıştır. Böylece, dilimizde kültürel ve semantik bakımdan derinlik kazanmış ve işlene işlene Türkçenin fonetik sistemine uydurulmuş sözcüklerin dilden atılmasının yolu tıkanmıştır[223]. Zaten bu hareket Atatürk'ün dil inkılabı yapma düşüncesinin temelini teşkil eden ve daha önce de Yeni Lisancıların savunduğu *halkın konuştuğu Türkçe* ilkesi ile de uyuşmaktaydı.

Atatürk'ün dil inkılabın başlıca hedefleri şunlardı:

1. Dili, karma ve yapma bir dil olan Osmanlıca nesir dilinin kelimelerinden ayıklamak,
2. Aydınların dili ile halkın dili arasındaki kopukluğu gidermek,
3. Türk diline millî bir gelişme yolu çizmek,

---

[222] Zeynep Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, c. I., s. 779

[223] Atatürk, 26 Eylül Dil Bayramı münasebetiyle Türk Dil Kurumu'na 26 Eylül 1934'te çektiği telgrafta "özek", "kut", "bitik" gibi yeni teklif edilen kelimeleri kullanırken, 27 Eylül 1937 yine aynı münasebetle yolladığı bir telgrafta bu tür yeni kelimeler yerine, o günün resmî dilinde yaşayan kelimeler kullanılmıştır. Zeynep Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar-I-*, s. 735

4. Türkçeyi uzun vadede bir bilim ve kültür dili yapmak.[224]

Bu ilkeler, bir ara, (1932-1934 yılları arasında) yukarıda ifade ettiğimiz tasfiyecilik hareketi ile sekteye uğradı ise de, *Güneş-Dil Kuramı*'nın hareket noktası olarak ele alınmasından sonra (1936) bu görüşleri, Atatürk'ün Türk dil inkılabı ile ilgili temel ilkeleri olarak değerlendirmek gereklidir.

Cumhuriyet'in 87. Yılında Türkçe

Atatürk'ün bizzat kendisinin kurdurduğu ve Türkçenin belli bir bilimsel kurum tarafından geliştirilmesini, araştırılmasını istediği *Türk Dilini Tetkik Cemiyeti* (Daha sonra *Türk Dil Kurumu*) yıllar içinde birçok önemli çalışmalar yapmıştır. Ama, Atatürk'ün dil için koyduğu hedeflere ulaştığımızı söylemek şimdilik pek mümkün görünmüyor.

Önce bu süre içinde yapılan çalışmaları belli başlıklar altında ele alarak katedilen aşamaları tespit etmek yerinde olur.

1. Sözlük Çalışmaları: *Türk Dil Kurumu*'nun ilk çalışmalarından biri Türkiye Türkçesinin esaslı bir sözlüğünü hazırlamak olmuştur. O güne kadar hazırlanan sözlükler -Şemseddin Sami Bey'in *Kâmûs-ı Türkî*'si hariç- ihtiyaçlara cevap verebilecek durumda değildi. Bunun için halk ağzında yaşayan fakat yazı dilinde kullanılmayan kelimelerin derlenmesi yoluna gidildi. Bu derleme faaliyeti 1932-1934 yılları arasında yurdun dört bir yanında görev yapan aydınlar -özellikle öğretmenler- tarafından yürütüldü. Bu çalışmalar altı cilt halinde *Söz Derleme Dergisi* adıyla yayımlandı. Daha sonra söz konusu çalışmalar devam ettirildi. 1963-1979 yılları arasında bu derlemeler birleştirildi ve böylece bugünkü 12 ciltlik *Derleme Sözlüğü* ortaya çıktı.

Bu alanda ikinci bir eser olarak da *Tarama Sözlüğü*'nü görmekteyiz. Bu çalışmaya 1935 yılında başlanmış, XIII-XIX. yıllar arasında yazılan toplam 227 eserdeki Türkçe kelimeler taranmak suretiyle 1974-1977 yılları arasında 12 cilt eser olarak *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* adıyla yayımlanmıştır.

Derleme ve Tarama faaliyetlerinin yanı sıra yazı birliğinin sağlanması amacıyla imlâ işine el atıldı. 1929 yılında Dil Encümeni tarafından *İmlâ Lügati* çıkarıldı. Bu kılavuz son olarak geliştirilmiş biçimiyle *İmlâ Kılavuzu* (1996) adıyla yayımlandı.

1942'deki IV. Dil Kurultayı'ndan sonra yaşayan Türkçenin sözlüğü olan 668 sayfalık *Türkçe Sözlük* yayımlandı (1945). Bu ilk baskıda toplam 32.104 sözcük yer almaktaydı. Türkçenin söz dağarcığı yıllar içinde yeni türetilen

[224] Zeynep Korkmaz, *a.g.e.*, s. 730

sözler, halk dilinden alıntılar ve ödünçlemeler yoluyla zenginleşti ve *Türkçe Sözlük*'ün son baskısında (2005) sözcük sayısı 104.481'e ulaştı. Bunun yanında çeşitli bilim, sanat ve spor terimlerini, yer ve kişi adlarını, ağızlardaki söz varlığının da ortak bir veri tabanında birleştirilmesiyle oluşan ve elektronik ortamda yayımlanan (http://tdkterim.gov.tr/bts/) *Büyük Türkçe Sözlük*'te toplam 616.767 sözcük yer almaktadır.

2. Gramer Çalışmaları: *Türk Dil Kurumu*'nun asli görevlerinden biri de tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin gramerlerini hazırlamak olmuştur. Bu amaçla ilk önce Tahsin Banguoğlu tarafından hazırlanan ve özellikle orta öğretimin Türkçe dil bilgisi ihtiyacını karşılayacak olan *Anahatlarıyla Türk Grameri* yayımlandı (1940). Bugün bunun yanısıra tarihi ve çağdaş lehçelerin gramerlerinin hazırlaması için büyük bir proje başlatılmıştır.

Çeşitli okuyucu ve öğrenim düzeylerine göre Türkiye Türkçesi gramer kitapları yazılmıştır. Bunlardan başta zikredilmesi gereken iki eser vardır: Birincisi Muharrem Ergin'in *Türk Dil Bilgisi* (1958) adlı kitabı diğeri ise Zeynep Korkmaz'ın *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi* (2003)'dir.

Tarihi Türkiye Türkçesinin gramer özellikleri ile ilgili olarak yazılan F. Kadri Timurtaş'ın *Eski Türkiye Türkçesi* (1977) eseri de bu alandaki önemli bir boşluğu doldurmuş, dil incelemeleri için esaslı bir kılavuz olmuştur.

Bunların dışında Türkiye Türkçesi grameri ile ilgili daha birçok kitap yayımlanmıştır.

3. Ağız Araştırmaları: *Türk Dil Kurumu*'nun hedeflerinden biri de Anadolu ağızları üzerinde çalışmalar yaparak bunların fonetik ve morfolojik özelliklerini ortaya çıkarmak olmuştur. Bu alanda ilk ciddi çalışmayı Ahmet Caferoğlu yapmıştır. Anadolu'nun hemen hemen bütün bölgelerinde derlemeler yapan bu bilim adamı elde ettiği malzemeyi 1940-1951 yılları arasında dokuz ciltlik bir külliyat alarak yayımlamıştır. Bu öncü çalışmadan sonra Zeynep Korkmaz tarafından Güney-Batı Anadolu Ağızları ve Nevşehir ve Yöresi Ağızları araştırılmıştır. Türkiye'de, Adana, Artvin, Aydın, Bartın, Bursa, Edirne, Elazığ, Erzurum, Erzincan, Diyarbakır, Giresun, Gümüşhane, Isparta, Karaman, Kars, Kırşehir, Kütahya, Manisa, Malatya, Muğla, Nevşehir, Rize, Ordu, Osmaniye, Sivas, Şanlıurfa, Tokat, Trabzon, Uşak ve Zonguldak illeri ağızları ile ilgili müstakil derleme ve gramer çalışmaları yapılmıştır. Bunlar yanında çeşitli il ve ilçe düzeyindeki yerleşim birimlerinden metin derleme ve bunlar üzerinde inceleme ve araştırma faaliyetleri devam etmektedir. Türkiye Türkçesi ağız araştırmaları, yakın bir gelecekte Türkiye Ağız Atlasını oluşturabilecek metin birikimine kavuşmuştur.

4. Bilimsel Yayınlar: *Türk Dil Kurumu*, Türk dilinin temel kaynaklarını bilimsel ölçüler çerçevesinde yayımlamayı hedeflerinden biri olarak kabul etmişti. Bu bağlamda ilk çalışma H. Namık Orkun tarafından Orhun Abide-

leri ile ilgili eseri olan *Eski Türk Yazıtları* (4 cilt, 1936-1941) adıyla ortaya konmuştur. Karahanlı Türkçesinin leksikoloji ve folklor bakımından fevkalade kıymetli eseri *Divanü Lügati't-Türk* 1939-1943 yılları arasında Besim Atalay'ın tercümesiyle yayımlanmıştır. Bu dönemin diğer önemli eseri *Kutadgu Bilig* mevcut üç nüshası Reşit Rahmeti Arat tarafından karşılaştırılmak suretiyle yayımlanmıştır (1943). Yine aynı dönemin önemli eserlerinden biri olan *Atabetü'l-Hakayık* 1951 yılında yayımlanmıştır.

Bunların dışında daha sonraki yıllarda tarihi ve çağdaş Türk lehçelerine ait birçok dil metni doktora tezi seviyesinde bilimsel yöntemlerle incelenmiştir. Çeşitli üniversitelere bağlı enstitülerde Türklük bilgisi ile ilgili binlerce bilimsel çalışma yapılmıştır. Bunların büyük bölümü henüz yayımlanmış değildir.

Cumhuyet'in dil politikasını belirleyen temel kurum olan Türk Dil Kurumu uzun yıllar dile hizmet etmiştir. Fakat, Atatürk'ün ölümünden sonra yeniden başlayan özleştirmecilik hareketi bilim adamlarını ikiye bölmüş, böylece dil çalışmaları için harcanması gereken mesai gereksiz tartışmalarla Türkçeye zaman kaybettirmiştir. Bunda, dili canlı, değişen, gelişen bir olgu olarak değil de masa başında kelime üretmeyle değiştirilebilecek bir kurum görme zihniyetinin etkisi önemli rol oynamıştır. Bu arada Atatürk'ün Dil Kurumu'nu akademi haline getirme fikri de gerçekleşememiştir. 1983'ten sonra yeniden yapılanan Kurum, akademik çalışmalara öncelik vermiş, yabancı dillerden gelen kelimelere karşı Türkçe karşılık teklifleri sunarak halkın tercihine sunmuştur. Ayrıca, bağımsızlığını yeni kazanan Türk cumhuriyetleri ile özerk toplulukların gramer ve sözlüklerinin hazırlanması projesini başlatılarak bu alanda önemli bir adım atılmıştır.[225]

Türkiye Türkçesinin günümüzdeki en büyük sorunu olarak bütün dünya dillerini tehdit eden İngilizce ödünçleme sözcükler görülmektedir. Bilim ve teknolojinin gelişmesiyle dünya artık küresel bir köy olurken diller de bundan fazlasıyla etkilenmiş, bunun sonucu olarak da İngilizce sözcükler hızla yaygınlaşmaya başlamıştır. Türk dili, gerek terim yapma yollarının zenginliği, gerekse söz türetme imkanları bakımından son derece yeterli ve esnek bir yapıya sahiptir. Bu bağlamda yabancı dillerden alınan ve dilde hızla yaygınlık kazanan sözcüklere Türkçe karşılıklar bulmak hiç de zor değildir. Bu sorunun aşılması, toplumsal kültür ve dil bilinci ile ilgili görünmektedir.

---

[225] Türk Dil Kurumunun son projeleriyle ilgili olarak bk. A. Bican Ercilasun, "Türk Dil Kurumu", *Türk Dili*, Sayı 561-Eylül 1998, s. 179-182

KAYNAKÇA

AKALIN, Şükrü Haluk, "Cumhuriyet Döneminde Türkçe", *Türkler*, C. 18, s. 33

----------, "Ebulhayr Rumî", *TDV İA*, C. 10, İst. 1994, s. 362

AKAR, Ali, "Mirkâtü'l-cihâd'da Tarihî ve Destanî Unsurların Değerlendirilmesi" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Şubat 1998, S.112, s. 33-40

AKÜN, Ömer Faruk, "Şeyhoğlu", *İA*, C. XI, s. 481-485

ALPARSLAN, Ali, *Kadı Burhaneddin Divanından Seçmeler*, Kültür Bakanlığı 1000 Temel Eser, Ank. 1977, s. XXVI

AMANJOLOV, Altay, "Ataların Sözleri" (Çev. Mehmet Ölmez), *Erdem*, C. 5, S. 15, Ank. 1991, s. 800

ARAT, R.R. [Reşid Rahmeti Arat], "Kıpçak", *İA*, C. VI, s. 714

ARAT, Reşid Rahmeti, "Anadolu Yazı Dilinin İnkişafına Dair", *Makaleler* C. I, s. 317

----------, "Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı", *Makaleler I*, (Haz. Osman F. Sertkaya, Ank. 1995, s. 783-820

----------, "Türk Şivelerinin Tasnifi" *Türkiyat Mecmuası*, X, 1953, s. 69-149

----------, "Uygur Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri", *Makaleler I*, (Haz. Osman F. Sertkaya), Ank. 1995, s. 399

----------, *Kutadgu Bilig I, Metin*, İst. 1947, s. XXXII

----------, *Makaleler, Cilt I*, (Haz. Osman F. Sertkaya), TKAE Yay., Ank. 1987

----------, "Uygur Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri" *Makaleler* I, (Haz. Osman F. Sertkaya), *TKAE* Yay. Ank. 1987

ATALAY, Besim, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi I-IV*, TDK Yay. Ank. 1939-1943

ATSIZ, [Hüseyin Nihal], *XVI'ncı Asır Şairlerinden Edirneli Nazmî'nin Eseri ve Bu Eserin Türk Dili ve Kültürü Bakımından Ehemmiyeti*, İstanbul 1934

AVŞAR, Ziya, *Edirneli Nazmî Hayatı-Edebî Kişiliği-Eserleri-Türkî-i Basît ve Gazeller Dışındaki Nazım Şekilleri ve Türleri*, Gazi Üni. SBE, Ank. 1998 (Doktora tezi).

BALKAN, Kemal, "Eski Önasya'da Kut (veya Gut) Halkının Dili ile Eski Türkçe Arasındaki Benzerlik" *Erdem*, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, Cilt 6, Sayı 16, Ocak 1990, s. 1-65

BARTHOLD, V. V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Kültür Bakanlığı Yay., Ank. 1975

BARUTÇU, F. Sema, "Altaycada Kelime Başı (p)", *Fırat Üni. Sos. Bil. Dergisi*, 1989 3 (2)1-40

Başlangıcından Günümüze Büyük Türk Klâsikleri, Ötüken-Söğüt Yay., C. I-XII, İst. 1989

BAYÇAROV, S. Ya, *Avrupan'nın Eski Türk Runik Abideleri*, (Çev. Muvaffak Duranlı) Ank. 1996, s. 32

BENZİNG, J. "Altay Filolojisi ve Türkoloji Edütlerine Kılavuz" (Çev. Sabit S. Paylı), *TDAY-Belleten 1957*, Ank. 1988 (2. baskı) s. 131-177

BOESCHOTEN, Hendrik -VANDAMME, Marc, "Chaghatay", *Turkic Languages*, (Edited: Lars Johanson and Eva Agnes Csátó) Routlange Language Family Descriptions, Newyork 1998, s. 168

BOZKURT, M. Fuat, *Türklerin Dili*, Kültür Bakanlığı Yay., Ank. 1989

BUĞRA, Mehmet Emin, *Şarkî Türkistan Tarihi*, Ank. 1987

CAFEROĞLU, Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, Enderun Kitabevi, İst. 1988

----------, *Türk Kavimleri*, Enderun Kitabevi, İst. 1988

CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İst. 1994, s. 347 (3. baskı)

CANPOLAT, Mustafa, "Behcetü'l-Hadayık'ın Dili Üzerine" *TDAY-Belleten 1967*, TDK Ank. 1989 s. 167

CEYLAN, Emine, *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, TDK Yay., Ank. 1997

CUMAGULOV, Çetin, "Vilhelm Thomsen'in Çalışmaları ve Kızgızistan'da Bulunan Göktürk Yazıtları", *TDAY-Belleten 1993*, Ank. 1995

ÇAĞATAY, Saadet, *Türk Lehçeleri Örnekleri, VIII. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Kadar Yazı Dili*, *DTCF Yay.*, Ank. 1977

ÇAĞIRAN, Önder, *Ahmedî-i Dâ'î, Tıbb-ı Nebevî(Metin-Dil Özellikleri-Söz Dizini)*, İnönü Üni. Sosyal Bil. Ensitüsü, Malatya 1992 (Basılmamış doktora tezi)

Çengnâme, Ahmed-i Dâ'i (Hazırlayan: Gönül A. Tekin), Sources of Oriental Languages & Literatures 16, Turkish Sources XIV, Harvard University, 1992

DEMİR, Necati, *Dânişmendnâme'nin Dil Özellikleri*, Konya 1996

DEMİR, Nurettin-YILMAZ, Emine, *Türk Dili El Kitabı*, Grafiker Yay., Ank. 2003

DİLAÇAR, A., "Türk Lehçelerinin Meydana Gelişinde Genel Temayüllerin Koyulaşması ve Körlenmesi", *TDAY-Belleten 1957*, Ank. 1988 (2. baskı), s. 83-93

----------, "Orta İranca-Türkçe İlişkileri", *XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1966*, Ank. 1968, s. 154

----------, "Türk Lehçelerinin Meydana Gelişinde Genel Temayüllerin Koyulaşması ve Körlenmesi" *TDAY 1957*, Ank. 1988 (2. baskı) s. 85

----------, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, TDK Yay., Ank. 1972

----------, *Türk Diline Genel Bir Bakış*, TDK Yay., Ank. 1964

DİYARBEKİRLİ, Nejat, "Kazakistan'da Bulunan Esik Kurganı", *Cumhuriyet'in 50. Yılına Armağan*, İst. 1973, s. 298

DOERFER, Gerhard, "Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu", *TDK Belleten 1980-1981*, s. 1-16

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Anadolu Türk Devletleri, Çağ Yay. İst. 1984

Ebülgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, (Haz. Zühal Kargı Ölmez), Ankara 1996, s. 34

ECKMANN, Janos, "Harezm Türkçesi", *Tarihî Türk Şiveleri*, TKAE Yay., Ank. 1979

----------, "Memlük-Kıpçakçasının Oğuzcalaşmasına Dair", *TDAY-Belleten*, 1964, s. 35-37

----------, *Çağatayca El Kitabı*, (Çev. Günay KARAAĞAÇ), İ. Ü. Edebiyat Fak. Yay., İst. 1988

EKER, Süer, *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yay., Ank. 2003

ERASLAN, Kemal, "Ahmed Yesevî", *TDV İA*, C. II, İst. 1989, s. 161

----------, *Divân-ı Hikmet'ten Seçmeler*, Ank. 1991, s. 35

ERCİLASUN, Ahmet B., "Türk Dil Kurumu", *Türk Dili*, Sayı 561-Eylül 1998, s. 179-182

----------, "Bengütaş Edebiyatı", *Büyük Türk Klâsikleri*, C. I, Ötüken-Söğüt Yay., Ank. 1995

----------, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Dil ve Edebiyat", *Türkler*, C. V, s. 779

EREN, Hasan, "Ural-Altay Dilleri", *Türk Ansiklopedisi*, C. 33, s. 26

----------, *Türklük Bilimi Sözlüğü I, Yabancı Türkologlar*, TDK Yay., Ank.1998

ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı* I-II, TDK Yay., Ank. 1989

----------, *Kadı Burhaneddin Divanı*, İst. 1980

----------, *Orhun Abideleri*, İst. 1998

----------, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yay. İst., 2003

GABAIN, A. von, *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. Mehmet AKALIN, TDK Yay., Ank. 1988

GENÇ, Reşat, "Karahanlılar", *Doğuştan Günümüzü Büyük İslâm Tarihi*, C. VI, İst. 1989, s. 137

GOLDEN, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman KARATAY, Karam Yay., Ank. 2001

GÖKYAY, Orhan Şaik, "Dede Korkut", *TDV İA*, C. 9, İst. 1994, s. 78

GÖMEÇ, Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, AKM Başkanlığı Yay., Ank. 1997

GÜLENSOY, Tuncer, *Türkçe El Kitabı*, Akçağ Yay. Ank. 2000

GÜLSEVİN, Gürer, *Ahmedî-i Dâ'î, Miftahü'l-Cenne(Metin-Dil Özellikleri-Söz Dizini)I-II* , İnönü Üni. Sosyal Bil. Ensitüsü, Malatya 1992 (Basılmamış doktora tezi)

----------, *Türkoloji Kaynakları ve Bibliyografyası*, (İnönü Üniversitesi, Ders Notları : 5), Malatya, 1986

HACIEMİNOĞLU, Necmettin, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ank. 1996

HARMATTA, János, "Az avarok nyélvének kérdéséhéz" *Antik Tanulmanyok*, C. 30, S. 1, s. 71-84 (Türkçesi: Hicran Akın, *Avarların Dil Sorununa Dair/Doğu Avrupa'da Türk Oyma Yazılı Kitabeler*, Atatürk Kültür Merkezi Yay. , Ank. 1988, s. 10-15)

http://www.britannica.com/ebc/article?eu=396446

İbn Batuta Seyahatnâmesi-Seçmeler, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, İst. 1993, s. 15 vd.

İNAN, Abdulkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Ank. C. II, s. 5

İSEN, Mustafa, "Başlangıcından XVIII. Yüzyıla Kadar Türk Edebiyatı", *Türkler*, C. XI, s. 540

İZGİ, Özkan, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Ank. 1987, s. 57

JOHANSON, Lars, "History of Turkic", *The Turkic Languages*, Edited by Lars Johanson and Éva Agnes Csató, New York 1998, s. 82-83

----------, -CSATÓ, Éva Á, *The Turkic Languages*, Routledge London, 1998

KAFESOĞLU, İbrahim, "Gök-Türk Hakanlıları", *İA*, C. XII/2. İst. 1988, s. 164-179

----------, "Tarihte Türk Adı", *Reşit Rahmeti Arat İçin*, TKAE Yay., Ank. 1966

----------, *Türk Millî Kültürü*, Boğaziçi Yay., İst. 1991

KARAL, Enver Ziya, "Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu", *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, TTK Yay., Ank. 1994

KARPAT, Kemal, "Türkler (Osmanlılar)" *İA*, C. XII, s. 287

KAYA, Ceval, *Uygurca Altun Yaruk*. Ank. 1994. 911 s.

KAYAPINAR, Ayşe, "Tuna Bulgar Devleti", *Türkler*, C. II

KLYASTORNIY, S.G., "Tes Âbidesi" (Çev. F. Selcen Bozkurt), *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXIV/2, Ank., s. 151-

KOPPERS, Wilhelm, "İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik", *Türkler*, C. I, Yeni Tükiye Yayınları, Ank. 2002, s. 318

KORKMAZ, Zeynep, "Anadolu Beylikleri Devrinde Türk Dili ve Karamanoğlu Mehmet Bey" *Millî Kültür*, C. S. 3-4-5, Ekim 1980, s.13

----------, "Anadolu Yazı Dilinin Tarihî Gelişmesinde Beylik Devri Türkçesinin Yeri", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*, TDK Yay., Ank. 1995

----------, "Erzurumlu Darir ve Memluk Türkçesinin Oğuzcalaştırılmasındaki Yeri", *Türk Dili Üzerine İncelemeler I*, Ank. 1995, s. 438

----------, *Atatürk ve Türk Dili Belgeler*, s. 196

----------, *Sadru'd-din Şeyhoğlu, Marzubân-nâme Tercümesi (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, Ank 1973, s.57

----------, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I., s. 779

KÖPRÜLÜ, M. Fuad , "Babur", *İA*, C. II, s. 185

----------, *Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri ve Divan-ı Türkî-i Basit* İst. 1928.

----------, "Ahmedî", *İA*, C.I, s. 216-221.

----------, "Azerî" *İA*, C. I, s. 130

----------, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Yay., İst. 1981

KURAT, A.Nimet, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, İst. 1940.

----------, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi, Ank. 1992

----------, *Peçenek Tarihi*, İst. 1937

LANDSBERGER, Benno, "Önasya Kadim Tarihinin Esas Meseleleri" *İkinci Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, Eylül 1937, s. 20-25

LEVENT, Agâh Sırrı, *Ali Şir Nevaî*, C. I. Ank. 1965, s. 195

----------, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, TDK Yay., Ank. 1972

MANSUROĞLU, Mecdut, "Karahanlıca", *Tarihî Türk Şiveleri*, (Çev. Mehmet AKALIN), TKAE Yay., Ank. 1979

MENİNSKİ, Franciscus a Mesgnien, *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae* adlı grameri ve *Lexicon Turcico-Arabico-Persicum-I-V (Mit einer Einleitung und mit einem türkischen Wortindex)* Simurg, İstanbul, 2000

NÉMETH, Gyula, *Atilla ve Hunlar*, (Çev. Şerif Baştav), İst. 1961

OCAK, Ahmet Yaşar, "Dânişmendnâme", *TDV İA*, C. 8, İst. 1993, s. 479

ORKUN, H. Namık, *Hunlar*, İst. 1938

----------, *Eski Türk Yazıtları*,I-IV, İst. 1936-1941

ÖKSÜZ, Yusuf Ziya, *Türkçenin Sadeleşme Tarihi Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi*, TDK Yay., Ank. 1995, s. 89-90

ÖLMEZ, Zuhal Kargı, "Çağatayca Sözlükler", *Kebikeç*, S. 6, Ank. 1998, s. 140-141

ÖZKAN, Nevzat, *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yay., Ank. 2003

ÖZYETGİN, A.Melek, *Altınordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Bitiklerin Dil ve Uslûp İncelemesi*, TDK Yay. Ank. 1996

POPPE, N., *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*, Teil I: *Vergleichende Lautlehre*, Wiesbaden, 1960, s. 76

PRİTSAK, Omeljan, "Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güney-Doğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri", *Türkler*, C. II, s. 509

RAMSTEDT, G. J., *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft* I, *Lautlehre*, MSFOu, 104 (1) Helsinki

RASONY, László, *Tarihte Türklük*, TKAE Yay., Ank. 1988

SERTKAYA, Osman F., "Ahmed Fakih", TDV İA, İst. 1989, C. II, s. 65-67

----------, "Atatürk ve Türk Dili", *Türk Dili*, Kasım 2001, s. 549

----------, "En Eski Devrelerden Uygurlara Kadar Türk Dili", *Yeni Türkiye* Türk Dünyası Özel Sayısı, Mayıs-Haziran 1997, s. 227

----------, "Göktürk Yazıtları ve Anıtları Üzerindeki Çalışmalar" http://www.tika.gov.tr/proje

SİNOR, Denis, "Hun Dönemi" (Çev. Prof. Dr. Mete Tuncay) *Erken İçasya Tarihi*, (Derleyen: Denis Sinor), İst. 2000, s. 248

SÜMER, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, C. I, Ank. 1970, s. 1-147

----------, -SEVİM, Ali, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, Ank., 1971

Tarih-i Cihângüşâ, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay. Ank. 1988, s. 102

TEKİN, Şinasi, "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde 'olga-bolga' Sorunu", *TDAY Belleten 1973-1974*, s. 59-157

----------, "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde Olga-Bolga Sorunu", *TDAY-Belleten 1973-1974*, s. 59-157

----------, *Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, Eren Yay. İst. 1993, 131 s.

TEKİN, Talat, "Altay Dilleri Teorisi", *Makaleler I* (Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Ank. 2003, s. 73

----------, "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi", *TTK Belleten*, C. XLVI, S. 184, Ekim 1982, s. 795-837

----------, "Tes Yazıtı Hakkında Dokuz Not", *ERDEM*, Cilt 5, Sayi 14, 1989 (1990): 389-398

----------, "Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi", *Erdem*, C 5, S. 13, Ocak 1989

----------, "Zetacism and Sigmatcism in Proto-Turkic", *Makaleler I –Altayistik* (Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Ank. 2003

----------, *Hunların Dili*, Doruk Yay., Ank. 1993

----------, *Japonca ve Altay Dilleri*, Doruk Yay., Ank. 1993

----------, *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ank. 2002

----------, *Orhon Yazıtları*, TDK Yay., Ank, 1998

----------, -ÖLMEZ, Mehmet, *Türk Dilleri-Giriş*, Simurg Yay., İst. 1999

----------, *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Simurg Yay. İst. 1997

----------, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, TDK Yay., Ank. 1987

----------, *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg Yay., Ank. 1994

----------, *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, TDK Yay., Ank. 1988

----------, -ÖLMEZ, *Mehmet, Türk Dilleri-Giriş*, Simurg Yay., İst. 1999

TEKİNDAĞ, Şihabettin, "Karamanlılar", *İA*, C. VI, s. 316-330

TEMİR, Ahmet, "Türkçe ile Moğolca arasındaki ilgiler", *DTCFD* Ank. 1955

TEVFİKOĞLU, Muhtar, *Ali Emîrî Efendi*, Ankara 1989

TEZCAN, Semih, "Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Sogutça Bugut Yazıtı", *TDAYB*, 1975, s. 217

----------, "En Eski Türk Dili ve Yazını", *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, TTK Yay., Ank. 1994

----------, "Mes'ud ve XIV. Yüzyıl Türk Edebiyatı Üzerine Yeni Bilgiler", *Türk Dilleri Araştırmaları* 5, (1995), s. 65-84

----------,BOESCHOTEN,Hendrik, *Dede Korkut Oğuznâmeleri*, Yapı Kredi Yay. İst. 2001

TİMURTAŞ, F. Kadri, "Şeyhî", *İA*, C. XI, s. 474-479

----------, *Eski Türkiye Türkçesi*, Enderun Yay.,İst. 1994

TOGAN, Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İst. 1981

TOPARLI, Recep, *İrşadü'l-Müluk ve's-Selatin*, Türk Dil Kurumu Yayınları : 555, Ank. 1992, XIII+495 s.

TUNA, Osman Nedim, "Altay Dilleri Teorisi", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. II, s. 11-18

----------, *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi*, TDK Yay., Ank. 1990

TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 127

UĞURLU, Mustafa, *Münyetü'l-Guzat*, (Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 676, Kaynak Eserler Dizisi, 3), Ank. 1987

ULUÇAY, Çağatay, "Saruhan-oğulları", *İA*, C. X, s. 239-244

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ank. 1988

VÖRÖS, Gábor, "Peçeneklerin Dili ve Erken Tarihi Üzerine Notlar", *Türkler*, C. II, s. 705

YILMAZ, Emine Yılmaz-DEMİR, Nurettin, "Ural-Altay ve Altay Dil Teorisi", *Türkler* C. I., Yeni Türkiye Dergisi Yay., s. 395

YÜ, Ying-Shih, "Hsiung-Nu (Şyuŋ-Nu)" (Çev. Prof. Dr. Selçuk Esenbel) *Erken İçasya Tarihi*, (Derleyen: Denis Sinor), İst. 2000, s. 190

YÜCE, Nuri, "Hârizm Türkçesi", *Türkler*, C. V, s. 795

----------, "Türk Dilinin Ural-Altay Dilleri İçindeki Yeri" *İA* C. XII, s. 446

YÜCEL, Bilâl, *Bâbür Dîvânı*, AKM Yay. Ank. 1995, XII+576 s.

YÜCEL, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, Ank., 1991, s. 33-123

----------, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II*, Ank. 1991, s. 3-241

ZİMONYİ, Istvan, "Bulgarlar ve Ogurlar", *Türkler*, C. II, s. 614

Türk Dili Tarihi

Doç. Dr. ALİ AKAR

Türk dili kadar tarihî derinliği ve coğrafî yaygınlığı olan pek az dil vardır. Bu yüzden Türk dilinin tarihini yazmak, iğne ile kuyu kazmaya benzer. Dilimizin esaslı tarihini ve gramerini yazmak için öncelikle, yazı dili hâline gelmiş lehçelerin temel kaynaklarını tespit etmek ve bunlar üzerinde yapılan çalışmaları bir araya getirmek gerekir. Bu kaynaklar bilgisi, yapılacak karşılaştırmalı lehçe çalışmalarına temel teşkil edecektir. Ancak o zaman, Türkçenin çerçevesini oluşturduğu bir "iş"te ve "fikir"de birlik meydana gelebilecektir.

Bu kitapta, Türk dilinin Altayistik tasnifleri doğrultusunda tarihî dönemleri ele alındı. Konuların işlenişinde, dönemin tarihi ve coğrafyası hakkında genel ve temel bilgiler sunulduktan sonra, o dönemde teşekkül etmiş lehçenin temel eserleri tanıtıldı ve söz konusu eserler üzerinde yapılan çalışmaların bibliyografik künyeleri verildi.
Konularla ilgili metin ve söyleşilere yer verilmek suretiyle
bir çeşit 'bilgi güncelleştirilmesi' yapıldı.
Bilgilerin somutlaştırılması amacıyla harita, tablo ve resimler ilave edildi.